Νίκος Δ. Κοντογιάννης

Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω

Αντιμάχεια

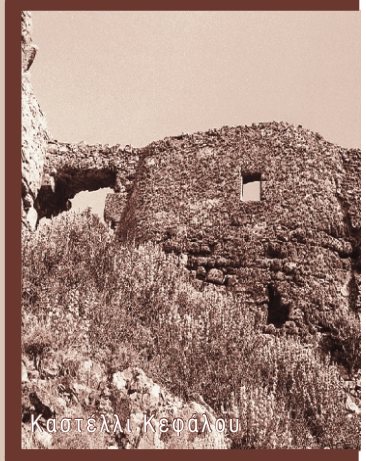
Καστελλι Κεφάλου

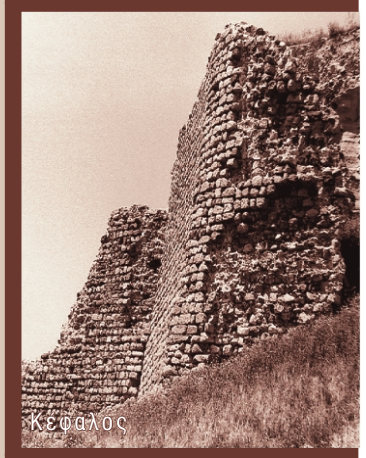
Κεφαλος

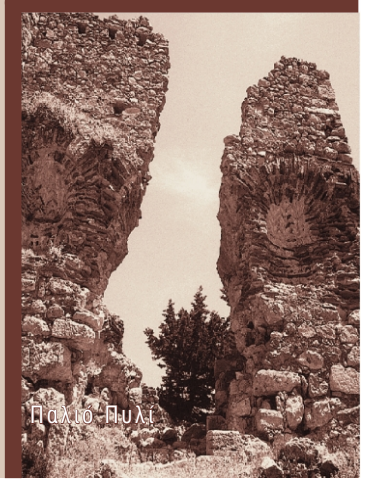
Παλιό Πυλί

Δήμος Ηρακλειδών - Δήμος Δικαίου

Μεσαιωνικά κάστρα
και οχυρώσεις της Κω

Νίκος Δ. Κοντογιάννης

Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω

Δήμος Ηρακλειδών - Δήμος Δικαίου

Νίκος Δ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά Κάστρα και Οχυρώσεις της Κω*
Ηλεκτρονική σελιδοποίηση – Γραφικά: Λεξήλεκτρον Ο.Ε.
Φιλολογική επιμέλεια: Νάντια Κουτσουρούμπα
Φιλμ-Μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση
Αθήνα, Ιούλιος 2002
ISBN 960-91961-0-1

Το πόνημα αυτό αφιερώνεται στον πατέρα μου,

Δημήτρη Χ. Κοντογιάννη

Περιεχόμενα

Χαιρετισμός του δημάρχου Ηρακλειδών XI

Χαιρετισμός του δημάρχου Δικαίου XII

ΠΡΟΛΟΓΟΣ (Ηλ. Ε. Κόλλιας) XIII

ΕΙΣΑΓΩΓΗ XVII

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

I. Η ιστορία της Κω κατά τη βυζαντινή περίοδο 1
   A. Οι μέσοι βυζαντινοί χρόνοι (μέχρι το 1204) 1
   B. Οι ύστεροι βυζαντινοί χρόνοι (από το 1204 έως τις αρχές του 14ου αι.) 5
II. Η ιστορία της Κω κατά την περίοδο των ιπποτών του τάγματος του Αγ. Ιωάννη 10

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΠΥΛΙ

I. Γραπτές μαρτυρίες. 23
II. Αρχιτεκτονική περιγραφή 27
   A. Θέση-Γενικά στοιχεία 27
   B. Πύλες 28
   Γ. Πύργοι 42
   Δ. Τείχη 56
   E. Ο εσωτερικός χώρος των περιβόλων I-III 74
III. Κεραμικά ευρήματα. 79
IV. Χρονολόγηση 80

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑ

I. Γραπτές μαρτυρίες. 85
II. Αρχιτεκτονική περιγραφή 88
   A. Θέση-Γενικά στοιχεία 88
   B. Πύλες 91
   Γ. Τείχη 104

Δ. Το εσωτερικό του κάστρου 145
III. Κεραμικά ευρήματα. 157
IV. Χρονολόγηση 160

Το Καστρο στην Κεφαλο

I. Γραπτές μαρτυρίες. 165
II. Αρχιτεκτονική περιγραφή 166
Α. Θέση-Γενικά στοιχεία 166
Β. Πύλες 168
Γ. Τείχη 170
Δ. Ο χώρος εσωτερικά του περιβόλου 179
III. Κεραμικά ευρήματα. 179
IV. Χρονολόγηση 180

Το Φρουριο στο Καστελλι Κεφαλου

I. Γραπτές μαρτυρίες. 183
II. Αρχιτεκτονική περιγραφή 183
Α. Θέση-Γενικά στοιχεία 183
Β. Πύλη. 185
Γ. Τείχη 187
Δ. Εσωτερικό του φρουρίου 193
III. Κεραμικά ευρήματα. 195
IV. Χρονολόγηση 196

Επιλογος 199

Παράρτημα I: Κατάλογος της κεραμικής 207
Α. Κατάταξη της κεραμικής 207
Β. Κεραμική από το κάστρο στο Παλιό Πυλί 208
Γ. Κεραμική από το κάστρο στην Αντιμάχεια 212
Δ. Κεραμική από το κάστρο στην Κέφαλο 223
Ε. Κεραμική από το φρούριο στο Καστέλλι Κεφάλου 226

Παράρτημα II: Ιστορικές μαρτυρίες 229
Α. Έγγραφα από το Πατμιακό Αρχείο (1079-1331) 229
Β. Έγγραφα από το Αρχείο της Μάλτας (1306-1479) 248

Γ. Πληροφορίες για την Κω από το έργο του Bosio (1630) 269
Δ. Κείμενα που αναφέρονται στην ιστορία της Κω 277
Ε. Κατάλογος τυπωμένων χαρτών της Κω (15ος-18ος αι.) 283

Synopsis - Medieval castles and fortifications of Kos 285

Υποσημειώσεις. 301

Ευρετήριο τοπωνυμίων, προσώπων και μνημείων 335

Γλωσσάρι 347

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες 353

Αεροφωτογραφίες των κάστρων . . . . . Πίν. I-IV

Πίνακες οστράκων κεραμικής . . . . . Πίν. V-XIV

Χαιρετισμός του δημάρχου Ηρακλειδών

Ο αρχαιολογικός πλούτος και η μεγάλη ιστορική κληρονομιά της Κω αποτέλεσαν πάντα ένα καύχημα για τους κατοίκους της. Συνάμα αυτός ο πλούτος στάθηκε ένας ισχυρός πνευματικός σύνδεσμος που τους προφύλαξε και τους βοήθησε να αντεπεξέλθουν στις ιστορικές «περιπέτειες» και στους ποικίλους δυνάστες που πέρασαν από το νησί μας. Η Κως βρέθηκε στο σταυροδρόμι των πολιτισμών· μέσα από τις θαλάσσιες μεταφορές, αλλά και το εμπόριο των γεωργικών προϊόντων της, συμμετείχε στο ιστορικό γίγνεσθαι κάθε περιόδου, απόλαυσε τα αγαθά της ευμάρειας, αλλά και υπέστη τα δεινά των ευρύτερων μεταβολών, πολέμων, επιδρομών.

Από τα σημαντικότερα κατάλοιπα της μεσαιωνικής περιόδου στο νησί μας είναι αναμφίβολα οι οχυρώσεις, οι οποίες επιβάλλονται στο χώρο με τον όγκο, αλλά και την αρμονία της κατασκευής τους. Στην πράξη έχουν γίνει αναπόσπαστο τμήμα του τοπίου. Τα κάστρα της Κω, στη μορφή που σήμερα σώζονται, είναι στο μεγαλύτερο τμήμα τους κατασκευές των ιπποτών του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ, μιας οργάνωσης πολεμιστών-μοναχών-νοσοκόμων που κυριάρχησε στα Δωδεκάνησα από το 14ο έως τις αρχές του 16ου αιώνα.

Στο παρόν βιβλίο εξετάζονται τέσσερα κάστρα και οχυρώσεις, τρία από τα οποία ανήκουν στην περιφέρεια του δήμου Ηρακλειδών. Το σημαντικότερο από τα τρία είναι αναμφίβολα ο οχυρωμένος οικισμός της Αντιμάχειας, λόγω της καλής κατάστασης στην οποία σώζεται, αλλά και του μεγέθους του. Στάθηκε ένα από τα σημεία-κλειδιά για την άμυνα του νησιού, αλλά και τον έλεγχο της ενδοχώρας. Τα δύο άλλα οχυρά, το κάστρο της Κεφάλου και το μικρό φρούριο στο Καστέλλι Κεφάλου, αν και υποπολλαπλάσια σε μέγεθος από την Αντιμάχεια, διαδραμάτισαν επίσης ενεργό ρόλο στη σωτηρία των κατοίκων.

Ο δήμος μας αποφάσισε τη συγχρηματοδότηση της έκδοσης του τόμου αυτού γιατί πιστεύει ότι παράλληλα με τις προσπάθειες για την ανάδειξη και αναστήλωση των μνημείων (που στην περίπτωση της Αντιμάχειας έχουν φέρει τα πρώτα ορατά αποτελέσματα) είναι σημαντικό να προχωρήσει και η επιστημονική τεκμηρίωσή τους. Με αυτό τον τρόπο θα καταστούν προσβάσιμα στην επιστημονική κοινότητα και θα δοθεί το έναυσμα για πιο εξειδικευμένες και ενδελεχείς μελέτες, που αναμφίβολα θα συμβάλουν όχι μόνο στην κατανόηση των μνημείων, αλλά και στη γενικότερη προβολή του νησιού μας.

Ο δήμαρχος Ηρακλειδών
Κωνσταντίνος Παπανικολάου

Χαιρετισμός του δημάρχου Δικαίου

Τα κάστρα του νησιού μας έχουν τη δική τους ιστορία και αφηγούνται την ιστορία των κατοίκων του. Πράγματι, αποτυπώνουν με μνημειακό τρόπο τη μεσαιωνική ιστορία της Κω, από τα χρόνια του Βυζαντίου ως την περίοδο των Ιωαννιτών ιπποτών και, στη συνέχεια, ως την όψιμη Τουρκοκρατία. Ταυτόχρονα, οι ίδιοι αυτοί μάρτυρες μιας ολόκληρης σχεδόν χιλιετίας, με τα οικόσημα και τις επιγραφές, τους θρύλους και τις παραδόσεις αφηγούνται την ιστορία των Κώων. Δηλαδή υποδηλώνουν τους τρόπους με τους οποίους οργανώθηκε η οικονομική τους ζωή, η κοινωνική τους διάρθρωση, η διοικητική δομή, η αρχιτεκτονική των οχυρώσεων και των εκκλησιών και συνάμα υποδεικνύουν την εστία τόσο του λόγιου όσο ιδίως του λαϊκού πολιτισμού. Αν τα κάστρα, σχεδόν μόνα τους, αντιστάθηκαν στη φθορά του χρόνου, η παρούσα έκδοση έρχεται να στηρίξει την προσπάθεια όλων μας για τη διάσωση των μνημείων της τοπικής μας ιστορίας και συνεπώς για τη συνέχιση της ιστορικής μας αυτογνωσίας. Με αυτό το κριτήριο η Τοπική Αυτοδιοίκηση αισθάνεται την υποχρέωση να συμπαρασταθεί, με κάθε μέσο, στις πρωτοβουλίες που ικανοποιούν αυτήν την ανάγκη. Ιδίως στην εποχή μας, που οι τοπικές κοινωνίες κινδυνεύουν να χάσουν την ιδιαιτερότητά τους και τους μηχανισμούς άμυνας στην εμπορευματοποίηση των αγαθών που συνθέτουν αυτήν την ιδιαιτερότητα.

Ο δήμαρχος Δικαίου

Βασίλης Χατζηγιακουμής

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Γύρω στα μέσα του 7ου αι. μ.Χ. στην Ανατολική Μεσόγειο λήγει η «περίοδος των βασιλικών», η λαμπρή παλαιοχριστιανική εποχή, και αρχίζει εκείνη των κάστρων. Τα μικρά αστικά κέντρα της ύστερης αρχαιότητας, σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, ήδη από τον 5ο αι. είχαν αρχίσει να συρρικνώνονται εκτός από τις μεγάλες πόλεις, όπως ήταν η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Αντιόχεια κ.ά. Οι λόγοι του μαρασμού και τις συρρίκνωσης είναι πολλοί και ποικίλοι (υπάρχει πλούσια σχετική βιβλιογραφία). Το τελικό κτύπημα στο νησιωτικό χώρο το δίνουν οι συστηματικές ναυτικές αραβικές επιδρομές, που αρχίζουν στα μέσα του 7ου αι. Οι οικισμοί συρρικνώνονται ή εγκαταλείπονται και οι κάτοικοί τους αναζητούν ασφαλέστερες θέσεις διαμονής. Μέχρι τότε και από τον 1ο αι. π.Χ. περίπου τα νησιά της Ανατολικής Μεσογείου καλυπτόμενα από την «Pax Romana» μένουν ανοχύρωτα. Οι αρχαίες οχυρώσεις εγκαταλείπονται και μετατρέπονται σε χώρους άντλησης οικοδομικού υλικού. Τότε λοιπόν, στο δεύτερο μισό του 7ου αι., κατά τη γνώμη μου, εμφανίζονται τα κάστρα, οχυρωμένες θέσεις, λιγότερο ή περισσότερο ισχυρές. Στην αρχική, τουλάχιστον, οικοδομική τους φάση δεν περιέκλειαν ολόκληρο τον οικισμό, που το μεγαλύτερό του τμήμα τα περιέβαλε ή βρισκόταν απλωμένο έξω από μία ή περισσότερες πλευρές τους. Σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής οι εκτός τειχών κάτοικοι κατέφευγαν στο κάστρο. Φυσικά όλα τα νησιά, ιδιαίτερα τα μικρά, δεν οχυρώθηκαν τόσο πρώιμα. Κάποια μάλιστα φαίνεται ότι δεν οχυρώθηκαν ποτέ. Επίσης, τα περισσότερα δεν περιέκλεισαν ποτέ ολόκληρο τον οικισμό και παρέμειναν καταφύγια, σε περίπτωση επιδρομής. Μερικά στη μεσοβυζαντινή περίοδο, μεγεθυνόμενα, μεταβλήθηκαν σε οχυρωμένες πόλεις, όπως στην Κρήτη το Ηράκλειο και τα Χανιά, στην Κύπρο η Λευκωσία και η Αμμόχωστος, στη Ρόδο η μεσαιωνική πόλη κ.ά.

Οι πληροφορίες των ιστορικών πηγών για τις μεσαιωνικές οχυρώσεις της Δωδεκανήσου είναι ελάχιστες, ιδιαίτερα για την πρώιμη περίοδο, που εκτείνεται από τον 7ο αι. μέχρι το 1309 (έτος κατάκτησης της Ρόδου από τους ιππότες). Η ανασκαφική έρευνα μέχρι τώρα έχει περιοριστεί στις οχυρώσεις της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί εξαντλητικά. Ελάχιστη λοιπόν είναι η βιβλιογραφία. Παραμένουν βέβαια αρκετά σημαντικές και χρήσιμες οι παλιές εργασίες του G. Gerola για τα μεσαιωνικά μνημεία όλης της Δωδεκανήσου, του A. Gabriel για τη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και μερικά ακόμα νεότερα άρθρα μικρού αριθμού ερευνητών δημοσιευμένα σε επιστημονικά περιοδικά.

Έτσι λοιπόν, μην έχοντας παρά τις ελάχιστες πληροφορίες που αναφέρθηκαν παραπάνω για τα κάστρα της Κω, ξεκινά ο Νίκος Κοντογιάννης την έρευνά του, που θα τον οδηγήσει στην εκπόνηση της διδακτορικής του διατριβής με θέμα: «Η Κως κατά τη βυζαντινή περίοδο και την Ιπποτοκρατία: Κάστρα και οχυρώσεις στο Παλιό Πυλί, την Αντιμάχεια, την Κέφαλο και το Καστέλλι Κεφάλου».

Δε συμπεριέλαβε στη μελέτη του δύο κάστρα που υπάρχουν ακόμα στο νησί, της Νεραντζιάς και του Περιπάτου. Το πρώτο διότι, όπως γράφει, στην εισαγωγή του βιβλίου του, αυτό το οχυρωματικό σύνολο έχει δεχτεί πολλές επεμβάσεις στη διάρκεια της Ιταλοκρατίας και «παρουσιάζει μεγάλα ερωτηματικά και σημαντικές δυσκολίες στην κατανόηση των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων» και πρέπει, κατά τη γνώμη του, να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του, που ήδη έχει ξεκινήσει, θα φέρει πιθανώς στο φως σημαντικά στοιχεία. Το δεύτερο κάστρο, εκείνο του Περιπάτου, που υφίσταται τουλάχιστον από τα μέσα του 15ου αι., έχει ασαφή όρια τώρα, διότι τμήματά του έχουν καταπατηθεί από κτίσματα του οικισμού του Νέου Πυλιού. Πιθανώς αυτός ήταν ο σοβαρότερος λόγος που το τελευταίο δε μελετήθηκε.

Στόχος του Νίκου Κοντογιάννη ήταν να παρουσιάσει και να μελετήσει στα παραπάνω τέσσερα κάστρα τις αρχιτεκτονικές μορφές και τα στοιχεία της εποχής πριν την επικράτηση του πυροβόλου. Τα κάστρα όμως αυτά όχι μόνο επιβίωσαν και κατά την περίοδο που το πυροβόλο έγινε το κυριότερο όπλο της επίθεσης και της άμυνας κατά τη διάρκεια του πολέμου, αλλά και υπήρξαν σπουδαία αμυντικά ερείσματα της Κω μέχρι την κατάληψή της (1523) από τους Οθωμανούς. Έτσι λοιπόν, στην προσπάθεια των ιπποτών να βελτιώσουν τις οχυρώσεις τους, ώστε να μπορούν να αντιμετωπίζουν το πυροβόλο όπλο, ανέμειξαν παλιά στοιχεία με νέα. Γεγονός που έγινε σχεδόν σε όλα τα κάστρα της Δωδεκανήσου και ιδιαίτερα στις οχυρώσεις της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Αναλύει λοιπόν ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου αμυντικά οχυρωματικά στοιχεία μιας «μεταβατικής» στρατιωτικής αρχιτεκτονικής επιμένοντας σε εκείνα που ανήκουν στην εποχή πριν από την εμφάνιση του πυροβόλου.

Η μέθοδος του Νίκου Κοντογιάννη είναι απλή, αλλά συνάμα και ακραιφνώς επιστημονική. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου του, κάνοντας μια ιστορική επισκόπηση της βυζαντινής περιόδου και της Ιπποτοκρατίας, ενημερώνει τον αναγνώστη του για το ιστορικό γίγνεσθαι αυτών των εποχών και κυρίως για τους λόγους που ανάγκασαν την εκάστοτε διοίκηση της Κω να οικοδομήσει αυτά τα κάστρα και να τα βελτιώνει συνεχώς. Συγχρόνως όμως εντοπίζει τα προβλήματα και τα κενά στην ιστορική έρευνα, που φυσικό είναι ότι έχουν αντίκτυπο και στην αρχαιολογική έρευνα.

Στο δεύτερο μέρος εξετάζει πλέον τις οχυρώσεις αυτές καθαυτές, αφιερώνοντας για κάθε κάστρο ένα ειδικό κεφάλαιο. Αρχίζοντας παραθέτει τις μαρτυρίες των ιστορικών πηγών, πρωτογενών και δευτερογενών, κάνει μια αρχιτεκτονική περιγραφή δίνοντας τη θέση και τα γενικά χαρακτηριστικά κάθε κάστρου και συνεχίζει αναλύοντας τα διάφορα αμυντικά στοιχεία της οχύρωσης (πύλες, πύργους, τείχη κτλ.). Ακολουθεί η περιγραφή της κεραμικής, που έχει συγκεντρώσει με επιφανειακή έρευνα, και καταλήγει με τη χρονολόγηση του κάθε κάστρου λαμβάνοντας υπόψη του τα στοιχεία που η παραπάνω ανάλυσή του έδωσε.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, τον επίλογο, αναπτύσσονται τα συμπεράσματα. Είναι ένα σύντομο, αλλά πυκνό κείμενο, όπου αναφέρονται τα διάφορα στοιχεία των οχυρώσεων, εντάσσονται στο συρμό που ανήκουν και αξιολογείται η λειτουργικότητά τους.

Σ' αυτό λοιπόν το βιβλίο εξετάζονται για πρώτη φορά αναλυτικά και με αυστηρή επιστημονική μέθοδο οι μεσαιωνικές οχυρώσεις της Κω και τίθενται τα προβλήματά τους, προβλήματα χρονολογικά, ιστορικά, λειτουργικά, κατασκευαστικά κ.ά. Πιστεύω ότι είναι ένα επιστημονικό πόνημα που προάγει την επιστήμη και προτρέπει, θέτοντας προβλήματα, για περαιτέρω έρευνα.

Ηλίας Ε. Κόλλιας
Έφορος των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Δωδεκανήσου ε.τ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Κως αυτή καθαυτή δε βρέθηκε ποτέ στο κέντρο των ιστορικών εξελίξεων κατά την εποχή της βυζαντινής περιόδου και της ιπποτικής κυριαρχίας. Ακολούθησε την τύχη της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής στην οποία εντάσσεται. Για το λόγο αυτό οι ιστορικές αναφορές είναι λιγοστές και περιορίζονται αρκετές φορές στην απλή μνεία του ονόματος του νησιού. Είναι αναμενόμενο η πρωτεύουσα της Κω να αποτελεί το σημείο αναφοράς των περισσότερων πληροφοριών, ενώ ελάχιστα είναι γνωστά για την ενδοχώρα του νησιού.

Από την άποψη αυτή είναι σημαντικά τα στοιχεία που προέρχονται από το πατμιακό αρχείο και αφορούν τόσο το σύντομο διάστημα παραμονής του ιδρυτή της μονής του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου, του όσιου Χριστόδουλου, στην Κω, όσο και τα μετόχια που κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους απέκτησε η μονή Πάτμου στο νησί. Για τους ιπποτικούς χρόνους, τα σωζόμενα έγγραφα του ιπποτικού αρχείου που βρίσκονται στη Μάλτα αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών, κατά το τμήμα τους τουλάχιστον που έχει δημοσιευτεί τα τελευταία χρόνια.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην εξέταση τεσσάρων οχυρωματικών συνόλων της Κω, των κάστρων στο Παλιό Πυλί, στην Αντιμάχεια και στον Κέφαλο, καθώς και του οχυρού στο Καστέλλι Κεφάλου. Ο αρχικός στόχος ωστόσο ήταν η προσπάθεια συνολικής παρουσίασης των οχυρώσεων του νησιού, ώστε να μπορέσουν να αποτελέσουν βάση για διερεύνηση θεμάτων σχετικά με το αμυντικό σύστημα, τους τρόπους επικοινωνίας και την κατανομή του πληθυσμού, τη σχέση των περιφερειακών κέντρων διοίκησης που εδρεύουν στα κάστρα με τις τοπικές κοινότητες. Στην πορεία διαπιστώθηκε ότι η γνώση μας ακόμα και για τον αριθμό των κάστρων είναι ελλιπής. Βυζαντινές πηγές, ιπποτικά έγγραφα ή περιηγητικά κείμενα αναφέρουν κάστρα των οποίων σήμερα αγνοείται η θέση.

Η σημαντικότερη οχύρωση του νησιού είναι αυτή της πρωτεύουσάς του, όπου ήδη στη διάρκεια της ιταλικής κατοχής των αρχών του 20ού αι. έγιναν εργασίες συντήρησης και διενεργήθηκαν ανασκαφές στο κάστρο του λιμανιού (κάστρο της Νεραντζιάς). Εντούτοις, τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών δημοσιεύτηκαν συνοπτικά από τον A. Maiuri (1921-2, σ. 275 κ.ε., 1928, σ. 173 κ.ε.), χωρίς να καταγράφονται με σαφήνεια οι επεμβάσεις που συντελέστηκαν. Είναι λοιπόν λογικό το οχυρωματικό αυτό σύνολο να παρουσιάζει μεγάλα ερωτηματικά και σημαντικές δυσκολίες στην κατανόηση των διαδοχικών οικοδομικών του φάσεων· θα έπρεπε δε να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Οι ανασκαφές στο εσωτερικό του, που ξεκίνησαν σχετικά πρόσφατα, είναι πιθανόν να οδηγήσουν σε σημαντικά συμπεράσματα.

Η έρευνα επομένως περιορίστηκε σε τέσσερα οχυρωματικά σύνολα, που βρίσκονται σε διαφορετικές περιφέρειες του νησιού (σχ. 1). Τα τρία από αυτά (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια, Κέφαλος) είναι και τα μόνα κάστρα της Κω που έχουν απλώς αναφερθεί σε σχετικές μελέτες, χωρίς όμως διεξοδική διερεύνηση. Το τέταρτο φρούριο εντοπίστηκε από το γράφοντα στα πλαίσια αυτοψίας (Καστέλλι Κεφάλου).

Κοινό χαρακτηριστικό των οχυρώσεων αυτών είναι ότι συνυπήρξαν και χρησιμοποιήθηκαν κατά την ιπποτική περίοδο. Το κάστρο της Αντιμάχειας κτίζεται στο α′ μισό του 14ου αι., το κάστρο της Κεφάλου στα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αι., ενώ η οχύρωση στο Καστέλλι Κεφάλου χρονολογείται στο β′ μισό του 15ου αι. Το κάστρο στο Παλιό Πυλί πρέπει να κτίζεται στα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αι. και συνεχίζει να χρησιμοποιείται ως οχυρό μέχρι και την Τουρκοκρατία. Για την περίοδο κατοίκησης των οχυρώσεων της Κω σημαντικές πληροφορίες αντλούνται τόσο από τις ιστορικές μαρτυρίες όσο και από τα κεραμικά επιφανειακά ευρήματα.

Βασικός στόχος της μελέτης παραμένει πάντα η χρονολόγηση των επιμέρους στοιχείων των κάστρων και η ένταξή τους στην αμυντική λογική της εποχής τους. Τούτο καθίσταται δύσκολο, διότι σπάνια έχουν σωθεί χρονολογήσιμα χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα στις προχειρότερες κατασκευές των μικρότερων κάστρων. Απουσιάζουν επίσης οι συστηματικές μελέτες για τα πολυάριθμα φράγκικα κάστρα του ελληνικού χώρου, οι οποίες θα βοηθούσαν στη συγκριτική διερεύνηση των κάστρων της Κω. Εξάλλου, τα γενικότερα εγχειρίδια, είτε ιστορικά είτε αρχαιολογικά, παρουσιάζουν μεγάλα κενά, διότι, για να γίνουν συνθετικά έργα ή ευρύτερες θεωρήσεις της εποχής που εξετάζεται, είναι απαραίτητη η μελέτη των επιμέρους θεμάτων, της τοπικής ιστορίας ή των μεμονωμένων στοιχείων, πράγματα όμως που λείπουν ακόμα.

Το εξεταζόμενο υλικό παρουσίασε σημαντικές δυσκολίες και τα ζητήματα που απαντήθηκαν είναι σαφώς λιγότερα από τα ερωτήματα που τέθηκαν. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει ακόμα αποκρυσταλλωθεί στην έρευνα μία σαφής μεθοδολογία όχι μόνο για τη μελέτη, αλλά ούτε και για την απλή περιγραφή των κάστρων.

Από αυτή την πλευρά σημαντική παραμένει και σήμερα η εργασία του A.Gabriel *La Cité de Rhodes 1310-1522*, τόμ. I: Topographie, Architecture Militaire, Paris 1921, τόμ. II: Architecture Civile et Religieuse, Paris 1923, που αποτελεί και τη μοναδική συνολική περιγραφή και μελέτη της ιπποτικής πόλης της Ρόδου και των οχυρώσεών της. Είναι λογικό βέβαια ότι ένα τόσο γενικό έργο παρουσιάζει ελλείψεις ως προς τις ειδικότερες λεπτομέρειες και πρέπει πάντα να συμπληρώνεται από τα νεότερα ευρήματα της έρευνας (όπως τα άρθρα των Ηλ. Κόλλια, Α. Ποζιόπουλου, Α.-Μ. Κάσδαγλη και Κ. Μανούσου-Ντέλλα). Η

συνολική παρουσίαση των ιπποτικών μνημείων της Δωδεκανήσου επιχειρήθηκε στις αρχές του αιώνα μας από τον G. Gerola, στο άρθρο του «I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi», *Annuario* I, 1914, σ. 169-356 και *Annuario* II, 1915, σ. 1-101. Το άρθρο αυτό, στο τμήμα του τουλάχιστον που αναφέρεται στην Κω, διατηρεί και σήμερα το επιστημονικό του ενδιαφέρον, αφενός διότι περιγράφει την κατάσταση του νησιού πριν το μεγάλο σεισμό του 1933 και αφετέρου για τις πολύτιμες φωτογραφίες, όπου αποτυπώνονται χαρακτηριστικά των οχυρώσεων που σήμερα έχουν εξαφανιστεί.

Αντίστοιχη συνοπτική επισκόπηση των κάστρων της Δωδεκανήσου επιχείρησαν τα τελευταία χρόνια τόσο ο Ε.Κ. Παπαμανώλης, «Αναστήλωση και προβολή των ερειπωμένων μεσαιωνικών κάστρων της Δωδεκανήσου», *Πολιτιστικά Δωδεκανήσου*, Πορίσματα Α′ Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου ’78, στη Σειρά Εκδόσεων της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου τόμ. 11, Αθήνα 1981, σ. 305-85, όσο και ο S.C. Spiteri στο ευρύτερο έργο του *Fortresses of the Cross, Hospitaller Military Architecture (1136-1798)*, Malta 1994 (β′ έκδ. 2001). Και τα δύο όμως αυτά έργα παρουσιάζουν σοβαρές παραλείψεις ως προς την τεκμηρίωση και την επιστημονική τους πληρότητα.

Πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι σημαντική συμβολή στη μελέτη της ιστορίας και της αρχαιολογίας της Κω αποτέλεσε η έκδοση των πρακτικών του Α′ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, που έλαβε χώρα στο νησί το Μάιο του 1997 (Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω*, Αθήνα 2001).

Κατά την εξέταση των στοιχείων των τεσσάρων οχυρωματικών έργων της Κω, η μελέτη περιορίζεται σ’ εκείνες τις αρχιτεκτονικές μορφές που εμφανίζονται πριν την επικράτηση των πυροβόλων όπλων στη λογική της άμυνας. Φυσικά, στα πλαίσια της περιγραφής των κάστρων και της προσπάθειας χρονολόγησης των οικοδομικών φάσεων που παρατηρούνται θα αναφερθούν όλα τα σωζόμενα οικοδομικά μέλη, χωρίς όμως να υπεισέλθουμε στη λεπτομερή ανάλυση και εξέταση των αρχιτεκτονικών μορφών για την αντιμετώπιση της πυρίτιδας. Η εμφάνιση των πρώτων, πρώιμων όπλων που χρησιμοποιούν πυρίτιδα ανάγεται ήδη στο τέλος του 13ου-αρχές 14ου αι. (Contamine 1980, σ. 260), όμως η επικράτηση του νέου όπλου και κυρίως η δημιουργία αρχιτεκτονικών κατασκευών για την αντιμετώπισή του χρονολογείται στο β′ μισό του 15ου αι. και ποικίλλει κατά περιοχές. Ιδιαίτερα στο νησιωτικό κράτος των ιπποτών, σταθμός για την εμφάνιση των νέων στοιχείων φαίνεται πως ήταν η πρώτη πολιορκία της Ρόδου από τους Οθωμανούς το 1480, μετά την οποία αλλάζει η συνολική αντίληψη της άμυνας.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία αυτής της περιόδου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, διότι καθορίζουν τη μετάβαση από το μεσαιωνικό πνεύμα των κάστρων στις αναγεννησιακές οχυρώσεις. Στις οχυρώσεις της «μεταβατικής» αυτής εποχής είναι πολλές φορές δυσδιάκριτο σε ποιο σημείο σταματάει η μεσαιωνική λογική της «κάθετης άμυνας» (ο αμυνόμενος πρέπει να βρίσκεται ψηλότερα από τον επιτιθέμενο) και πού ξεκινάει η λογική της «οριζόντιας άμυνας» (ο αμυνόμενος βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τον επιτιθέμενο), η οποία επικρατεί από το 16ο αι. και μετά. Στοιχεία μεσαιωνικά συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται μέχρι και τους τελευταίους χρόνους της ιπποτικής κυριαρχίας (π.χ. καταχύστρες), ενώ νεότερες επεμβάσεις (π.χ. κανονιοθυρίδες) εντάσσονται στα τείχη μέσα στα πλαίσια μιας μεσαιωνικής λογικής (όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στα τείχη της Αντιμάχειας από το τέλος του 15ου αι.).

Πριν την εξέταση των οχυρώσεων είναι λογικό να προηγηθεί η ιστορική επισκόπηση της βυζαντινής περιόδου και της Ιπποτοκρατίας με άξονα το νησί της Κω. Κατά τη βυζαντινή περίοδο το κέντρο βάρους πέφτει στους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους, κατά τους οποίους υπάρχουν στοιχεία κατοίκησης στις περιοχές των κάστρων. Οι γνώσεις που προσφέρονται για τη θέση του νησιού στο βυζαντινό κόσμο είναι λιγοστές και πολλές φορές αντικρουόμενες. Στόχος δεν είναι η αποσαφήνιση δύσκολων ιστορικών προβλημάτων (όπως η θέση της Κω στα πλαίσια της βυζαντινής διοίκησης), όσο ο εντοπισμός των αντιφάσεων και η λογική παράθεση των ιστορικών στοιχείων.

Για την περίοδο της Ιπποτοκρατίας οι μαρτυρίες για το νησί της Κω, και ιδιαίτερα για τις οχυρώσεις του, είναι περισσότερες. Τούτο οφείλεται στην έμφαση που έδωσε η ιπποτική διοίκηση στην αμυντική προετοιμασία των νησιών, ώστε να αντιμετωπίσουν τη διαρκώς αυξανόμενη οθωμανική επεκτατικότητα. Στοιχεία σημαντικά προκύπτουν τόσο από τις περιγραφές των εχθρικών επιδρομών όσο και από τις σχετικές αναφορές των ιπποτικών εγγράφων.

Στο καθένα από τα τέσσερα κάστρα που καταγράφονται εδώ αφιερώνεται από ένα κεφάλαιο. Στο κάθε κεφάλαιο παραθέτονται καταρχήν οι γραπτές μαρτυρίες που αναφέρονται στο συγκεκριμένο μνημείο. Ακολουθεί η αρχιτεκτονική περιγραφή, η οποία περιλαμβάνει την εξέταση αφενός της θέσης και της γενικής μορφής της οχύρωσης και αφετέρου των επιμέρους στοιχείων, όπως οι πύλες, οι πύργοι και τα τείχη. Ας σημειωθεί ότι πύργοι παρατηρούνται μόνο στο κάστρο του Παλιού Πυλιού. Γίνεται επίσης σύντομη επισκόπηση του εσωτερικού χώρου των αμυντικών περιβόλων, επικεντρώνοντας κυρίως σε εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να συνδυαστούν με τις αμυντικές ανάγκες των κάστρων (π.χ. κινστέρνες). Στο τρίτο μέρος του κάθε κεφαλαίου εξετάζονται τα κεραμικά ευρήματα της επιφανειακής έρευνας που έλαβε χώρα στην Κω το

Μάιο-Ιούνιο του 1997 με άδεια της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και του Υπουργείου Πολιτισμού. Ο συνδυασμός των ιστορικών πηγών, των αρχιτεκτονικών στοιχείων και των κεραμικών ευρημάτων με στόχο την προσπάθεια χρονολόγησης των διαφόρων τμημάτων των κάστρων παρατίθεται στο τέταρτο μέρος κάθε κεφαλαίου.

Σύντομη επισκόπηση των ιστορικών στοιχείων και των αρχαιολογικών δεδομένων, σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας, παραθέτονται στον επίλογο. Στον κατάλογο των οστράκων της επιφανειακής περισυλλογής στα κάστρα της Κω, στο παράρτημα Ι, προτάσσεται η κατάταξη της κεραμικής με βάση την τεχνική και την κατηγορία στην οποία ανήκει το κάθε όστρακο. Έπεται ο κατάλογος των ευρημάτων με χρονολογική σειρά, σε υποκεφάλαια που αντιστοιχούν στο κάστρο προέλευσης.

Στο παράρτημα ΙΙ, τέλος, περιλαμβάνονται έγγραφα από αρχεία, χωρία από ιστορικούς ή περιηγητές και άλλες μαρτυρίες, που συνδέονται με την ιστορία της Κω κατά τις περιόδους που εξετάζονται.

Όσον αφορά το εποπτικό υλικό που εμπεριέχεται στο σώμα της μελέτης πρέπει να σημειωθούν τα εξής: Το σχέδιο 2 (Παλιό Πυλί) έχει γίνει με βάση το τοπογραφικό διάγραμμα του κάστρου (από το αρχείο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων), στο οποίο όμως έχουν αποτυπωθεί οι υποθέσεις και οι μετρήσεις του γράφοντος. Η παρουσίαση αυτή στόχο έχει κυρίως να υποστηρίξει το κείμενο παρά να αποτελέσει εξαντλητική καταγραφή των αρχιτεκτονικών στοιχείων. Τα σχέδια 3 και 4 βασίζονται στο τοπογραφικό διάγραμμα από τη μελέτη συνολικής ανάδειξης του κάστρου Αντιμάχειας, στα πλαίσια του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους» του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων. Το σχέδιο 6 προέρχεται από τη μελέτη S. C. Spiteri, *Fortresses of the Cross*. Τα υπόλοιπα σχέδια έγιναν με βάση τις μετρήσεις του γράφοντος, στον οποίο ανήκουν και όλες οι φωτογραφίες που συνοδεύουν το κείμενο. Εξαίρεση αποτελούν οι εικ. 120α-γ, που ευγενικά παραχώρησε ο Κ. Παπανικολάου.

Σε σχέση με την ορθογραφία του κειμένου έχει ακολουθηθεί η νεοελληνική γραμματική του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ενώ στις πηγές και τα παραθέματα διατηρείται η αρχική γραφή. Τα ξένα ονόματα έχουν στην πλειοψηφία τους παραμείνει αμετάφραστα.

Η έρευνα στα τέσσερα κάστρα της Κω δε θα είχε ποτέ ολοκληρωθεί χωρίς την ολόπλευρη βοήθεια που έλαβα από τα άτομα του περιβάλλοντός μου και από όλους όσους συνεισέφεραν αποφασιστικά στην πορεία αυτή. Αισθάνομαι ότι το αποτέλεσμα πολύ λίγο αντιστοιχεί στο μέγεθος της προσφοράς τους.

Η παρούσα μελέτη κατατέθηκε ως διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και εγκρίθηκε με βαθμό άριστα παμψηφεί το Δεκέμβριο του 2000. Θα ήθελα καταρχήν να ευχαριστήσω την επόπτριά μου, καθ. Ελένη Δεληγιάννη-Δωρή, που με συνέδραμε ουσιαστικά σε κάθε μου βήμα, μοιράστηκε μαζί μου τον επίπονο μόχθο και –ελπίζω– τη χαρά της ευόδωσής του· επίσης, τα δύο άλλα μέλη της τριμελούς επιτροπής που επέβλεψε τη δουλειά μου, τον καθ. Νίκο Γκιολέ και την καθ. Σοφία Καλοπίση.

Βασικός παράγοντας ενθάρρυνσης και συνεχούς στήριξης υπήρξε ο πρώην έφορος Δωδεκανήσου, δρ. Ηλίας Κόλλιας, χωρίς την παρουσία του οποίου δε θα είχα ξεκινήσει αυτό το πνευματικό ταξίδι. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην προϊσταμένη της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μαρία Μιχαηλίδου, για την ολόπλευρη και αγόγγυστη αρωγή της. Ανεπιφύλακτα θα ήθελα να αναφέρω επίσης τις συναδέλφους Ευαγγελία Μηλίτση και Σοφία Ντιντιούμη, οι οποίες με συνέδραμαν κατά την επιτόπια έρευνα στο νησί· τη φίλη αρχαιολόγο Ειρήνη Καστανά, η οποία σχεδίασε τα αρχικά σκαριφήματα αυτής της μελέτης· τον αρχιτέκτονα Μάριο Μιχαηλίδη, στον οποίο οφείλεται η τελική επεξεργασία των σχεδίων που παρουσιάζονται εδώ· την Claudine Field, που με βοήθησε στην επεξεργασία της αγγλικής περίληψης· τον Γιώργο Ανδρουλάκη, που με συνέδραμε στα πρώτα στάδια της γνωριμίας με το χώρο. Τους οργανισμούς και τα άτομα που μου έδωσαν την άδεια δημοσίευσης σχεδίων και εικόνων: την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, το Stephen Spiteri, τον Κ. Παπανικολάου. Τέλος, όλους όσους, σε διάφορα στάδια της έρευνας, δέχτηκαν να συζητήσουν μαζί μου τα προβλήματα που συνεχώς αναφύονταν.

Το βιβλίο εκδίδεται χάρη στο ενδιαφέρον και τη συνεισφορά δύο δήμων της Κω. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω το δήμαρχο Ηρακλειδών Κωνσταντίνο Παπανικολάου και το δήμαρχο Δικαίου Βασίλη Χατζηγιακουμή για την τιμή που μου έκαναν. Την τεχνική επεξεργασία και την ολοκλήρωση του εγχειρήματος αυτού ανέλαβαν με σπάνιο επαγγελματισμό και μεράκι η Αριστέα Καούστου και η Ειρήνη Νομικού με τη φιλολογική επιμέλεια της Νάντιας Κουτσουρούμπα.

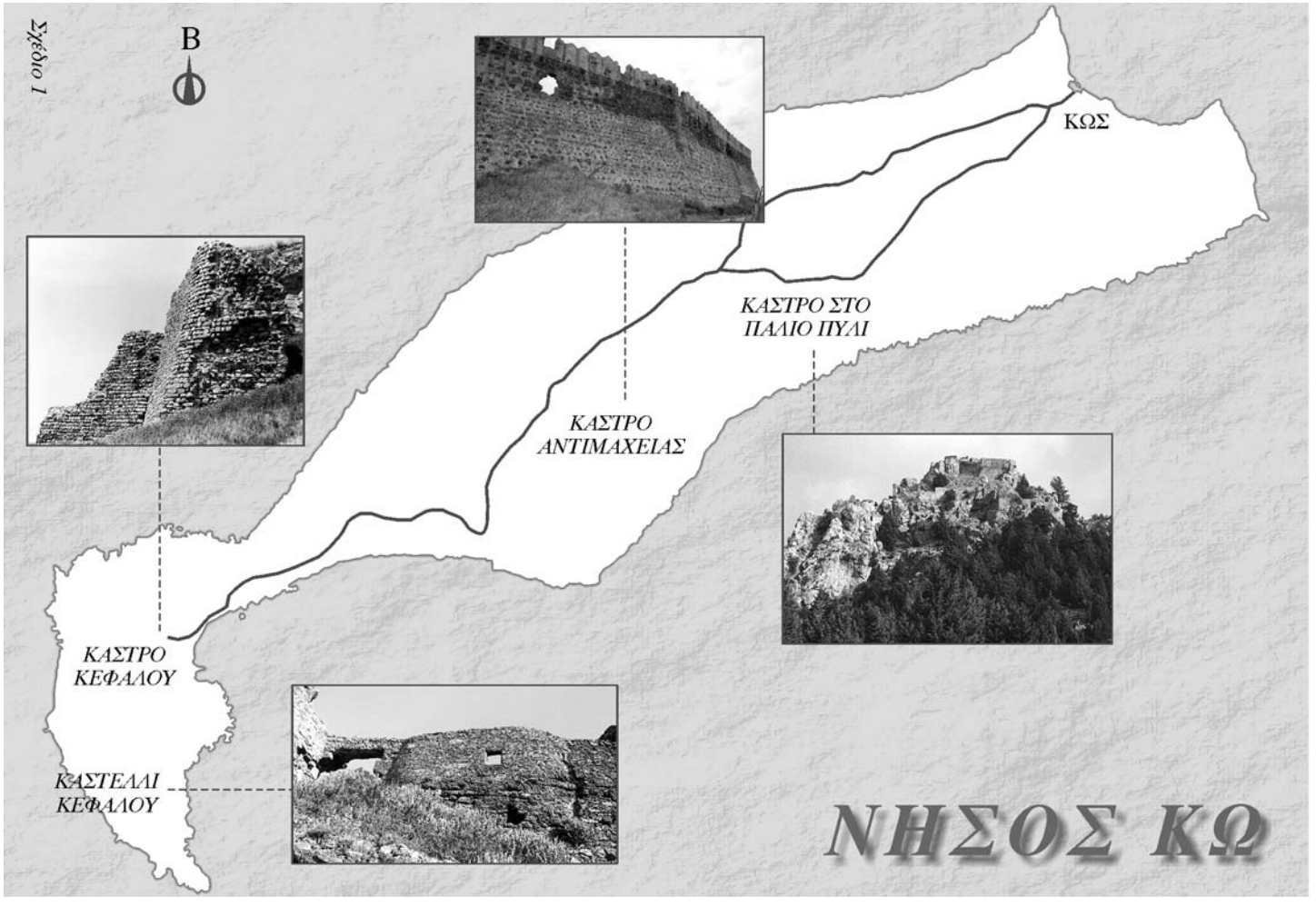
Σχέδιο 1
Β
ΚΩΣ
ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΟ
ΠΑΛΙΟ ΠΥΛΙ
ΚΑΣΤΡΟ
ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑΣ
ΚΑΣΤΡΟ
ΚΕΦΑΛΟΥ
ΚΑΣΤΕΛΛΙ
ΚΕΦΑΛΟΥ
ΝΗΣΟΣ ΚΩ

Ιστορικη Επισκοπηση

Ι. Η Ιστορια της Κω κατα τη Βυζαντινη Περιοδο

Α. Οι μέσοι βυζαντινοί χρόνοι (μέχρι το 1204)

Η ιστορία και ο πλούτος της Κω κατά την κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο είναι αρκετά γνωστά[1]. Για δε την παλαιοχριστιανική περίοδο, μαρτυρία αυτής της ευμάρειας αποτελούν οι πολλές βασιλικές και τα βαπτιστήρια, που χρονολογούνται στον 5ο-6ο αι.[2] Οι σεισμοί εντούτοις του 469 και 554 κατέστρεψαν τα περισσότερα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, όπως και το φημισμένο Ασκληπιείο[3]. Έχει υποστηριχτεί[4], χωρίς όμως επαρκή τεκμηρίωση[5], ότι επιδρομές βαρβάρων ολοκλήρωσαν αυτή την καταστροφή: οι Βάνδαλοι μεταξύ 457-67, οι Ίσαυροι το 469-70, οι Ονογούροι Βούλγαροι (μαζί με Αβαροσλάβους) το 527. Ακόμα, στο διάστημα 615-25 έχει χρονολογηθεί μια –επίσης αμφισβητούμενη– επίθεση και δήωση του νησιού από τους Πέρσες του Χοσρόη Β΄[6]. Μετά την ήττα τους από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο, οι Πέρσες σύντομα αντικαταστάθηκαν από τους Άραβες του Μωαβία (Muawiya). Ο στόλος του αναφέρεται ότι λεηλάτησε τα νησιά Κύπρο, Κρήτη, Σικελία, Ρόδο, Κάρπαθο και Κω κατά την περίοδο 647/8 έως 654/5, σφραγίζοντας οριστικά το τέλος του παλαιοχριστιανικού κόσμου[7]. Σύμφωνα με το *Χρονικό* του Μιχαήλ του Σύρου[8] (+1195): «Το έτος 965 των Ελλήνων (654-5 μ.Χ.) ο Abou'l-Awar, με το στρατό του, κατήλθε διά θαλάσσης και έφτασε στο νησί της Κω, το οποίο και κατέλαβε με προδοσία του επισκόπου που βρισκόταν εκεί. Κατέστρεψε και λεηλάτησε όλα τα πλούτη του, κατέσφαξε τον πληθυσμό και έσυρε όσους σώθηκαν στην αιχμαλωσία. Τέλος, κατέστρεψε την ακρόπολή του (citadelle)». Η ορθότητα όμως και αυτής της πληροφορίας έχει πρόσφατα αμφισβητηθεί[9].

Από τον 7ο έως τα μέσα του 11ου αι. οι πληροφορίες για το νησί είναι ελάχιστες. Αναφέρεται ότι γύρω στο 829 ο Κρατερός, στρατηγός του θέματος Κιβυρραιωτών, μετά την αποτυχία του να καταλάβει την Κρήτη, καταδιώχθηκε από τους Άραβες της Κρήτης, συνελήφθη και σταυρώθηκε στην Κω, όπου είχε βρει καταφύγιο. Εάν το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι το νησί με την αφορμή αυτή πέρασε στην αραβική κυριαρχία ή απλώς υπέστη επιδρομή, παραμένει άγνωστο[10].

Αρκετά διφορούμενα και αποσπασματικά είναι επίσης και τα στοιχεία που αναφέρονται στη θέση της Κω στο σύστημα της βυζαντινής διοίκησης. Κατά τον 8ο αι., η Κως, σύμφωνα με τη H. Ahrweiler[11], φαίνεται ότι εντάχθηκε διοικητικά στο ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Τούτο περιελάμβανε τα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, καθώς και τα παρακείμενα νησιά. Ειδικότερα η Κως αποτελούσε, σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, ξεχωριστή διοικητική ενότητα μέσα στο θέμα, υπό τις διαταγές ενός δρογγάριου. Ο δρογγάριος αυτός ήταν επικεφαλής τμήματος του θεματικού στόλου που στάθμευε στο νησί[12]. Διαφορετική ερμηνεία ως προς τα όρια της δικαιοδοσίας του δρογγαρίου της Κω, για το κατά πόσο ταυτίζεται με αυτόν της Δωδεκανήσου ή της Ρόδου, εκφράζει η E. Malamut[13]. Ο Λέων, κανδιδάτος και δρογγάριος της Κω (8ος-9ος αι.), είναι γνωστός από μολυβδόβουλο που βρέθηκε στο Κάστρο Τιγάνι της Σάμου, το οποίο έχει διάμετρο περίπου 25 χιλιόμετρα και φέρει την επιγραφή: *«Κ(ύριε) βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι κανδ(ι)δάτου κ(αὶ) δρουγγαρίου τῆς Κώου»*[14]. Από τα μέσα του 9ου μέχρι το τέλος του 10ου αι., η E. Malamut[15] πιστεύει ότι η Κως πρέπει να βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία του στρατηγού της Σάμου, επικεφαλής του θέματος των Πλωίμων.

Μετά την ήττα των Βυζαντινών στο Ματζικέρτ (1071) και τις επιδρομές των σελτζουκικών και τουρκμανικών φύλων στη Μικρά Ασία, η Κως έγινε ένας από τους τόπους υποδοχής των προσφύγων που προσπαθούσαν να ξεφύγουν[16]. Ο πιο γνωστός είναι ο όσιος Χριστόδουλος, με τον οποίο συνδέονται, έμμεσα ή άμεσα, και πολλές από τις σωζόμενες πληροφορίες για το νησί αυτή την περίοδο[17].

Ο όσιος Χριστόδουλος, πριν εγκατασταθεί στην Κω, βρίσκεται στο όρος Λάτρος. Από εκεί, εξαιτίας της σελτζουκικής προέλασης, πηγαίνει καταρχήν στη Στρόβιλο, πόλη των μικρασιατικών παραλίων, όπου τον υποδέχεται ο μοναχός Αρσένιος Σκηνούρης. Ο Σκηνούρης ήδη πριν τον Οκτώβριο του 1079 έχει ιδρύσει κελιά στο όρος Δίκαιο της Κω, για τα οποία πορίζεται από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Βοτανειάτη χρυσόβουλο με δωρεές και φοροαπαλλαγές[18].

Όταν η σελτζουκική απειλή γίνεται ορατή και στη Στρόβιλο, με προτροπή του Σκηνούρη ο όσιος διαπεραιώνεται στην Κω, αναζητώντας στα εκεί κτήματα του Σκηνούρη χώρο κατάλληλο για την ανέγερση μονής. Ο Χριστόδουλος εγκαθίσταται πριν το Μάρτιο του 1080 στην περιοχή του Πυλιού (σημ. Παλιό Πυλί). Λαμβάνει προνόμια από τους αυτοκράτορες Νικηφόρο Βοτανειάτη (1078-81) και Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118)[19], οικοδομεί μονή[20] και αποκτά μέσω δωρεών και αγορών κτήσεις σε διάφορες περιοχές του νησιού.

Το 1088 ζητά από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να του παραχωρήσει το σχεδόν έρημο νησί της Πάτμου. Σε αντάλλαγμα ο Χριστόδουλος εκχωρεί στο κράτος τη νεοϊδρυθείσα μονή της Κω και όλες τις κτήσεις του στην Κω. Τούτο γίνεται αποδεκτό και εκδίδεται το ιδρυτικό χρυσόβουλο της μονής Πάτμου τον Απρίλιο του 1088[21], καθώς και διάφορα έγγραφα των αρμόδιων δημόσιων λειτουργών[22].

Όσον αφορά τις πληροφορίες για τη διοικητική κατανομή της Κω και των γύρω νησιών στα τέλη του 11ου αι., που προέρχονται από τα σχετικά με το Χριστόδουλο έγγραφα, η E. Malamut δίνει την εξής ερμηνεία[23]: Κατά τη γνώμη της, υπάρχει μια ιεραρχία των φορολογικών περιφερειών, που κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με αυτή των διοικητικών διαιρέσεων. Η ευρύτερη περιφέρεια είναι πλέον αυτή των Κυκλάδων Νήσων[24], επικεφαλής της οποίας είναι ο κριτής, που είναι επίσης εξισωτής και αναγραφέας των φόρων της περιφέρειάς του. Το νησί της Κω είναι η έδρα μιας υποδιαίρεσης αυτής της περιφέρειας, υποδιαίρεση που περιλαμβάνει επίσης το νησί της Πάτμου[25]. Η Πάτμος και η Κως ανήκουν στο θέμα των Κυκλάδων και βρίσκονται στα σύνορά του με το θέμα της Σάμου. Στο θέμα της Σάμου ανήκουν, σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, εκτός από τη Λέρο, οι Λειψοί, η Ικαρία, ίσως και η Κάλυμνος.

Στο δεύτερο μισό του 11ου αι. η Κως στάθηκε η αφετηρία μιας από τις πολυάριθμες επαναστάσεις που απείλησαν την κεντρική εξουσία, αυτής του Νικηφόρου Μελισσηνού (περίπου 1080-1). Ο Μελισσηνός, από την Κω όπου διέμενε (*«περὶ τὴν Κῶ διατρίβων»* κατά το Νικηφόρο Βρυέννιο[26]), πέρασε στην απέναντι ακτή και κατευθύνθηκε με τα στρατεύματά του βόρεια προς την Κωνσταντινούπολη, όπου αντιμετωπίστηκε από τον Αλέξιο Κομνηνό[27]. Η E. Malamut[28] θεώρησε ότι η Κως ήταν τόπος εξορίας του Μελισσηνού. Προχώρησε μάλιστα ακόμα περισσότερο και διέκρινε ένα «σωφρονιστικό σύστημα» που είχε ως βάσεις του ορισμένα νησιά του Αιγαίου, ιδιαίτερα όσα βρίσκονταν κοντά στην ηπειρωτική ακτή και επομένως μπορούσαν να ελέγχονται από τις εκεί φρουρές. Το σκεπτικό της, αν και δελεαστικό, στερείται τεκμηρίωσης, αφού η εξορία του Μελισσηνού στην Κω δεν είναι γεγονός, αλλά μία υπόθεση βάσει των ιστορικών δεδομένων.

Η Κως δεν αναφέρεται ρητά ανάμεσα στα νησιά που υπέστησαν τις επιδρομές του Τζαχά, Τούρκου της Ιωνίας, κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια του 11ου αι. Μπορεί να γίνει όμως δεκτό ότι και αυτό το νησί θα υπέστη τις συνέπειες της δράσης του Τζαχά, όπως άλλωστε και τα κοντινά προς την Κω νησιά (Πάτμος, Ρόδος)[29].

Το 1099 ο στόλος της Πίζας και της Γένουας, που κινήθηκε για τη βοήθεια των σταυροφόρων στη Συρία, απείλησε με λεηλασία τα νησιά Σάμο, Κω και Ρόδο, πριν την ήττα του από το βυζαντινό πολεμικό ναυτικό[30].

Η Κως αναφέρεται μεταξύ των νησιών που υπέστησαν επιδρομές από τους Ενετούς κατά τα έτη 1124-6, μετά την άρνηση του Ιωάννη Β′ Κομνηνού (1118-43) να αναγνωρίσει τα προνόμιά τους[31]. Ο ενετικός στόλος έκανε επιδρομή στη Ρόδο (1124), ξεχειμώνιασε στη Χίο και στις αρχές του 1125 σαλπάρισε για τη Βενετία, λεηλατώντας μεταξύ άλλων τα νησιά Κω, Σάμο, Λέσβο, Άνδρο, Λήμνο και Σκύρο χωρίς να αντιμετωπίσει κανένα εμπόδιο από το βυζαντινό ναυτικό[32].

Στο β′ μισό του 12ου αι., σε δύο επιστολές του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης βρίσκουμε αναφορές στην Κω. Στην πρώτη, την υπ' αριθμόν θ′ στην έκδοση του F. Tafel[33], ο Ευστάθιος απευθύνεται στο δούκα της Κω *«ἐν τῇ τῶν Κώων νήσῳ διατρίβοντα προσφωνεῖ, καὶ ὑπερόριον οὕτω γραφὴν διαπέμπεται»*. Ο μητροπολίτης σκιαγραφεί το νησί και δίνει στοιχεία για την αρχαία ιστορία και τους κατοίκους καταλήγοντας: *«Καλὰ μὲν οὖν οὕτω καὶ τἄλλα τῆς νήσου. Ὅτι δέ σε πλουτεῖ εὐτυχῶς τῶν κατ' αὐτὴν ἐξάρχοντα, οὐδέν ἂν εὐδαιμονίας ἔχοι λειπόμενον»*[34]. Ο Ευστάθιος μεσολαβεί επίσης στο δούκα υπέρ «τῆς τοῦ φιλανθρώπου σωτῆρος μονῆς», που ίσως να ταυτίζεται με το μοναστήρι του Σωτήρος Χριστού, το οποίο κατά το 13ο αι. μετατράπηκε σε μετόχι της μονής Πάτμου[35]. Προφανώς τούτος ήταν και ο λόγος για τον οποίο συντάχθηκε το γράμμα. Η αναφορά του δούκα της Κω στην επιστολή του Ευσταθίου αποτελεί, κατά την E. Malamut[36], ένδειξη ότι η Κως αποσπάστηκε γύρω στα μέσα του 12ου αι. από το θέμα των Κυκλάδων, στο οποίο μέχρι τότε ανήκε, και αποτέλεσε ανεξάρτητη επαρχία υπό τη διοίκηση ενός δούκα, όπως συνέβη και με άλλα νησιά (Ρόδος, Σάμος, Χίος, Μυτιλήνη). Αντίθετα, κατά τη H. Ahrweiler[37], στο δεύτερο μισό του 12ου αι. η Κως περιλαμβάνεται μαζί με τη Σάμο στο θέμα των Κυκλάδων και διοικείται από ένα δούκα-ηγεμόνα.

Την επιστολή ιθ′ ο Ευστάθιος απευθύνει προς *«Τῷ κριτῇ τοῦ βήλου, κυρίῳ Γρηγορίῳ τῷ Ἀντιόχῳ»*[38]. Το κείμενο είναι εξαιρετικά λόγιο και βρίθει παραπομπών σε αρχαίους συγγραφείς, σε τέτοιο βαθμό ώστε ο σκοπός για τον οποίο γράφεται είναι μάλλον δυσδιάκριτος. Μας ενδιαφέρει σχεδόν μόνο η καταληκτήρια φράση του κειμένου: *«Ὡς δ' ἂν ἔχοι, χαῖρε ἐν Κῷ, μεμνημένος ἡμῶν ἐπ' ἀγαθῷ, φίλτατε»*. Οι υποθέσεις που προκύπτουν από την παρουσία

ενός υψηλού αξιωματούχου της πρωτεύουσας στο νησί, καθώς και από το γεγονός ότι ο Ευστάθιος με σχετική ευχέρεια επικοινωνούσε τόσο με το δούκα όσο και με έναν κάτοικο του νησιού είναι ενδιαφέρουσες. Όμως, επειδή οι πληροφορίες είναι αποσπασματικές, δεν οδηγούν σε κάποιο σαφές συμπέρασμα.

Μία από τις τελευταίες βυζαντινές πηγές, πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, όπου εμπεριέχονται αναφορές στα νησιά της αυτοκρατορίας, είναι και το χρυσόβουλο του 1198, με το οποίο ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' Άγγελος επιβεβαίωνε τα οικονομικά προνόμια των Ενετών. Το σημαντικότερο σημείο της συμφωνίας αυτής είναι ότι κατονομάζονται λεπτομερώς όλες οι περιοχές της αυτοκρατορίας όπου οι Ενετοί μπορούν να εμπορεύονται ελεύθερα, οι οποίες τώρα είναι πολύ περισσότερες απ' ό,τι στα προηγούμενα αντίστοιχα έγγραφα. Σε αυτές περιλαμβάνεται και το νησί της Κω[39].

◆ Β. Οι ύστεροι βυζαντινοί χρόνοι (από το 1204 έως τις αρχές του 14ου αι.)

Σύμφωνα με την «Partitio Romaniae», το διακανονισμό δηλαδή των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204, τα νησιά Σαμοθράκη, Χίος, Λέσβος, Σάμος και Κως δόθηκαν στο Λατίνο αυτοκράτορα[40]. Εντούτοις, η τροπή των γεγονότων δε φαίνεται να επέτρεψε στον τελευταίο να γίνει κυρίαρχος αυτών των εδαφών. Ένδειξη ίσως υπέρ αυτής της υπόθεσης αποτελεί το ότι δεν υπάρχει μνεία λατινικής επισκοπής ή όνομα επισκόπου αυτών των νησιών σε έγγραφα της περιόδου 1204-28[41]. Ουσιαστικά, η τύχη της Κω κατά το διάστημα 1204-24 παραμένει άγνωστη. Τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε για την περιοχή των σημερινών Δωδεκανήσων αναφέρονται στον πολυτάραχο βίο και στην ιστορία του δυνάστη της Ρόδου Λέοντα Γαβαλά[42], στη δικαιοδοσία του οποίου έχει υποστηριχτεί ότι πέρασε και η Κως[43].

Το 1224-5, μετά από μεγάλη στρατιωτική νίκη του Ιωάννη Βατάτζη (1222-54) ενάντια στους Λατίνους, υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης, που επισφράγισε την απώλεια σχεδόν όλων των λατινικών κτήσεων στην Ανατολή. Ο στόλος της αυτοκρατορίας της Νικαίας κατέλαβε την Κω, καθώς και τα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο και Ικαρία[44].

Όσον αφορά τη διοικητική θέση της Κω στα πλαίσια του βυζαντινού κράτους (της Νικαίας και συνακόλουθα της Κωνσταντινούπολης μετά το 1261) κατά το 13ο αι., μπορούν να αναφερθούν τα εξής: Το νησί φαίνεται πως δεν εντάχθηκε σε κάποιο θέμα, αλλά αποτέλεσε ξεχωριστό τμήμα της αυτοκρατορίας με δικό του κυβερνήτη. Τούτο αποτέλεσε, κατά το M. Angold[45], ένα γνω-

στό χαρακτηριστικό της κατακερματισμένης επαρχιακής διοίκησης του 14ου αι. Ο κάθε τοπικός κυβερνήτης ήταν υπεύθυνος κατευθείαν στον αυτοκράτορα. Σε έγγραφα από το αρχείο Πάτμου παραδίδεται ότι κεφαλή (διοικητής) της Κω το 1288 είναι ο Αλέξιος Βαρανγκόπουλος[46], ενώ το 1290 δούκας του νησιού είναι ο Γεώργιος Βαλσαμών[47].

Κάποιες φορές όμως, για λόγους δημοσιονομικούς, λειτουργίες όπως η απογραφή και η εξίσωση[48] (φορολογικές δηλαδή επιθεωρήσεις με εκτεταμένες εξουσίες και αρμοδιότητες ως προς την ανακατανομή των φόρων και των φορολογητέων εκτάσεων) αναθέτονταν σε ένα πρόσωπο, του οποίου η αρμοδιότητα επεκτεινόταν σε σύνολο νησιών. Ο απογραφέας-εξισωτής εκτελούσε συγκεκριμένη αποστολή, που του είχε ανατεθεί από τον αυτοκράτορα, και δεν ασκούσε ένα μόνιμο λειτούργημα[49]. Το 1263 αναφέρεται ο Λέων Εσκαμματισμένος ως απογραφέας της Ρόδου και των άλλων Κυκλάδων[50]. Στη δικαιοδοσία του περιλαμβάνεται και η Κως, όπου με αποκαταστατικά γράμματα καθορίζονται επακριβώς τα μετόχια και οι λοιπές κτήσεις της μονής Πάτμου στο νησί. Στη μονή Πάτμου έχουν περιέλθει δύο μοναστήρια, η μονή Σπονδών και η μονή Σωτήρος, ενώ το 1292 προστίθεται και η μονή Άλσους[51].

Στα έγγραφα του πατμιακού αρχείου, μετά το 1259[52] δηλώνεται επανειλημμένα ότι η Κως ανήκει στο βεστιάριο (προσωπικό ταμείο) της συζύγου του Μιχαήλ Η′ Παλαιολόγου (1259-82), της αυτοκράτειρας Θεοδώρας. Στο όνομά της γίνονται όλες οι πράξεις των δημόσιων λειτουργών και εκδίδονται οι σχετικές βεβαιώσεις. Σε έγγραφο όμως του 1288[53], με το οποίο οι κάτοικοι του νησιού απευθύνονται στον Ανδρόνικο Β′ Παλαιολόγο (1282-1328), ο διοικητής Αλέξιος Βαρανγκόπουλος αποκαλείται *«βυστιαρίτης τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας»*. Η Μ. Νυσταζοπούλου[54] λογικά συμπεραίνει ότι η Κως πλέον έχει περάσει στη δικαιοδοσία του αυτοκράτορα, αλλαγή που πρέπει να συντελέστηκε μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η′ το 1282.

Η κατάληψη της Κω από την αυτοκρατορία της Νικαίας δε σήμανε βέβαια και το τέλος των πειρατικών επιδρομών, όπως φαίνεται και πάλι από τις μαρτυρίες του πατμιακού αρχείου[55]. Μαρτυρούνται δύο πειρατικές επιδρομές και λεηλασίες του νησιού[56]: η πρώτη λαμβάνει χώρα πριν το 1258 και η δεύτερη πριν το 1267. Η κατάσταση χειροτερεύει μετά το 1283, όταν η Ρόδος πέφτει στα χέρια των Αϊδίνογλου και όλα τα νησιά υφίστανται συνεχώς επιδρομές[57]. Η Κως μάλιστα αναφέρεται στο β′ μισό του 13ου αι. ως μία από τις βάσεις που χρησιμοποιούσαν οι ανεξάρτητοι πειρατικοί στολίσκοι του Αιγαίου, οι οποίοι συχνά στρατολογούνταν από την αυτοκρατορία στον αγώνα της ενάντια στις ιταλικές ναυτικές δυνάμεις[58]. Σε έγγραφα του πατμιακού αρχείου αυτής της περιόδου, ανάμεσα στους κατοίκους του νησιού μνημονεύεται ο καστροφύλακας Παρδόβουνου Νικόλαος Κουρτίκης (1271) και ο καστροφύ-

λακας Πυλίου Ιωάννης Στεριώνης (1288), ο τελευταίος μαζί με μέλη της φρουράς του κάστρου[59]. Το κάστρο του Παρδόβουνου είναι σήμερα άγνωστο.

Μνεία της Κω γίνεται στη δεύτερη συνθήκη του Viterbo[60], στις 27 Μαΐου 1267: Ο Baldwin II, ο ψιλώ ονόματι Λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης «παραχώρησε» στον Charles d' Anjou, βασιλιά της Σικελίας (1266-85), ως αντάλλαγμα για τη βοήθεια που θα λάμβανε για την ανάκτηση του θρόνου του, μεταξύ άλλων και όλα τα νησιά της αυτοκρατορίας πέρα από τα Δαρδανέλια. Κράτησε όμως ειδικά για τον εαυτό του τα νησιά Λέσβο, Σάμο, Κω και Χίο. Οι συγκεκριμένοι διακανονισμοί βέβαια θα λάμβαναν χώρα μετά από την ανακατάληψη αυτών των εδαφών από τους Λατίνους.

Σύμφωνα με τη συνθήκη του Orvieto, που συνάφθηκε ανάμεσα στον Charles d' Anjou, το Philip de Courtenay (1273-1283) –«διάδοχο» του Baldwin–, καθώς και τον Ενετό δόγη Giovanni Dandolo (1280-1289) στις 3 Ιουλίου 1281, η Βενετία ανέλαβε την υποχρέωση να πολεμήσει με τα πλοία της ενάντια στο Βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο[61].

Στα πλαίσια αυτής της συνθήκης τριάντα γαλέρες υπό τις διαταγές του Pangratio Malipiero προσπάθησαν το 1283 να καταλάβουν την Κω, αλλά συνάντησαν ισχυρή αντίσταση και υποχώρησαν. Εντούτοις, μια παρόμοια επιχείρηση το 1284 υπό τη διεύθυνση του Jacomo Tiepolo Scopolo στάθηκε επιτυχής. Το νησί καταλήφθηκε και υπέστη μεγάλες καταστροφές από τις δηώσεις και τις λεηλασίες. Ο Tiepolo συνέλαβε και αποκεφάλισε τον αρχηγό των κατοίκων που αντιστάθηκαν, κάποιον «Calogero» (Καλόγερος; Πρόκειται ίσως για κάποιο μοναχό ή ηγούμενο μοναστικού κέντρου στην Κω;), που ήταν επίσης υπεύθυνος για την αποτυχία του Malipiero. Εξάλλου, αιχμαλώτισε πολλούς κατοίκους, τους οποίους και έστειλε ως ομήρους στην Κρήτη. Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από το έργο *Istoria di Romania* του Marin Sanudo Torsello[62]. Μετά την επιτυχία του, ο Tiepolo επέστρεψε στη Βενετία.

Η τύχη του νησιού μετά την επιδρομή του 1284 είναι ένα θέμα που θα μας απασχολήσει κάπως εκτενέστερα. Κάτω από ποιο καθεστώς τελούσε η Κως μετά την επιδρομή του 1284; Ο Ζ. Τσιρπανλής συνδυάζει τα γεγονότα του 1284, από το έργο του Sanudo, με μία απόφαση της ενετικής γερουσίας με χρονολογία 30 Οκτωβρίου 1302, η οποία δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες[63]. Το κείμενο της απόφασης έχει εκδοθεί και μεταφραστεί από το Σ. Θεοτόκη[64] και το F. Thiriet[65]. Οι δύο αποδόσεις όμως παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορές, που δημιουργούν διαφορετική εικόνα για την τύχη του νησιού κατά το χρονικό αυτό διάστημα. Τα επίμαχα σημεία είναι τα εξής:

Σ. Θεοτόκης

----- -------

– Ο Angelo Quirini θα πάρει την εξουσία της Κω μετά το θάνατο του δυνάστη Belleto Giustiniani de Creta.

– Ο Δούκας της Κρήτης κρατά ομήρους τους οποίους οφείλει να στείλει στον καστελάνο της Κω.

– Οι πειρατές παρακράτησαν τις εντολές προς τον καστελάνο.

F. Thiriet

----- -------

– Ο Angelo Quirini θα καταλάβει την Κω μετά την αναχώρηση από την Κρήτη του Belleto Giustiniani.

– Ο Δούκας της Κρήτης πήρε ομήρους και έστειλε στην Κω έναν καστελάνο για τη φύλαξη του νησιού.

– Οι πειρατές συνέλαβαν τον καστελάνο και του πήραν τις εντολές.

– Ο Δούκας της Κρήτης αιχμαλώτισε όσους Μονεμβασιώτες βρίσκονταν στην Κρήτη, πράξη που μπορεί να βλάψει τις διαπραγματεύσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Ο Ζ. Τσιρπανλής[66], ακολουθώντας τη μετάφραση του Σ. Θεοτόκη και συνδυάζοντας, όπως είπαμε, την απόφαση της ενετικής γερουσίας με το χωρίο από το έργο του Sanudo για την επιδρομή των Βενετών το 1284, αναφέρει σχετικά: «Από το τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. ως τα πρώτα χρόνια του 14ου... η Κως, το δεύτερο νησί της Δωδεκανήσου, αποτελεί προτεκτοράτο της Βενετίας, με καστελάνο Βενετό (όπως τον Belleto Giustiniani de Creta και τον Άγγελο Querini), που βρίσκεται σε στενή επαφή με το δούκα της Κρήτης, κατά τη μαρτυρία του εγγράφου της 30ής Οκτωβρίου 1302».

Για την περίοδο 1284-1302 όμως έχουμε σημαντικές μαρτυρίες για την Κω από το πατμιακό αρχείο. Τον Ιούλιο του 1288 χρονολογείται το σημειομάρτυρον γράμμα των κατοίκων του νησιού προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β′ Παλαιολόγο, το οποίο επικυρώνουν η κεφαλή (ο βυζαντινός διοικητής) Αλέξιος Βαρανγκόπουλος και ο επίσκοπος Νίφων[67] και στο οποίο πιθανά απάντησε ο Ανδρόνικος Β′ μέσα από το χρυσόβουλο λόγο του 1292 υπέρ της μονής Πάτμου[68] (επικυρώνοντας τις κτήσεις στην Κω). Εξάλλου, ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ορισμός του Ανδρόνικου Β′ το 1290[69], στον οποίο ο αυτοκράτορας απευθύνεται στο δούκα της Κω, το Γεώργιο Βαλσαμώνα, τον οποίο προσφωνεί: *«Γραμματικὲ τῆς βασιλείας μου δοὺξ τῆς νήσου Κῶ Γεώργιε Βαλσαμών»*.

Πρέπει επομένως να δεχτούμε ότι το νησί έχει επανέλθει αδιαμφισβήτητα στη βυζαντινή επικράτεια μετά την επιδρομή του 1284 και μάλιστα διοικείται από βυζαντινούς και όχι ξένους, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στη Ρόδο, που βρίσκεται στην εξουσία Γενοβέζων κουρσάρων[70]. Τούτο συνέβη προφανώς λίγο μετά την επιδρομή του 1284, η οποία δεν είχε κανένα εποικιστικό χαρακτήρα, αλλά επρόκειτο καθαρά για πειρατική επιδρομή[71].

Η απόφαση της ενετικής γερουσίας του 1302 πρέπει να συσχετιστεί πρωτίστως με τις ενετοβυζαντινές σχέσεις στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι.[72], τις οποίες προφανώς και υπαινίσσεται, και να μην ερμηνευτεί ως απόδειξη ενετικής κυριαρχίας της Κω στο διάστημα 1284-1302. Τον Ιούλιο του 1296 το Βυζάντιο εμπλέκεται στον πόλεμο μεταξύ Βενετίας και Γένοβας, στο πλευρό της τελευταίας. Μετά όμως από την υπογραφή της συνθήκης του Μιλάνου, το Μάιο του 1299, μεταξύ της Γένοβας και της Βενετίας, ο Ανδρόνικος Β′ Παλαιολόγος βρέθηκε μόνος του αντιμέτωπος με τη Βενετία. Το καλοκαίρι του 1302 αναφέρεται ότι δεκατρία ενετικά πλοία υπό τις διαταγές του Belleto Giustiniano μπήκαν στον Κεράτιο κόλπο και αγκυροβόλησαν στο Πέραν. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1302 η ενετική γερουσία διόρισε τον Belleto Giustiniano και τρεις άλλους άντρες ως αντιπροσώπους της στις συνομιλίες για τη συνομολόγηση συνθήκης ειρήνης. Από τα νησιά που είχαν καταληφθεί κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, η Βενετία κράτησε στον έλεγχό της τα νησιά Κέα, Αμοργό, Σέριφο και Σαντορίνη, που είχαν καταληφθεί από Ενετούς ιδιώτες[73].

Πιστεύω λοιπόν ότι στην ανάγνωση της απόφασης της ενετικής γερουσίας του 1302 με το αναφερόμενο πρόσωπο πρέπει να συσχετίσουμε τον Belleto Giustiniano, ναύαρχο του ενετικού στόλου, και όχι κάποιον Belleto Guistiniani de Creta, Ενετό καστελάνο της Κω. Πρέπει επίσης να κατατάξουμε τα γεγονότα που παραθέτονται όχι βέβαια μετά το θάνατο, αλλά μετά την αναχώρηση του Giustiniano από την Κρήτη[74].

Παραμένει αναπάντητο το ερώτημα κατά πόσο η επιδρομή του 1302 ενάντια στην Κω έγινε κατά την πορεία του από την Κρήτη προς την Κωνσταντινούπολη ή κατά την επιστροφή του από την Κρήτη προς τη Βενετία. Το κείμενο δε δίνει σαφή χρονολογική ένδειξη, αλλά νομίζω πως ο τρόπος που πρέπει να ανασυστήσουμε τα γεγονότα είναι μάλλον ο εξής: Όταν ο στόλος έφυγε από την Κρήτη για την Κωνσταντινούπολη, ο δούκας της Κρήτης ήρθε σε συμφωνία με τον Angelo Quirini (ο οποίος δε φαίνεται να έχει σχέση με τη γνωστή δυναστεία στο δουκάτο του Αρχιπελάγους[75]) για την κατάληψη της Κω. Μετά την επιτυχία της αποστολής, στάλθηκαν όμηροι στην Κρήτη και εγκαταστάθηκε φρουρά στο κάστρο του νησιού. Αν το έγγραφο αναφέρεται στην αποστολή του καστελάνου[76] ή στην αποστολή εντολών στον καστελάνο, ουσιαστικά δεν πρέπει να μας απασχολήσει, διότι δε σημαίνει πως αυτός είχε εγκατασταθεί εκεί από καιρό. Η ενέργεια του δούκα της Κρήτης να αιχμαλωτίσει τους Μονεμβασιώτες, που απολάμβαναν ιδιαίτερης μεταχείρισης από τον Ανδρόνικο Β′ Παλαιολόγο[77], θα μπορούσε να παρεμποδίσει τη διαδικασία συνθηκολόγησης που βρισκόταν σε εξέλιξη. Αυτός είναι και ο λόγος που συντάχθηκε το έγγραφο του 1302.

Είναι φανερό λοιπόν πως η Κως καταλήφθηκε το 1302 από τους Ενετούς, κατά τη διάρκεια του Βυζαντινοενετικού πολέμου· θα πρέπει δε να επιστράφηκε στο Βυζάντιο λίγο καιρό μετά την υπογραφή της συνθήκης, αφού δεν κατονομάζεται ανάμεσα στα νησιά που κράτησαν οι Ενετοί[78]. Είναι χαρακτηριστικό, πάντως, ότι ορισμένοι Ενετοί της Κρήτης στο διάστημα 1300-5 κατείχαν κτήματα στην Κω, τα οποία και υπενοικίαζαν[79].

II. Η Ιστορια της Κω κατα την Περιοδο των Ιπποτων του Ταγματος του Αγ. Ιωαννη

Η ιστορία της Κω στο πρώτο τέταρτο του 14ου αι. παρουσιάζει πολλές ασάφειες, ενώ εμφανίζονται και διαφορετικές ερμηνείες ανάμεσα στους μελετητές. Οι πληροφορίες από τις πηγές είναι αποσπασματικές και συχνά αντικρουόμενες μεταξύ τους. Επίσης, πολλές παραμένουν άγνωστες και δεν έχουν συνδυαστεί ακόμα, ώστε να δημιουργηθεί μια ικανοποιητική εικόνα για την τύχη του νησιού κατά τους πρώτους χρόνους της εμφάνισης των Ιωαννιτών στο Αιγαίο, από την πρώτη δεκαετία του 14ου αι. και μετά.

Αναφέρθηκε παραπάνω ότι μετά από σύντομη ενετική κατοχή το 1302 είναι πιθανόν η Κως να επιστράφηκε στο βυζαντινό κράτος. Έχει υποστηριχτεί[80] ότι στο διάστημα 1304-1306/7 το νησί περιήλθε στην εξουσία του Γενοβέζου Benedetto Zaccaria, τον οποίο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β′ Παλαιολόγος είχε αναγνωρίσει ως κυβερνήτη της Χίου το 1304 ή 1305[81].

Το 1306, ο μάγιστρος των Ιωαννιτών Foulques de Villaret (1305-19) υπέγραψε στην Κύπρο συμφωνία με το Γενοβέζο Vignolo dei Vignoli, με ημερομηνία 27 Μαΐου 1306, για την κατάκτηση των Δωδεκανήσων ή, όπως αναφέρεται, «...μερικών νησιών της Ρωμανίας» *(aliquas de insulis Romanie)*[82]. Ουσιαστικά, το κείμενο αποτελούσε το διακανονισμό για το χωρισμό των εδαφών που οι δύο σύμμαχοι έλπιζαν να κατακτήσουν. Ενδιαφέρον παρουσιάζει για την ιστορία της Κω το γεγονός ότι ο Vignolo δηλώνει πως κατέχει και παραχωρεί στο Τάγμα τα νησιά Κω και Λέρο («*...ego Vignolus dedi... insule de Lango et de Lerro, dicte Sacre domui...*»)[83]. Κρατάει για τον εαυτό του ένα φέουδο (casale) που του είχε παραχωρήσει ο Βυζαντινός αυτοκράτορας στη Ρόδο, καθώς και το δικαίωμα να διαλέξει ακόμα ένα φέουδο στο ίδιο νησί. Μετά την από κοινού κατάκτηση των νησιών, ο Vignolo θα γινόταν «βικάριος» και δικαστής της Κω, της Λέρου και των υπόλοιπων μικρών νησιών. Θα είχε το δικαίωμα να διορίζει τους αξιωματούχους και τους νοτάριους, με τη συναίνεση βέβαια του μαγίστρου.

Από τη δικαστική εξουσία του Vignolo εξαιρούνται όσοι υποτελείς του Τάγματος θα αντιμετώπιζαν κατηγορίες που τιμωρούνταν με την ποινή θανάτου ή απώλειας μελών.

Η ακριβής χρονολογία της κατάκτησης της Κω από τους Ιωαννίτες είναι πεδίο αμφισβητήσεων. Ελλείψει στοιχείων οι περισσότεροι μελετητές αποδέχονται ότι παράλληλα με την κατάληψη της Ρόδου, το 1306-9[84], ολοκληρώθηκε και η εγκαθίδρυση του Τάγματος στα υπόλοιπα νησιά των Δωδεκανήσων[85]. Μία πρώτη πληροφορία αναφέρει πως παράλληλα με την επιχείρηση κατάκτησης της Ρόδου, τον Ιούνιο του 1306, δύο ιππότες με πενήντα άντρες κατάφεραν να καταλάβουν με αιφνιδιασμό την πόλη της Κω. Όμως άνθρωποι του νησιού, πιστοί στο Βυζαντινό αυτοκράτορα, γρήγορα την ανακατέλαβαν[86].

Στο μεταξύ οι αρχές της Βενετίας φοβήθηκαν πως οι ιππότες θα επιτίθεντο και στις δικές τους κτήσεις στο Αιγαίο, γι' αυτό και πήραν όλες τις αναγκαίες προφυλάξεις[87]. Η κατάσταση ήταν αρκετά τεταμένη, διότι η Βενετία φαίνεται πως ενδιαφερόταν, επίσης, να πάρει υπό την έλεγχό της ορισμένα από τα νησιά των Δωδεκανήσων.

Ένα έγγραφο από τα ενετικά αρχεία, μία επιστολή του Μικρού Συμβουλίου της Βενετίας προς το δούκα της Κρήτης, με χρονολογία 7 Φεβρουαρίου 1310, δίνει σημαντικές πληροφορίες για την Κω[88]. Σε αυτό το γράμμα αναφέρεται πως οι Ενετοί είχαν ανακαταλάβει το νησί Lango (Κως) στο διάστημα πριν τις 31 Οκτωβρίου 1309. Είχαν εξάλλου στείλει μισθοφορικά στρατεύματα για να υπερασπιστούν τα δύο κάστρα του νησιού. Τα κάστρα δεν κατονομάζονται στο έγγραφο, αλλά η ένδειξη για την ύπαρξή τους είναι πολύ σημαντική. Ίσως να πρόκειται για το κάστρο της πόλης της Κω και για το Παλιό Πυλί, που σίγουρα βρίσκονταν σε χρήση εκείνη την εποχή[89]. Το γράμμα επίσης αναφέρει πως ένας ιππότης του Τάγματος του Αγ. Ιωάννη ήρθε από τη Ρόδο και ζήτησε την παράδοση του νησιού. Στο τέλος του εγγράφου το Συμβούλιο αναγνωρίζει τις υπηρεσίες που προσέφερε για την επανάκτηση της Κω ο ευγενής Johachinus Sanuto, ο οποίος είχε διοριστεί και κυβερνήτης του νησιού.

Και πάλι τα ευρύτερα γεγονότα που συμβαίνουν στο χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μάς δίνουν ενδείξεις για την ερμηνεία των πληροφοριών της επιστολής. Κατά το διάστημα 1306-10 η Γαληνότατη βρίσκεται για άλλη μια φορά σε πόλεμο με το Βυζάντιο, μετά τη συνθήκη που η Βενετία υπέγραψε στις 19 Δεκεμβρίου 1306 με τον Charles de Valois, Λατίνο ψιλώ ονόματι αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, για επίθεση ενάντια στους Βυζαντινούς. Στην ξηρά ο πόλεμος διεξήχθη στο όνομα του Charles de Valois από την Καταλανική εταιρεία, ενώ στη θάλασσα οι Ενετοί καπετάνιοι, αλλά και ιδιώτες, κατέλαβαν και λεηλάτησαν πολλά νησιά του Αιγαίου. Παρ' όλες τις κατακτήσεις, οι Ενετοί δεν κατάφεραν να κατοχυρώσουν τις νέες κτήσεις τους κατά τη σύναψη

της συνθήκης-εκεχειρίας με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β′ Παλαιολόγο η οποία υπογράφτηκε στις 11 Νοεμβρίου 1310. Ανάμεσα στα νησιά που καταλήφθηκαν είναι η Ίος από τον Domenico Schiavo, η Κάρπαθος από τον Andrea Cornaro[90], η Σίφνος από τον Yannouli da Corogna, η Κύθνος από τον Otuly Gozzadini[91].

Πιστεύω ότι και η κατάληψη της Κω από τους Ενετούς το 1309 θα πρέπει να ενταχθεί μέσα στα πλαίσια αυτών των γενικότερων συγκυριών. Οι Ιωαννίτες βέβαια προέβαλαν διεκδικήσεις για την κατοχή της Κω με βάση τη συμφωνία του 1306 που είχαν υπογράψει με το Vignolo dei Vignoli, όπως συνέβη και στην περίπτωση της Καρπάθου. Οι διεκδικήσεις αυτές ενέτειναν το κλίμα καχυποψίας και αμοιβαίας εχθρότητας ανάμεσα στους Ενετούς και στους Ιωαννίτες. Όσον αφορά την Κάρπαθο, οι ιππότες κατέλαβαν το νησί, το οποίο επέστρεψαν στον Ενετό Cornaro μόλις το 1315, μετά από χρονοβόρες διεργασίες[92]. Για την περίπτωση της Κω, τα στοιχεία που έχουμε είναι ελάχιστα, και μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν.

Οι Ενετοί προφανώς συνέχισαν τις στρατιωτικές προετοιμασίες, όμως η σύγκρουση με το Τάγμα για την Κω πρέπει να αποφεύχθηκε, ίσως διότι συνειδητοποίησαν ότι το κόστος της συντήρησης στρατευμάτων σε μια τόσο μακρινή περιοχή δε θα αντισταθμιζόταν από ανάλογα οφέλη. Εξάλλου, η επιθετικότητα των Τούρκων της Μικράς Ασίας ανάγκαζε πάντα τους Ενετούς να είναι διαλλακτικοί και να έρθουν σε διαπραγματεύσεις με τους ιππότες αρκετές φορές, αν και πάντα σε κλίμα δυσπιστίας και αμοιβαίας εχθρότητας. Με αυτό τον τρόπο η Κως πρέπει να περιήλθε στα χέρια των Ιωαννιτών, χωρίς μεγάλη προσπάθεια, το 1310[93] ή το 1314-15[94]. Πάντως, το 1315 αναφέρεται ο Bernardus, Λατίνος επίσκοπος του νησιού, ο οποίος μετατίθεται το 1324 στην αρχιεπισκοπή Ρόδου[95].

Ωστόσο, σύμφωνα με τα στοιχεία που πρόσφατα μελέτησε ο A. Luttrell[96], οι Ιωαννίτες απώλεσαν την Κω το 1317-8, ως αποτέλεσμα της αδυναμίας που προκάλεσε η σοβαρή εσωτερική κρίση που ανέκυψε στο Τάγμα την ίδια περίοδο[97]. Το νησί καταλήφθηκε και πάλι από το μάγιστρο Hélion de Villeneuve (1319-46) μόλις το 1337[98]. Παραμένει αναπάντητο το ερώτημα σχετικά με τα γεγονότα που οδήγησαν στην απώλεια του νησιού (επανάσταση του ελληνικού πληθυσμού ή επέμβαση ξένων δυνάμεων), και την επακόλουθη κατάσταση στο διάστημα 1317/8-1337 (επιστροφή στη βυζαντινή διοίκηση, έλεγχος του νησιού από Τούρκους κτλ.). Υπάρχει πάντως η μνεία ότι στην περίοδο 1319-37 οι ιππότες κατείχαν ένα μικρό αλλά ισχυρό κάστρο στην ενδοχώρα του νησιού[99].

Τα στοιχεία του A. Luttrell σχετικά με την απώλεια του νησιού από τους Ιωαννίτες, στο διάστημα μετά το 1317-8, φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τις

μαρτυρίες του πατμιακού αρχείου. Τον Ιανουάριο του 1329 εκδίδεται χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου, το οποίο επικυρώνει τις κτήσεις της μονής Πάτμου στην Κω[100]. Ίσως αυτό να αποτελεί ένδειξη ότι το νησί υπάγεται και πάλι τα χρόνια αυτά στο βυζαντινό κράτος. Ακολουθούν όμως δύο πλαστά χρυσόβουλα, που αποδίδονται στον ίδιο αυτοκράτορα και χρονολογούνται από την Ε. Βρανούση στο διάστημα 1329-31[101]. Πιθανόν η ανάγκη χάλκευσης πλαστών εγγράφων στο διάστημα 1329-31 να υποδηλώνει την αδυναμία πλέον των μοναχών να επικοινωνήσουν με τη βυζαντινή διοίκηση, καθώς και την ανυπαρξία άλλης εξουσίας στην οποία να μπορούν να απευθυνθούν· επομένως και το γεγονός ότι οι ιππότες δεν είχαν ακόμα ανακατακτήσει το νησί. Οι μοναχοί στο ταραγμένο α' μισό του 14ου αι. προσπαθούσαν προφανώς να διασφαλίσουν τις κτήσεις τους. Όταν ήταν δυνατόν (μέχρι το 1329), τούτο γινόταν μέσω της νόμιμης, ίσως όμως όχι παρούσας, εξουσίας του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Προβλέποντας την επερχόμενη επικράτηση του Τάγματος, είναι πιθανόν οι μοναχοί να πλαστογράφησαν δύο χρυσόβουλα (στο διάστημα 1329-31), ελπίζοντας να κατοχυρώσουν περισσότερα οφέλη όταν η κατάσταση θα ομαλοποιούνταν. Είναι γνωστό ότι οι ιππότες αναγνώρισαν και δέχτηκαν όλα τα προνόμια και δίκαια των κατοίκων, που τους είχαν δοθεί από τη βυζαντινή διοίκηση και μπορούσαν να αποδειχθούν με σχετικά έγγραφα[102].

Μετά πάντως το 1337 η κυριαρχία των Ιωαννιτών υπήρξε συνεχής και αδιαφιλονίκητη μέχρι το 1522[103]. Η Κως αποτέλεσε ανεξάρτητη διοικητική μονάδα (πρεκεπτορία, κουμενταρία), με μια μικρή φρουρά και δικούς της διοικητές, διορισμένους από το Συμβούλιο της Ρόδου. Στη δικαιοδοσία τους περιλαμβάνονταν τα νησιά Κάλυμνος και Λέρος. Ο κατάλογος των ιπποτών που κατείχαν το αξίωμα του κυβερνήτη της κουμενταρίας της Κω έχει ήδη δημοσιευτεί από τον G. Gerola[104]. Ο τελευταίος έχει ως πηγή του τον C. Hopf[105], από τον οποίο όμως παρουσιάζει μεγάλες διαφορές. Ο G. Gerola «διόρθωσε» πολλές από τις πληροφορίες του C. Hopf με βάση αναφορές του Bosio και «ιταλοποίησε» πολλά από τα ονόματα. Και ο κατάλογος όμως του G. Gerola ελέγχεται ως ανακριβής, διότι η μελέτη των πηγών δίνει αρκετά νέα στοιχεία, που ακόμα δεν έχουν κωδικοποιηθεί[106].

Οι διοικητές της Κω ήταν γνωστοί με διάφορους τίτλους, όπως Precettore, Commendatore, Baglivo, Governatore, Luogotenente ή Priore[107]. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα για την ιστορία και τη διοίκηση της Κω είναι η πράξη παραχώρησης των τριών νησιών στο Hesso Schlegelholtz, στις 29 Αυγούστου 1391[108]. Τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις του Schlegelholtz περιγράφονται λεπτομερώς[109]: είχε την υποχρέωση να συντηρεί είκοσι πέντε αδελφούς στα τρία νησιά, από τους οποίους δεκαπέντε ήταν ιππότες, δύο αδελφοί ιερείς,

έξι βοηθοί αδελφοί για στρατιωτικό έργο (sergeants-at-arms, serventi d'arme) και δύο βοηθοί αδελφοί για διοικητικό έργο (brethren-at-office, serventi d' ufficio), μαζί με τους υπηρέτες τους· να συντηρεί επίσης δέκα Λατίνους στρατιώτες και εκατό «τουρκόπουλους» (ελαφρά οπλισμένο ιππικό), καθώς και τους δωρητές του Τάγματος (λαϊκοί υποστηρικτές-donati) που βρίσκονταν ή θα πήγαιναν στο νησί. Ανέλαβε επίσης την υποχρέωση να πληρώνει ένα γιατρό και ένα φαρμακοποιό, καθώς και να χορηγεί τα φάρμακα που αυτοί θα χρειάζονταν. Έπρεπε να συντηρεί ένα πολεμικό πλοίο με είκοσι κωπηλάτες για την άμυνα των νησιών, να επισκευάζει τα κάστρα, τα στρατιωτικά καταλύματα και τις εκκλησίες, όπως επίσης και να αποθηκεύει τις αναγκαίες ποσότητες τροφίμων και πολεμοφοδίων. Κάθε χρόνο, τον Απρίλιο, έπρεπε να ανοίγει τους φράκτες της λίμνης[110] στο κάστρο της Κω, ώστε να ανανεώνονται τα νερά και να αποφεύγονται οι ελονοσίες. Δεν του επιτρεπόταν να εξάγει σιτάρι ή ζώα, και ειδικότερα άλογα. Ήταν υποχρεωμένος να σέβεται την ελευθερία των κατοίκων, να αποδίδει δικαιοσύνη και να τηρεί τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει το Τάγμα. Τέλος, έπρεπε να πληρώνει στο ταμείο του Τάγματος ετήσιο ενοίκιο εκατό φλορινίων.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι με το θάνατο του Schlegelholtz (10 Μαΐου 1412) το Τάγμα αποφάσισε να μην υπάρξει άμεσα αντικαταστάτης του, ώστε όλοι οι πρόσοδοι του νησιού να κατατίθενται απευθείας στο ιπποτικό ταμείο· από εκεί θα πληρώνονταν οι μισθοί των φρουρών του νησιού και τα έξοδα συντήρησης των κάστρων[111].

Το διοικητικό σύστημα του νησιού κατά την περίοδο των Ιωαννιτών είναι άγνωστο στις λεπτομέρειές του. Φαίνεται πως στην Κω έδρευε δικαστήριο στο οποίο διορίζονταν Έλληνες «γραμματικοί», καθώς και νοτάριοι για τη σύνταξη διαθηκών και προικοσυμφώνων[112]. Δικαστικές υποθέσεις, ιδιαίτερα όταν αφορούσαν διαμάχες κατοίκων με αξιωματούχους του Τάγματος, μπορούσαν να εφεσιβληθούν και να κριθούν στη Ρόδο[113], ενώ σε κατοίκους του νησιού που για αντίστοιχους λόγους είχαν καταφύγει στην Κρήτη δίνεται άδεια επανεγκατάστασης ή ελεύθερης διακίνησης στην ιπποτική επικράτεια[114]. Ιδιοκτησίες ή προνόμια, κυρίως φορολογικής υφής, γίνονται σεβαστά από το Τάγμα[115] ακόμα και όταν η προέλευσή τους ανάγεται στο βυζαντινό κράτος. Αρκετές φορές, όταν διατυπώνονται σοβαρά παράπονα από τους κατοίκους για κακοδιαχείριση, στέλνεται επιτροπή να διερευνήσει την αλήθεια. Ως στόχος πάντα προβάλλεται η ανάγκη αγαστής συμβίωσης με τον ντόπιο πληθυσμό και η προστασία του νησιού[116]. Δε λείπουν και περιπτώσεις όπου κάτοικοι της Κω επιβραβεύονται για τις υπηρεσίες τους στο κράτος[117].

Η εικόνα που διαφαίνεται μέσα από τα δημοσιευμένα ιπποτικά κείμενα παραπέμπει σε καθεστώς που παρείχε στους κατοίκους μια σχετική ασφάλεια,

τάξη και δικαιοσύνη. Εντούτοις, τα στοιχεία είναι αποσπασματικά, λιγοστά και μονομερή, αφού προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τα αρχεία των ιπποτών τα οποία σώθηκαν στη Βιβλιοθήκη της Μάλτας[118]. Η ολοκλήρωση της μελέτης και έκδοσης των εν λόγω αρχείων βρίσκεται σε εξέλιξη και σίγουρα θα δώσει σημαντικούς καρπούς[119].

Η κυριότερη πηγή για τις προηγούμενες περιόδους της ιστορίας της Κω, το πατμιακό αρχείο, αυτή την εποχή δε μνημονεύει την Κω. Εντούτοις, το μοναστήρι βρίσκεται σε αγαθές σχέσεις με το Τάγμα, όπως φαίνεται από τη μαρτυρία που παρέχει έγγραφο με χρονολογία 9 Σεπτεμβρίου 1497[120]. Σύμφωνα με αυτό, ο μάγιστρος d' Aubusson (1476-1503) καθορίζει τις ποσότητες προϊόντων που ο επίτροπος της μονής Πάτμου στη Λέρο πρέπει να δώσει στο μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Τα στοιχεία που μπορούμε να κατανοήσουμε είναι αρκετά περιορισμένα, εντούτοις είναι διαφωτιστική η φράση του κειμένου: «*ἀκόμη θέλομεν καί οριζομεν τὰ οπόλυπα όλα τοῦ μοναστιρίου καρποφορίες καί διακονίες ὁ έπίτροπος τοῦ μοναστιριου να τά αποστέλλη ήστό μοναστίρην διχός καμίαν εμπόδισιν, όμιος και τα χορᾶφια και τά υποστατικά τού μοναστιρίου, ὁποῦ εχουν στήν Λέρον καί κρατοὺν τά δίκεα και γιουριδικαμεντε ὁποῦ ένεν γραμενα ἠστό χαρτουλάρην τῆς κομανταριας μας τῆς Κῶ*». Η μονή Πάτμου, όπως φαίνεται, διατήρησε όλα ή κάποια από τα κτήματα που είχε στη Λέρο, τα οποία γίνονται σεβαστά από τη διοίκηση του Τάγματος. Δε φαίνεται όμως αυτό να ίσχυσε και για την Κω. Οι κτήσεις της μονής στην Κω πιθανόν κατασχέθηκαν ή πάντως δεν επιβίωσαν μετά την κατάληψη του νησιού από τους ιππότες. Η αναφορά στο «χαρτουλάρη της Κω», στο αρχείο δηλαδή των νησιών που ανήκαν στην κουμενταρία της Κω, όπου ήταν καταγεγραμμένες οι υποχρεώσεις και τα προνόμια των κατοίκων, είναι αξιοσημείωτη για την εσωτερική οργάνωση της διοίκησης αυτών των περιοχών.

Είναι γνωστό ότι στα νησιά που περιήλθαν στο Τάγμα και τα οποία προηγουμένως ήταν έδρες ορθόδοξων επισκοπών ιδρύθηκαν «φράγκικα επισκοπάτα»[121]. Έτσι, και στην Κω είχε εγκατασταθεί Λατίνος επίσκοπος, υπαγόμενος στο Λατίνο αρχιεπίσκοπο Colocensis (Ρόδου). Γνωστά είναι τα ονόματα Λατίνων επισκόπων της Κω κατά την περίοδο 1315-85[122]. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξακολουθούσε φυσικά να χειροτονεί ορθόδοξους αρχιερείς του νησιού ή να παραχωρεί την αρχιεπισκοπή Κω σε άλλους ιεράρχες, οι οποίοι όμως δε φαίνεται να εγκαταστάθηκαν ποτέ στην έδρα τους[123].

Κατά τη διάρκεια της ιπποτικής περιόδου οι μνείες για την Κω και τα γεγονότα που συνδέονται με το νησί είναι σποραδικές και μεμονωμένες. Το 1307 το πλοίο της κυπριακής πρεσβείας στον Πάπα ναυάγησε στο νησί[124]. Το 1347, κατά τη διάρκεια λιμού που ξέσπασε στη Ρόδο, η γεωργική παραγωγή της Κω χρησιμοποιήθηκε για τη διατροφή του πληθυσμού στην πρωτεύουσα του

Τάγματος[124]. Το 1366 Αρμένιοι υπό το Vanes Korfa πήραν άδεια να εγκατασταθούν στην περιοχή Κέφαλος της Κω[126]. Στις 8 Φεβρουαρίου 1366 ο μάγιστρος Raymond Berenger (1365-73) τους παραχώρησε γαίες στην Κω, τους απάλλαξε από φόρους για ένα χρόνο, τους έδωσε με μορφή δανείου είκοσι πέντε ζευγάρια βόδια για καλλιέργεια και, τέλος, τους παραχώρησε γη για να κτίσουν μία εκκλησία. Τους επέτρεψε επίσης να ακολουθούν το δικό τους δόγμα, που ήταν εξάλλου αναγνωρισμένο από τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία.

Η Κως αναφέρεται ως ένας από τους σταθμούς όπου σταμάτησε, στις 22 Απριλίου 1390, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Μανουήλ Β′ Παλαιολόγος κατευθυνόμενος προς τη Ρόδο[127]. Η πληροφορία προέρχεται από σημείωμα σε κώδικα της Βιέννης[128]: *«Ἦλθεν ὁ βασιλεὺς ὁ κῦρ Μανουὴλ εἰς τὴν νῆσον Κῶ ἔτους ʹϛωφηʹ μηνὶ ἀπριλλίῳ εἰς τὴν κβʹ, ἡμέραν Παρασκευήν ὥρᾳ ιζʹ τῆς ἡμέρας».*

Στη διάρκεια της μαγιστρίας του d' Aubusson (1476-1503) γίνεται μνεία στους Εβραίους του νησιού, που ζούσαν στην Κω από τους αρχαίους χρόνους: θεωρήθηκαν επικίνδυνοι εχθροί του Τάγματος και, με εντολή του μαγίστρου στις 9 Ιανουαρίου 1503, εξορίστηκαν μαζί με τους Εβραίους της Ρόδου· μεταφέρθηκαν στη Νίκαια της Γαλλίας[129].

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που αφορούν την αμυντική παρασκευή του νησιού, τα κάστρα, τις επαναλαμβανόμενες εχθρικές επιδρομές και τα μέτρα που πήρε το Τάγμα για τη διασφάλιση των κατοίκων. Σε χρονικό του 14ου αι. (1367-83) που εξιστορεί τις πράξεις των μεγάλων μαγίστρων[130] παραδίδεται πως ο μάγιστρος Hélion de Villeneuve (1319-1346) έκτισε δύο κάστρα για την άμυνα του νησιού, τη Νεραντζιά και την Αντιμάχεια («*...fes far bel castel al Erangier e bel Alendimaqui*»). Η οικοδομική αυτή δραστηριότητα προφανώς χρονολογείται στο διάστημα 1337 (κατάληψη του νησιού)-1346 (θάνατος του μαγίστρου Villeneuve). Τη μνεία των δύο κάστρων βρίσκουμε και σε έγγραφο του ιπποτικού αρχείου με ημερομηνία 25 Οκτωβρίου 1358[131], που είναι και η παλαιότερη που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Το 1383, στο Γενικό Συμβούλιο του Τάγματος (Capitulum Generale, Valenza 1383) γίνεται αναφορά του κάστρου της Αντιμάχειας ως ένα από τα κάστρα-φυλακές όπου θα εγκλείονταν όσοι αδελφοί βρίσκονταν ένοχοι ανυπακοής ή κατάχρησης εξουσίας[132].

Αναφέρθηκε ήδη το κείμενο της παραχώρησης της κουμενταρίας της Κω στο Hesso Schlegelholtz (1391), με το οποίο αναλάμβανε την υποχρέωση να συντηρεί ένα πλοίο με είκοσι κωπηλάτες, να επισκευάζει τα κάστρα και να διατηρεί τις απαραίτητες προμήθειες και πολεμοφόδια για την άμυνα του νησιού[133]. Στην εποχή του, επί μαγιστρίας του Juan Ferdinand de Heredia (1377-96), παραδίδεται ότι τειχίστηκε η Κως και το προάστειό της Losengier[134]. Τούτη η επιχείρηση χρονολογείται στο διάστημα από το 1386 (ανάληψη της διοίκησης από το Schlegelholtz) μέχρι το 1396 (θάνατος του Heredia), είναι

όμως αμφίβολο κατά πόσο αναφέρεται στα τείχη της πόλης ή στην ενίσχυση του προϋπάρχοντος κάστρου της Νεραντζιάς[135].

Το 1433 τη διοίκηση της Κω αναλαμβάνει ο Fantino Querini di Stampalia. Ο βίος και τα έργα του στο διάστημα που διοίκησε το νησί είναι σε μεγάλο βαθμό συνυφασμένα με τη βελτίωση των αμυντικών έργων. Το 1437 υποβάλλει έκθεση στο Τάγμα όπου δηλώνεται ότι, λόγω της εγκατάλειψης και ερείπωσης των κάστρων, η άμυνα του νησιού δεν μπορεί να διασφαλιστεί. Το Τάγμα απαντά με μείωση του ετήσιου ενοικίου που εισέπραττε[136]. Το 1439 οι κάτοικοι των νησιών Κω, Λέρου και Καλύμνου διατυπώνουν σοβαρά παράπονα ενάντια στη διοίκηση του Querini. Αποστέλλεται επιτροπή να ερευνήσει τις κατηγορίες, η οποία υποχρεούται επίσης να επισκεφτεί τα κάστρα και να μεριμνήσει για την καλύτερη άμυνά τους[137]. Το 1440[138] το Τάγμα διατάσσει εσπευσμένα τον Querini να οχυρώσει και να εντείνει την αμυντική παρασκευή των κάστρων του νησιού με όπλα, πολεμοφόδια και τον απαραίτητο αριθμό στρατιωτών, ενόψει της εισβολής του αιγυπτιακού στόλου· εισβολής που τελικά αποκρούστηκε[139]. Το 1441 ο μάγιστρος Lastic (1437-54) επαινεί τον Querini για τις προσπάθειές του να επισκευάσει και να εξοπλίσει τα κάστρα της πρεκεπτορίας της Κω. Στο σχετικό έγγραφο δηλώνεται[140] ότι, πριν αναλάβει τη διοίκηση ο Querini, τα φρούρια ήταν ερειπωμένα και ανυπεράσπιστα. Ο Querini έκανε τα απαιτούμενα έργα με δικά του έξοδα· αναγκάστηκε όμως να σταματήσει λόγω έλλειψης χρημάτων. Τα επόμενα δέκα χρόνια θα δαπανούσε ένα σταθερό ποσό (800 φιορίνια) κατ' έτος για το σκοπό αυτό. Επρόκειτο επίσης να εξοπλίσει την Κω με αμυντικά και επιθετικά όπλα. Οι επισκευές αυτές θα επιθεωρούνταν τακτικά από επιτροπή που θα περιελάμβανε δύο πρωτομάστορες, δύο οικοδόμους και δύο μαραγκούς, ενώ θα στέλνονταν από τη Ρόδο και δύο ειδικοί για θέματα οπλισμού. Το 1444, μπροστά στην αυξανόμενη ένταση που κυριαρχεί στην περιοχή, η διοίκηση των Ιωαννιτών δίνει το δικαίωμα στον κυβερνήτη της Κω να συνάψει ειρήνη ξεχωριστά από το Τάγμα, ακόμα και με αλλοεθνείς[141], με στόχο να προστατευτούν τα νησιά – με τον όρο πάντα να μη διακυβεύονται βασικές αρχές των Ιωαννιτών[142].

Η διοίκηση όμως του Querini δημιούργησε, όπως φαίνεται, και πάλι μεγάλες προστριβές. Κάτοικοι της Κω ήρθαν σε σύγκρουση ή αδικήθηκαν από το διοικητή –μερικοί αναγκάστηκαν να φύγουν από το νησί–, προκαλώντας την παρέμβαση του μαγίστρου για την απονομή δικαιοσύνης[143]. Ο μάγιστρος παρεμβαίνει επίσης ώστε ο Querini να πληρώσει τους καθυστερούμενους μισθούς των Ιωαννιτών που υπηρετούν στην Κω[144] και να στείλει τρόφιμα στους υπερασπιστές του κάστρου του Αποστόλου Πέτρου (Πετρούμι, σημερινή Αλικαρνασσός)[145]. Ελεγκτική επιτροπή περιοδεύει στα νησιά Κω, Νίσυρο, Κάλυμνο και Λέρο το 1449[146]. Ανάμεσα στα καθήκοντά της είναι να ελέγξει, με τη βοή-

θεια τεχνιτών και οικοδόμων, τα οχυρωματικά έργα που πραγματοποίησε ο Querini, να ορίσει τις εργασίες που υπολείπονταν και να επισημάνει τοποθεσίες που θα έπρεπε να οχυρωθούν.

Το 1451 ξεσπούν ταραχές στην Κω μετά την απόφαση του Querini να γκρεμίσει τα σπίτια των κατοίκων που βρίσκονταν κοντά στο κάστρο της Νεραντζιάς[147]. Το Τάγμα έστειλε επίτροπο για να κατευνάσει τα πνεύματα και να επιβάλει την τάξη. Στο έγγραφο διορισμού του[148] τονιζόταν ότι οι κάτοικοι έπρεπε να καταλάβουν πως το κάστρο βρισκόταν εκεί για τη δική τους προστασία και ότι η ενίσχυσή του ήταν απαραίτητη. Αξιοσημείωτες είναι οι πληροφορίες ότι μερικοί από τους Ιωαννίτες που υπηρετούσαν στην Κω συνέπραξαν με τους ντόπιους ενάντια στο διοικητή· επίσης, ότι μερικοί ιππότες διανυκτέρευαν έξω από το Κολλάκιο της Νεραντζιάς[149], κάτι που δεν επιτρεπόταν. Η αντιπροσωπεία που στάλθηκε από τη Ρόδο απέτυχε να ηρεμήσει τα πνεύματα. Η εξέγερση έλαβε τέλος μόνο όταν οι πρωτεργάτες συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν.

Ελεγκτική επιτροπή, αντίστοιχη με εκείνη του 1449, περιόδευσε στα νησιά της κουμενταρίας της Κω το 1452[150]. Στόχος της ήταν να εξακριβώσει τα παράπονα ενάντια στη διοίκηση του Querini, να ελέγξει τις παλιές και νεότερες οχυρώσεις, να υποδείξει τυχόν επισκευές ή οχυρωματικά έργα που έπρεπε να εκτελεστούν. Τον ίδιο στόχο είχε και η επιτροπή που στάλθηκε το 1453[151], αμέσως μετά την απομάκρυνση του Querini, η οποία θα εξέταζε και όλους τους αξιωματούχους του Τάγματος στην Κω, ώστε να αντικατασταθούν οι ανίκανοι.

Η άρνηση του Τάγματος να πληρώσει το φόρο υποτέλειας που ο Σουλτάνος ζήτησε αμέσως μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1453) οδήγησε σε συνεχείς τουρκικές επιδρομές ενάντια στα Δωδεκάνησα. Κάθε χρόνο, στη διάρκεια των καλοκαιρινών μηνών, τα νησιά λεηλατούνταν και καταστρέφονταν σχεδόν συστηματικά από τον επίσημο οθωμανικό στόλο και τους πειρατές της Μικράς Ασίας. Οι ναυτικές αυτές εξορμήσεις, που με ορμητήριο την Καλλίπολη ή τα Παλάτια, απέβλεπαν στο να καταπτοήσουν και να εξασθενήσουν τους Ιωαννίτες, είχαν αποβεί μάστιγα των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου. Επιδρομές αναφέρονται σχεδόν κάθε χρόνο από το 1454 κ.ε., με στόχους τα νησιά Κω, Νίσυρο, Κάλυμνο, Λέρο, Σύμη και Ρόδο[152].

Μία από αυτές τις ναυτικές επιχειρήσεις, το έτος 1457, εξετάστηκε προσεκτικά από το Ζ. Τσιρπανλή[153] και η μελέτη αυτή προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την Κω και το αμυντικό της σύστημα. Την τουρκική επιδρομή ενάντια στην Κω το 1457 αναφέρουν, με ελάχιστες διαφορές, και οι ιστορικοί του Τάγματος[154]. Ο Ζ. Τσιρπανλής δημοσίευσε ένα έγγραφο από το Εθνικό Αρχείο του Μιλάνου, το επίσημο γράμμα που ο μάγιστρος της Ρόδου Jacques de Milly (1454-61) έστειλε στις 8 Ιουλίου 1457 στις ενετικές αρχές της Κρήτης,

μόλις δώδεκα ημέρες μετά το τέλος της πολιορκίας της Κω (26 Ιουνίου 1457)[155]. Σύμφωνα με το γράμμα, στις 3 Ιουνίου 1457, ο τουρκικός στόλος κατέλαβε και πυρπόλησε το κάστρο της Νεραντζιάς, το οποίο βρήκε εγκαταλειμμένο από τους κατοίκους και τη φρουρά. Οι νησιώτες είχαν βρει καταφύγιο σε ασφαλέστερες τοποθεσίες. Οι Τούρκοι κατέστρεψαν και το κάστρο του Περιπάτου, που επίσης βρήκαν εγκαταλειμμένο[156]. Έπειτα ο εχθρικός στόλος διαιρέθηκε σε δύο τμήματα. Το πρώτο επιτέθηκε ενάντια στο κάστρο του Παλιού Πυλιού ενώ το δεύτερο ενάντια στο κάστρο της Κεφάλου. Και οι δύο επιχειρήσεις στάθηκαν ανεπιτυχείς, διότι τα δύο κάστρα ήταν πολύ καλά οχυρωμένα, σχεδόν απόρθητα. Η τουρκική δύναμη επανενώθηκε και επιτέθηκε στο κάστρο της Αντιμάχειας (Lendemachi). Η πολιορκία κράτησε είκοσι τρεις ημέρες και ήταν ιδιαίτερα σκληρή[157]. Οι ιππότες και οι κάτοικοι που είχαν βρει καταφύγιο στο κάστρο αντιστάθηκαν με επιτυχία. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, οι Τούρκοι έλυσαν την πολιορκία στις 26 Ιουνίου, κατέστρεψαν το νησί και τελικά αναχώρησαν προς τα δυτικά. Με αυτό τον τρόπο διασώθηκαν στα τρία κάστρα, Αντιμάχεια, Παλιό Πυλί και Κέφαλο, περίπου δώδεκα χιλιάδες κάτοικοι.

Την περιγραφή επιδρομής στην Κω και την πολιορκία της «Ραχείας» (που μάλλον πρέπει να ταυτιστεί με την Αντιμάχεια) παραδίδει σε χωρίο του ο Δούκας[158], ο οποίος τη χρονολογεί το 1455[159]. Ο Βυζαντινός ιστορικός αφηγείται πως ο τουρκικός στόλος κάτω από τις διαταγές του ναυάρχου Χαμτζά έφτασε στην Κω, αποβιβάστηκε στην πρωτεύουσα, την οποία βρήκε κενή, τη λεηλάτησε και κατευθύνθηκε προς τη «Ραχεία», όπου ο πληθυσμός είχε βρει καταφύγιο. Οι Ιωαννίτες αρνήθηκαν να παραδοθούν. Ο Χαμτζάς προσπάθησε με όλες τις τακτικές να εκπορθήσει το μέρος, χωρίς όμως επιτυχία, και μετά από είκοσι δύο μέρες εγκατάλειψε τη μάχη αφήνοντας πίσω πολλούς νεκρούς από τα τραύματα και τις επιδημίες.

Το χωρίο του Δούκα, που αναφέρεται στην επιδρομή του 1455 ενάντια στην Κω, ο Ζ. Τσιρπανλής το συνδυάζει με πληροφορία από γενουατικό έγγραφο[160], γραμμένο στη Χίο στις 18 Ιουλίου 1455. Το έγγραφο παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι αναφέρει καθαρά πως ο τουρκικός στόλος, έχοντας παραμείνει στη Χίο από τις 29 Μαΐου ως την 1 Ιουνίου 1455, σαλπάρισε για την Κω, την οποία και λεηλάτησε, χωρίς να εκπορθήσει τα ισχυρά κάστρα του νησιού.

Στο καλοκαίρι του 1455 χρονολογείται και η επιδρομή (διαφορετική της προηγούμενης;) ενάντια στην Κω υπό τον Ιονούζη (Γιανούς Μπέη), που περιγράφει ο Κριτόβουλος[161]. Ο στόλος του ξεκίνησε από την Καλλίπολη, αλλά έπεσε σε σφοδρή καταιγίδα, με αποτέλεσμα ο Ιονούζης με πολλή δυσκολία να σωθεί και να καταφύγει με μόνο έξι πλοία στη Χίο. Εκεί έμεινε τρεις μέρες και προσπάθησε να συλλέξει το διασκορπισμένο του στόλο και να κάνει τις απαραίτητες επισκευές. Από εκεί επέδραμε στην Κω, την οποία και λεηλάτησε.

Για τρεις ημέρες πολιόρκησε χωρίς αποτέλεσμα την πόλη του νησιού. Τέλος, αναχώρησε με τη λεία του, αφού έκαψε σπίτια κοντά στην πόλη και πολλά χωριά.

Ιδιαίτερα παραστατική ως προς τα γεγονότα των χρόνων αυτών στα Δωδεκάνησα είναι η ενθύμηση στον Κώδικα 57, φ. 306 της Πατμιακής Βιβλιοθήκης. Τα γεγονότα που μαρτυρούνται χρονολογούνται το 1455/6 ή το 1456/7[162]. Αναφέρεται ότι ξέσπασε λοιμός στα νησιά του Αιγαίου (γίνεται μνεία στην Κρήτη και στη Ρόδο), ο οποίος στην Κω προκάλεσε χίλια πεντακόσια θύματα[163]. Η Κως δέχτηκε επιδρομή από τον οθωμανικό στόλο της Καλλίπολης, στη διάρκεια της οποίας πυρπολήθηκαν τα κάστρα της Νεραντζιάς και του Περιπάτου, πληροφορία που θυμίζει την αντίστοιχη μνεία στο έγγραφο του μαγίστρου Milly το 1457.

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση και παρά τις προσπάθειες του Τάγματος να ενισχύσει το νησί[164], ο κυβερνήτης της Κω Giovanni di Chateauneuf (1454-57) παραιτήθηκε, καθώς βρέθηκε σε αδυναμία να ανταποκριθεί στα έξοδα της περιφέρειάς του[165]. Το 1458 τουρκικός στόλος κατέστρεψε το πλουσιότερο χωριό της Ρόδου, τον Αρχάγγελο, και ακολούθως πυρπόλησε τις σοδειές στα νησιά Κω, Κάλυμνο, Λέρο, Τήλο και Νίσυρο[166].

Το 1460 έγινε ακόμα μία επιδρομή, στη διάρκεια της οποίας δεν καταλήφθηκε κάποιο από τα κάστρα της Κω. Μπροστά όμως σε μία κατάσταση που διαρκώς χειροτέρευε, ο διοικητής Adimaro Dupuy (1464-6), όπως μας πληροφορεί ο Bosio[167], έστειλε το 1461 αντιπροσώπους στη Ρόδο να ζητήσουν τη συνδρομή του Τάγματος. Το Συμβούλιο των ιπποτών αδυνατούσε να στείλει στρατιώτες στην Κω, διότι έτσι αποδυναμωνόταν η άμυνα της Ρόδου. Μάλιστα, οι ξένοι έμποροι που βρίσκονταν στη Ρόδο απείλησαν ότι θα έφευγαν μαζικά από το νησί, σε μια τέτοια περίπτωση. Αποφασίστηκε να εγκαταλειφθεί η περιοχή της Νεραντζιάς (η πόλη της Κω) και το κάστρο της. Οι κάτοικοι θα μεταφέρονταν στη Ρόδο μαζί με όλα τα υπάρχοντά τους. Οι ιππότες που υπηρετούσαν στην Κω θα μετέβαιναν, μαζί με όλο τους τον εξοπλισμό και τις προμήθειες, στο Κάστρο του Αποστόλου Πέτρου (Αλικαρνασσός) για να ενισχύσουν την εκεί φρουρά. Επίσης, θα εγκαταλείπονταν τα κάστρα της Κεφάλου και της Αντιμάχειας. Από τα κάστρα της Κω, φρουρά θα παρέμενε μόνο στο κάστρο του Παλιού Πυλιού, όπου ο διοικητής του νησιού έπρεπε να στείλει τις απαιτούμενες ενισχύσεις. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το κατά πόσο εφαρμόστηκε η παραπάνω απόφαση του Τάγματος.

Το 1464, 1477, 1479 και 1485 η Κως υπέστη και πάλι ανεπιτυχείς επιδρομές από το στόλο της Καλλίπολης, ενώ μετά από αυτή του 1471 πολλοί κάτοικοι που είχαν βρει καταφύγιο στη Ρόδο ήταν απρόθυμοι να επιστρέψουν στις εστίες τους παρά την επιμονή του κυβερνήτη του νησιού[168].

Το 1492 το Τάγμα μεριμνά και πάλι για τη βελτίωση των οχυρώσεων της Κω, μπροστά στον κίνδυνο εχθρικής επιδρομής[169]. Αποφασίστηκε να σταλούν πολεμοφόδια και να γίνουν εργασίες οχύρωσης στη Νεραντζιά και στα υπόλοιπα κάστρα του νησιού. Για το λόγο αυτό στάλθηκε στην Κω, ως επιστάτης των απαραίτητων εργασιών, ο ιππότης Filippo di Guidone. Ο Guidone θεωρήθηκε ως ο καταλληλότερος να αποφασίσει για την ενίσχυση των κάστρων, επειδή είχε δουλέψει για μεγάλο διάστημα στα τείχη της πόλης της Ρόδου.

Στις 8 Οκτωβρίου 1493 ένας τρομερός σεισμός κατέστρεψε το νησί[170]. Τα περισσότερα σπίτια, καθώς και τμήματα των κάστρων της Νεραντζιάς, Παλιού Πυλιού, Αντιμάχειας και Κεφάλου ερειπώθηκαν. Η έκταση της συμφοράς ήταν τέτοια, που ο μάγιστρος d' Aubusson αναγκάστηκε να προμηθεύσει τους κατοίκους τρόφιμα και τα απαραίτητα εργαλεία, καθώς και να τους εξαιρέσει από την πληρωμή φόρων για αρκετά χρόνια. Στάλθηκε αξιωματούχος του Τάγματος, ο Βαΐλος του Μωρέα, να εκτιμήσει τις ζημιές, οι οποίες ήταν τεράστιες. Αποφασίστηκε αμέσως να επισκευαστεί το κάστρο της Νεραντζιάς και να ξανακτιστεί αυτό της Αντιμάχειας σε οχυρότερο μέρος, που καλείται στο σχετικό απόσπασμα του Bosio «Cochinocremo»[171]. Ανέκυψε όμως το ερώτημα ποιος θα πλήρωνε τα έξοδα κατασκευής του νέου κάστρου και το θέμα παραπέμφθηκε να εξεταστεί στη Γενική Συνέλευση του Τάγματος. Το 1494 στάλθηκε στην Κω και νέα επιτροπή να μεριμνήσει για την αποκατάσταση των ζημιών στα κάστρα του νησιού. Το κείμενο του Bosio[172], όπου αναφέρεται η σχετική πληροφορία, περιλαμβάνει τρία γνωστά κάστρα («Narangia, Pilli, Chefalo»), αλλά και δύο άγνωστα («Cognino, Entoemo»).

Οι επιδρομές των μουσουλμανικών δυνάμεων συνεχίστηκαν και στο α′ τέταρτο του 16ου αι.[173]. Μαρτυρείται ότι το 1505 ο Κεμάλ Ρεΐς, μετά την αποτυχία του να αποβιβαστεί στη Ρόδο, επιτέθηκε και λεηλάτησε τα νησιά Σύμη, Νίσυρο, Τήλο, Λέρο, δεν κατάφερε όμως να καταλάβει την Κω[174]. Οι ιππότες, περιμένοντας την επιδρομή αυτή, είχαν έγκαιρα μεριμνήσει για την αποστολή ενισχύσεων στο νησί. Παράλληλα, είχε αποφασιστεί να εκκενωθεί το κάστρο της Κεφάλου, επειδή κρίθηκε ανίσχυρο[175].

Το φθινόπωρο του 1506 δύο γαλέρες του Τάγματος περικύκλωσαν επτά φούστες των Μαμελούκων, που ήθελαν να λεηλατήσουν την Κω, και αιχμαλώτισαν όσους προσπάθησαν να βρουν καταφύγιο στο νησί[176]. Ανάλογη αποτυχία δοκίμασε ο τουρκικός στόλος (επίσημος στόλος και πειρατές από τις απέναντι μικρασιατικές ακτές) κατά τις επιχειρήσεις του 1508. Οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να εκπορθήσουν τα κάστρα, λεηλάτησαν όμως την ύπαιθρο χώρα. Στην επιχείρηση του 1508 αναφέρεται ότι σκοτώθηκαν περίπου πεντακόσιοι Τούρκοι και πολλοί άλλοι τραυματίστηκαν[177]. Κατά τις παραμονές της πολιορκίας της πόλης της Ρόδου από τους Οθωμανούς (1522) –στην άμυνα της

οποίας συμμετείχαν και ενισχύσεις από την Κω[178]–, έγινε επιδρομή ενάντια στο νησί, η οποία απωθήθηκε χάρη στη δυναμικότητα του διοικητή του[179].

Εντούτοις, ως συνέπεια της συνθηκολόγησης του Τάγματος (1523), η Κως καταλήφθηκε από τους Τούρκους στις 6 Ιανουαρίου 1523, τέσσερις δηλαδή μέρες μετά την αποχώρηση των Ιωαννιτών από τη Ρόδο[180]. Το ερώτημα κατά πόσο το νησί αντιστάθηκε ή παραδόθηκε αμέσως έχει απασχολήσει από καιρό τους ερευνητές[181]. Με βάση όμως δημοσιευμένα έγγραφα των οθωμανικών αρχείων[182], διαπιστώθηκε ότι παραδόθηκε, και μάλιστα έγινε έδρα ενός από τους σημαντικότερους δικαστές –καδήδες– της ευρύτερης περιοχής του Αιγαίου. Στα τέσσερα κάστρα (Νεραντζιά, Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια και Κέφαλο) τοποθετήθηκε ολιγάριθμη φρουρά και έγινε έλεγχος της αμυντικής τους ικανότητας[183]. Μία εξέγερση μάλιστα του πληθυσμού ενάντια στην οθωμανική διοίκηση το 1526 φαίνεται πως κατεστάλη εύκολα[184].

Στους ταραγμένους χρόνους που ακολούθησαν, η Κως μαζί με τα υπόλοιπα νησιά συχνά αντιμετώπισε επιδρομές και εχθρικούς στόλους, αυτή τη φορά χριστιανών πειρατών. Η ιστορία της πλέον συνυφάνθηκε με την πορεία της σταδιακής αποδυνάμωσης και παρακμής της οθωμανικής δύναμης[185].

Το Καστρο στο Παλιο Πυλι

Ι. Γραπτες Μαρτυριες

Για την περιοχή όπου βρίσκεται το σύγχρονο χωριό του Πυλιού, καθώς και το κάστρο του Παλιού Πυλιού (σημερινή περιοχή Αμανιού) υπάρχουν μαρτυρίες κατοίκησης ήδη από την αρχαιότητα. Κατά τους ερευνητές[1], η περιοχή συνδεόταν στους αρχαίους χρόνους με το όνομα «Πελέ» και ανήκε στο δήμο των Αλεντίων.

Για το μεσαιωνικό οικισμό και το κάστρο οι πρώτες πληροφορίες χρονολογούνται στους μέσους βυζαντινούς χρόνους και προέρχονται από το πατμιακό αρχείο, αφού συνδέονται με τον ταραχώδη βίο του κτήτορα της μονής Πάτμου όσιου Χριστόδουλου[2]. Στο χρυσόβουλο λόγο του Αλεξίου Α′ Κομνηνού[3], το Μάρτιο του 1085, επικυρώνεται η δωρεά –με βάση προγενέστερο, χαμένο σήμερα, έγγραφο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Γ′ Βοτανειάτη από το Μάρτιο του 1080– στο μοναχό Χριστόδουλο δύο «τοπίων», *«τό τε Καστέλον ἐγχωρίως λεγόμενον καὶ ἐν τῶ πρακτικῶ Καστριανὸν ἀναγραφόμενον... καὶ τὸ τοῦ Πιλὲ ἐπονομαζόμενον»*. Σε αυτά τα μέρη ο Χριστόδουλος ίδρυσε *«...νεοσύστατον μονὴν ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεραμώμου δεσποίνης ἡμῶν καὶ Θεοτόκου καὶ τῶν Καστριανῶν ἐγχωρίως λεγομένην...»*[4]. Στο ίδιο έγγραφο του 1085, ο αυτοκράτορας δωρίζει ή επικυρώνει την απαλλαγή από το τέλος (πάκτος) που τα δύο τοπία κατέβαλλαν. Αυτό ανερχόταν σε 1/4 του νομίσματος για το καθένα, ποσό ιδιαίτερα μικρό[5].

Προς το μοναστήρι αυτό, ο ίδιος αυτοκράτορας παραχώρησε, με μεταγενέστερο έγγραφο του 1087[6], και άλλες κτήσεις και προνόμια. Ολόκληρη η περιουσία του Χριστόδουλου περιήλθε στο βυζαντινό κράτος το 1088[7] με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Πάτμου στο μοναχό. Ο λόγος για τον οποίο ο Χριστόδουλος έφυγε από την Κω, όπως αναφέρεται στο βίο του, γραμμένο από το μητροπολίτη Ρόδου Ιωάννη, κατά το διάστημα 1118-43, είναι *«τὸν ἐκ τῶν ὁσημέραι προσφοιτώντων ὄχλον οὐκ ἀσπαστὸν ἡγούμενος»*[8]. Στο *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ὅσιον Χριστόδουλον* του Αθανασίου Αντιοχείας, που συντάχθηκε στο διάστη-

μα 1143-56, διαβάζουμε ότι ο όσιος αναχώρησε από την Κω *«διὰ τὸ τῆς νήσου πολύοχλόν τε καὶ πολυάνθρωπον»*[9].

Τη γλαφυρότερη περιγραφή του λόφου του Παλιού Πυλιού άφησε ο ίδιος ο Χριστόδουλος στην Υποτύπωσή του[10], το Μάιο του 1091: *«...ἐντυγχάνω λόφῳ μεγίστῳ καὶ ἀοικήτῳ, χαρίεντι δὲ ἄλλως τὰ πρὸς ἀέρα καὶ εὐύδρῳ καὶ εὐκραεῖ (Πηλίον τοῖς νησιώταις τὸ ὄρος τοῦτο κατωνομάζετο), ὃ καὶ ὡς εἶδον κύκλῳ φάραγξί τισι καὶ αὐτομάτοις κοιλότησι καθ' αὑτὸ τῶν πέριξ διαστελλόμενον, καὶ οἱονεί τι φρούριον νομιζόμενον, ἥσθην τε αὐτίκα τῇ τοῦ τόπου θέσει καὶ σεμνεῖον ἐκεῖσε δείμασθαι προτεθύμημαι»*.

Στον Κωδίκελλο του Χριστόδουλου[11], τη μυστική αυτή διαθήκη που ο μοναχός συνέταξε το Μάρτιο του 1093 με προφανή σκοπό να ζητήσει από τον αυτοκράτορα πίσω τα κτήματα της Κω, ο Χριστόδουλος αφήνει τη ρητή μαρτυρία ότι ο ίδιος έκτισε κάστρο στο Παλιό Πυλί με μεγάλο προσωπικό κόστος: *«...ἐπεὶ γὰρ ὁ ἀοίδιμος καὶ ἀείμνηστος βασιλεύς, κῦρις Νικηφόρος ὁ Βοτανειάτης, ἐδωρήσατό μοι διὰ τιμίου χρυσοβούλλου αὐτοῦ τὸ τόπιον ἐν τῇ Κῷ, τὸ Πηλὶ λεγόμενον, καὶ τὰ Καστριανοῦ σὺν καὶ τῷ προαστείῳ τοῦ Περιπάτου, ἔνθα ἐν αὐτῷ ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος ναὸς ἔκπαλαι ὑπάρχει, καστέλλιον ἱδρυσάμενος καὶ μονὴν ἀποκαταστήσας ἀνδρῶν εὐλαβῶν... εἰς ἣν καὶ ἐγὼ πολλοὺς κόπους καὶ πόνους οὐκ ὀλίγους καταβαλόμενος ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ, ἐπί τε τῆς οἰκοδομῆς τοῦ καστελλίου, τῆς μετακομίσεως τῆς ἔνδοθεν οὔσης ἐν αὐτῷ πέτρας, καὶ ἐξόδους οὐκ ὀλίγας κατακενώσαντος»*.

Ο μοναχός δε φαίνεται να πέτυχε την επιστροφή της ιδιοκτησίας του. Εικάζεται ότι τα κτήματά του στην Κω (ανάμεσα στα οποία και το Παλιό Πυλί) πρέπει να μετατράπηκαν σε «επίσκεψη» (κτήσεις του στέμματος). Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγουμε από το τυπικό της μονής του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη, ένα από τα λίγα βυζαντινά τυπικά που έχουν σωθεί: ο ιδρυτής της μονής Ιωάννης Κομνηνός τής παραχώρησε το 1136, ανάμεσα στα άλλα, και τα εξής: *«τὰ κατὰ τὴν Κῶ κτήματα τοῦ Κάψηκος σὺν τῇ ἐπισκέψει τοῦ Δρόσου καὶ τοῦ μοναχοῦ Χριστοδούλου»*[12]. Τα κτήματα του Κάψηκος και η «επίσκεψις» του Δρόσου δεν είναι γνωστά από άλλες πηγές, η «επίσκεψις του μοναχού Χριστοδούλου», όμως, πρέπει να αφορά τις ιδιοκτησίες ή τμήμα της ιδιοκτησίας που ανήκε πριν το 1088 στο Χριστόδουλο.

Η επόμενη μνεία του Παλιού Πυλιού χρονολογείται τον Ιούλιο του 1288. Πρόκειται για δέηση-αναφορά[13] που οι κάτοικοι της Κω υπέβαλαν στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, σχετικά με τη μονή Σπονδών. Ανάμεσα στους κατοίκους του νησιού αναγράφονται οι: *«καστροφύλαξ Πηλίου Ἰωάννης ὁ Στεριώνης... Σίγνον* (υπογραφή με σταυρό) *τζαγκράτορος*[14] *Γεωργίου τοῦ Ματζόνη. Σίγνον τζαγκράτορος Νικολάου τοῦ Κρίτζη. Σίγνον τζανκράτορος Γεωργίου τοῦ Λικαρδίτη»*, οι οποίοι υπογράφουν σχεδόν τελευταίοι.

Το τελευταίο έγγραφο από το πατμιακό αρχείο που αναφέρεται στο Παλιό Πυλί είναι το πλαστό χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Γ′ Παλαιολόγου[15], που χρονολογείται στο διάστημα 1329-31. Στις κτήσεις της μονής Άλσους, μετοχίου της μονής Πάτμου στην Κω, προστίθεται: *«...σὺν τῷ τοπίῳ τῷ ὄντι ἐντὸς τοῦ κάστρου Πυλίου, ἐφ' ᾧ ἀνήγειρεν οἰκήματα ὁ ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς αὐτῆς νήσου Κῶ παρὰ γνώμην καὶ θέλησιν τῶν τοιούτων μοναχῶν»*.

Έναν αιώνα περίπου αργότερα (1420) ο Buondelmonti κάνει και αυτός μνεία του κάστρου στο Παλιό Πυλί[16]: *«τὸ πρὸς μεσημβρίαν (κομμάτι του νησιού) δὲ ὄρεσιν ὁρίζεται ὑψηλοῖς, ἐν οἷς καὶ φρούρια ὑπῆρχον ταυτὶ, Πέτραι, Θέρμια καὶ Πύλη, ὅπερ σήμερον [Περίπατον] καλοῦσιν»*. Αντίστοιχες αναφορές έχουμε σε πολλούς περιηγητές, προσκυνητές ή χαρτογράφους, σε όλη τη διάρκεια της ιπποτικής περιόδου μέχρι και το 16ο αι. Ο Anselme Adorno[17](1470-71) περιγράφει τη «Lango» (Κω) ως ένα πολύ εύφορο νησί, με τέσσερα οχυρά κάστρα, από τα οποία το ένα ονομαζόταν Παλαιό Πυλί («Pelli vetus») και το δεύτερο Νέο Πυλί («Pelli novum»). Αυτά δε τα δύο ήταν τα καλύτερα οχυρωμένα και επανδρωμένα από τους άρχοντες της Ρόδου. Κατά τον Piri Re'is, στο *Βιβλίο της Θάλασσας*[18](1526), το τέταρτο κάστρο της Κω ονομαζόταν «Bili» και βρισκόταν στα βόρεια του νησιού. Τέλος, στο έργο του Porcacchi[19] (1572), που έτυχε ευρύτατης διάδοσης, στα κάστρα «Pietra», «Chenia», «Peripato», στο όρος «Dicheo» προστίθεται και το «Pilli».

Το κάστρο του Παλιού Πυλιού αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα οχυρά σημεία-καταφύγια του πληθυσμού κατά την ιπποτική περίοδο[20]. Το Φεβρουάριο του 1449 ο μάγιστρος Lastic (1437-54) διατάζει όλους τους κατοίκους της Κω να συγκεντρωθούν με τις οικογένειές τους στο κάστρο του Πυλιού, ώστε να προφυλαχθούν από επικείμενη τουρκική επιδρομή[21]: *«Ultra di questo, perche hauemo certa noticia che alcune fuste de Turchi somo armate per uenire a damnificar alla nostra jsola de Lango supraditta, volemo che comandate a tuto homo se riduca al castel del Pili, cum soe familie e robe, azo che ex inprouiso non hauesse danno»*.

Κατά την τουρκική επιδρομή του 1457, το Παλιό Πυλί στάθηκε ένα από τα καταφύγια του πληθυσμού, το οποίο δεν εκπόρθησαν οι Τούρκοι επειδή –λόγω θέσεως– ήταν ιδιαίτερα οχυρό και απρόσβλητο[22].

Το 1461, όταν το Τάγμα αποφάσισε να μεταφέρει όλο τον πληθυσμό στη Ρόδο εγκαταλείποντας τις οχυρώσεις της Κω (απόφαση που δε φαίνεται να ίσχυσε), το Παλιό Πυλί ήταν το μόνο κάστρο του νησιού που θα συνέχιζε να ενισχύεται με άντρες και πυρομαχικά[23]: *«Pero, ch'in quanto a'Castelli di Pilli, e di Lerro; s'era risoluto, che si tenessero, e difendessero; con mandarui alcun soccorso, secondo il parere del medesimo Priore»*.

Στον καταστρεπτικό σεισμό του 1493 και αυτό το κάστρο υπέστη σημαντικές ζημιές[24]. Το Τάγμα κατά τον επόμενο χρόνο έστειλε επιτροπή στο «Castello di Pilli» να μεριμνήσει άμεσα για την αποκατάστασή τους[25].

Το κάστρο φέρεται να έπαιξε ρόλο και στα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο νησί κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης. Στη διάρκεια της επανάστασης του 1526 ενάντια στην οθωμανική διοίκηση, παραδίδεται ότι οι χριστιανοί έσφαξαν τους μουσουλμάνους (τη φρουρά;) του κάστρου και κλείστηκαν σε αυτό. Στο νησί έφτασαν ενισχύσεις από τη Ρόδο, οι οποίες και πολιόρκησαν το Παλιό Πυλί[26].

Δεν έχουμε καμία άλλη μνεία για το Παλιό Πυλί, παρά πολύ αργότερα, σε κείμενα νεότερων περιηγητών. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ο οικισμός εγκαταλείφθηκε τη δεκαετία του 1830 ή κατ' άλλους το 1813[27], εξαιτίας επιδημίας που ανάγκασε όσους από τους κατοίκους επιβίωσαν να μετοικήσουν στην τοποθεσία του νέου Πυλιού και του Ασφεντιού, τοποθεσίες κοντύτερα στην πεδιάδα.

Ο Ross[28] (1852) διηγείται πως πέρασε από έναν τόπο με πολύ αραιή κατοίκηση, το «Pylin oder Peripatos», και συνέχισε στα μεσαιωνικά ερείπια του Παλιού Πυλιού. Το μικρό κάστρο βρισκόταν στην κορυφή ενός απομονωμένου βράχου. Το εγκαταλειμμένο χωριό ήταν κτισμένο στη νότια κλιτύ του βράχου. Στην είσοδο του κάστρου, ο Ross βρήκε ερείπια μιας πύλης κατασκευασμένης με πλίνθους, την οποία θεώρησε ως κατάλοιπο του μοναστηριού του όσιου Χριστόδουλου[29]. Στην εκκλησία της Παναγίας, στη χαράδρα ανατολικά του φρουρίου, ο ταξιδιώτης βρήκε ακόμα ένα οικόσημο με την επιγραφή: «+.F.LOIS.PRO.VA-NA.» και τη χρονολογία 1515. Πάνω από είσοδο ενός άλλου παρεκκλησιού, του Αγ. Βασιλείου, παρατήρησε ένα αρχαίο γλυπτό σε δεύτερη χρήση.

Το εγκαταλειμμένο χωριό του Παλιού Πυλιού περιγράφει και ο Rayet[30](1876). Αναφέρει το μοναστήρι που ίδρυσε ο όσιος Χριστόδουλος στη μέση μιας χαράδρας και το βραχώδη λόφο με το μεσαιωνικό φρούριο στην κορυφή του. Κατά τη γνώμη του, το χωριό κατοικήθηκε σε περιόδους μεγάλης ανασφάλειας και βρισκόταν μακριά από τα εύφορα εδάφη. Όταν οι κάτοικοι ένιωσαν μεγαλύτερη σιγουριά, θα πρέπει σταδιακά να το εγκατέλειψαν και να μετακινήθηκαν σε πεδινές περιοχές δίπλα στα καλλιεργήσιμα εδάφη.

II. Αρχιτεκτονικη Περιγραφη

Α. Θέση-Γενικά στοιχεία

Το τοπωνύμιο του Παλιού Πυλιού αναφέρεται σε ένα σχετικά απότομο λόφο, που, αν και αποκομμένος, ανήκει εντούτοις στη μεγάλη κεντρική οροσειρά του νησιού (σχ. 1, εικ. 1, πίν. Ι, ΙΙα). Ανάμεσα στο λόφο όπου βρίσκεται το κάστρο και στο κοντινό βουνό δημιουργείται μια μικρή αλλά καλά αρδευόμενη κοιλάδα. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα «σαμάρι» που εκτείνεται ανάμεσα στις δύο κορυφές. Σε αυτή την περιοχή αναπτύχθηκε ο μεσαιωνικός οικισμός.

Εικ. 1: Συνολική άποψη του κάστρου από ΒΔ.

Ο οικισμός του Παλιού Πυλιού αποτελεί ένα σημαντικό σύνολο, για το οποίο όμως, αν δε γίνουν οι απαραίτητες αρχαιολογικές εργασίες (καθαρισμοί, αποτυπώσεις, ερευνητικές τομές), δεν είναι δυνατόν να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με τη διάρθρωση, τη χρονική διάρκεια ή την τείχισή του[31]. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αντιμετωπίζονται μόνο οι οχυρώσεις που επιστέφουν την κορυφή του λόφου και αποτελούν ένα ευδιάκριτο και σαφώς καθορισμένο –κατά το μάλλον ή ήττον– σύνολο.

Όσον αφορά τις μαρτυρίες για την κατοίκηση του χώρου κατά την αρχαιότητα, ιδιαίτερη σημασία έχουν τα συμπεράσματα της επιφανειακής έρευνας των R. Hope-Simpson και J. Lazenby[32], που αναγνώρισαν κυκλώπεια τείχη στη βορειοδυτική πλαγιά του κάστρου, από όπου περισυνέλεξαν και προϊστορική κεραμική της πρώιμης, μέσης και ύστερης εποχής του Χαλκού.

Όπως και στα υπόλοιπα κάστρα του νησιού, έτσι και εδώ οι οχυρώσεις έρχονται να ενισχύσουν και να βελτιώσουν μια φυσικά οχυρή θέση. Η διαφορά είναι ότι ο μικρός σχετικά χώρος στην κορυφή του λόφου και η αυξανόμενη ανάγκη να καταστεί το κάστρο καταφύγιο των κατοίκων της περιοχής οδήγησαν στη δημιουργία περισσότερων του ενός οχυρωματικών περιβόλων. Οι περίβολοι αυτοί (διακρίνονται δύο σε όλη τους την έκταση και το μεγαλύτερο μέρος ενός τρίτου, βλ. σχ. 2 στο τέλος του βιβλίου) έδιναν τη δυνατότητα καλύτερης άμυνας, αφού, σε περίπτωση κατάληψης του ενός, οι κάτοικοι μπορούσαν να καταφύγουν στον άλλο. Το σκεπτικό αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι οι περίβολοι τούτοι συνυπήρξαν χρονικά ως αμυντικά στοιχεία του ίδιου συνόλου, κάτι που δεν είναι αυταπόδεικτο. Το τελευταίο αυτό θέμα βρίσκεται στα πλαίσια των προβληματισμών που θα αναπτυχθούν παρακάτω[33].

Ένα βασικό στοιχείο που δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής του αναγνώστη είναι ότι η περιοχή του Παλιού Πυλιού –και με μεγάλη πιθανότητα και τμήμα του κάστρου– είχαν συνεχή κατοίκηση μέχρι το 19ο αι. Αυτό σημαίνει ότι πολλές από τις κατασκευές που αποτελούν μέρος της παρούσας εργασίας έχουν υποστεί αλλοιώσεις και μετασκευές. Η απλή καταγραφή των αρχιτεκτονικών δεδομένων, λοιπόν, πολλές φορές δε δίνει σαφή αντίληψη των φάσεων και των στοιχείων της οχύρωσης. Στόχος είναι, μέσα από την παρατήρηση χαρακτηριστικών σημείων, να εξαχθεί η πληρέστερη δυνατή εικόνα για τη μορφή του κάστρου κατά τη μεσαιωνική περίοδο.

Στην περιοχή του λόφου, όπως αναφέρθηκε, διακρίνονται εύκολα δύο περίβολοι, οι **περίβολοι Ι** και **ΙΙ** (σχ. 2). Ο Ι ή άνω περίβολος καλύπτει την κορυφή του λόφου, ενώ ο ΙΙ ή κάτω περίβολος περιλαμβάνει μια μεγαλύτερη έκταση, που εκτείνεται ανατολικά, δυτικά και νότια του περιβόλου Ι. Η περιοχή που βρίσκεται στα βόρεια του περιβόλου Ι δε σώζει σήμερα τείχη που να εξέχουν σε μεγάλο βαθμό από το έδαφος. Εντούτοις, ίχνη τειχών που σήμερα χρησιμεύουν ως αναλημματικά στοιχεία και από τα οποία μερικά σώζονται σε αξιόλογο μήκος, καθώς και η ύπαρξη της αποκομμένης πύλης 3 οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και η περιοχή αυτή ήταν τειχισμένη (**περίβολος ΙΙΙ**). Το περίγραμμα του περιβόλου αυτού διακρίνεται σε όλο το βόρειο και το ανατολικό του τμήμα. Δυσκολίες παρατηρούνται στον καθορισμό της πορείας που ακολουθούσε το δυτικό του τμήμα.

Στο εσωτερικό και των τριών περιβόλων διακρίνονται ίχνη κτιρίων των οποίων η χρήση ή η χρονολόγηση είναι ιδιαίτερα προβληματική.

Β. Πύλες

Σε τρία σημεία στο κάστρο του Παλιού Πυλιού διακρίνονται διαμορφωμένες είσοδοι για την πρόσβαση στο εσωτερικό των τειχών. Η μνημειώδης

πύλη 1 ανοίγεται στον περίβολο ΙΙ και η ιδιαίτερη κατασκευή της αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα σημεία του κάστρου. Από την πύλη που θα οδηγούσε στο εσωτερικό του περιβόλου Ι (**πύλη 2**) δε σώζονται σήμερα πολλά στοιχεία. Η πρόσβαση στον περίβολο Ι γίνεται μέσω κλίμακας ανόδου από τον περίβολο ΙΙ. Στο σημείο όπου καταλήγει η κλίμακα θα πρέπει να ανοιγόταν η πύλη 2. Η τρίτη πύλη του κάστρου βρίσκεται στον περίβολο ΙΙΙ. Πρόκειται για πυλίδα μικρών διαστάσεων, που λαμβάνει υπόψη στην κατασκευή της τη διαμόρφωση του φυσικού βράχου. Είναι πιθανόν η **πύλη 3** να αποτελούσε τμήμα οικοδομήματος, από το οποίο όμως σώζονται σήμερα ελάχιστα τμήματα.

ΠΥΛΗ 1

Η είσοδος στον περίβολο ΙΙ διαμορφώνεται από έναν πυλώνα (πύλη 1, εικ. 2) ο οποίος είναι κτισμένος με τρόπο ώστε να είναι δύσκολη η προσβολή του από τους επιτιθέμενους. Το μονοπάτι που οδηγεί στην είσοδο είναι στενό, μερικές φορές με στροφές ακόμα και 180 μοιρών. Όταν κάποιος επιτίθεται στην πύλη, είναι αυτόματα εκτεθειμένος στις βολές από τα τείχη του δυτικού μέρους του περιβόλου ΙΙ (τμήματα α-β-γ-δ). Στον πυλώνα διακρίνονται τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Θα περιγράψουμε την αρχική κατασκευή, προσθέτοντας κατόπιν τις μετασκευές που αυτή υπέστη.

Εικ. 2: Εξωτερική όψη της δυτικής πλευράς του πυλώνα.

Η πύλη ανοίγεται στη δυτική πλευρά της κατασκευής, η εξωτερική όψη της οποίας φέρει αξιόλογο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Στην πλευρά αυτή (εξωτερική πλευρά του πυλώνα, εικ. 2), η δόμηση μέχρι ύψους 2,20 μ. περίπου από το κατώφλι της εισόδου γίνεται με αδρά κατεργασμένους λίθους ή σπόλια. Οι λίθοι είναι λαξευτοί, ορθογωνισμένοι, άνισου μεγέθους και τοποθετούνται σε σειρές, με μικρότερες πέτρες ή βήσσαλα να καλύπτουν τους αρμούς. Στο ανώτερο τμήμα της εξωτερικής πλευράς διαμορφώνονται δύο κόγχες με πλούσιο κεραμικό διάκοσμο, ανά μία εκατέρωθεν του ανοίγματος της πύλης (εικ. 3, 4). Το μέτωπο των κογχών αποτελείται από τριπλά πλίνθινα αψιδώματα κατασκευασμένα με τη μέθοδο της κρυμμένης πλίνθου[34]. Στα τεταρτοσφαίρια των κογχών διακρίνονται σειρές συνεχόμενων λάμδα, ενώ λίγο χαμηλότερα υπάρχει οριζόντια ταινία με διάκοσμο από πλίνθους (συνεχόμενα λάμδα και κατακόρυφοι πλίνθοι)[35]. Στις κόγχες εφαρμόζεται επίσης η πρακτική της χάραξης σχεδίων πάνω στο επίχρισμα. Τα σχέδια αποδίδουν τη διάταξη των πλίνθων που βρίσκονται κάτω από το επίχρισμα[36].

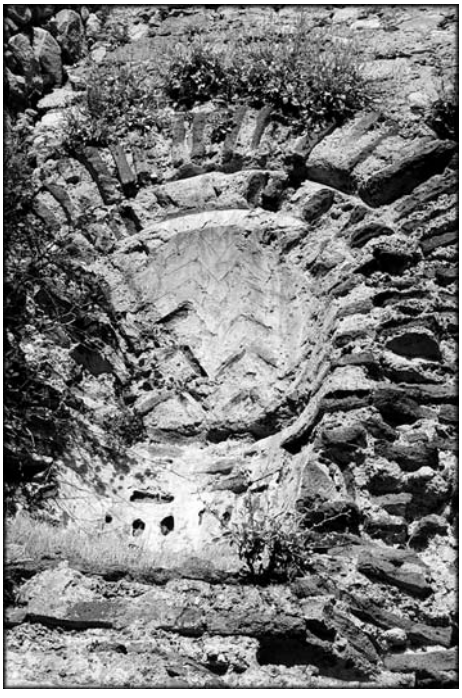

Εικ. 3 και 4: Η βόρεια και νότια κόγχη στην εξωτερική όψη του πυλώνα.

Το τμήμα πάνω από το άνοιγμα της πύλης στην εξωτερική (δυτική) πλευρά του πυλώνα έχει σήμερα καταστραφεί, αλλά προφανώς θα καλυπτόταν από πλίνθινο τόξο ημικυκλικής διατομής. Το τόξο αυτό σωζόταν μέχρι και τις αρχές του 20ού αι. και αποτυπώνεται σε φωτογραφία που έχει δημοσιεύσει ο G. Gerola[37].

Από την κορυφή της νότιας κόγχης διαμορφώνεται πτερύγιο με διπλό πλίνθινο τόξο[38] (εικ. 2). Όπως παρατήρησε και ο Κ. Τσουρής[39], στην τοιχοδομία κάτω από το τεταρτοκύκλιο του πτερυγίου διακρίνεται κάθετος αρμός. Το πτερύγιο λοιπόν πρέπει να ανήκει σε μεταγενέστερη προσθήκη. Κρίνοντας όμως από την ομοιότητα του υλικού και της τεχνικής, το τμήμα τούτο δεν κατασκευάστηκε πολύ μεταγενέστερα από την ανέγερση της πύλης 1 και γι' αυτό πρέπει να ενταχθεί στην ίδια οικοδομική περίοδο.

Το κατώφλι της πύλης που ανοίγεται στη δυτική πλευρά του πυλώνα αποτελείται από ένα μονόλιθο, ίσως αρχαίο, σε δεύτερη χρήση, ο οποίος σήμερα έχει υποστεί ρήξη (εικ. 5). Το αρχικό άνοιγμα της πύλης δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί επακριβώς, διότι και οι δύο πλευρές των τειχών εκατέρωθεν της πύλης έχουν υποστεί σοβαρές καταστροφές. Εντούτοις, υπολογίζεται σε 1,80 μ. περίπου. Στην αρχική του θέση σώζεται μόνο ο κατώτερος δόμος της νότιας παραστάδας (εικ. 6). Στην εξωτερική πλευρά του δόμου, προς το άνοιγμα της πύλης, δημιουργείται φαλτσογωνία, ενώ εσωτερικά υπάρχει εσοχή, προφανώς για την προσαρμογή της θύρας.

Ο χώρος στο εσωτερικό του πυλώνα διαμορφώνει ένα τετράγωνο οικοδόμημα, τις τέσσερις γωνίες του οποίου καταλαμβάνουν ογκώδεις πεσσοί (εικ. 7, 8), οι οποίοι θα συνδέονταν με κατεστραμμένα σήμερα τόξα[40]. Η βόρεια και νότια πλευρά του πυλώνα αποτελείται από συμπαγείς τοίχους, ενώ η δίοδος γίνεται με φορά από δυτικά προς ανατολικά. Όλη η ανωδομή πάνω από το επίπεδο των πεσσών έχει καταστραφεί. Διακρίνονται λοφία στις άνω σωζόμενες απολήξεις των πεσσών, που προφανώς χρησίμευαν για τη στήριξη φουρνικού. Το φουρνικό αυτό θα κάλυπτε το ισόγειο του πυλώνα εσωτερικά, στο ύψος περίπου πάνω από τις κόγχες της δυτικής όψης της πύλης. Στην αρχική αυτή φάση, πάνω από τη στάθμη του φουρνικού θα υψωνόταν ο όροφος του πυλώνα, η ύπαρξη του οποίου μπορεί να υποστηριχτεί με βάση την ισχυρή δόμηση των πεσσών του ισογείου. Η εικόνα που δημιουργείται για την αρχική κατασκευή του πυλώνα συνδέεται με τη μορφή ενός πύργου, στο ισόγειο του οποίου ανοίγεται η κεντρική είσοδος του κάστρου.

Εικ. 5: Το κατώφλι της πύλης 1
στη δυτική πλευρά του πυλώνα από ΒΑ.

Εικ. 6: Ο κατώτερος δόμος της νότιας παραστάδας
της πύλης 1 από Β.

Εικ. 7: Εσωτερικό του πυλώνα. Διακρίνονται οι πεσσοί 1 και 2, καθώς και η δυτική πλευρά του πυλώνα με τις πριονωτές επάλξεις από Ν.

Εικ. 8: Εσωτερικό του πυλώνα.
Πεσσοί 3 και 4 από ΒΑ.

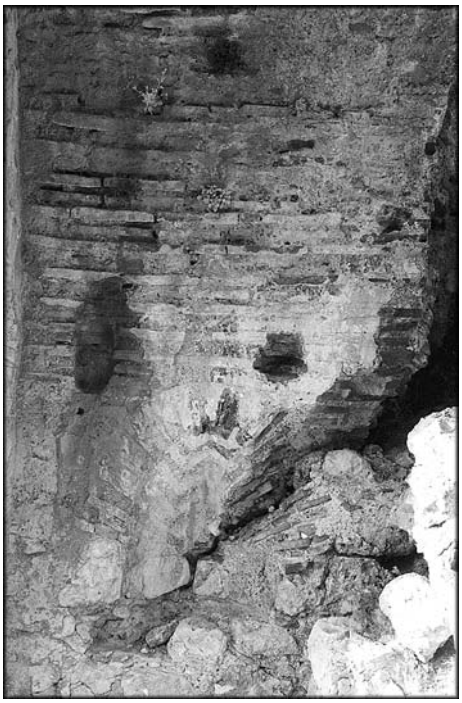

Εικ. 9: Η νότια πλευρά του πεσσού 1, με κόγχη που φέρει κεραμοπλαστικό διάκοσμο από Ν.

Οι διαστάσεις των **πεσσών 1** και **4** είναι 1,30×2 μ. περίπου και των **πεσσών 2** και **3** 2,40×1,45 μ. Το άνοιγμα ανάμεσα στους πεσσούς 1 και 4 είναι 3,60 μ. περίπου. Στις δύο ελεύθερες εσωτερικές πλευρές των δυτικών πεσσών (1 και 4), στο χαμηλότερο τμήμα τους, σχηματίζονται μικρές κόγχες αντίστοιχες προς αυτές της δυτικής όψης της πύλης (εικ. 9, 10). Τα κατώτερα τμήματα των πεσσών είναι κτισμένα με ογκώδεις λίθους σε κανονικές σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς, ενώ στα ανώτερα τμήματα των πεσσών η κατασκευή γίνεται αποκλειστικά και μόνο με πλίνθους. Η τοιχοδομία στα τμήματα αυτά κατασκευάζεται με τη μέθοδο της κρυμμένης πλίνθου. Οι πλίνθοι έχουν πάχος 5 εκ. περίπου και πλάτος 40-43 εκ. Η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου εφαρμόζεται εδώ με την κανονική της μορφή, με την οποία είναι γνωστή κυρίως από μνημεία μεσοβυζαντινών χρόνων[41]. Σε όλα τα τμήματα της πύλης χρησιμοποιείται κουρασάνι ως συνδετικό υλικό. Στο κάστρο του Παλιού Πυλιού κουρασάνι παρατηρείται επίσης στα θεμέλια των πύργων Γ και Η του περιβόλου Ι, σε σημεία όπου η ανωδομή των κτιρίων έχει υποχωρήσει. Τούτο αποτελεί ίσως χρονολογική ένδειξη ότι οι πύργοι αυτοί συνανήκουν με την αρχική φάση της πύλης 1[42].

Η αρχική κατασκευή της πύλης 1 αποτελεί ένα μνημειώδες και εντυπωσιακό δημιούργημα, μοναδικό στο χώρο της Δωδεκανήσου[43], του οποίου η χρονολογική ένταξη δεν είναι χωρίς προβλήματα. Η πρακτική της διάνοιξης της πύλης του κάστρου στο ισόγειο ενός πύργου είναι ιδιαίτερα συχνή στη μεσαιωνική περίοδο. Στα πλαίσια της δυτικής οχυρωματικής αποτελεί μία από τις πιο διαδεδομένες μορφές προστασίας της πύλης ενός κάστρου[44]. Σύμφωνα μάλιστα με κάποιους ερευνητές[45], οι κατασκευές αυτές είναι ένα βήμα στην εξελικτική πορεία για τη διαμόρφωση των πυλώνων του 13ου-14ου αι. (αγγλ. gatehouses). Οι τελευταίοι ήταν μικρά οχυρά που αυτόνομα μπορούσαν να αντισταθούν, αλλά και να φιλοξενήσουν τον άρχοντα του κάστρου[46]. Αντίστοιχα παραδείγ-

ματα δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί στις οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου –με εξαίρεση τους πυλώνες σε περιβόλους μοναστηριών[47]–, μπορούν να αναφερθούν ωστόσο πύργοι-πυλώνες στα κάστρα της Μεθώνης[48] (Porta Stoppa και Porta di S. Marco, 13ος-15ος αι.), της Κορώνης[49] (13ος αι.), του Πλαταμώνα[50], στο Χλεμούτσι[51] (13ος αι.) και αλλού.

Εικ. 10: Η βόρεια πλευρά του πεσσού 4, με την κόγχη στο κατώτερο τμήμα του από Β.

Η χρονολόγηση της πύλης 1 του Παλιού Πυλιού συνδέεται αναπόφευκτα με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου που παρατηρείται σε αυτή. Οι σχετικές συζητήσεις έχουν ουσιαστικά αποδεχθεί ότι η τεχνική αυτή δεν μπορεί να αποτελέσει παρά σχετικό κριτήριο χρονολόγησης κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους[52]. Επίσης, πρέπει να συνεκτιμηθεί και το γεγονός ότι οι γνώσεις μας για την τεχνική προέρχονται κυρίως από την εκκλησιαστική και ελάχιστα από την οχυρωματική αρχιτεκτονική. Τα λίγα δείγματα της τεχνικής αυτής από οχυρωματικά έργα ανήκουν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Μπορούν να αναφερθούν ο κεντρικός πύργος στο κάστρο του Πυθίου[53] (14ος αι.), τα κάστρα της Νικομήδειας, των Πηγών και της Μαγνησίας[54] (13ος αι.), ο πύργος Πεντάζωνο του Διδυμότειχου (β′ μισό 12ου - α′ μισό 13ου αι.)[55] κ.ά. Χαρακτηριστικό στις περισσότερες περιπτώσεις είναι η δόμηση των κατώτερων τμημάτων με σχετικά ισόδομη χρήση τετραγωνισμένων λίθων, ενώ η ανωδομή κατασκευάζεται αποκλειστικά με πλίνθους· καμάρες και λοφία στηρίζουν φουρνικά, στα οποία εδράζεται το πάτωμα των υπερκείμενων ορόφων. Η εμπεριστατωμένη μελέτη του Κ.Τσουρή για την τοιχοποιία που παρατηρείται στην πύλη 1 κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτή πρέπει να χρονολογηθεί στην Κομνήνεια περίοδο, πιο συγκεκριμένα στα τέλη του 11ου ή στα πρώτα τριάντα χρόνια του 12ου αι., και να τοποθετηθεί στη σφαίρα επιρροής της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης[56]. Ειδικότερα ως προς τις κόγχες της πύλης, ο ίδιος ερευνητής διέβλεψε στενές σχέσεις με τις κόγχες των καθολικών των μονών Αγίας Θεοδοσίας και Παντοκράτορος, του

υπόβαθρου του καθολικού της μονής Σωτήρος Χριστού του Φιλανθρώπου και του καθολικού της μονής της Χώρας[57]. Τέλος, πιστεύει ότι η πύλη 1 δεν είναι κτίσμα του μοναχού Χριστόδουλου, αλλά κάποιου ανώτατου κρατικού αξιωματούχου των νησιών με άμεση σχέση με το αυτοκρατορικό περιβάλλον, ίσως του ίδιου του στρατηγού Σάμου (στο θέμα του οποίου φαίνεται να δέχεται ο Κ. Τσουρής ότι ανήκε κατά την περίοδο αυτή η Κως)[58]. Στην άποψή του αυτή οδηγείται από την ταπεινή κατασκευή του καθολικού της μονής Καστριανών, που ίδρυσε ο Χριστόδουλος στο Πυλί, σε σύγκριση με το μνημειακό χαρακτήρα της Πύλης 1[59].

Η στενή σχέση των κογχών της πύλης 1 με τις κόγχες της μονής Παντοκράτορος μπορεί εύστοχα να συνδυαστεί με την πληροφορία ότι στη μονή Παντοκράτορος περιήλθε το σύνολο των κτήσεων του Χριστόδουλου στην Κω ως αυτοκρατορική δωρεά, όπως μαρτυρείται από το σωζόμενο τυπικό της μονής (χρον. 1136)[60]. Οι διαφαινόμενες σχέσεις ως προς τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά μπορεί να είναι απόρροια του γεγονότος ότι το κάστρο του Πυλιού αποτέλεσε μετόχι του αυτοκρατορικού αυτού καθιδρύματος. Σε κάθε περίπτωση, τα βασικά στοιχεία παραμένουν ότι η πρώτη φάση της πύλης 1 εντάσσεται στην κωνσταντινοπολίτικη αρχιτεκτονική, δε συνδέεται με την παρουσία του Χριστόδουλου στο νησί, πρέπει να χρονολογηθεί στο διάστημα από τα τέλη του 11ου ως και τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αι.[61] και αποτελεί ένα σπάνιο δείγμα κοσμικής αρχιτεκτονικής των χρόνων αυτών.

Εικ. 10α: Ο τοίχος Τ1-Τ2 με την πύλη της δεύτερης φάσης στο μέσον, από Δ.

Σε μεταγενέστερη φάση, που όμως χρονολογικά δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, επήλθαν οι εξής μεταβολές[62]: Εσωτερικά της πύλης, σε απόσταση 2,60 μ. περίπου από το μέτωπό της και περίπου στο σημείο απόληξης των πεσσών 1 και 4, κτίστηκε εγκάρσιος τοίχος (εικ. 10α, 11, 12). Ο τοίχος αυτός καλύπτει το άνοιγμα μεταξύ των πεσσών 1 και 4 (**τοίχος Τ1-Τ2**). Λόγω των επιχώσεων στην περιοχή δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί το πάχος του, ενώ το ύψος φτάνει το 1 μ. περίπου. Ο τοίχος Τ1-Τ2 φέρει άνοιγμα, στο μέσον του, μήκους 1,50 μ. περίπου, αντίστοιχο με το άνοιγμα της πύλης. Ο δόμος που σώζεται στο κατώτερο σημείο του ανοίγματος του τοίχου Τ1-Τ2 προς νότο φέρει φαλτσογωνία και εσοχή στην εσωτερική του πλευρά, διαμόρφωση δηλαδή που είναι αντίστοιχη με αυτή που παρατηρείται στον κατώτερο δόμο της παραστάδας της πύλης κατά την αρχική φάση. Εάν ο δόμος του τοίχου Τ1-Τ2 βρίσκεται στην αρχική του θέση, τότε πρέπει να αντιμετωπίσουμε το ενδεχόμενο να κατασκευάστηκε μια δεύτερη πύλη, περίπου 2,60 μ. εσωτερικά της πρώτης. Το κατά πόσο καταργήθηκε η προηγούμενη πύλη παραμένει ένα ερώτημα.

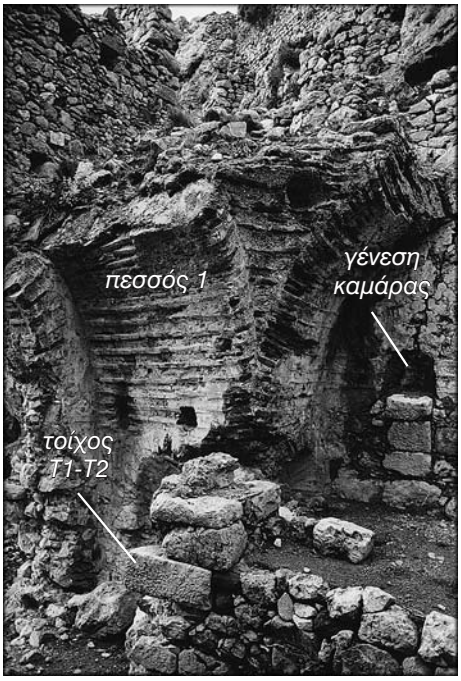

Εικ. 11: Ο πεσσός 1, τμήμα του τοίχου Τ1-Τ2 με τη βόρεια παραστάδα της πύλης της δεύτερη φάσης (μπροστά) και η γένεση της καμάρας (βάθος δεξιά) από ΝΑ.

Ο εγκάρσιος τοίχος Τ1-Τ2 της δεύτερης αυτής φάσης δε σταματάει στο σημείο που συναντάει τον πεσσό 4, αλλά καλύπτει και την ανατολική του πλευρά, μέχρι περίπου τη γένεση της καμάρας (**τοίχος Τ2-Τ3**). Το δεύτερο αυτό τμήμα του εγκάρσιου τοίχου βρίσκεται ελαφρά ανατολικότερα του πρώτου, φτάνει δε σε ύψος τα 2,30 μ. περίπου. Στο σημείο όπου ο τοίχος Τ1-Τ2 συναντά το τμήμα Τ2-Τ3 δημιουργείται προς το εσωτερικό του χώρου εσοχή (εικ. 12). Η απόληξη Τ2 του τοίχου Τ2-Τ3 διασώζει την αρχή της γένεσης καμάρας, που προφανώς θα κάλυπτε εσωτερικά τη δεύτερη αυτή πύλη. Μετά τους καθαρισμούς στο χώρο, αποκαλύφθηκε ότι η καμάρα αυτή απέληγε στο βόρειο συμπαγή τοίχο του πυλώνα, όπου σώζεται η αντίστοιχη γένεσή της (εικ. 11).

Εικ. 12: Ο πεσσός 4 και ο τοίχος Τ2-Τ3 με τη νότια παραστάδα της πύλης της δεύτερης φάσης. Διακρίνεται η γένεση καμάρας εσωτερικά της παραστάδας (σημείο Τ2).

Οι τοίχοι (Τ1-Τ2, Τ2-Τ3) είναι κτισμένοι με ογκώδεις, λαξευτούς δόμους, καθώς και σπόλια. Αυτά βέβαια ισχύουν για τα κατώτερα τμήματα, τα οποία σώζονται σήμερα σε όλο το μήκος των τοίχων. Ωστόσο, στο ανώτερο μέρος του Τ2-Τ3 η δόμηση γίνεται με πολύ μικρότερες, ακατέργαστες πέτρες, βήσσαλα και άφθονο κονίαμα. Δεν υπάρχει κανένα απόλυτο χρονολογικό στοιχείο, αν και η χρήση αρχαίου υλικού, καθώς και η λαξευτή τοιχοποιία οδηγούν ίσως στα χρόνια των Ιωαννιτών[63]. Το κονίαμα που συνδέει τους τοίχους της δεύτερης φάσης είναι πολύ διαφορετικό από αυτό της αρχικής. Δεν περιέχει τριμμένο κεραμίδι και είναι λευκό χωρίς προσμείξεις, αν και εξίσου συμπαγές. Λευκό χωρίς προσμείξεις είναι και το συνδετικό κονίαμα της πλευράς Ε-Ζ του περιβόλου Ι, του οποίου η τοιχοποιία συνδέεται με την ιπποτική δραστηριότητα στο Πυλί κατά τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι., στο διάστημα μετά το 1480 και μέχρι το 1522[64]. Η ομοιότητα αυτή ίσως να αποτελεί ένδειξη και για τη χρονολόγηση της δεύτερης φάσης της πύλης 1 στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. Στο διάστημα αυτό, στο κάστρο έγιναν πολλές επισκευές, ιδιαίτερα μετά το σεισμό του 1493[65]. Με την επισκευαστική δραστηριότητα μετά το σεισμό μπορεί να συνδεθεί ίσως και η δεύτερη φάση της πύλης 1.

Σε υστερότερη μετασκευή ανήκουν τα ανώτερα τμήματα της δυτικής όψης της πύλης, πάνω από τις πλευρικές κόγχες, τα οποία επιστέφονται από επάλξεις (εικ. 2, 7). Είναι το μόνο σημείο στο κάστρο όπου καταγράφεται το ακριβές

ύψος του τείχους (6-7 μ. περίπου), από το κατώφλι της πύλης μέχρι τις πριονωτές επάλξεις. Το γεγονός ότι το τείχος πάνω από τις κόγχες δεν αντιστοιχεί στην αρχική κατασκευή γίνεται αντιληπτό από το γεγονός ότι το τείχος δομείται με πολύ μικρότερες ακατέργαστες πέτρες αμελώς τοποθετημένες, χωρίς προσπάθεια για κανονικότητα στην όψη. Εξάλλου, σε καθεμιά από τις επάλξεις ανοίγεται από μία τυφεκιοθυρίδα, χαρακτηριστική τουρκική κατασκευή για φορητά πυροβόλα όπλα[66], η οποία παρατηρείται και σε άλλα κάστρα της Κω (περίβολος της πόλης της Κω, κάστρο Νεραντζιάς, Αντιμάχεια)[67]. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι οι επάλξεις της φάσης αυτής διαμορφώνονται στο επίπεδο ακριβώς πάνω από το φουρνικό του ισογείου. Είναι προφανές ότι κατά την οικοδομική αυτή φάση, που μπορεί γενικά να ενταχθεί στην εποχή της Τουρκοκρατίας, ο όροφος του πυλώνα έχει καταστραφεί και πάνω στο φουρνικό του ισογείου ανοίγεται πλέον ο περίδρομος των νεότερων επάλξεων.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι στην πύλη 1 του περιβόλου ΙΙ διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη, που χρονολογείται στα τέλη 11ου-αρχές 12ου αι., ανήκει η μνημειακή πύλη με την εσωτερική διάταξη των πεσσών, την πλίνθινη τοιχοδομία και τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο των κογχών. Λίγο αργότερα, αλλά μάλλον στα πλαίσια της ίδιας οικοδομικής φάσης, προστέθηκε το πτερύγιο στη νότια διακοσμητική κόγχη της πρόσοψης. Στη δεύτερη φάση ανήκει ο τοίχος στο εσωτερικό του πυλώνα με το άνοιγμα πιθανόν για μια δεύτερη πύλη, η οποία θα στεγαζόταν εσωτερικά με καμάρα. Η φάση αυτή, με βάση κυρίως την τοιχοδομία, πρέπει να ενταχθεί στην ιπποτική περίοδο και μάλλον στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. Στην τρίτη φάση ανήκει η ανωδομή πάνω από τις κόγχες της δυτικής όψης της πύλης, που καταλήγει στις μικρές οδοντωτές επάλξεις με τις τυφεκιοθυρίδες. Η κατασκευή αυτή εντάσσεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

ΠΥΛΗ 2

Για την πύλη 2 του περιβόλου Ι δε σώζονται σήμερα πολλά στοιχεία. Η είσοδος στον περίβολο Ι γίνεται από μία στενή κλίμακα ανόδου (εικ. 13, 14, σχ. 2).

Από την πύλη 1 του περιβόλου ΙΙ ξεκινάει ένα μονοπάτι, το οποίο, φτάνοντας κοντά στον πύργο Α, κάνει στροφή 180 μοιρών, ώστε να συναντήσει την κλίμακα ανόδου στον περίβολο Ι. Η κλίμακα είναι κατασκευασμένη ανάμεσα στη νότια μακρά πλευρά του κτιρίου 2 και στην πλευρά Ι-Κ του εξωτερικού τείχους του περιβόλου Ι. Η πορεία της βαίνει από ανατολικά προς δυτικά και είναι παράλληλη με τη φορά του τείχους στο σημείο αυτό. Η κλίμακα εξάλλου είναι ιδιαίτερα στενή, με πλάτος περίπου 0,70 μ., με αποτέλεσμα να δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την πρόσβαση στην κορυφή. Στο σημείο απόληξης της σκάλας θα πρέπει λογικά να τοποθετήσουμε την πύλη 2 του περιβόλου Ι. Το κεφαλόσκαλο

Εικ. 13: Κλίμακα ανόδου από τον περίβολο ΙΙ στον περίβολο Ι από Β.

Εικ. 14: Κλίμακα ανόδου στον περίβολο από Α.

της κλίμακας είναι πράγματι μια ιδιαίτερα προσεγμένη κατασκευή με δύο τμήματα μονολίθων καλά συναρμοσμένων. Διακρίνεται επίσης και ένας τόρμος, ίσως από στρόφιγγα θύρας, αν και κανένα άλλο στοιχείο δεν είναι ορατό.

Η χρονολόγηση της κλίμακας ανόδου, με τη μορφή που σώζεται σήμερα, συναρτάται άμεσα με τη χρονολόγηση του τμήματος Ι-Κ των τειχών του περιβόλου Ι και της νότιας μακράς πλευράς του κτιρίου 2. Η κατασκευή του τμήματος Ι-Κ αποτελείται από πυρήνα αργολιθοδομής, με μέτωπο από αδρά κατεργασμένες πέτρες, που τοποθετούνται σε σειρές. Πρόκειται για τοιχοδομία που παρατηρείται στο μεγαλύτερο μέρος του κάστρου και μπορεί να συνδυαστεί και να χρονολογηθεί γενικά στη βυζαντινή και στην ιπποτική περίοδο (από το τέλος του 11ου/αρχές 12ου έως και τις αρχές του 16ου αι.)[68].

Αντίθετα, στη νότια μακρά πλευρά του κτιρίου 2 παρατηρείται αμελέστερη κατασκευή με πέτρες διαφόρων μεγεθών τυχαία τοποθετημένες· εξωτερικά, στο μεγαλύτερο μέρος της πλευράς, έχει διαβρωθεί το συνδετικό κονίαμα των αρμών. Το κτίριο 2 χρονολογείται σχεδόν με βεβαιότητα στην οθωμανική περίοδο, αφού στην τοιχοδομία του έχει χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό ένα ιπποτικό οικόσημο[69]. Είναι επομένως λογικό να υποθέσουμε ότι η κλίμακα –ή η τελευταία μετασκευή της– τοποθετείται και αυτή στην περίοδο μετά το 1522, όταν καταλαμβάνεται η Κως από τους Τούρκους, χωρίς όμως πιο συγκεκριμένο χρονικό προσδιορισμό.

ΠΥΛΗ 3

Η πύλη 3, πλάτους περίπου 0,85 μ. και ύψους περίπου 1,55 μ., ανοίγεται σε ένα από τα λίγα σωζόμενα τμήματα του περιβόλου ΙΙΙ (τμήμα Α′-Β′, εικ. 15). Στο σημείο αυτό ο βράχος δημιουργεί ένα φυσικό ογκώδες έξαρμα. Στην ανατολική πλευρά του σχηματίζεται μια σχισμή, όπου διαμορφώθηκε η πύλη 3. Ο βράχος μάλιστα χρησίμευσε και ως η δυτική παραστάδα της. Η ανατολική παραστάδα της πύλης είναι κτιστή. Η πύλη 3, σε αντίθεση με την πύλη 1 του περιβόλου ΙΙ, δεν παρουσιάζει καμία ιδιαίτερη διαμόρφωση. Πρόκειται ουσιαστικά για απλό ορθογώνιο άνοιγμα, μια πυλίδα στα τείχη του περιβόλου ΙΙΙ. Είναι σήμερα άγνωστο το πού οδηγούσε η πυλίδα. Εξωτερικά ανοίγεται γκρεμνός και απότομη βραχώδης κατωφέρεια χωρίς κανένα ίχνος ανθρώπινης επέμβασης.

Εικ. 15: Τμήμα Α′-Β′ και πύλη 3.

Πάνω από την πύλη 3, και σε όλο το μήκος του τείχους στο τμήμα αυτό (τείχος Α′-Β′) προς το εσωτερικό του κάστρου, ανοίγεται μια σειρά από κυκλικές οπές. Σώζονται σήμερα επτά. Πρόκειται για δοκοθήκες από ξύλινα δοκάρια που θα στήριζαν κάποιας μορφής ανωδομή. Το τμήμα Α′-Β′ έχει μήκος περίπου 5,50 μ., διαγράφει ημικυκλική πορεία[70] και στην ανατολική του απόληξη (σημείο Β′) φτάνει σε ύψος τα 2,5 μ. Ίχνη δόμησης σώζονται επίσης σε διάφορα επίπεδα στο εσωτερικό του περιβόλου, πάνω στο βράχο που βρίσκεται στα δυτικά της πύλης 3. Περαιτέρω καθαρισμός και μελέτη του χώρου είναι δυνατόν να δώσει μια σαφέστερη εικόνα του οικοδομήματος, που πιθανόν υπήρχε στο χώρο αυτό και στο ισόγειο του οποίου ίσως ανοιγόταν η πυλίδα.

Ως προς τη χρονολόγηση της πύλης 3, το μόνο στοιχείο που μπορεί να αποτελέσει χρονολογική ένδειξη είναι η τοιχοδομία του τμήματος Α′-Β′ στο οποίο ανοίγεται. Η τοιχοδομία αυτή, με τους αδρά κατεργασμένους λίθους που τοποθετούνται σε σειρές με μικρότερες πέτρες στους αρμούς, εμφανίζεται σε μεγάλα τμήματα των περιβόλων Ι και ΙΙ και μπορεί γενικά να αποδοθεί στο διάστημα από το τέλος του 11ου/αρχές 12ου έως και τις αρχές του 16ου αι.[71]

Γ. Πύργοι

Ένα πρώτο σημαντικό στοιχείο κατά την εξέταση των πύργων στο κάστρο του Παλιού Πυλιού είναι ότι ο χώρος κατά πάσα πιθανότητα κατοικήθηκε για μεγάλο διάστημα, ακόμα και όταν είχε πάψει να χρησιμοποιείται για αμυντικούς σκοπούς. Τούτο δε συνάγεται από ιστορικές πηγές, που σε αυτό το σημείο είναι ελάχιστα διαφωτιστικές, αλλά από την έκταση των μετασκευών και των – πιθανόν μεταγενέστερων– οικοδομημάτων που παρατηρούνται στο εσωτερικό των δύο περιβόλων. Αυτό σημαίνει ότι οι πυργοειδείς κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν και μεταγενέστερα, με αποτέλεσμα να αλλοιωθεί πολλές φορές η μορφή τους.

Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι ότι ο μεσαιωνικός άνθρωπος στην κατασκευή του κάστρου ακολουθούσε την ακανόνιστη πορεία του βράχου, προσπαθώντας να τειχίσει και να ενισχύσει αμυντικά όλα τα ευπρόσβλητα σημεία του. Έτσι, κατέφευγε συχνά σε λύσεις που επέβαλλε η φυσική αυτή διαμόρφωση, προσαρμόζοντας τα αρχιτεκτονικά στοιχεία στη μορφολογία του εδάφους.

Τα παραπάνω είναι σημαντικά, διότι κατά την εξέταση των πύργων του Παλιού Πυλιού θα πρέπει να παρεκκλίνουμε από τα χαρακτηριστικά που ορίζουν την έννοια του πύργου (προεξέχουσα και υπερέχουσα κατασκευή, με δυνατότητα αυτόνομης αντίστασης, που ενισχύει την άμυνα του παρακείμενου και συνεχόμενου προς αυτήν τείχους). Θα γίνουν δεκτές ως πύργοι όλες εκείνες οι μεμονωμένες κατασκευές των οποίων η οικοδόμηση ενίσχυε την αμυντική

ικανότητα του συνόλου. Οι κατασκευές αυτές μπορούν ίσως να χαρακτηριστούν ως «πρόχειρες», προδίδουν όμως αναγκαστικές λύσεις σε επιτακτικά προβλήματα. Συνολικά διακρίνονται επτά πύργοι, τέσσερις στον περίβολο Ι και τρεις στον περίβολο ΙΙ.

Στον **περίβολο Ι** διακρίνουμε τους **πύργους Α, Β, Γ** και **Η**.

ΠΥΡΓΟΣ Α

Το ανατολικό άκρο της βόρειας πλευράς (τμήματα Α1-Β1-Β2-Β3-Γ1) του περιβόλου Ι καταλαμβάνει ο πύργος Α (εικ. 16, 17). Ο πύργος αυτός δεν προεξέχει του τείχους, σε αντίθεση με τον κοντινό του πύργο Β. Είναι ένα πεντάπλευρο, ακανόνιστο κτίσμα. Ο χώρος εξωτερικά της βόρειας και βορειοανατολικής πλευράς του είναι εύκολα προσβάσιμος· πρόκειται για το πλάτωμα του περιβόλου ΙΙΙ. Αντίθετα, η νότια και νοτιοανατολική του πλευρά είναι φυσικά οχυρές. Ο βράχος, που στο σημείο αυτό υψώνεται πάνω από το ανατολικό τμήμα του περιβόλου ΙΙ, είναι ιδιαίτερα απότομος, με έντονη κατωφέρεια. Ο πύργος είναι θεμελιωμένος πάνω στην κορυφή του και η χάραξη ουσιαστικά ακολουθεί την οφρύ του βράχου.

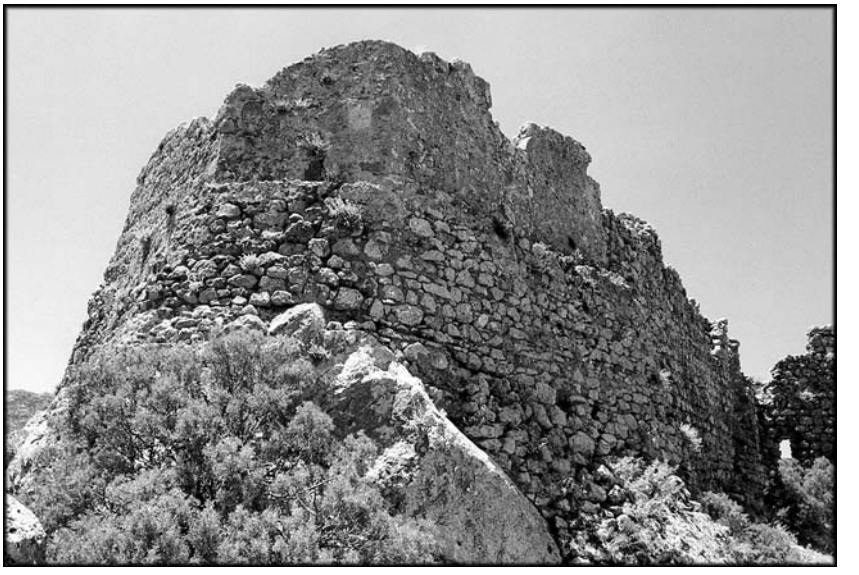

Εικ. 16: Πύργος Α, εξωτερική όψη από Α.

Σήμερα το εσωτερικό του πύργου Α καταλαμβάνει μία υπέργεια κινστέρνα με οξυκόρυφη καμάρα, η οποία σώζεται σε καλή κατάσταση. Διακρίνεται το επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα εσωτερικό της, το τετράγωνο οπαίο άντλησης υδάτων στην οροφή της, καθώς και οι απολήξεις πήλινων αγωγών στα άκρα της δυτικής πλευράς της οροφής της κινστέρνας, για τη συγκέντρωση

των όμβριων υδάτων. Η οξυκόρυφη καμάρα της κατασκευής οδηγεί στη χρονολόγησή της από την εποχή της Ιπποτοκρατίας.

Στην οροφή της κινστέρνας, η οποία βρίσκεται σε ύψος 1,70 μ. περίπου από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου Ι, σχηματίζεται μικρή επίπεδη πλατεία, με μέγιστο πλάτος 6,50 μ. περίπου, που αποτελεί και το σημερινό δάπεδο του πύργου Α. Στη βορειοδυτική γωνία της οροφής καταλήγει στενή κλίμακα με τέσσερα σκαλοπάτια, που ξεκινά από το εσωτερικό του περιβόλου Ι προς την πλευρά του τείχους Α1-Β1.

Στην εξωτερική βόρεια πλευρά, το σωζόμενο ύψος του πύργου Α φτάνει τα 8,50 μ. περίπου (εικ. 16). Σε αυτή την πλευρά, το τείχος χωρίζεται κατά το ύψος σε τρία τμήματα, ξεκινώντας από τη βάση προς τη σωζόμενη απόληξή του. Το πρώτο, κατώτερο τμήμα είναι κεκλιμένο και έχει ύψος 3,50 μ. περίπου. Η σκάρπα αυτή δομείται με μεγάλες ακατέργαστες πέτρες αμελώς τοποθετημένες και συνδετικό κονίαμα. Η παρατήρηση των χαρακτηριστικών της είναι σχετικά δύσκολη λόγω της βλάστησης και των λειχηνών που την έχουν καλύψει.

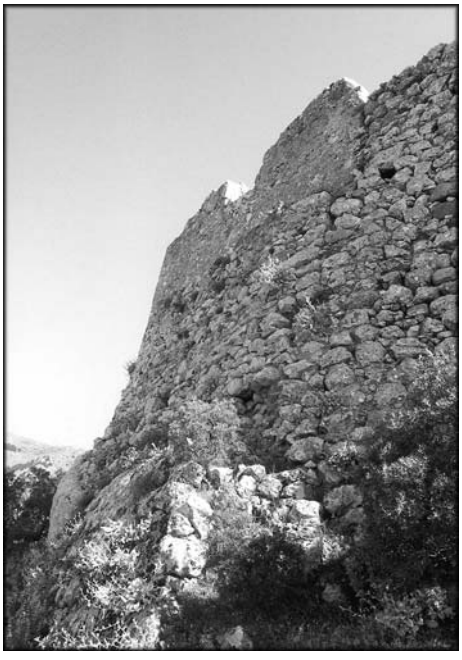

Εικ. 17: Πύργος Α, εξωτερική όψη από ΒΔ στο σημείο επαφής με το τμήμα Α1-Β1.

Το δεύτερο τμήμα, αμέσως πάνω από τη σκάρπα, είναι κατακόρυφο και έχει ύψος 2,30 μ. περίπου. Το τμήμα αυτό στην κάτοψη σχηματίζει ένα πεντάπλευρο με άνισες πλευρές, του οποίου οι εξωτερικές γωνίες είναι αποστρογγυλεμένες. Είναι κατασκευασμένο με αδρά κατεργασμένες πέτρες διαφόρων μεγεθών σε σειρές, με μικρότερες πέτρες και συνδετικό κονίαμα στους αρμούς, όπως ακριβώς και τα συνεχόμενα με τον πύργο Α τμήματα, Α1-Β1 και Λ-Μ των τειχών του περιβόλου Ι[72].

Το τρίτο τμήμα, δηλαδή το ανώτερο σωζόμενο τμήμα του πύργου Α, είναι επίσης κατακόρυφο, με ύψος 2,70 μ. περίπου. Πρόκειται για κανονική προσεγμένη κατασκευή που σήμερα διασώζει μεγάλο τμήμα του εξωτερικού επιχρίσματος· διαφοροποιείται έτσι οπτικά από το υποκείμενο δεύτερο τμήμα. Επίσης, μέρος της κατασκευής αυτής εισέχει ελαφρά σε σχέση με το αμέσως κατώτερο δεύτερο τμήμα. Η τοιχοδομία στις γωνίες είναι κανονικότερη και το κτίσιμο γίνεται με λαξευτές πέτρες,

ενώ στα μέτωπα των πλευρών διακρίνεται τοιχοποιία με αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές. Το τμήμα αυτό συνδέεται άμεσα με την κατασκευή της κινστέρνας εσωτερικά του πύργου.

Το ύψος του πύργου Α πριν την κατακρήμνιση της ανωδομής παραμένει άγνωστο. Στην οροφή της κινστέρνας σώζονται ίχνη τειχών, που φτάνουν όμως σε μικρό ύψος, 0,40-0,50 μ. περίπου. Αν τα τείχη αυτά ερμηνευτούν ως τμήματα επάλξεων, όπως φαίνεται να προτείνει ο S. Spiteri[73], τότε η μορφή του πύργου που προκύπτει αποτελείται μόνο από την κινστέρνα και το δώμα με τις επάλξεις. Στην περίπτωση αυτή, η περισυλλογή των υδάτων θα γινόταν από τη σημερινή οροφή της κινστέρνας. Το τελευταίο δε φαίνεται να ισχύει. Καταρχήν, δεν υπάρχει καμία σχετική διαμόρφωση (π.χ. ενιαία επιφάνεια με κλίση του επιπέδου προς τους αγωγούς), ενώ από τη θέση των αγωγών είναι φανερό ότι αυτοί κατέληγαν στη οροφή της κινστέρνας, από κάποιο υψηλότερο, σήμερα χαμένο, επίπεδο. Θα πρέπει δηλαδή στον πύργο να υπήρχε τουλάχιστον ένας όροφος, από το δώμα του οποίου περισυνελέγονταν τα όμβρια ύδατα.

Η μορφή του πύργου Α, με την κινστέρνα στο ισόγειο, τον όροφο και το δώμα με επάλξεις για τη συγκέντρωση των όμβριων υδάτων είναι γνωστή και ιδιαίτερα διαδεδομένη στις οχυρώσεις τόσο των κάστρων όσο και των μοναστηριών του ελλαδικού χώρου[74]. Αντίστοιχα παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν στο Κάτω Κάστρο Άνδρου[75] (13ος αι.) και στο Γυναικόκαστρο[76] (14ος αι.), όπως και ο πύργος-κατοικία της Καρύταινας[77] (γύρω στο 1400), ο πύργος στα Μαριανά[78](γύρω στο 1373) και αλλού.

Είναι προφανές ότι ο πύργος Α έχει υποστεί αρκετές μεταβολές. Για την κατανόησή τους είναι σημαντικές και οι εξής παρατηρήσεις: Στην εξωτερική βόρεια πλευρά διακρίνεται καθαρά ότι η τοιχοδομία του δεύτερου τμήματος (του κατώτερου κατακόρυφου, το οποίο είναι προγενέστερο από το τρίτο τμήμα με την οξυκόρυφη κινστέρνα) συνέχεται δομικά με το τμήμα Α1-Β1 του τείχους του περιβόλου Ι (εικ. 17). Πρόκειται για την ίδια τοιχοποιία που συνεχίζεται χωρίς εμφανές σημείο διαχωρισμού ανάμεσα στο τμήμα Α1-Β1 και στον πύργο Α. Αδρά κατεργασμένοι λίθοι σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς, καλύπτουν το μέτωπο τείχους με πυρήνα αργολιθοδομής.

Αντίθετα, στα σημεία όπου το τείχος Α1-Β1 συναντάει το τρίτο τμήμα (ανώτερο κατακόρυφο), το οποίο τοποθετείται χρονικά στην εποχή της Ιπποτοκρατίας, δημιουργείται κάθετος αρμός. Εξωτερικά αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές, διότι το ανώτερο τμήμα του πύργου Α, σε αντίθεση με το κατώτερο τμήμα και το τείχος Α1-Β1, διασώζει το κονίαμα του επιχρίσματος. Είναι εντούτοις χαρακτηριστικό, όπως αναφέρθηκε, ότι η τοιχοποιία του τρίτου τμήματος, εκτός από το επίχρισμα, δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα υπόλοιπα τείχη.

Συνοψίζοντας, στον πύργο Α διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Από την αρχική οικοδομική φάση σώζεται το κατώτερο κατακόρυφο (δεύτερο) τμήμα, που προηγείται της φάσης με την οξυκόρυφη κινστέρνα. Ο πύργος Α είχε τότε σχήμα ακανόνιστο, αφού ουσιαστικά ακολουθούσε τις κλίσεις του βράχου. Στη φάση αυτή προφανώς εντάσσεται και το συνεχόμενο τείχος Α1-Β1 του περιβόλου Ι. Μπορεί να χρονολογηθεί στο διάστημα από το τέλος του 11ου-αρχές 12ου αι., εποχή ίδρυσης του κάστρου σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά τεκμήρια, μέχρι και το α′ μισό του 14ου αι. (κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες)[79], χωρίς να μπορούν προς το παρόν να δοθούν ακριβέστεροι προσδιορισμοί.

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, διασκευάζεται το ανώτερο κατακόρυφο (τρίτο) τμήμα του πύργου. Η χάραξη του πεντάπλευρου αυτού είναι κανονική, με ευθύγραμμα τμήματα και προσεγμένη δόμηση στις γωνίες. Διακρίνεται καθαρά τόσο το σημείο διαχωρισμού από το παλαιότερο δεύτερο (κατώτερο κατακόρυφο) τμήμα όσο και ο κάθετος αρμός με το τείχος Α1-Β1. Στο εσωτερικό του κτιρίου, κατά την περίοδο αυτή, κατασκευάζεται η οξυκόρυφη κινστέρνα. Επομένως η χρονολόγησή του στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας, από το α′ μισό του 14ου έως τις αρχές του 16ου αι., μπορεί να υποστηριχτεί με αρκετή ασφάλεια.

Τέλος, σε μια τρίτη οικοδομική φάση εντάσσεται η σκάρπα (το κεκλιμμένο τμήμα που περιγράφηκε ως πρώτο). Η σκάρπα αυτή φαίνεται να έχει προστεθεί εξωτερικά και στο υπόλοιπο τμήμα Α1-Β1[80]. Σε πολλά σημεία όμως έχει υποχωρήσει, και διακρίνεται ότι δε συνέχεται οργανικά με το τείχος, αλλά έχει κατασκευαστεί μεταγενέστερα. Τοποθετείται χρονικά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, διότι διαφέρει ουσιαστικά από τα τμήματα με σκάρπα της εποχής της Ιπποτοκρατίας, όπως αυτά είναι γνωστά τόσο στις οχυρώσεις της Ρόδου και της Κω όσο και στο ίδιο το κάστρο του Παλιού Πυλιού[81]: στις ιπποτικές οχυρώσεις σχεδόν ποτέ δεν προστίθεται σκάρπα σε προγενέστερα τείχη, το σημείο έναρξης της σκάρπας βρίσκεται σχετικά ψηλά στο ύψος των τειχών, ενώ η κλίση της είναι μικρή και παρουσιάζει κανονικότητα. Αντίθετα, παραδείγματα προσθήκης σκάρπας κατά την οθωμανική περίοδο σε προγενέστερα τείχη παρατηρούνται τόσο στην Κω (νότιο τείχος της Αντιμάχειας) όσο και αλλού[82].

ΠΥΡΓΟΣ Β

Σχεδόν στο μέσον της βόρειας πλευράς του περιβόλου Ι (τμήματα Α1-Β1-Β2-Β3-Γ1) ο βράχος σχηματίζει μια μικρή προεξοχή, η οποία καλύπτεται με τον πύργο Β (εικ. 18, 19, 20). Ο πύργος προεξέχει του τείχους. Η χάραξή του είναι αρκετά ακανόνιστη. Εσωτερικά πρόκειται για ένα τραπέζιο, εξωτερικά όμως οι

γωνίες είναι καμπύλες, ώστε να δίνει την εντύπωση ενός λατινικού D. Οι εξωτερικές πλευρές του είναι κατακόρυφες, εκτός από τη βόρεια στενή πλευρά, που στο σωζόμενο τμήμα της είναι επικλινής.

Ο τραπέζιος χώρος του εσωτερικού διακόπτεται στο βόρειο τμήμα του από εγκάρσιο τοίχο, που σήμερα έχει μορφή μικρής πεζούλας-θρανίου. Έτσι, δημιουργείται στο εσωτερικό του πύργου η αίσθηση ενός τετράπλευρου-ορθογώνιου δωματίου με διαστάσεις 4×5,30 μ. περίπου. Το τετράπλευρο αυτό επαναλαμβάνεται και στη σημερινή οροφή του κτιρίου, όπου είναι εμφανή τα ίχνη των τεσσάρων πλευρών. Ο εσωτερικός χώρος του πύργου καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα.

Ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του τετραπλεύρου διασώζουν στη σημερινή βάση τους ίχνη από παχύ επίχρισμα. Επίσης, στην οροφή του χώρου αυτού διακρίνεται τετράγωνο οπαίο, που σήμερα είναι φραγμένο. Η απουσία πήλινων αγωγών για τη μεταφορά όμβριων υδάτων στο εσωτερικό του χώρου, όπως και η απουσία υδραυλικού κονιάματος, αποκλείει τη χρήση του ως κινστέρνας. Προφανώς το οπαίο χρησίμευε για την επικοινωνία του ισόγειου χώρου, που σήμερα σώζεται, με τον κατεστραμμένο όροφο.

Εικ. 18: Πύργος Β, εξωτερική όψη από Α.

Στη δυτική πλευρά του πύργου υπάρχει μεγάλο ρήγμα στο τείχος. Στην ανατολική πλευρά ανοίγεται κάθετη ορθογώνια σχισμή, της οποίας τα τοιχώματα έχουν υποστεί φθορά. Εντούτοις, δε φαίνεται να διευρύνονταν προς το

εσωτερικό, και επομένως δεν μπορούν να ερμηνευθούν ως παρειές τοξοθυρίδας – τουλάχιστον στην κατάσταση της σημερινής τους διατήρησης.

Ο πύργος Β σώζεται μέχρι και το επίπεδο της καμάρας που καλύπτει το εσωτερικό του πύργου. Πάνω από την καμάρα δημιουργείται δώμα, στη ΝΔ πλευρά του οποίου διατηρείται τμήμα της κλίμακας που οδηγούσε από το εσωτερικό του περιβόλου ΙΙ στο χώρο αυτό. Πρόκειται για επτά στενά σκαλοπάτια, μέσου μήκους 0,60 μ. Από την ανωδομή του πύργου, πάνω από το επίπεδο της οροφής της καμάρας του ισογείου, σώζονται μόνο λίγα υπολείμματα τειχών, που φτάνουν σε ύψος 0,50 μ. περίπου, πιθανόν τα υπολείμματα του ορόφου.

Το σωζόμενο ύψος του πύργου Β βρίσκεται σήμερα στο ίδιο επίπεδο με τα υπόλοιπα τείχη της βόρειας πλευράς του περιβόλου Ι (τμήματα Α1-Β1-Β2-Β3-Γ1). Φτάνει σε ύψος 4 μ. περίπου από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου ΙΙ και 4,60 μ. περίπου στην εξωτερική του πλευρά. Ο πύργος Β είναι κτισμένος με πυρήνα από αργολιθοδομή και μέτωπο με αδρά κατεργασμένες πέτρες διαφόρων μεγεθών. Οι πέτρες αυτές τοποθετούνται σε σειρές, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται μικρότεροι λίθοι και κονίαμα. Δε διαφέρει ουσιαστικά από τη δόμηση των τειχών Α1-Β1 και Β2-Β3-Γ1 του περιβόλου Ι που συνέχονται με αυτόν.

Εικ. 19: Πύργος Β, εξωτερική όψη από Δ.

Ο S. Spiteri[83] ερμήνευσε τον πύργο αυτό ως προμαχώνα και τον τοποθέτησε επομένως χρονολογικά στο διάστημα από το 1480 (εμφάνιση των νέων αμυντι-

κών πρακτικών για την αντιμετώπιση των πυροβόλων όπλων στο ιπποτικό κράτος[84]) και μετά. Ο ίδιος ερευνητής υποστήριξε ότι όλες οι παρειές σχηματίζουν σκάρπα και ότι στις δύο πλευρές του (δυτική και ανατολική) ανοίγονταν κανονιοθυρίδες· συμπλήρωσε δε στη σημερινή οροφή του κτιρίου επάλξεις. Κατά τη γνώμη του, ο προμαχώνας λογικά δε θα υψωνόταν πάνω από τα συνεχόμενα τμήματα τειχών Α1-Β1 και Β2-Β3-Γ1.

Η ερμηνεία του S. Spiteri συναντά δυσκολίες. Καταρχήν, οι πλευρές του πύργου, εκτός της στενής βόρειας πλευράς, είναι κατακόρυφες. Η κλίση που παρατηρείται μόνο στη βόρεια πλευρά πιθανόν οφείλεται περισσότερο σε στατικούς και λιγότερο σε αμυντικούς λόγους. Οι πλευρές του πύργου Β, εξάλλου, είναι σχετικά λεπτές· δεν έχουν το πάχος εκείνο που θα δικαιολογούσε η κατασκευή ενός προμαχώνα. Όσο και αν το ρήγμα της δυτικής πλευράς αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να συμπληρωνόταν με κανονιοθυρίδα, στην ανατολική πλευρά του πύργου τίποτα αντίστοιχο δε σώζεται. Η κάθετη σχισμή που υπάρχει σήμερα εκεί θα μπορούσε, στην καλύτερη περίπτωση, να προσεγγίσει τη μορφή τοξοθυρίδας, απαραίτητης άλλωστε στη λογική της πλευρικής κάλυψης των παρακείμενων τειχών. Εξάλλου, από τα ίχνη των τειχών που σώζονται, στο δώμα πάνω από την καμάρα δε διαπιστώνονται πουθενά απολήξεις, που θα αποδείκνυαν ότι βρισκόμαστε στο επίπεδο των επάλξεων. Από τη στιγμή που η θεωρία του προμαχώνα δεν υφίσταται, το πιο πιθανό είναι τα τμήματα αυτά να αποτελούσαν μέρος ενός πρώτου ορόφου, πάνω από τον ισόγειο χώρο.

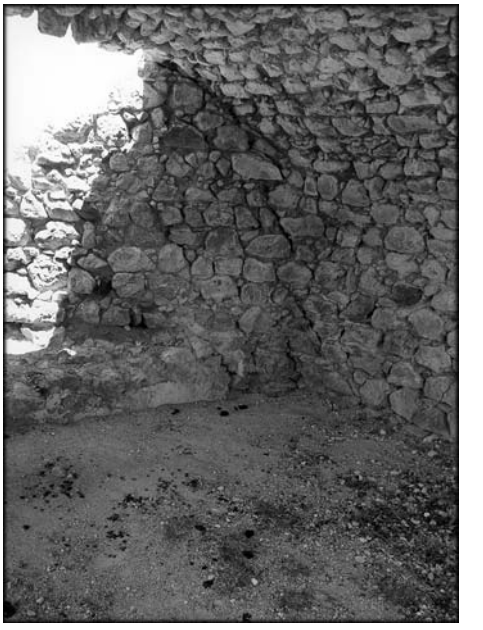

Εικ. 20: Πύργος Β, άποψη του εσωτερικού από Ν.

Η χρονολόγηση του πύργου Β καθίσταται δυσχερής, διότι δε σώζεται στην αρχιτεκτονική του κάποιο αναγνωρίσιμο αμυντικό στοιχείο που θα μπορούσε να οδηγήσει στην ένταξή του σε μία συγκεκριμένη περίοδο. Ανήκει, ως κατασκευή, στο μεσαιωνικό πνεύμα οχύρωσης, που διακρίνεται στα περισσότερα τμήματα του κάστρου και θα μπορούσε να ενταχθεί στο διάστημα από το τέλος του 11ου-αρχές 12ου αι., όταν μαρτυρείται με βεβαιότητα η ύπαρξη του κάστρου, μέχρι το τέλος του 15ου αι., όταν εισάγονται στην ιπποτική οχυρωματική οι νέες πρακτικές για την αντιμετώπιση της πυρίτιδας.

ΠΥΡΓΟΣ Γ

Ένας άλλος πύργος, ο πύργος Γ, μπορεί να διαγνωστεί, αν και με σχετική δυσκολία, στη δυτική απόληξη της βόρειας πλευράς του περιβόλου Ι (τμήμα Β2-Β3-Γ1). Εδώ παρατηρείται ένα μικρό έξαρμα του φυσικού βράχου, το οποίο υψώνεται πάνω από το δυτικό τμήμα του περιβόλου ΙΙ και είναι αντίστοιχο περίπου με εκείνο του πύργου Α. Στο σημείο αυτό η υψομετρική διαφορά μεταξύ των περιβόλων Ι και ΙΙ φτάνει τα 4 μ. περίπου. Η κατασκευή που παρατηρείται στο έξαρμα τούτο μπορεί να ερμηνευθεί ως πύργος, διότι βρίσκεται σε ένα εξαιρετικά στρατηγικό σημείο. Καταλαμβάνει τη δυτική γωνία του περιβόλου Ι και δεσπόζει στην περιοχή του περιβόλου ΙΙ. Επίσης, προεξέχει και μπορεί να καλύψει αμυντικά τα τείχη της πλευράς Δ-Ε-Ζ. Ο λόγος εξάλλου για τον οποίο θεωρείται τμήμα του περιβόλου Ι ανάγεται στο γεγονός ότι το σωζόμενο ισόγειο του πύργου βρίσκεται στη στάθμη του εδάφους εσωτερικά του περιβόλου αυτού.

Ο πύργος Γ έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,20×3,70 μ. περίπου. Οι πλευρές του πύργου Γ, στο επίπεδο εσωτερικά του περιβόλου Ι, σώζονται πολύ λίγο πάνω από το έδαφος (0,30-0,50 μ. περίπου). Εντούτοις, λόγω των μεγάλων υψομετρικών διαφορών, οι τοίχοι θεμελίωσης του πύργου διακρίνονται εξωτερικά πολύ καλύτερα: η βόρεια πλευρά του, τμήμα Γ1-Γ2, συμπίπτει με το τείχος του περιβόλου, που στο σημείο αυτό φτάνει εξωτερικά το ύψος των 4,50 μ. περίπου. Η δυτική πλευρά του, τμήμα Γ2-Γ3, διατηρείται ολόκληρη σε μήκος 3,70 μ. περίπου, αν και δεν είναι ορατή, λόγω της διαμόρφωσης των βράχων, παρά μόνο από τον περίβολο ΙΙ. Δε σώζεται σήμερα η πλευρά Γ3-Γ4, ενώ η ανατολική πλευρά Γ1-Γ4, που βρίσκεται προς το μέρος του περιβόλου Ι, διακρίνεται μόνο σε επίπεδο θεμελίων.

Εικ. 21: Πύργος Γ, τοίχος της νοτιοδυτικής γωνίας από ΝΑ.

Η νοτιοδυτική γωνία του πύργου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον: το σημείο αυτό καταλαμβάνει τετράγωνος κτιστός τοίχος, του οποίου τα θεμέλια βρίσκονται στην περιοχή του περιβόλου ΙΙ (εικ. 21). Ο τοίχος αυτός έχει διαστάσεις 1,50×1 μ. περίπου και σώζεται σε ύψος 4,20 μ. περίπου. Οι γωνίες του (διακρίνονται οι δύο νότιες)

είναι κατασκευασμένες από αδρά κατεργασμένους λίθους με καλή συναρμογή. Πάνω στον τοίχο εδραζόταν –πιθανόν μέσω καμάρας, από τη γένεση της οποίας σώζεται μόνο ένα τμήμα στην άνω νοτιοδυτική πλευρά του τοίχου– η νότια πλευρά του πύργου, τμήμα Γ3-Γ4, που σήμερα έχει υποχωρήσει. Ο τοίχος αυτός συμπληρώνει το βράχο πάνω στον οποίο κτίστηκε ο πύργος Γ.

Η τοιχοδομία του πύργου Γ δε διαφέρει από αυτή που ήδη περιγράφηκε: λίθοι με αδρή κατεργασία σε σειρές, με μικρότερες πέτρες, βήσσαλα και κονίαμα να καλύπτουν τους αρμούς. Στη θεμελίωση της τετράπλευρης κατασκευής που περιγράφηκε, στα σημεία όπου η τοιχοδομία έχει υποχωρήσει, σώζονται ίχνη από κουρασάνι. Αυτό θυμίζει το κουρασάνι που έχει χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό κονίαμα της βυζαντινής φάσης της πύλης 1 και του πύργου Η, θα μπορούσε δε να αποτελεί ένδειξη ότι αυτά τα τρία κτίρια συνανήκουν χρονολογικά, είναι δηλαδή κτίσματα από τα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αι.[85]

ΠΥΡΓΟΣ Η

Μεταξύ των τειχών Ε-Ζ και Η-Θ, στο σημείο Ζ, το τείχος σχηματίζει μικρό άνοιγμα πλάτους 0,90 μ. περίπου (εικ. 22). Στις πλευρές του ανοίγματος υπάρχουν ένθεν και ένθεν δύο παραστάδες, δομημένες με ορθογωνισμένους λίθους. Οι παραστάδες σώζονται σε ύψος 1,50 μ. περίπου η δυτική και 1 μ. περίπου η ανατολική. Είναι λοιπόν πιθανόν στο σημείο αυτό να διαμορφωνόταν μικρή ορθογώνια πυλίδα, από την οποία όμως δε σώζεται κατώφλι ή ανώφλι. Εσωτερικά, πάνω από την πύλη, θα συνεχιζόταν η πορεία του τείχους με τον περίδρομο, αλλά στο σημείο αυτό το υπερκείμενο τείχος έχει υποχωρήσει[86].

Για να απαντηθεί το ερώτημα ποια λειτουργία εξυπηρετούσε η κατασκευή της πυλίδας, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής: Στο χώρο εξωτερικά του τείχους ο βράχος δημιουργεί ένα μικρό πλάτωμα. Το άκρο Η του τείχους Η-Θ συνεχίζει προς τα νοτιοδυτικά, μετά την παραστάδα της πύλης, σε μήκος 1,80 μ. περίπου· το υπόλοιπο τείχος έχει καταπέσει στον γκρεμνό. Στην εξωτερική πλευρά του τμήματος Ε-Ζ διακρίνονται επίσης υπολείμματα τείχους, που με αφετηρία το σημείο Ζ ακολουθούσε πορεία παράλληλη προς το Η-Θ. Τα ίχνη του τείχους αυτού διατηρούνται σε μήκος 1,60 μ. και ύψος 0,80 μ. περίπου. Είναι λογικό να υποτεθεί επομένως, με βάση τα στοιχεία αυτά, ότι στο χώρο τούτο υπήρχε ένας μικρός τετράγωνος πύργος (πύργος Η), που προεξείχε του τείχους, καταλάμβανε τη νότια γωνία του περιβόλου Ι και είχε κτιστεί πάνω στο μικρό πλάτωμα του βράχου. Η πυλίδα μεταξύ των τειχών Ε-Ζ και Η-Θ αποτελούσε την πρόσβαση στον πύργο από το εσωτερικό του κάστρου.

Πότε κατασκευάστηκε και για πόσο διάστημα χρησιμοποιήθηκε ο πύργος Η παραμένει ζητούμενο. Το γεγονός ότι στα θεμέλια της κατασκευής αυτής παρατηρείται κουρασάνι δείχνει πιθανόν μία σχέση με τη βυζαντινή φάση της

πύλης 1 και τον πύργο Γ[87]. Η κατασκευή των τμημάτων του πύργου που σώζονται δε διαφέρει σε τίποτα από τα υπόλοιπα μέρη του κάστρου. Διακρίνονται και εδώ αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερους λίθους να καλύπτουν τους αρμούς. Έχει χρησιμοποιηθεί στην τοιχοποιία των ανώτερων τμημάτων λευκό κονίαμα με πολλές προσμείξεις. Ας σημειωθεί ότι το τμήμα Ε-Ζ, που συνέχεται με το βόρειο άκρο του πύργου Η χωρίς εμφανές σημείο διαφοροποίησης στην τοιχοδομία, χρονολογείται από τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. (στο διάστημα 1480-1522)[88]. Είναι πιθανό ο πύργος Η να κτίστηκε στα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αι. και να υπέστη συντήρηση-μετασκευή κατά τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. Η καταστροφή του προφανώς είναι νεότερη, διότι, αν είχε επέλθει κατά την περίοδο που το κάστρο διατηρούσε τον οχυρωματικό του χαρακτήρα, τότε θα έπρεπε η πύλη στο σημείο Ζ να είχε κλειστεί.

Εικ. 22: Περιοχή πύργου Η από Ν. Διακρίνεται η πυλίδα εισόδου στον πύργο και τμήματα των τειχών του.

Στον **περίβολο ΙΙ** υπάρχουν τρεις πύργοι: οι **πύργοι ε′, η′** και **λ′**.

ΠΥΡΓΟΣ ε′

Στο δυτικό τμήμα του περιβόλου ΙΙ, τη βορειοδυτική απόληξη καταλαμβάνει ο πύργος ε′, μία ορθογώνια κατασκευή από την οποία διατηρούνται οι τρεις πλευρές. Δε σώζεται η βόρεια στενή πλευρά (εικ. 23). Στη νότια στενή πλευρά διακρίνεται η απόληξη οξυκόρυφης καμάρας, που θα κάλυπτε το χώ-

ρο του ισογείου (εικ. 24). Το κτίριο φτάνει σε μέγιστο ύψος 3 μ. περίπου και οι εσωτερικές διαστάσεις του είναι: μήκος 5,50 μ. και πλάτος 2,90 μ. περίπου.

Εικ. 23: Πύργος ε΄, άποψη από Α.

Εικ. 24: Πύργος ε΄· διακρίνεται το ίχνος της καμάρας του ισογείου στο νότιο στενό τοίχο, άποψη από Β.

Η θέση που καταλαμβάνει ο πύργος ε′ είναι εξαιρετικά σημαντική, διότι στο σημείο αυτό απολήγει τόσο το τμήμα Γ1-ε1, που αποτελεί συνέχεια της βόρειας πλευράς του περιβόλου Ι, όσο και ο περίβολος ΙΙ στο δυτικό του άκρο. Από ίχνη τείχους που σώζονται στην εξωτερική βορειοδυτική γωνία του πύργου ε′ συμπεραίνεται ότι αυτό ήταν και το σημείο επαφής των περιβόλων ΙΙ και ΙΙΙ. Δικαιολογείται επομένως, λόγω της καίριας θέσης του, η ερμηνεία του ως πύργου που θα συμπλήρωνε την άμυνα του κάστρου προς την πλευρά αυτή. Στοιχείο χρονολόγησης αποτελεί η οξυκόρυφη καμάρα, που τον συνδέει με τη μεσαιωνική ιπποτική αρχιτεκτονική (14ος-15ος αι.).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του πύργου ε′ είναι ότι στα σωζόμενα μέρη του ισογείου, αλλά και στα καταπεσμένα τμήματα τειχών του που βρίσκονται στο χώρο, παρατηρούνται τμήματα αγγείων, ενσωματωμένα εγκάρσια στις εσωτερικές πλευρές του κτιρίου (εικ. 25). Πρόκειται πιθανόν για ηχητικά αγγεία, που συνήθως απαντώνται σε εκκλησίες με σκοπό να ενισχύσουν την ακουστική του χώρου[89]. Είναι επομένως πιθανόν το ισόγειο του πύργου ε′ να χρησίμευε ως μικρή εκκλησία. Ο όροφος όμως θα πρέπει να εντασσόταν στις αμυντικές ανάγκες του κάστρου. Ο συνδυασμός των χρήσεων εκκλησίας και πύργου δεν αποτελεί παράδοξο. Αντίστοιχα παραδείγματα εμφανίζονται στα Δωδεκάνησα, αλλά και στην ίδια την Κω[90]. Μπορούν να αναφερθούν επίσης και αντίστοιχες περιπτώσεις από την Πελοπόννησο[91].

Εικ. 25: Πύργος ε′, λεπτομέρεια της τοιχοποιίας του δυτικού μακρού τοίχου εσωτερικά, όπου διακρίνονται τα ηχητικά αγγεία, άποψη από Α.

Εξωτερικά στη νότια στενή πλευρά του πύργου ε′ διακρίνεται χαμηλή κτιστή τετράπλευρη συμπαγής προεξοχή (εικ. 41). Δε θα μπορούσε να συσχετιστεί με την αψίδα της εκκλησίας, διότι βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κτιρίου. Αν συνδυαστεί με τη διαμόρφωση της οξυκόρυφης καμάρας στο εσωτερικό, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ως εξωτερική αντηρίδα του ναΐσκου του ισογείου.

ΠΥΡΓΟΣ η′

Στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου ΙΙ σημειώνεται ο πύργος η′, πεντάπλευρη κατασκευή που εδράζεται πάνω σε ένα βράχο, ο οποίος διαχωρίζεται από τον κυρίως όγκο του βουνού (εικ. 26).

Εικ. 26: Πύργος η′, άποψη από Β.

Ο τρόπος σύνδεσης του πύργου η′ με τα κοντινά τμήματα του περιβόλου ΙΙ δεν είναι ορατός. Εκτός από τα εξωτερικά τείχη του πύργου, δε σώζεται τίποτε άλλο. Το εσωτερικό του κτιρίου έχει μέγιστο μήκος 5,60 μ. και πλάτος 4 μ. Τα τείχη του έχουν πάχος 0,70 μ. και φτάνουν σε μέγιστο ύψος 2,30 μ. από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του πύργου. Η σημερινή στάθμη του εδάφους εσωτερικά του πύργου η′ βρίσκεται χαμηλότερα 1,50-2 μ. από το έδαφος στον παρακείμενο περίβολο ΙΙ. Η τοιχοδομία του είναι όμοια με αυτή του περιβόλου ΙΙ (αδρά κατεργασμένοι λίθοι σε στρώσεις, με μικρότερες πέτρες στους αρμούς), η οποία μπορεί να χρονολογηθεί γενικά στο διάστημα από τα τέλη του 11ου/αρχές 12ου έως και τις αρχές του 16ου αι.[92]

ΠΥΡΓΟΣ λ′

Το κτίριο λ′, όμοιας τοιχοδομίας με τον πύργο η′, θα πρέπει να ήταν αρχικά ένα τετράπλευρο οικοδόμημα, από το οποίο σώζεται σήμερα ο ανατολικός του τοίχος, μήκους 8-10 μ., και μικρά τμήματα των πλευρικών τοίχων, του βόρειου και του νότιου (εικ. 27). Ο ανατολικός τοίχος του κτίσματος λ′ βρίσκεται σε απόσταση από τα τείχη κ-λ του περιβόλου. Η απόσταση αυτή όμως στην παρούσα φάση δεν κατέστη δυνατόν να μετρηθεί, διότι η πρόσβαση δεν είναι εφικτή.

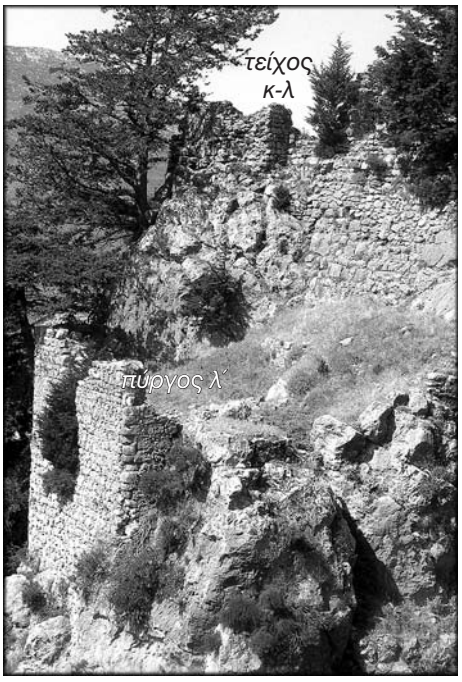

Εικ. 27: Ανατολικό τμήμα περίβολου ΙΙ. Άνω: τείχος κ-λ, κάτω: πύργος λ΄.

Η σημερινή στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του κτιρίου βρίσκεται 3-4 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του ανατολικού τμήματος του περιβόλου ΙΙ. Το κτίριο λ΄ δεν έχει καμία πρόσβαση από τον περίβολο ΙΙ, ούτε από άλλο σημείο. Η εξωτερική ανατολική πλευρά του κτιρίου λ΄ είναι κατακόρυφη, εδράζεται πάνω σε βράχο και σώζεται σε ύψος περίπου 5-6 μ. Στο εσωτερικό του κτιρίου υπάρχει μεγάλη επίχωση. Η χρήση του χώρου μάς είναι άγνωστη. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι το κτίριο αυτό είχε κάποιας μορφής αμυντική σύνδεση με το υπερκείμενο τείχος, προσφέροντας αμοιβαία κάλυψη. Γι' αυτό το λόγο, το κατατάσσουμε στους πύργους του οχυρού.

Δ. Τείχη

Η μορφή των τειχών στο κάστρο του Παλιού Πυλιού υπαγορεύεται από τη διαμόρφωση του εδάφους. Επειδή η κορυφή του βράχου είναι αρκετά απότομη, τα τείχη συνήθως ακολουθούν την οφρύ του. Πολλές φορές περιορίζονται απλώς στο να καλύπτουν τα κενά που αυτός αφήνει. Εντούτοις, σε πολλά σημεία γίνεται προσπάθεια κανονικότερης χάραξης των τειχών, με μικρά ευθύγραμμα τμήματα που συνδέονται με ορθές ή αμβλείες γωνίες. Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις η εξωτερική παρειά των τειχών παρουσιάζει ελαφρά κλίση, η οποία οφείλεται σε στατικούς κυρίως λόγους. Εξαίρεση αποτελούν συγκεκριμένα σημεία, όπου διαμορφώνεται σκάρπα για την αντιμετώπιση πυροβόλων όπλων.

1. Περίβολος Ι

Ο περίβολος Ι έχει σχήμα ακανόνιστου τριγώνου. Οι δύο πλευρές έχουν μήκος περίπου 30 μ. ενώ η τρίτη (βόρεια πλευρά) περίπου 40 μ. Περικλείει το μικρό πλάτωμα που σχηματίζεται στην κορυφή του βράχου. Η χάραξη των τειχών εμφανίζει κανονικότητα, με μεγάλα ευθύγραμμα τμήματα και προσεκτικά δομημένες γωνίες. Τείχη των οποίων η κάτοψη δεν είναι ευθύγραμμη εμφα-

νίζονται μόνο στην περιοχή κοντά στην πύλη 2 (τμήματα Η-Θ-Ι-Κ) και η διαμόρφωση αυτή συνδέεται τόσο με την κλίμακα ανόδου όσο και με τη μορφή του βράχου στο σημείο αυτό.

Το πάχος των τειχών παρουσιάζει αυξομειώσεις που πολλές φορές οφείλονται μάλλον στις μεταγενέστερες χρήσεις του χώρου: σε διάφορα σημεία, στο αρχικό τείχος, έχουν προστεθεί τοίχοι κτιρίων στο εσωτερικό του περιβόλου Ι που εφάπτονται με αυτόν. Έτσι το τείχος κυμαίνεται από 1 μ. (τμήμα Δ-Ε) έως 2 μ. περίπου (τμήμα Β2-Β3-Γ1). Η τοιχοδομία είναι ενιαία. Ο πυρήνας των τειχών αποτελείται από αργολιθοδομή, ενώ τα μέτωπα από αδρά κατεργασμένους λίθους διαφόρων μεγεθών σε σειρές, με μικρότερες πέτρες και βήσσαλα στους αρμούς. Στα τμήματα Λ-Μ και Ε-Ζ διασώζεται το κονίαμα του επιχρίσματος στο εξωτερικό των τειχών και με αυτό τον τρόπο τα τμήματα αυτά διαφοροποιούνται οπτικά από το υπόλοιπο σύνολο. Το συνδετικό κονίαμα που χρησιμοποιείται –σε όσα σημεία είναι δυνατή η παρατήρηση– είναι λευκό με πολλές προσμείξεις από μικρές πέτρες και χαλίκια, εκτός από το τμήμα Ε-Ζ, όπου είναι λευκό χωρίς προσμείξεις.

ΤΜΗΜΑ Α1-Β1

Το τμήμα Α1-Β1 φτάνει στην εσωτερική του πλευρά το ύψος των 4-5 μ. από το σημερινό επίπεδο του εδάφους εσωτερικά του περιβόλου (εικ. 28).

Εικ. 28: Τμήμα Α1-Β1, εσωτερική πλευρά από Ν.

Το πάχος των τειχών της πλευράς αυτής είναι περίπου 1,50 μ. Στη δόμηση του τείχους έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, μεγαλύτερες στις κατώτερες στρώσεις και μικρότερες στις ανώτερες. Ο πυρήνας είναι

και εδώ από αργολιθοδομή με άφθονο κονίαμα. Δε διατηρούνται επάλξεις, που προφανώς ανοίγονταν σε επίπεδο υψηλότερο του σωζόμενου[93]. Σε ύψος περίπου 3 μ. διακρίνεται, σχεδόν σε ολόκληρο το μήκος του, ίχνος οριζόντιας εσοχής. Παρατηρούνται επίσης, σε διαφορετικά ύψη, ορθογώνια ανοίγματα που διατρυπούν το τείχος.

Τα ανοίγματα έχουν κάτοψη κανονικού ορθογωνίου, επομένως δεν μπορούν να θεωρηθούν ως τοξοθυρίδες[94]. Επίσης, δύσκολο είναι να γίνει δεκτή η εσοχή ως ίχνος του περιδρόμου των τειχών, όπως προτείνει ο S. Spiteri[95]. Και τούτο διότι η εσοχή δημιουργείται περίπου 2 μ. χαμηλότερα από το ανώτερο σωζόμενο τμήμα των τειχών, ενώ, ως γνωστόν, ο περίδρομος αποτελεί ένα διάδρομο κίνησης των αμυνόμενων πίσω από τις επάλξεις[96], οι οποίες όμως δε διαπιστώνονται σήμερα σε κανένα σημείο του σωζόμενου τείχους.

Το πιο πιθανό είναι η εσοχή να αποτελεί το ίχνος του ορόφου ενός κτιρίου –σήμερα κατεστραμμένου– στο εσωτερικό του περιβόλου και σε επαφή με αυτό, ενώ τα ορθογώνια ανοίγματα προφανώς συνδέονται με την ανάγκη αερισμού και φωτισμού του κτιρίου αυτού. Είναι δυνατόν δηλαδή να υποθέσει κανείς ότι πάνω στην εσοχή αυτή θα εδράζονταν τα δοκάρια της οροφής του ισογείου. Η χρονολόγηση του κτιρίου στο εσωτερικό της πλευράς Α1-Β1 του περιβόλου Ι μπορεί να καθοριστεί μόνο με ανασκαφικές τομές[97].

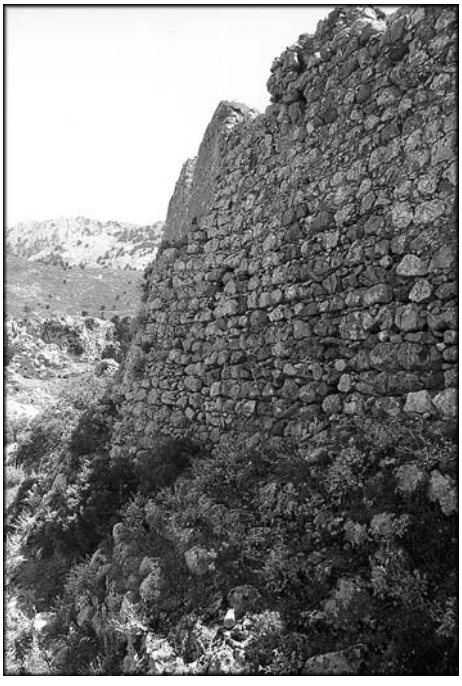

Εικ.: 29: Τμήμα Α1-Β1, εξωτερική πλευρά από Β.

Στην εξωτερική παρειά της πλευράς Α1-Β1 μπορούν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις (εικ. 17, 29): Τα τείχη είναι κατακόρυφα. Η τοιχοδομία της πλευράς αυτής συνέχεται δομικά με το κατώτερο κατακόρυφο τμήμα του πύργου Α (που περιγράφηκε ως δεύτερο[98]), ενώ δημιουργείται κάθετος αρμός στο σημείο επαφής με το ανώτερο κατακόρυφο τμήμα του πύργου (που περιγράφηκε ως τρίτο). Είναι επομένως λογικό να υποτεθεί ότι το τμήμα Α1-Β1 πρέπει να συνανήκει χρονολογικά με το κατώτερο κατακόρυφο (δεύτερο) τμήμα του πύργου Α, το οποίο τοποθετείται στο διάστημα από τα τέλη του 11ου/αρχές 12ου έως το α′ μισό του 14ου αι. Στο κατώτερο τμήμα της πλευράς Α1-Β1

φαίνεται να είχε προστεθεί μεταγενέστερα κεκλιμένο τείχος (σκάρπα), το ίδιο που καλύπτει και τον πύργο Α. Η σκάρπα όμως εδώ είναι πολύ κατεστραμμένη. Έχει υποχωρήσει σε πολλά σημεία αφήνοντας να φανεί το κατακόρυφο προγενέστερο τείχος. Καλύπτεται με βλάστηση, που κάνει την παρατήρηση δύσκολη. Ο καθαρισμός του χώρου θα δώσει ασφαλή συμπεράσματα. Αν πάντως η ύπαρξη της σκάρπας επιβεβαιωθεί, αυτή συνδέεται με τη σκάρπα του πύργου Α και πρέπει να χρονολογείται επίσης στους χρόνους της Τουρκοκρατίας[99].

ΤΜΗΜΑ Β2-Β3-Γ1

Το τμήμα Β2-Β3-Γ1 (εικ. 30) των τειχών του περιβόλου Ι χωρίζεται σε δύο τμήματα, το Β2-Β3 και το Β3-Γ1. Στην εξωτερική πλευρά του **τμήματος Β2-Β3** τα τείχη είναι κατακόρυφα και η τοιχοδομία έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με την πλευρά Α1-Β1 και τον πύργο Β.

Εικ. 30: Τμήμα Β2-Β3-Γ1, εξωτερική πλευρά από Β.
Διακρίνεται η ορθογώνια σχισμή επιχωμένης τοξοθυρίδας
και ο αρμός στο σημείο επαφής των τμημάτων Β2-Β3 και Β3-Γ1.

Το τείχος όμως φτάνει σε μεγαλύτερο πάχος (περίπου 2 μ.). Εσωτερικά διατηρούνται και εδώ τα ίχνη κατεστραμμένου κτιρίου, του οποίου η πίσω πλευρά εφάπτεται στο τείχος. Σε απόσταση περίπου 2,50 μ. από τον πύργο Β, στην εξωτερική παρειά του τείχους Β2-Β3, σώζεται κάθετη ορθογώνια σχι-

σμή. Η σχισμή αυτή βρίσκεται περίπου στο μέσον του σημερινού ύψους της πλευράς. Πρόκειται πιθανόν για την απόληξη τοξοθυρίδας, αντίστοιχης αυτών που συναντώνται και σε άλλα σημεία του κάστρου[100]. Η τοξοθυρίδα αυτή είναι σήμερα εσωτερικά επιχωματωμένη, στην αρχική της μορφή όμως θα είχε προφανώς τριγωνική κάτοψη[101]. Εντάσσεται στον τύπο της απλής τοξοθυρίδας, με την τριγωνική κάτοψη να απολήγει σε ορθογώνια σχισμή στην εξωτερική παρειά του τείχους. Ο τύπος αυτός συνδέεται με τη μεσαιωνική οχυρωματική αρχιτεκτονική των ιπποτών (πριν δηλαδή την εμφάνιση κατασκευών για την αντιμετώπιση της πυρίτιδας στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι.) και γνώρισε ευρύτατη διάδοση, τόσο στα κάστρα της Κω[102] όσο και στις οχυρώσεις της Ρόδου[103]. Είναι επομένως λογικό το τμήμα Β2-Β3 να χρονολογηθεί στο διάστημα της Ιπποτοκρατίας (από το α′ μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι.).

Το **τμήμα Β3-Γ1** έχει μήκος 7-7,50 μ. περίπου και το χαρακτηριστικό που το διαφοροποιεί από το Β2-Β3 είναι ότι μέχρι το μέσον του ύψους του περίπου διαμορφώνεται με ελαφρά σκάρπα. Στο σημείο Β3 διακρίνεται κάθετος αρμός στην εξωτερική παρειά, ιδιαίτερα εμφανής στο ανώτερο (κατακόρυφο) τμήμα (εικ. 30). Στο εσωτερικό του τείχους Β3-Γ1, το ανατολικό του τμήμα καταλαμβάνει το μοναδικό σήμερα σωζόμενο κτίριο του περιβόλου (κτίριο 1), που προφανώς έχει υποστεί πολλές μετασκευές.

Η σκάρπα της πλευράς Β3-Γ1 δεν αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, αλλά ανήκει στην ίδια κατασκευαστική περίοδο με το ανώτερο (κατακόρυφο) τμήμα. Παρουσιάζει ομοιότητες τόσο με την αντίστοιχη σκάρπα της πλευράς Ε-Ζ όσο και με τη σκάρπα που παρατηρείται σε τμήματα των τειχών της ιπποτικής περιόδου στο κάστρο της Αντιμάχειας[104]. Πρόκειται για δείγμα οχυρωματικής που λαμβάνει υπόψη της την εξέλιξη των πυροβόλων όπλων. Ως χρονικό σημείο για τη γενικευμένη χρήση τέτοιων χαρακτηριστικών στην ιπποτική αρχιτεκτονική λαμβάνεται το 1480 (α′ πολιορκία της Ρόδου από τους Οθωμανούς)[105]. Είναι λογικό επομένως να χρονολογηθεί και η πλευρά Β3-Γ1 στην περίοδο επισκευών του κάστρου στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας, κατά τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. (στο διάστημα 1480-1522).

ΤΜΗΜΑ Δ-Ε

Στο τμήμα Δ-Ε του περιβόλου Ι (εικ. 31) το τείχος βαίνει κατακόρυφο και η τοιχοδομία του θυμίζει τις πλευρές Α1-Β1 και Β2-Β3.

Στο κατώτερο τμήμα του διατηρεί ίχνη του επιχρίσματος που θα κάλυπτε ολόκληρο το μέτωπο αυτής της πλευράς. Λόγω των μεγάλων επιχώσεων, το τείχος δεν εξέχει πολύ από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Το εξωτερικό ύψος της πλευράς όμως φτάνει τα 5,50-6 μ. περίπου.

Εικ. 31: Τμήματα Δ-Ε και Ε-Ζ, εξωτερική πλευρά από ΝΔ.

ΤΜΗΜΑ Ε-Ζ

Το τμήμα Ε-Ζ του περιβόλου Ι (εικ. 32) παρουσιάζεται διαφοροποιημένο σε σχέση με το τμήμα Δ-Ε.

Το σωζόμενο εξωτερικό ύψος του τμήματος Ε-Ζ φτάνει τα 8 μ. περίπου. Το κατώτερο μισό της εξωτερικής παρειάς είναι ελαφρά επικλινές (σκάρπα). Στο σημείο Ε το τείχος του περιβόλου Ι σχηματίζει γωνία. Η δόμηση της ακμής της γωνίας, στο τμήμα της που συνέχεται με το τείχος Ε-Ζ, δεν είναι ενιαία. Η ακμή δομείται καθ' ύψος σε τρία τμήματα, όπου το καθένα εισέχει σε σχέση με το υποκείμενο. Η κατασκευή της γωνίας Ε είναι προσεγμένη, με καλά αρμοσμένους, λαξευμένους δόμους. Η τεχνική αυτή λύση, που προκρίθηκε ίσως για λόγους σταθερότητας της κατασκευής, καθώς και η σκάρπα του κατώτερου τμήματος, θυμίζουν έντονα τη γωνία Η που σχηματίζει το τείχος στο κάστρο της Αντιμάχειας[106]. Η χρονολόγηση της γωνίας Η του κάστρου της Αντιμάχειας στα τέλη του 15ου αι., καθώς και η ύπαρξη σκάρπας στην πλευρά Ε-Ζ, η χρήση της οποίας στην ιπποτική αρχιτεκτονική παρατηρείται κατά το 15ο αι. και γενικεύεται μετά το 1480[107], δίνουν ένα σημαντικό παράλληλο για τη χρονολογική ένταξη της γωνίας Ε και της πλευράς Ε-Ζ του κάστρου του Παλιού Πυλιού στο διάστημα 1480-1522.

Η πλευρά Ε-Ζ διατηρεί στην εξωτερική της παρειά το επίχρισμα (όπως αντίστοιχα και η πλευρά Λ-Μ και το ανώτερο κατακόρυφο τμήμα του πύργου Α) και γι' αυτό η διαφορά από το τμήμα Δ-Ε, στο οποίο το επίχρισμα έχει καταπέσει στο μεγαλύτερο μέρος, είναι σήμερα περισσότερο έντονη. Όμως η τοιχοδομία και των δύο τμημάτων είναι όμοια, με τις μεγαλύτερες αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές και τα βήσσαλα και τους μικρότερους λίθους να καλύπτουν τους αρμούς. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε ήδη, στα κατώτερα μέρη του τείχους Δ-Ε του περιβόλου Ι διατηρείται ακόμα τμήμα από το ασβεστοκονίαμα του επιχρίσματος.

Εικ. 32: Τμήμα Ε-Ζ, εξωτερική πλευρά από Ν.

Στην εσωτερική πλευρά του τμήματος Ε-Ζ και σε ύψος περίπου 2,50 μ. από τη σημερινή στάθμη του εδάφους διακρίνεται εσοχή του τείχους (εικ. 33), με πλάτος ευρύτερο από την εσοχή στο τμήμα Α1-Β1. Στο τμήμα Α1-Β1 δεν έγινε δεκτό ότι η εσοχή ταυτίζεται με τον περίδρομο. Στην περίπτωση όμως του τμήματος Ε-Ζ, το μικρό ύψος του τείχους πάνω από την εσοχή (μόλις 0,50 μ.), το συνολικό εξωτερικό ύψος του τείχους Ε-Ζ μέχρι την εσοχή (περίπου 7,50 μ.) και, τέλος, η κανονικότητα της πορείας της συνηγορούν υπέρ της ταύτισης της εσοχής με περίδρομο[108].

Εικ. 33: Τμήμα Ε-Ζ, εσωτερική πλευρά με τον περίδρομο από Β.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας του τμήματος Ε-Ζ, όπως διαφαίνεται σε ρήγμα της ανωδομής του, είναι η χρήση λευκού κονιάματος, χωρίς προσμείξεις, τόσο στον πυρήνα της κατασκευής όσο και στη δόμηση των παρειών του τείχους. Η σύσταση του κονιάματος θυμίζει το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε στη δεύτερη φάση της πύλης 1 του περιβόλου ΙΙ[109], για την οποία η χρονολόγηση του τμήματος Ε-Ζ θα μπορούσε να αποτελέσει σημείο αναφοράς.

ΤΜΗΜΑ Η-Θ-Ι

Η πλευρά Η-Θ-Ι σώζεται μόνο μέχρι τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Στο σημείο Θ το τείχος δημιουργεί καμπύλη (αποστρογγυλεμένη γωνία). Στην καμπύλη αυτή, προς την πλευρά Θ-Ι, ανοίγεται στην εξωτερική πλευρά του τείχους κάθετη σχισμή. Προφανώς αντιστοιχεί σε τοξοθυρίδα, που είναι όμως εσωτερικά επιχωμένη και η οποία αμυντικά κατόπτευε το ανατολικό τμήμα του περιβόλου ΙΙ. Ως προς την κατασκευή της θα ήταν όμοια με αυτές που παρατηρούνται σε άλλα σημεία του κάστρου[110]. Η τοξοθυρίδα αυτή εντάσσεται στο ιπποτικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο του 14ου-15ου αι.[111], δίνοντας έτσι ένα χρονολογικό προσδιορισμό και για την πλευρά Η-Θ-Ι.

Στην περιοχή εσωτερικά του τμήματος Η-Θ σώζεται επίσης πεσμένο στο έδαφος μαρμάρινο σπόλιο, που φέρει σειρά ανάγλυφων σταγόνων και προφανώς ανήκε σε αρχαίο ναό.

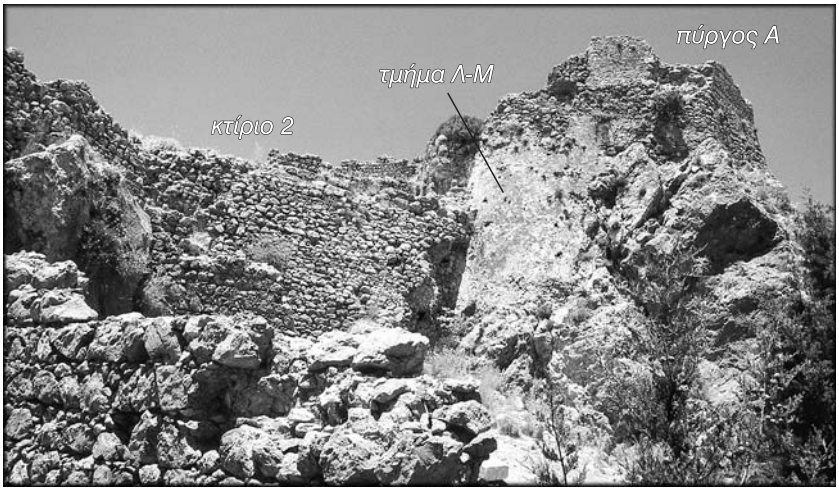

Εικ. 34: Νότια μακρά πλευρά του κτιρίου 2, τμήμα Λ-Μ, νότια πλευρά του πύργου Α, άποψη από ΝΑ.

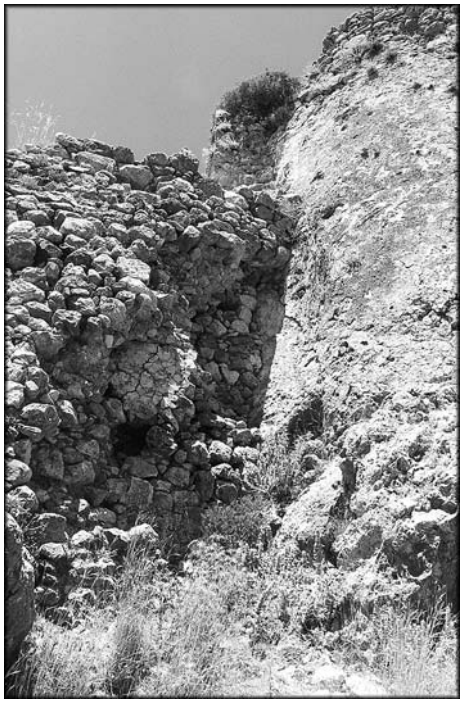

Εικ. 35: Λεπτομέρεια στο σημείο επαφής της νότιας μακράς πλευράς του κτιρίου 2 με το τμήμα Λ-Μ, εξωτερική πλευρά από Ν.

ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ ΚΤΙΡΙΟΥ 2

Πάνω στη νότια μακρά πλευρά του κτιρίου 2, η οποία παρεμβάλλεται ανάμεσα στα τμήματα Θ-Ι και Λ-Μ των τειχών, στηρίζεται η βόρεια πλευρά της κλίμακας ανόδου στον περίβολο Ι[112]. Η νότια πλευρά του κτιρίου 2 στο σημείο επαφής της με την πλευρά Λ-Μ δε συνέχεται δομικά, αλλά απλώς εφάπτεται στην επιχρισμένη επιφάνεια αυτής της πλευράς (εικ. 34, 35)· είναι προφανές δηλαδή ότι πρόκειται για κατασκευή μεταγενέστερη της πλευράς Λ-Μ. Επίσης, το κτίριο 2 χρονολογείται με σχετική ακρίβεια στους χρόνους της Τουρκοκρατίας[113]. Η τοιχοδομία του διαφέρει από τα τείχη του περιβόλου Ι: το κτίσιμο των λίθων στο μέτωπο των πλευρών του κτιρίου είναι αμελέστερο, οι λίθοι ακατέργαστοι· βήσσαλα και μικρότερες πέτρες καλύπτουν τους αρμούς ανάμεσά τους, ενώ ο πυρήνας κατασκευάζεται από αργολιθοδομή με άφθονο κονίαμα. Η εξω-

τερική παρειά της νότιας πλευράς του κτιρίου 2 διαμορφώνεται κεκλιμένη για λόγους που έχουν να κάνουν με τη στατική του κτιρίου και τη μορφή του εδάφους στο σημείο αυτό.

ΤΜΗΜΑ Λ-Μ

Το τμήμα Λ-Μ του περιβόλου Ι αποτελεί την προέκταση της νότιας πλευράς του πύργου Α (εικ. 34, 36). Η εξωτερική του παρειά εδράζεται στη στάθμη του εδάφους του περιβόλου ΙΙ, με αποτέλεσμα το σωζόμενο ύψος της πλευράς αυτής να είναι περίπου 8-9 μ., είναι δε ολόκληρη επιχρισμένη. Παρά το μεγάλο ύψος της εμφανίζει ελάχιστη κλίση. Η πλευρά Λ-Μ συνέχεται με τη νότια πλευρά του πύργου Α στο κατώτερο κατακόρυφο (δεύτερο) τμήμα του, χωρίς να παρατηρείται κάποιο σημείο διαχωρισμού μεταξύ τους· ανήκει επομένως στην ίδια οικοδομική φάση. Το επίχρισμα της πλευράς Λ-Μ συνδέει την πλευρά αυτή με το ανώτερο κατακόρυφο (τρίτο) τμήμα του πύργου Α, καθώς και με την πλευρά Ε-Ζ. Αντίθετα, όπως αναφέρθηκε, η νότια μακρά πλευρά του κτιρίου 2 αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, αφού στο σημείο επαφής τους φαίνεται καθαρά ότι εφάπτεται πάνω στο προγενέστερο αυτό τμήμα.

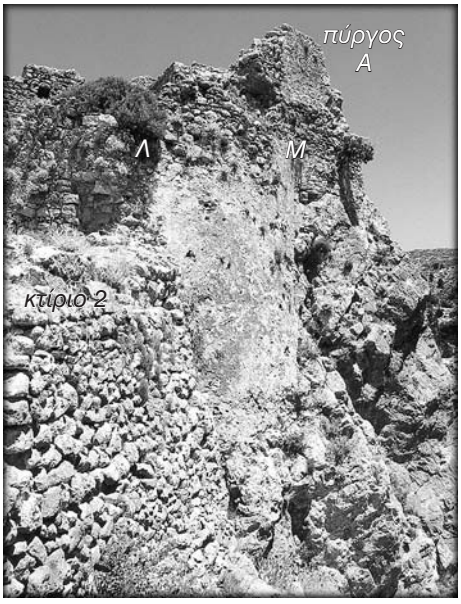

Εικ. 36: Νότια πλευρά κτιρίου 2. Επιχρισμένη πλευρά Λ-Μ και ΝΔ γωνία του πύργου Α, άποψη από Δ.

Στο τμήμα Λ-Μ είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι αυτό συνανήκει με το κατώτερο κατακόρυφο (δεύτερο) τμήμα του πύργου Α, με το οποίο η δόμηση είναι συνεχής και μπορεί να χρονολογηθεί, όπως και εκείνο, στο διάστημα της βυζαντινής περιόδου[114] (από το τέλος του 11ου/αρχές 12ου-έως το α′ μισό του 14ου αι.). Παραμένει αδιευκρίνιστο εάν το επίχρισμα που καλύπτει το τμήμα Λ-Μ ανήκει στην ίδια χρονική περίοδο με το ανώτερο κατακόρυφο (τρίτο) τμήμα του πύργου Α και την πλευρά Ε-Ζ, που σημαίνει ότι είναι μεταγενέστερο και χρονολογείται στην εποχή της Ιπποτοκρατίας (α′ μισό 14ου-αρχές 16ου αι.).

2. Περίβολος ΙΙ

Ο περίβολος ΙΙ καλύπτει αμυντικά τον περίβολο Ι στις τρεις πλευρές εκτός της βόρειας. Και εδώ παρατηρείται η ίδια προσπάθεια να προσαρμοστεί το τείχος στη φυσική διαμόρφωση του βράχου, με την κατάτμησή του σε μικρά

ευθύγραμμα τμήματα. Η τοιχοδομία δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις και είναι όμοια με αυτή του περιβόλου Ι (πυρήνας αργολιθοδομής με παρειές από αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς). Στα περισσότερα σημεία όμως τα τείχη του περιβόλου ΙΙ έχουν μικρότερο πλάτος από εκείνα του περιβόλου Ι (στην άνω σωζόμενη απόληξη σπάνια ξεπερνούν τα 0,60 μ.) και διατηρούνται σε μικρότερο ύψος. Σε πολλά τμήματα τα τείχη δε σώζονται πάνω από την επιφάνεια του εδάφους στο εσωτερικό του κάστρου. Στον περίβολο ΙΙ διακρίνονται δύο μέρη: το **δυτικό** (τμήματα α-β-γ-δ-ε2, ε1-Γ1) και το **ανατολικό** (τμήματα ζ-η1-θ-ι-κ-λ-μ).

ΔΥΤΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στο δυτικό τείχος του περιβόλου ΙΙ (τμήματα α-β-γ-δ-ε2, ε1-Γ1) μπορούν να γίνουν οι ακόλουθες παρατηρήσεις.

Στο **τμήμα α-α1** διακρίνεται ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο (εικ. 37). Τούτο βρίσκεται στο σημείο έδρασης του τείχους, όπου η θεμελίωση γίνεται πάνω στο φυσικό βράχο.

Εικ. 37: Τμήμα α-α1 με ανακουφιστικό τόξο στη βάση του, από Ν.

Η χρήση ανακουφιστικού τόξου στο επίπεδο θεμελίων για την καλύτερη κατανομή των όγκων του κτιρίου και τη στερέωσή του είναι γνωστή μεσαιωνική πρακτική, η οποία εμφανίζεται και σε πολλές δυτικές οχυρώσεις[115]. Στα παραδείγματα αυτά τα ανακουφιστικά τόξα χρησιμοποιούνται σε περιπτώσεις όπου το έδαφος θεμελίωσης παρουσιάζει προβλήματα σταθερότητας. Δεν απο-

τελεί χαρακτηριστικό τοπικά και χρονικά περιορισμένο. Στο κάστρο του Παλιού Πυλιού ανακουφιστικό τόξο απαντάται επίσης στο κατώτερο μέρος τοίχου κτιρίου στον περίβολο ΙΙΙ, στην περιοχή βόρεια του πύργου Β[116].

Σε πολλά σημεία του τμήματος του **τείχους α-β-γ-δ** διακρίνονται εξωτερικά κάθετες ορθογώνιες σχισμές, από τις οποίες οι περισσότερες βρίσκονται κάτω από τη στάθμη του εδάφους, στο εσωτερικό του κάστρου, ή είναι καλυμμένες από βλάστηση (εικ. 38). Διακρίνονται τουλάχιστον πέντε, οι οποίες πρέπει να ερμηνευθούν ως απολήξεις τοξοθυρίδων[117]. Η κατασκευή τοξοθυρίδων στα τμήματα αυτά είναι αμυντικά σημαντική, διότι κατοπτεύουν το χώρο εξωτερικά της πύλης 1. Στο **τμήμα γ-γ1** μάλιστα, του οποίου το εξωτερικό ύψος φτάνει περίπου τα 4-5 μ., είναι πιθανόν να σώζονται τοξοθυρίδες σε δύο επίπεδα, μία στο κατώτερο και δύο στο ανώτερο[118] (εικ. 39). Από τις δύο τοξοθυρίδες του ανώτερου επιπέδου, η ανατολική είναι σήμερα προσβάσιμη (εικ. 40). Η τοξοθυρίδα αυτή έχει κάτοψη τριγωνική. Η εσωτερική της όψη είναι ορθογώνια, ενώ εξωτερικά καταλήγει σε κάθετη σχισμή. Στην εσωτερική πλευρά έχει πλάτος 0,35 μ. και ύψος 0,45 μ. Το πάχος της, που είναι και το πάχος του τείχους στο σημείο αυτό εφόσον η οπή είναι διαμπερής, φτάνει τα 0,60 μ. Το άνοιγμα της σχισμής στην εξωτερική πλευρά έχει πλάτος 0,16 μ.

Εικ. 38: Τμήματα β-γ-δ, εξωτερική πλευρά από Δ.
Έντονη βλάστηση έχει καλύψει τις ορθογώνιες οπές τοξοθυρίδων,
ενώ διακρίνεται και ο κάθετος αρμός στο σημείο γ1.

Η τοξοθυρίδα αυτή ανήκει σε απλό τύπο τοξοθυρίδας, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ευρύτατη διάδοση στην Κω και συνδέεται με την ιπποτική οχυρωματική

δραστηριότητα, εφόσον στον ίδιο τύπο τοξοθυρίδας ανήκουν και οι τοξοθυρίδες των τειχών της Ρόδου, σε όλη την ιπποτική περίοδο μέχρι το τέλος του 15ου αι.[119]

Εικ. 39: Τμήμα γ-γ1, εξωτερική πλευρά από ΝΔ. Διακρίνονται ορθογώνιες τοξοθυρίδες σε δύο επίπεδα.

Στον ίδιο τύπο ανήκουν όλες οι τοξοθυρίδες της Αντιμάχειας από την οικοδομική φάση του τέλους του 15ου αι.[120], οι δύο τοξοθυρίδες στο κάστρο της Κεφάλου[121] (τέλος 14ου-15ος αι.) και στο Καστέλλι Κεφάλου[122] (β′ μισό 15ου αι.), καθώς και οι τοξοθυρίδες του πρώιμου κάστρου της Νεραντζιάς[123] από το γ′ τέταρτο του 15ου αι. Στον ίδιο τύπο πρέπει να εντάσσονται και οι τοξοθυρίδες που επισημάνθηκαν εσωτερικά επιχωμένες στο τμήμα Β2-Γ1 και Η-Θ-Ι του περιβόλου Ι στο Παλιό Πυλί[124]. Στις τοξοθυρίδες του κάστρου της Αντιμάχειας και στο Καστέλλι Κεφάλου το εσωτερικό άνοιγμα εμφανίζεται πλατύτερο. Τούτο δεν είναι τυχαίο, αλλά αποτελεί συνάρτηση του μεγαλύτερου πάχους που εμφανίζει το τείχος στα κάστρα αυτά, σε σχέση με το Παλιό Πυλί.

Η χρονολόγηση των τοξοθυρίδων στο Παλιό Πυλί μέσα στην ιπποτική περίοδο (14ος-15ος αι.) φαίνεται, με βάση τα παραπάνω, εξαιρετικά πιθανή. Εντούτοις, παραμένουν ερωτηματικά, διότι δεν υπάρχουν συγκριτικά στοιχεία για τη μορφή των τοξοθυρίδων σε άλλες οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου, μελέτες των διαφόρων τύπων, κατάλογοι των διαστάσεων που συναντώνται κτλ.

Τα τμήματα του δυτικού τείχους του περιβόλου ΙΙ (τμήματα α-β-γ-δ-ε2, εικ. 38, 41 και τμήμα ε1-Γ1) είναι κτισμένα με πέτρες σε σειρές, μεγαλύτερες στα χαμηλότερα σημεία και μικρότερες στα υψηλότερα. Βήσσαλα και μικρότεροι λίθοι καλύπτουν τους αρμούς των σειρών· στο μέτωπο των τειχών, στην εξωτερική τους πλευρά, σώζεται σε πολλά σημεία το κονίαμα του επιχρίσματος, ενώ παρατηρείται και ελαφρά κλίση για λόγους στατικούς. Στο σημείο γ1 διακρίνεται κάθετος αρμός στο τείχος (εικ. 38). Δεν υπάρχει όμως κανένα στοιχείο στην τοιχοποιία που να δικαιολογεί διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Αν και στο εσωτερικό του δυτικού αυτού τμήματος του περιβόλου ΙΙ σώζονται ίχνη κτιρίων, εντούτοις αυτά δεν εφάπτονται με τα τείχη του περιβόλου, όπως συμβαίνει στον περίβολο Ι και στο ανατολικό τείχος του περιβόλου ΙΙ.

Εικ. 40: Τμήμα γ-γ1, λεπτομέρεια τοξοθυρίδας, εσωτερική πλευρά από Β.

Εικ. 41: Τμήμα δ-ε2, νότια στενή πλευρά του πύργου ε′ με χαμηλή κτιστή προεξοχή, εξωτερική πλευρά από ΝΔ.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ

Στο ανατολικό μέρος του περιβόλου ΙΙ (τμήματα ζ-η1-θ-ι-κ-λ-μ), τα τείχη (εκτός του τμήματος ζ-η1) έχουν χρησιμεύσει ως πλευρές κτισμάτων (πρόκειται για το κτίριο 3[125]). Τα τείχη στα περισσότερα σημεία δεν ξεπερνούν σε ύψος το 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, εσωτερικά του περιβόλου· εξαίρεση

αποτελεί το τμήμα λ-μ, όπου το ύψος φτάνει τα 1,70 μ. Το πάχος των τειχών στην άνω απόληξη είναι περίπου 0,60 μ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το **τμήμα ζ-η1**, δηλαδή το κομμάτι του τείχους μεταξύ του πύργου η′ και της πύλης 1. Εδώ, πίσω από την πυκνή βλάστηση που πρόσφατα καθαρίστηκε, αποκαλύφθηκε πέτρινη κλίμακα από την οποία σώζονται πέντε βαθμίδες σε επαφή με το τείχος (εικ. 42). Η κλίμακα φαίνεται να οδηγεί προς τη σημερινή οροφή του πυλώνα 1 ή το κατεστραμμένο επίπεδο των επάλξεων του τμήματος ζ-η1.

Εικ. 42: Τμήμα ζ-η1 με πέτρινη κλίμακα εσωτερικά του περιβόλου, από ΒΑ.

3. Περίβολος ΙΙΙ

Ο περίβολος ΙΙΙ καταλαμβάνει ουσιαστικά ένα μεγάλο μακρόστενο πλάτωμα που καλύπτει αμυντικά, από τη βορειοανατολική, βόρεια και βορειοδυτική πλευρά, τους περιβόλους Ι και ΙΙ (πλευρές Α1-Β1-Β2-Β3-Γ1-Γ2-ε1). Η έκτασή του καθορίζεται από τις χαράδρες που περιβάλλουν το βράχο. Εσωτερικά του περιβόλου τα τείχη δε σώζονται σε κανένα σημείο σε μεγάλο ύψος πάνω από το επίπεδο του εδάφους, εκτός του τμήματος Α′-Β′, όπου ανοίγεται η πύλη 3. Το εξωτερικό τους ύψος ποικίλλει. Η τοιχοδομία τους, επίσης, παρουσιάζει διαφορές. Στο εσωτερικό του περιβόλου σώζονται ίχνη κτιρίων.

ΤΜΗΜΑ Α′-Β′

Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα του περιβόλου ΙΙΙ είναι αυτό στο οποίο α-

νοίγεται η πύλη 3[126] (τμήμα Α′-Β′, εικ. 15). Έχει μήκος περίπου 5,50 μ. και ύψος περίπου 2,50 μ. Είναι πιθανό να αποτελεί μέρος κτιρίου, όπως φαίνεται από τις δοκοθήκες που σώζονται στο ανώτερο σημείο του εσωτερικά, αλλά και από τα ίχνη τοίχων στους βράχους δυτικά της πύλης 3. Η τοιχοδομία του είναι όμοια με αυτή των περιβόλων Ι και ΙΙ, με αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερους λίθους στους αρμούς.

ΤΜΗΜΑ Β′-Γ′

Ανατολικά του τμήματος Α′-Β′ ο περίβολος συνεχίζεται με τείχος μήκους περίπου 29 μ., τμήμα Β′-Γ′, μέγιστου σωζόμενου εξωτερικού ύψους περίπου 3 μ. (εικ. 43). Το τμήμα αυτό του περιβόλου ΙΙΙ έχει εξωτερικά μέτωπο από ακατέργαστες πέτρες διαφόρων μεγεθών. Δε γίνεται καμία προσπάθεια οι πέτρες να τοποθετηθούν σε σειρές, παρεμβάλλονται όμως μεταξύ τους μικρότερες πέτρες και ελάχιστα βήσσαλα. Η τοιχοδομία αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμελής (αργολιθοδομή) και διαφέρει από εκείνη των περιβόλων Ι και ΙΙ, καθώς και από εκείνη του τμήματος της πύλης 3. Σε ένα σημείο σώζεται πήλινος αγωγός, τοποθετημένος εγκάρσια μέσα στο τείχος, ο οποίος χρησίμευε προφανώς για την απορροή των όμβριων υδάτων.

Εικ. 43: Τμήμα Β′-Γ′, εξωτερική πλευρά από ΒΑ.

ΤΜΗΜΑ Γ′-Δ′

Ακολουθεί τείχος μήκους περίπου 17 μ., το τμήμα Γ′-Δ′ (εικ. 44). Στην εξωτερική πλευρά του τμήματος αυτού διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Στο

κατώτερο μέρος και μέχρι μέγιστο ύψος περίπου 1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, η κατασκευή του τείχους γίνεται με μεγάλους ογκόλιθους, διαφόρων διαστάσεων, τοποθετημένους σε σειρές χωρίς συνδετικό κονίαμα. Η κυκλώπεια αυτή τοιχοποιία θυμίζει έντονα τα μυκηναϊκά τείχη που εντόπισαν, σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο στη βορειοδυτική πλαγιά του λόφου, οι R. Hope-Simpson και J. Lazenby[127]. Η τοιχοδομία στα κατώτερα μέρη του τμήματος Γ′-Δ′ προφανώς αποτελεί μέρος της μυκηναϊκής ακρόπολης που υπήρχε στο χώρο αυτό. Για τον καθορισμό των ορίων της ακρόπολης θα πρέπει να γίνουν εκτεταμένες έρευνες, που ξεφεύγουν από τα όρια της παρούσας μελέτης.

Εικ. 44: Τμήμα Γ′-Δ′, εξωτερική πλευρά από ΒΑ.
Πάνω στα κυκλώπεια τείχη διακρίνεται η μεσαιωνική αργολιθοδομή.

Στο ανώτερο τμήμα του τείχους Γ′-Δ′ η τοιχοδομία είναι ίδια με εκείνη του τμήματος Β′-Γ′ (ακατέργαστες πέτρες σε ακανόνιστη διάταξη με κονίαμα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς), η οποία φτάνει σε ύψος 1 μ. περίπου.

ΤΜΗΜΑ Δ′-Ε′

Ο περίβολος ΙΙΙ στο ανατολικότερο τμήμα του δημιουργεί ένα μεγάλο ημικυκλικό πλάτωμα, το οποίο περικλείεται από το τμήμα Δ′-Ε′ (εικ. 45).

Το τμήμα αυτό έχει στο μεγαλύτερο μέρος του καταπέσει, ενώ μόνο σε μερικά σημεία φτάνει σε μέγιστο ύψος 0,30 μ. πάνω από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Ωστόσο, τα ίχνη του συνεχίζουν μέχρι να συναντήσουν τον πύργο Α του περιβόλου Ι. Ολόκληρο το τμήμα αυτό του περι-

βόλου ΙΙΙ είναι κτισμένο με τοιχοδομία όμοια με αυτή των περιβόλων Ι και ΙΙ (αδρά κατεργασμένες πέτρες, τοποθετημένες σε σειρές, με μικρότερους λίθους και βήσσαλα στους αρμούς).

Από το τείχος του περιβόλου ΙΙΙ, δυτικά της πύλης 3, αν και σώζονται αρκετά ίχνη τοιχοποιίας, εντούτοις, λόγω και της παρεμβολής του βράχου (βλ. σχ. 2), δεν είναι δυνατόν να σχηματιστεί ολοκληρωμένη εικόνα. Και τούτο διότι δε διακρίνεται ο τρόπος σύνδεσης των διαφόρων τμημάτων μεταξύ τους, ούτε η μορφή του περιβόλου σε αυτή την πλευρά. Σημειώνεται ότι ίχνη τειχών ξεκινούν από τη βόρεια γωνία του πύργου ε′ του περιβόλου ΙΙΙ, με κατεύθυνση προς βορρά.

Εικ. 45: Τμήμα Δ′-Ε′, το ημικυκλικό πλάτωμα από ψηλά, εσωτερική πλευρά από Δ.

ΤΜΗΜΑ Ζ′-Η′

Ευθύγραμμο τμήμα τείχους, που προφανώς ανήκε στον περίβολο ΙΙΙ, σώζεται σε χαμηλότερο σημείο στην πλαγιά του λόφου, βορειοδυτικά των περιβόλων Ι και ΙΙ, το τμήμα Ζ′-Η′ (εικ. 46). Το τείχος αυτό έχει μήκος περίπου 15 μ. και ύψος που κυμαίνεται από 6-8 μ. Η τοιχοδομία του αποτελείται από ακατέργαστες πέτρες, ακανόνιστα τοποθετημένες, με μικρότερες πέτρες και βήσσαλα που καλύπτουν τους αρμούς. Η αμελής αυτή τοιχοποιία είναι όμοια με εκείνη του τμήματος Β′-Γ′ και την ανώτερη τοιχοδομία του τμήματος Γ′-Δ′ του περιβόλου ΙΙΙ[128].

Εικ. 46: Τμήμα Ζ'-Η', εξωτερική πλευρά από Β.

Ε. Ο εσωτερικός χώρος των περιβόλων I-III

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ I

Στο εσωτερικό του περιβόλου I σώζονται ίχνη κτιρίων που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο χώρος ήταν σε μεγάλο βαθμό δομημένος. Τούτο δε συνάδει με την ανάγκη ύπαρξης ελεύθερου χώρου για την απρόσκοπτη κίνηση των αμυνομένων. Για τη χρονολόγηση των κτιρίων αυτών είναι απαραίτητες ανασκαφικές τομές. Αν όμως υποτεθεί ότι η οικοδόμησή τους γίνεται κατά την ίδια οικοδομική περίοδο, όταν προφανώς οι ανάγκες οικιστικής χρήσης του χώρου υπερίσχυσαν των αμυντικών αναγκών, και με δεδομένο ότι το κτίριο 2 χρονολογείται στην εποχή της Τουρκοκρατίας[129], τότε η δόμηση του εσωτερικού χώρου του περιβόλου I μπορεί να αναχθεί στους αιώνες της Τουρκοκρατίας.

Στο μέσο περίπου του περιβόλου I σώζεται **υπόγεια κινστέρνα** μεγάλων διαστάσεων, που εσωτερικά είναι καλυμμένη με υδραυλικό κονίαμα. Δε διακρίνεται αν ανήκε σε κάποιο από τα κατεστραμμένα κτίρια. Στην οροφή της, που βρίσκεται στην επιφάνεια του εδάφους εσωτερικά του περιβόλου, ανοίγεται οπαίο, σήμερα κατεστραμμένο. Λόγω της διαμόρφωσης του χώρου, δεν μπορεί να διαγνωστεί αν η καμάρα που καλύπτει την κινστέρνα είναι οξυκόρυφη ή ημικυκλική. Εργασίες συντήρησης και καθαρισμού είναι απαραίτητες.

Στη ΒΔ γωνία του περιβόλου I διαμορφώνεται το ορθογώνιο **κτίριο 1**, διαστάσεων 5×6 μ. περίπου. Είναι το μοναδικό κτίριο του κάστρου το οποίο σώ-

ζεται ολόκληρο, ασφαλώς με μεγάλες μετασκευές, και χωρίς καμιά ένδειξη χρονολόγησης. Το εσωτερικό του καλύπτεται σήμερα από χαμηλή επίπεδη στέγη και δεν έχει κανένα άνοιγμα, εκτός από μία είσοδο προς την πλευρά του εσωτερικού του περιβόλου Ι. Το κτίσμα είναι ολόκληρο επιχρισμένο. Ως πίσω τοίχο χρησιμοποιεί το τμήμα του τείχους Β3-Γ1. Είναι πιθανόν, αν κρίνει κανείς από τα ίχνη τοίχων που βρίσκονται στο χώρο, το κτίριο 1 να αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου συγκροτήματος, που βρισκόταν εσωτερικά των τειχών Β2-Γ1. Τμήμα του αποκόπηκε και μετασκευάστηκε για κάποια άγνωστη χρήση.

Το **κτίριο 2** βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του περιβόλου Ι. Αναφέρθηκε ήδη ότι στη νότια μακρά πλευρά του εδράζεται η κλίμακα ανόδου· επίσης, ότι η νότια μακρά πλευρά στο ανατολικό άκρο της εφάπτεται στην πλευρά Λ-Μ των τειχών του περιβόλου Ι (εικ. 13, 14, 34, 35)[130]. Το ισόγειο του κτιρίου 2 πρέπει να ήταν θολοσκεπές, εφόσον κατά μήκος του ανατολικού στενού τοίχου του κτιρίου σώζεται η γένεση ημικυλινδρικής καμάρας. Μια πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση κατέστη δυνατή όταν τμήμα του βόρειου μακρού τοίχου του κατέρρευσε το 1995 (εικ. 47): μέσα στην τοιχοποιία βρισκόταν οικόσημο του κυβερνήτη Fantino Querini[131] (1436-53), που είχε χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση (εικ. 48). Με αυτό τον τρόπο υπάρχει ένα terminus post quem για την κατασκευή του συγκεκριμένου κτιρίου, αφού προφανώς κτίστηκε μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς το 1522.

Εικ. 47: Κτίριο 2, εσωτερική όψη της βόρειας μακράς πλευράς από Ν.

Εικ.: 48: Κτίριο 2, λεπτομέρεια της τοιχοδομίας με το οικόσημο του Fantino Querini σε δεύτερη χρήση.

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΙΙ

Ο εσωτερικός χώρος του περιβόλου ΙΙ, έτσι όπως σήμερα σώζεται, χωρίζεται από το μονοπάτι που οδηγεί στον περίβολο Ι, σε δύο τμήματα, το ανατολικό και το δυτικό. Το μονοπάτι αυτό, είτε με τη μορφή ανωφέρειας είτε με τη μορφή σκαλοπατιών σκαλισμένων στο φυσικό βράχο, οδηγεί από την πύλη Ι στη βάση του πύργου Α, όπου με στροφή 180 μοιρών συναντά την κλίμακα ανόδου, για την οποία έγινε ήδη λόγος[132] (σχ. 2).

Το **ανατολικό τμήμα** του περιβόλου ΙΙ σχηματίζει ένα μικρό άνδηρο, του οποίου τα τείχη δίνουν σήμερα την εντύπωση αναλημματικών τοίχων. Στην περιοχή αυτή διακρίνονται τα ίχνη δύο συνεχόμενων κτισμάτων, ορθογώνιων στην κάτοψη και παράλληλων μεταξύ τους (**κτίριο 3**). Είναι δομημένα κάθετα σε σχέση με το εξωτερικό τείχος του περιβόλου, που χρησιμεύει ως η στενή πίσω πλευρά τους. Τα κτίσματα σώζονται σε χαμηλό ύψος σε όλη τους την έκταση και ο καθαρισμός τους είναι πιθανόν να δώσει στοιχεία για τη χρονολόγηση και τον προορισμό τους. Σε πολλά σημεία έχει γίνει προσπάθεια η τοιχοδομία τους να είναι πιο επιμελημένη. Έχει χρησιμοποιηθεί και αρχαίο μαρμάρινο υλικό σε δεύτερη χρήση.

Στα βόρεια του ανδήρου, λίγα μέτρα πριν το μονοπάτι στρίψει για την τελική άνοδο στον περίβολο Ι, βρίσκεται πεσμένο στο έδαφος ανάγλυφο από

μάρμαρο με τα οικόσημα του Τάγματος και του κυβερνήτη της Κω Fantino Querini[133] (1436-53) (εικ. 48α). Η αρχική του θέση, όπως και του αντίστοιχου οικοσήμου που χρησιμοποιήθηκε ως δομικό υλικό στο κτίριο 2, πρέπει να ήταν μέσα στο κάστρο, σε κάποιο από τα τείχη ή τα κτίρια που έκτισε ή επισκεύασε ο συγκεκριμένος κυβερνήτης του νησιού. Η ύπαρξη των δύο οικοσήμων είναι ενδεικτική των εργασιών συντήρησης και ενίσχυσης των κάστρων, που πραγματοποιήθηκαν κατά τα μέσα του 15ου αι.[134]

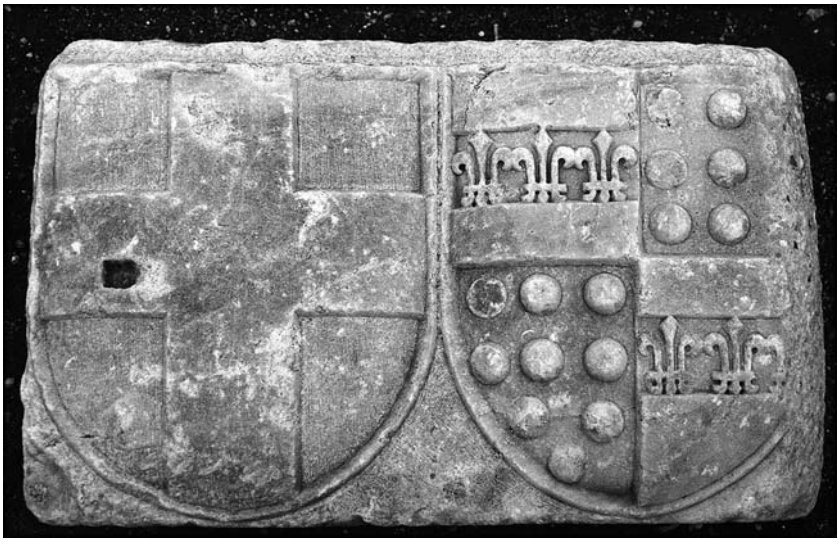

Εικ. 48α.: Οικόσημο του τάγματος
και του Fantino Querini εκτός θέσεως.

Το **δυτικό τμήμα** του περιβόλου ΙΙ υψομετρικά βρίσκεται ψηλότερα από το αντίστοιχο ανατολικό. Το έδαφος είναι κατωφερές και αρκετά ανώμαλο. Τα ίχνη κτιρίων που σώζονται εδώ δε φαίνεται να συνδέονται με τα τείχη. Πρόκειται για διάσπαρτους στο χώρο τοίχους, που δε δίνουν σαφή εικόνα για τη λειτουργία τους.

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΙΙΙ

Η ίδια εικόνα με τους διάσπαρτους τοίχους, που ανήκαν σε κτίρια τα οποία σήμερα δε διακρίνονται σε όλη τους την έκταση, ισχύει και για τον περίβολο ΙΙΙ, ιδιαίτερα για το ανατολικότερο τμήμα του, όπου κάποιοι από τους τοίχους σώζονται σε μεγαλύτερο ύψος. Σημειώνεται επίσης η ύπαρξη ανακουφιστικού τόξου, σε θεμέλια τοίχου κατεστραμμένου σήμερα κτιρίου που βρίσκεται στον περίβολο ΙΙΙ, βόρεια του πύργου Β του περιβόλου Ι[135] (εικ. 49).

Εικ. 49: Ανακουφιστικό τόξο σε βάση τοίχου στο εσωτερικό του περιβόλου ΙΙΙ.

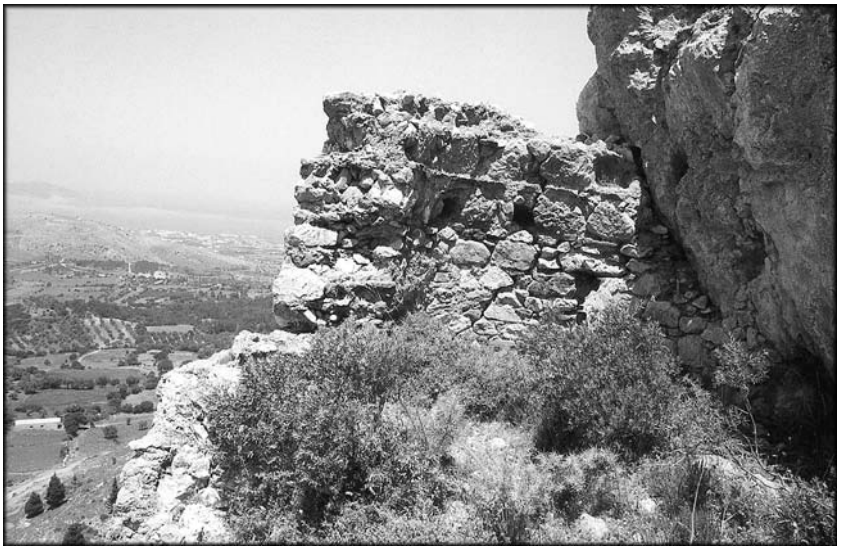

Εικ. 50: Κτίριο 4 από ΝΑ.

Στη δυτική πλευρά βραχώδους εξάρματος του περιβόλου ΙΙΙ σώζεται τμήμα μικρής τετράπλευρης κατασκευής, το **κτίριο 4** (εικ. 50). Το κτίσμα αυτό βρίσκεται σε επαφή με το βράχο, τμήμα του οποίου είχε χρησιμοποιήσει ως πίσω μακριά

πλευρά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο εσωτερικό του σώζεται μικρή κόγχη στο δυτικό τοίχο, με προσεγμένη κατασκευή, ενώ στην τοιχοδομία του παρατηρείται η χρήση ηχητικών αγγείων. Τα τελευταία είναι όμοια με εκείνα του ισογείου του πύργου ε΄[136]. Δε θα ήταν παράλογο να ερμηνευθεί και το κτίριο 4 ως μικρό παρεκκλήσι, αν και ο χώρος πρέπει να ερευνηθεί περαιτέρω.

III. Κεραμικα Ευρηματα

Η επιφανειακή περισυλλογή κεραμικής στο κάστρο του Παλιού Πυλιού παρουσίασε αρκετές ιδιομορφίες. Καταρχήν, τα ευρήματα εντός των περιβόλων I και II, όπου αρχικά περιορίστηκε η έρευνα, στάθηκαν ελάχιστα· και από αυτά, τα εφυαλωμένα όστρακα ήταν λιγοστά, μικρά σε μέγεθος και εν πολλοίς αδιάγνωστα. Το έδαφος, λόγω της βραχώδους υφής και της κατωφέρειας της περιοχής, δεν είχε συγκρατήσει τα επιφανειακά όστρακα. Το ίδιο ίσχυε και για το μεγαλύτερο μέρος του περιβόλου III, όπου άλλωστε η κατωφέρεια είναι ακόμα μεγαλύτερη. Ήταν λογικό λοιπόν να αναζητηθεί η επιφανειακή κεραμική στις κλιτύες του βράχου, εκεί όπου φυσιολογικά πρέπει να είχαν καταλήξει όσα ευρήματα προέρχονταν από το κάστρο της κορυφής.

Δεν περισυνελέγη κεραμική από την ανατολική ή τη νότια κλιτύ, διότι σε αυτές τις δύο απλώνεται ο οικισμός του Παλιού Πυλιού. Η κεραμική της περιοχής θα προερχόταν κατά κύριο λόγο από την περίοδο κατοίκησης του οικισμού (που χρονικά εκτείνεται μέχρι το 19ο αι.) και όχι από το κάστρο της κορυφής. Η βόρεια κλιτύ του λόφου, εξάλλου, είναι ιδιαίτερα απότομη. Ανοίγεται σχεδόν κατακόρυφη χαράδρα, γεγονός μάλλον απαγορευτικό. Με αυτό τον τρόπο, το κύριο βάρος της περισυλλογής έπεσε στη δυτική κλιτύ, όπου και το έδαφος παρουσιάζεται πιο ομαλό και τα ίχνη –μεταγενέστερης;– κατοίκησης είναι σποραδικά.

Από την επιφανειακή κεραμική στο κάστρο του Παλιού Πυλιού, παρουσιάζονται εδώ εννέα όστρακα, τα οποία είναι εφυαλωμένα και διακοσμημένα ώστε να δίνουν τόσο χρονολογικά όσο και άλλα στοιχεία για την περίοδο κατοίκησης του κάστρου (πίν. V-VI). Χρονολογούνται στο διάστημα από το 13ο έως και το 16ο αι.

Στην παραγωγή υστεροβυζαντινών εργαστηρίων ανήκουν τα όστρακα με αρ. 1, 2, 3, 4, 5 και 8. Στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους ανήκουν τέσσερα όστρακα, με αρ. 1, 2, 3, 4. Στα πλαίσια της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής πρέπει να εντάσσε-

ται και το όστρακο με αρ. 5, για το οποίο όμως δε βρέθηκαν κοντινά παράλληλα. Η διακόσμηση με τα εγχάρακτα τριγωνικά διάχωρα και τα επικρεμάμενα ημικύκλια ή τρίγωνα παραπέμπει σε διακοσμητικές συνήθειες του 13ου-15ου αι., ενώ η άτεχνη χάραξη οδηγεί στη χρονολόγησή του μάλλον στο 15ο αι.

Στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής γραπτής κεραμικής του 13ου-15ου αι. πρέπει να ανήκει το γραπτό όστρακο με αρ. 8.

Από την αναγεννησιακή ή ώριμη παραγωγή των εργαστηρίων της Βενετίας (β′ μισό 15ου αι.) προέρχεται το εγχάρακτο και γραπτό όστρακο με αρ. 6 . Στον ελλαδικό χώρο έχουν δημοσιευτεί αντίστοιχα δείγματα από τη Ρόδο[137].

Στην κεραμική παραγωγή ερυθρού πηλού από τα οθωμανικά εργαστήρια της Μικράς Ασίας, με κυριότερο κέντρο το Iznik, ανήκει το όστρακο με αρ. 9, που χρονολογείται στο 14ο αι.

Τέλος, το όστρακο με αρ. 7 ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή προσδιορίζεται από το J. Hayes[138], και εντάσσεται χρονολογικά στο 16ο αι.

IV. Χρονολογηση

Το κάστρο στο Παλιό Πυλί αποτελεί ένα σημαντικό αλλά και περίπλοκο αρχιτεκτονικό σύνολο. Τα ερωτήματα που αναφύονται κατά την εξέτασή του δύσκολα μπορούν να απαντηθούν, τουλάχιστον στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Οι ίδιες τοιχοδομίες φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί για μεγάλα χρονικά διαστήματα (από τους μέσους βυζαντινούς έως και τους χρόνους της Ιπποτοκρατίας). Για πολλά θέματα δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα στοιχεία, συγκριτικά ή άλλα, που βοηθούν να αποσαφηνιστεί τι ανήκει στη μία ή στην άλλη περίοδο. Οι αμυντικές πρακτικές παρέμειναν ουσιαστικά αναλλοίωτες, μέχρι τα τέλη του 15ου αι., ενώ πολλά αμυντικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών κάστρων (μορφή τοξοθυρίδων, επάλξεων κτλ.) δεν έχουν ακόμη μελετηθεί ικανοποιητικά.

Έχει τεκμηριωθεί με σχετική ασφάλεια, ότι στο λόφο του Παλιού Πυλιού υπήρχε **προϊστορική μυκηναϊκή τείχιση**. Η έκτασή της είναι άγνωστη, καθώς και τα όρια της περιοχής που περιέκλειε. Μέχρι τώρα είχε καταγραφεί ένα τμήμα τείχους στη βορειοδυτική πλαγιά του λόφου[139]. Σε αυτό μπορεί να προστεθεί πλέον και η κυκλώπεια τοιχοδομία στη βάση του τείχους Γ′-Δ′ του περιβόλου ΙΙΙ, στη βορειοανατολική οφρύ του λόφου.

Το κατά πόσο το τοπωνύμιο «Καστέλον ή Καστριανόν», που αναφέρεται για την περιοχή στα αυτοκρατορικά χρυσόβουλα του 1080 και 1085, αποτελεί ανάμνηση αυτών των ερειπίων, είναι άγνωστο. Δεν μπορεί επίσης να απαντηθεί το αν υπήρχε στο χώρο αυτό κάποια άλλη μεσαιωνική τείχιση, πριν από τους χρόνους του Χριστόδουλου, που πιθανόν χρησίμευε ως καταφύγιο μόνο σε περιόδους κινδύνου[140]. Πάντως ο μοναχός αναφέρει στην υποτύπωσή του ότι, κατά το χρόνο εγκατάστασής του εκεί, ο λόφος ήταν έρημος. Στον κωδίκελλό του βέβαια υποστηρίζει ότι ο ίδιος έκτισε «καστέλλιον». Η μνημειακή πύλη 1, η οποία έχει χρονολογηθεί από τα **τέλη του 11ου και τις αρχές του 12ου αι.**, αποτελεί απόδειξη ότι την εποχή αυτή είχε οικοδομηθεί κάστρο στο Παλιό Πυλί. Το κάστρο όμως αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί στον όσιο Χριστόδουλο. Ο μνημειακός χαρακτήρας της πύλης 1 και η εξαιρετική κατασκευή της, η οποία προδίδει επιρροές από την Κωνσταντινούπολη, τη συνδέουν είτε με τον εκπρόσωπο του κράτους, στο οποίο ο Χριστόδουλος είχε παραχωρήσει την περιουσία του με βάση το χρυσόβουλο του 1088, είτε με τους μοναχούς της μονής Παντοκράτορος Κωνσταντινούπολης, στους οποίους δωρήθηκε η περιοχή, σύμφωνα με το τυπικό της μονής (1136). Από τα τείχη του κάστρου τούτου σώζονται μόνο ενδείξεις, που προκύπτουν από τη χρήση κονιάματος με τριμμένο κεραμίδι στην πύλη 1 και στα θεμέλια των πύργων Γ και Η. Από τη χρονική αυτή στιγμή όμως (τέλος 11ου-αρχές 12ου αι.) και έπειτα, μπορούμε με βεβαιότητα να αναφερόμαστε στην ύπαρξη του κάστρου στο Παλιό Πυλί, με βάση πάντα τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα. Το γεγονός ότι δε βρέθηκαν όστρακα που να χρονολογούνται σε αυτή την πρώτη περίοδο του κάστρου δεν μπορεί να αποτελέσει παρά μόνο ένδειξη, αφού πρόκειται για επιφανειακά ευρήματα.

Με την κατάκτηση της αυτοκρατορίας από τους Λατίνους (1204) είναι λογικό το κάστρο να αποκόπτεται από τη διοίκηση της κωνσταντινοπολίτικης μονής. Τα κεραμικά ευρήματα δείχνουν όμως ότι σε ολόκληρη την **υστεροβυζαντινή περίοδο** το κάστρο κατοικείται. Μετά την ανάκτηση του νησιού από τους Βυζαντινούς (1224-5) έχουμε μάλιστα τη μαρτυρία, από την αίτηση των κατοίκων του νησιού προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β′ Παλαιολόγο το 1288, ότι υπάρχει φρουρά στο Παλιό Πυλί με καστροφύλακα και τζαγκράτορες.

Στην περίοδο από τα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αι., όταν μπορεί με βεβαιότητα να υποστηριχτεί η ύπαρξη του κάστρου σύμφωνα με τη χρονολόγηση της πύλης 1, έως το α′ μισό του 14ου αι., οπότε στο κάστρο εγκαθίστανται οι Ιωαννίτες, μπορούν να αποδοθούν τα παλιότερα τμήματα των τειχών: η πλευρά Α1-Β1 με την πρώιμη φάση του πύργου Α του περιβόλου Ι, καθώς και η πρώιμη φάση της πλευράς Λ-Μ που συνδέεται με αυτή.

Εντούτοις, η διάκρισή τους είναι δύσκολη, διότι η τοιχοδομία δε μεταβάλλεται από τη βυζαντινή στην ιπποτική περίοδο. Τα τείχη κτίζονται με αδρά

κατεργασμένους λίθους τοποθετημένους σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα που φαίνεται να εκτείνεται από τα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αι. έως και τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. Έτσι, η χρονολόγηση πολλών τμημάτων των τειχών, όπως του πύργου Β στον περίβολο Ι, των πύργων η′ και λ′ και των τειχών ζ-η1-θ-ι-κ-λ-μ στον περίβολο ΙΙ, του τείχους Α′-Β′ στον περίβολο ΙΙΙ, όπου δε διακρίνεται άλλο χαρακτηριστικό εκτός της τοιχοδομίας, εντάσσεται σε αυτά τα πλαίσια.

Στην **περίοδο των Ιωαννιτών**, που αρχίζει το **α′ μισό του 14ου αι.** και τελειώνει το **1522**, το κάστρο αποτελεί ένα από τα σημαντικά οχυρά του νησιού. Εδώ βρίσκουν καταφύγιο οι κάτοικοι κατά τη διάρκεια επιδρομών, όπως προκύπτει από τα ιπποτικά έγγραφα. Η κατάσταση γίνεται σοβαρότερη κατά το 15ο αι., όταν οι τουρκικές επιδρομές αποκτούν χαρακτήρα συστηματικό και αντίστοιχα εντείνονται οι προσπάθειες ενίσχυσης των κάστρων του νησιού. Ο κυβερνήτης Fantino Querini αναλαμβάνει τη διοίκηση της Κω με την κύρια υποχρέωση να βελτιώσει τις οχυρώσεις. Αν και δεν αναγνωρίζονται μεμονωμένα στοιχεία από τις επεμβάσεις του Querini, εντούτοις η ύπαρξη εκτός θέσεως των δύο οικοσήμων του αποτελεί ένδειξη οικοδομικής δραστηριότητας στο κάστρο κατά τα χρόνια της διακυβέρνησής του (1436-53)[141]. Η ύπαρξη κεραμικής από αυτή την περίοδο αποτελεί πρόσθετη μαρτυρία για τη χρήση του κάστρου. Σημαντικό είναι το όστρακο με αρ. 6, που εντάσσεται στην ιταλική αναγεννησιακή κεραμική του τέλους του 15ου αι.

Ουσιαστικά, στην ιπποτική περίοδο χρονολογείται ένα μεγάλο τμήμα των περιβόλων Ι και ΙΙ, όσον αφορά τη μορφή με την οποία σώζονται σήμερα. Διακρίνονται στοιχεία που εντάσσονται γενικά στην **ιπποτική αρχιτεκτονική μέχρι το 1480**, όπως αυτή μας είναι γνωστή από τις οχυρώσεις της Ρόδου[142], και των υπόλοιπων κάστρων της Κω. Εδώ μπορούν να αναφερθούν οι τοξοθυρίδες απλής μορφής στις πλευρές Β2-Β3 και Η-Θ-Ι του περιβόλου Ι και α-β-γ-δ του περιβόλου ΙΙ, καθώς και οι οξυκόρυφες καμάρες στην κινστέρνα του πύργου Α του περιβόλου Ι και στον πύργο ε′ του περιβόλου ΙΙ. Στην **ιπποτική αρχιτεκτονική μετά το 1480** και μέχρι την οθωμανική κατάκτηση του 1522, όταν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η νέα τεχνολογία για την αντιμετώπιση της πυρίτιδας, μπορούν να αποδοθούν τα τμήματα Ε-Ζ και Β3-Γ1 του περιβόλου Ι με τη σκάρπα, καθώς και η δεύτερη φάση της πύλης 1. Η τελευταία ίσως συνδέεται με τις εργασίες επισκευών μετά και τον καταστροφικό σεισμό που μαρτυρείται ότι έπληξε το νησί το 1493.

Μετά την **κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς**, το κάστρο συνέχισε να χρησιμοποιείται, ενώ ο οικισμός κατοικήθηκε, σύμφωνα με τις πηγές, μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. Οι τυφεκιοθυρίδες στο άνω τμήμα της πύλης 1 του περιβόλου ΙΙ, καθώς και η σκάρπα της οθωμανικής περιόδου στην

εξωτερική βόρεια παρειά του πύργου Α και της πλευράς Α1-Β1 του περιβόλου Ι αποτελούν σημαντικό στοιχείο, διότι δείχνουν ότι ο αμυντικός χαρακτήρας του κάστρου δε χάθηκε. Η χρονολόγηση του κτιρίου 2 του περιβόλου Ι στην εποχή της Τουρκοκρατίας αποτελεί ένδειξη ότι, σε χρόνο που δεν μπορεί να προσδιοριστεί, τμήμα του χώρου εσωτερικά του κάστρου οικοδομήθηκε. Εάν δεχτούμε ότι τα κτίρια, τουλάχιστον στο εσωτερικό του περιβόλου Ι, συνανήκουν χρονολογικά, τότε είναι ίσως λογικό να υποτεθεί ότι κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας τα τείχη χρησιμοποιήθηκαν ως πίσω πλευρές κτιρίων και ανοίχτηκαν σε αυτά φωτιστικές οπές. Παλαιότερα ανάγλυφα (όπως το οικόσημο του Querini) χρησιμοποιήθηκαν ως δομικά υλικά, ενώ πιθανόν καταστράφηκαν οι παλαιές επάλξεις. Η τοιχοδομία που παρατηρείται στις κατασκευές που μπορούν να αποδοθούν στους χρόνους της Τουρκοκρατίας χαρακτηρίζεται ως αμελής, με χρήση αργών λίθων, ακανόνιστα τοποθετημένων.

Συγκεκριμένα ερωτήματα ανακύπτουν σε σχέση με το κάστρο, χωρίς να μπορούν να απαντηθούν ικανοποιητικά. Όσον αφορά καταρχήν τη χρονολόγηση του περιβόλου ΙΙΙ, μπορούν να αναφερθούν τα εξής: Στον περίβολο ΙΙΙ παρατηρούνται τμήματα κτισμένα με διαφορετικές τοιχοδομίες· σε μέρος του τείχους Γ′-Δ′ παρατηρείται κυκλώπεια δόμηση, τα τείχη Α′-Β′ και Δ′-Ε′ κτίζονται με αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές, ενώ στα τείχη Β′-Γ′-Δ′, Ζ′-Η′ η δόμηση είναι αμελής (αργολιθοδομή). Η τοιχοδομία με τις αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς συναντάται στο μεγαλύτερο μέρος των περιβόλων Ι και ΙΙ και πρέπει να χρησιμοποιήθηκε, όπως αναφέρθηκε, για μεγάλη χρονική περίοδο, από τα τέλη του 11ου/αρχές 12ου έως και τις αρχές του 16ου αι. Είναι λογικό να δεχτούμε ότι η παρουσία της τοιχοδομίας αυτής σε τμήματα του περιβόλου ΙΙΙ σημαίνει πως ο περίβολος ΙΙΙ πρέπει να κτίστηκε μέσα σε αυτή την περίοδο. Ακριβέστερος χρονολογικός προσδιορισμός δεν είναι προς το παρόν εφικτός, πάντως οι τρεις περίβολοι πρέπει από μία χρονική στιγμή και έπειτα να συνυπήρξαν σε ένα ενιαίο αμυντικό σύνολο. Ο τριμερής αυτός χωρισμός που παρατηρείται στο κάστρο του Παλιού Πυλιού εγγράφεται στα βασικά χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής τόσο του βυζαντινού όσο και του δυτικού χώρου[143].

Όσον αφορά την αμελή τοιχοδομία (αργοί λίθοι ακανόνιστα τοποθετημένοι), της οποίας μάλιστα τμήμα εδράζεται πάνω στα μυκηναϊκά κατάλοιπα στο τείχος Γ′-Δ′ του περιβόλου ΙΙΙ, είναι χαρακτηριστικό ότι στα τμήματα των περιβόλων Ι και ΙΙ, όπου απαντάται, χρονολογείται στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Επομένως μπορεί να γίνει δεκτό ότι και στον περίβολο ΙΙΙ η τοιχοδομία αυτή χρονολογείται στην ίδια περίοδο. Είναι πιθανόν τα τμήματα αμελούς

τοιχοδομίας να αποτελούν μέρος του προγράμματος συντήρησης και επισκευής του κάστρου, το οποίο φαίνεται να ακολούθησαν οι Οθωμανοί μετά την κατάληψη του νησιού το 1522 (βλ. την προσθήκη τυφεκιοθυρίδων στην πύλη 1 του περιβόλου ΙΙ και τη σκάρπα στον πύργο Α, καθώς και το τμήμα Α1-Β1 του περιβόλου Ι).

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το κάστρο που περιγράφηκε δεν αποτελεί ένα αποκομμένο και ανεξάρτητο σύνολο. Συνιστά μαζί με τον παρακείμενο οικισμό μία ενιαία οικιστική μονάδα. Όταν τα βυζαντινά ή ιπποτικά έγγραφα αναφέρονται στο «κάστρο» του Πυλιού, πιθανόν δεν εννοούν μόνο τις οχυρώσεις της κορυφής του λόφου, αλλά ολόκληρο το μικρό αυτό πόλισμα. Προφανώς και τα αμυντικά στοιχεία της κορυφής δεν υπήρχαν ανεξάρτητα, αλλά εντάσσονταν σε ένα γενικότερο αμυντικό σχέδιο, που περιλάμβανε ολόκληρο τον οικισμό. Λόγω της μεγάλης έκτασης των σωζόμενων ερειπίων του οικισμού και της ανάγκης να προηγηθούν εκτεταμένοι καθαρισμοί και ανασκαφικές τομές πριν την όποια μελέτη, η παρούσα εργασία περιορίστηκε στις οχυρώσεις του λόφου. Στοιχεία όπως το αν υπήρχαν οχυρωματικοί περίβολοι του οικισμού, πόσοι ήταν και ποια ήταν η μορφή τους, καθώς και ποια ήταν η σύνδεση αυτών των οχυρώσεων με τα τείχη του λόφου παραμένουν ζητούμενα.

Το Καστρο στην Αντιμαχεια

Ι. Γραπτες Μαρτυριες

Αναφορές της Αντιμάχειας έχουμε σε κείμενα των ύστερων βυζαντινών χρόνων, που συνδέονται με τις κτήσεις της μονής Πάτμου στο νησί[1]. Στο διάταγμα του Ιωάννου Δ′ Δούκα Λασκάρεως[2], τον Οκτώβριο του 1258, που επικύρωνε τις κτήσεις της μονής στην Κω, αναφέρονται *«τὰ τοῦ Περιπάτου καὶ Ἀντιμαχείας»*. Σε χρυσόβουλο του Μιχαήλ Η′ Παλαιολόγου[3], το Μάιο του 1259, στη μονή Σπονδών –μετόχι πλέον της μονής Πάτμου– ανήκουν χωράφια *«ἐν τοῖς Περιπάτου, τοῖς Πετρορείοις καὶ τῆς Ἀντιμαχίας»*. Στο σιγιλλιώδες γράμμα του Λέοντος Εσκαμματισμένου[4], τον Ιούλιο του 1263, επικυρώνονται και πάλι οι κτήσεις της μονής Πάτμου στην Κω, ανάμεσα στις οποίες *«συμπεριορίζεται καὶ τὸ ἐν τῇ ἐνορία τῆς Ἀντιμαχείας προάστειον τὸ ἐπονομαζόμενον τὸ Κοίλεον μετὰ τῶν διαφερόντων αὐτῶν δικαίων πάντων»*. Στην «Παράδοση» του Μιχαήλ Βασιλικιώτου[5], τον Ιούλιο του 1271, ανάμεσα στα υπόλοιπα κτήματα της μονής Σωτήρος Χριστού, μετοχίου της μονής Πάτμου στην Κω[6], που επιστρέφονται στο νόμιμο δικαιούχο (τη μονή Πάτμου), περιλαμβάνονται *«καὶ τὰ γονικὰ ἴδια χωράφια τῆς ρηθεῖσης μονῆς τὰ διακείμενα ἐν τῇ ἐνορία τῆς Ἀντιμαχαίας, τῶν Λουετρῶν»*. Στο χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Β′ Παλαιολόγου[7], το Νοέμβριο του 1292, και πάλι κατοχυρώνεται η μονή Σπονδών ως μετόχι της μονής Πάτμου, *«μετὰ τῶν προσόντων αὐτῶ δικαίων, ἤγουν τῶν χωραφίων τῶν ἐν τοῖς Περιπάτοις, τοῖς Πετρωρείοις καὶ τοῖς τῆς Ἀντιμαχείας»*.

Η πρώτη μνεία του κάστρου της Αντιμάχειας γίνεται αμέσως μετά την οριστική κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες το 1337[8]. Σε χρονικό των μεγάλων μαγίστρων, που χρονολογείται στο 14ο αι.[9], δηλώνεται καθαρά ότι ο μάγιστρος Hélion de Villeneuve έκτισε το κάστρο της Αντιμάχειας («*...fes far bel castel al Erangier e bel Alendimaqui*»). Προφανώς αυτό έγινε την περίοδο μετά το 1337 (κατάληψη του νησιού) και μέχρι το 1346 (θάνατος του Villeneuve). Το κάστρο αναφέρεται σε έγγραφο του ιπποτικού αρχείου με ημερομηνία 25 Οκτωβρίου 1358[10], ενώ στο Γενικό Συμβούλιο του Τάγματος (Capitulum Generale,

Valenza 1383) αποφασίστηκε ότι η Αντιμάχεια («Landimacchio») θα ήταν ένα από τα κάστρα-φυλακές όπου θα εγκλείονταν όσοι αδελφοί βρίσκονταν ένοχοι ανυπακοής ή κατάχρησης εξουσίας[11].

Ο Christoforo Buondelmonti στο *Liber Insularum Archipelagi* (γύρω στα 1420) αναφέρει: *«Ἀπὸ δὲ τοῦ φρουρίου τοῦ καλουμένου Ἀντιμάχου, ὅπερ πρὸς μεσημβρίαν κεῖται, δι' ὁμαλῆς βαδίζομεν μέχρι τοῦ τέλους τῆς νήσου»*[12].

Από την ιπποτική περίοδο, συναντούμε στα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα έγγραφα πληροφορίες για κατοίκους της Αντιμάχειας, που απασχολούν τη διοίκηση του Τάγματος. Το 1445 ο μάγιστρος Lastic (1437-54) αναγνωρίζει τον πάροικο Μιχάλη Αλβανίτη, κάτοικο της Αντιμάχειας («loci de Antimachi»), ως απελεύθερο[13]. Δύο χρόνια μετά ο ίδιος μάγιστρος απευθύνεται στον Ιωάννη Ξάρχο, σιδηρουργό-πεταλωτή, παλιό κάτοικο της Αντιμάχειας («naturale de Landemachi»)[14]. Το 1449 αναφέρονται ο πάροικος Αντιμάχειας, Νικηφόρος του Λέου του Φωκά[15], καθώς και οι απελεύθεροι Περουλής, Γεώργιος και Ιωάννης Σμυράκης, κάτοικοι «castrj nostrj Lindimachij»[16]. Το 1450 ο μάγιστρος καλεί τον καστελάνο Αντιμάχειας («castellano del nostro castello de Lindimachia») Bernardo Rocha να εκτελέσει δικαστική απόφαση σχετικά με δύο ιππότες που διαμένουν στο κάστρο[17].

Κατά τη διάρκεια των τουρκικών επιδρομών του 15ου και 16ου αι., το κάστρο δέχτηκε πολλές επιθέσεις, που όμως φαίνεται πως ήταν ανεπιτυχείς. Στην επιδρομή του 1457, που αναφέρεται σε έγγραφο που μελέτησε ο Ζ. Τσιρπανλής[18] και περιληπτικότερα στο βιβλίο του Bosio[19], ο τουρκικός στόλος, αφού προσπάθησε να εκπορθήσει τα υπόλοιπα κάστρα του νησιού, επανενώθηκε και επιτέθηκε στο κάστρο της Αντιμάχειας (*«Lendemachi»*, *«Castello di Landimachio»*). Η πολιορκία κράτησε είκοσι τρεις ημέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων ο εχθρός χρησιμοποίησε κάθε είδους στρατιωτική μηχανή και τέχνασμα. Οι σημαντικότερες επιθέσεις έλαβαν χώρα ανάμεσα στις 23 και 25 Ιουνίου. Οι Τούρκοι μάταια προσπάθησαν να δημιουργήσουν ρήγμα στα τείχη, σκάβοντας τρία μεγάλα λαγούμια (υπόγειες στοές, υπόνομοι, μίνες). Οι υπερασπιστές έσκαψαν κοντραμίνες (αντίστοιχες στοές, ανθυπονόμοι) και απώθησαν τις τουρκικές επιθέσεις.

Οι δύο πλευρές είχαν δυσανάλογες δυνάμεις και απώλειες. Ο τουρκικός στόλος περιλάμβανε συνολικά εκατόν πενήντα έξι πλοία, μικρές και μεγάλες τριήρεις και διήρεις, ενώ διέθετε δεκαέξι χιλιάδες άντρες. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, οι Τούρκοι έχασαν περισσότερους από χίλιους άντρες και είχαν πολλούς τραυματίες· πέντε πλοία καταλήφθηκαν από τους ιππότες. Αντίθετα, οι υπερασπιστές της Αντιμάχειας δεν ήταν περισσότεροι από δεκαπέντε ιππότες και τριακόσιοι χωρικοί, οι περισσότεροι άοπλοι. Μόνο δεκαπέντε από αυτούς πέθαναν. Ο μάγιστρος Milly (1454-61), στο έγγραφο που δημοσίευσε ο Ζ. Τσιρπανλής[20], αναφέρει ειδικά τη συμβολή των κατοίκων στη μάχη, το

κουράγιο και την ανδρεία τους. Πολέμησαν ηρωικά για την ελευθερία και τη χριστιανική πίστη. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, οι Τούρκοι έλυσαν την πολιορκία στις 26 Ιουνίου, κατέστρεψαν το νησί και τελικά αναχώρησαν προς τα δυτικά. Με αυτό τον τρόπο διασώθηκαν στα τρία κάστρα, Αντιμάχεια, Πυλί και Κέφαλο, περίπου δώδεκα χιλιάδες κάτοικοι.

Το κάστρο της Αντιμάχειας μπορεί να ταυτιστεί, κατά το Ζ. Τσιρπανλή[21], με τη «Ραχεία», την πολιορκία της οποίας, από τον Τούρκο ναύαρχο Χαμτζά, καταγράφει στην ιστορία του ο ιστορικός Δούκας[22]. Η πολιορκία αυτή διάρκεσε είκοσι δύο μέρες και έληξε με την αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων. Χρονολογείται από τους περισσότερους ιστορικούς στο 1455.

Το 1461, μπροστά στις αυξανόμενες ανάγκες για ενίσχυση της άμυνας και στην έκκληση του κυβερνήτη της Κω Adimaro de Podio για βοήθεια, το Συμβούλιο αποφασίζει να εγκαταλειφθεί και η «Fortezza di Landimachio», με παράλληλη μεταφορά των κατοίκων στη Ρόδο[23], απόφαση που δε φαίνεται να εφαρμόστηκε.

Κατά το φοβερό σεισμό της 8ης Οκτωβρίου 1493, που συντάραξε το νησί, σοβαρές ζημιές υπέστη και το κάστρο της Αντιμάχειας («Castella d'Antimachia, o sia di Landimachio»)[24]. Αξιωματούχος του Τάγματος στάλθηκε να εκτιμήσει την κατάσταση. Κατόπιν, το Τάγμα αποφάσισε να εγκαταλείψει τις οχυρώσεις, επειδή ήταν εντελώς κατεστραμμένες, και το κάστρο να ξανακτιστεί σε ένα κοντινό, οχυρότερο μέρος, το «Cochinocremo» (κόκκινος γκρεμνός;). Τέλος, το θέμα παραπέμφθηκε στις «ιπποτικές καλένδες», διότι δεν μπορούσαν να αποφασίσουν ποιος θα πλήρωνε τα έξοδα μετεγκατάστασης[25].

Στο *Βιβλίο της Θάλασσας* (1526), ο Piri Re'is ανάμεσα στα τέσσερα ευημερούντα κάστρα της Κω καταγράφει[26]: «Το δεύτερο κάστρο ονομάζεται Andimahi και είναι κτισμένο στη νότια πλευρά της Istankoy, στην άκρη ενός γκρεμνού που προεξέχει πάνω από τη θάλασσα».

Μετά την τουρκική κατάκτηση του 1522, στο κάστρο εγκαταστάθηκε ολιγάριθμη φρουρά[27]. Ο χριστιανικός πληθυσμός όμως δεν πρέπει να εκδιώχθηκε από το κάστρο, όπως συνέβη στην πόλη της Κω[28], στοιχείο που δικαιολογεί την ύπαρξη χριστιανικών ναών στο εσωτερικό του. Ο Belon[29] (1553) άλλωστε αναφέρει ότι, εκτός από την πρωτεύουσα του νησιού που κατοικείται από Τούρκους, βρήκε μόνο δύο ακόμα χωριά σε όλη την Κω· και των δύο οι κάτοικοι ήταν Έλληνες.

Ο Ross[30] (1852) στο δρόμο για την αρχαία Αλάσσαρνα συνάντησε το «τούρκικο φρούριο Antimachia». Επρόκειτο για ένα μεγάλο τετράπλευρο οικοδόμημα της ιπποτικής περιόδου· τα σημάδια φθοράς του ήταν έντονα και μόνο η εξωτερική του πλευρά ήταν ασπρισμένη. Στο εσωτερικό ζούσαν περίπου πενήντα Τούρκοι. Εξαιτίας της θέσης του στο ψηλότερο σημείο της περιοχής, το κάστρο

έλεγχε τους θαλάσσιους δρόμους από τη Ρόδο προς τη Σάμο· κατά το συγγραφέα, αυτός θα πρέπει να ήταν και ο λόγος που ώθησε τους ιππότες να το κτίσουν.

Το κάστρο της Αντιμάχειας επισκέφθηκε και ο Rayet[31] (1876). Το κάστρο, κτισμένο σε μια φυσικά οχυρή τοποθεσία, ανάμεσα σε δύο χαράδρες, είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους, που μετακινήθηκαν σε πεδινές περιοχές, δίπλα στα καλλιεργήσιμα εδάφη. Ο περιηγητής παρατήρησε επίσης ένα οικόσημο του μαγίστρου d'Aubusson (1476-1503) και αναφέρει ότι το οχυρό υπέστη ζημιές από μεγάλο σεισμό. Οι Τούρκοι θεωρούσαν αυτό το φρούριο ως το ζωτικό σημείο-κλειδί του νησιού και το διατηρούσαν σε αρκετά καλή κατάσταση. Μετά την Ελληνική Επανάσταση έδιωξαν τον ελληνικό πληθυσμό και με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν τα σύγχρονα χωριά της Αντιμάχειας και της Καρδάμαινας. Στο οχυρό έμεινε μόνο η τουρκική φρουρά, που αριθμούσε περίπου είκοσι στρατιώτες και η οποία με τη σειρά της έφυγε από το κάστρο το 1871. Όταν το επισκέφθηκε ο Rayet, παρατήρησε την ογκώδη κλειδωμένη θύρα και τα μισογκρεμισμένα τείχη. Ο πελώριος ημικυκλικός προμαχώνας ήταν ακέραιος. Τα περισσότερα σπίτια στέκονταν ακόμα όρθια, χωρίς όμως σκεπές, πόρτες ή παράθυρα. Ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει, επίσης, το τζαμί του οικισμού με το μισοκατεστραμμένο χαλί στο πάτωμα.

Στην τουρκική φρουρά που κατείχε τη «vetus Antimakhia» ή «kastro Antimakhiae» αναφέρεται και ο Dubois[32] (1884). Μνεία του κάστρου ή του χωριού της Αντιμάχειας υπάρχει και σε άλλους περιηγητές (ως «Antimesia»[33], «Animakia»[34], «Antifali»[35] και άλλες γραφές), χωρίς όμως περισσότερες πληροφορίες.

II. Αρχιτεκτονική Περιγραφή

Α. Θέση-Γενικά στοιχεία

Το κάστρο της Αντιμάχειας είναι κτισμένο σε οροπέδιο που εκτείνεται στο κεντρικό τμήμα του νησιού (σχ. 1). Πρόκειται για εξαιρετικά στρατηγική θέση, αν και δεν παρέχει φυσικά στοιχεία οχύρωσης. Κοιτώντας το χάρτη της Κω είναι εύκολο να διακρίνει κανείς, όσον αφορά την εσωτερική οργάνωση του νησιού, ότι η Αντιμάχεια βρίσκεται στο μέσο της περιφέρειάς του, ουσιαστικός κόμβος για την επικοινωνία με την πόλη της Κω στα βόρεια και την περιοχή της Κεφάλου στο νότο. Πέρα από αυτό, λόγω της θέσης του στο νότιο όριο του οροπεδίου, το κάστρο ελέγχει οπτικά τα στενά μεταξύ Κω-Νισύρου, πολυσύχναστο ναυτικό δρόμο της εποχής[36]. Τέλος, από το φρούριο της Αντι-

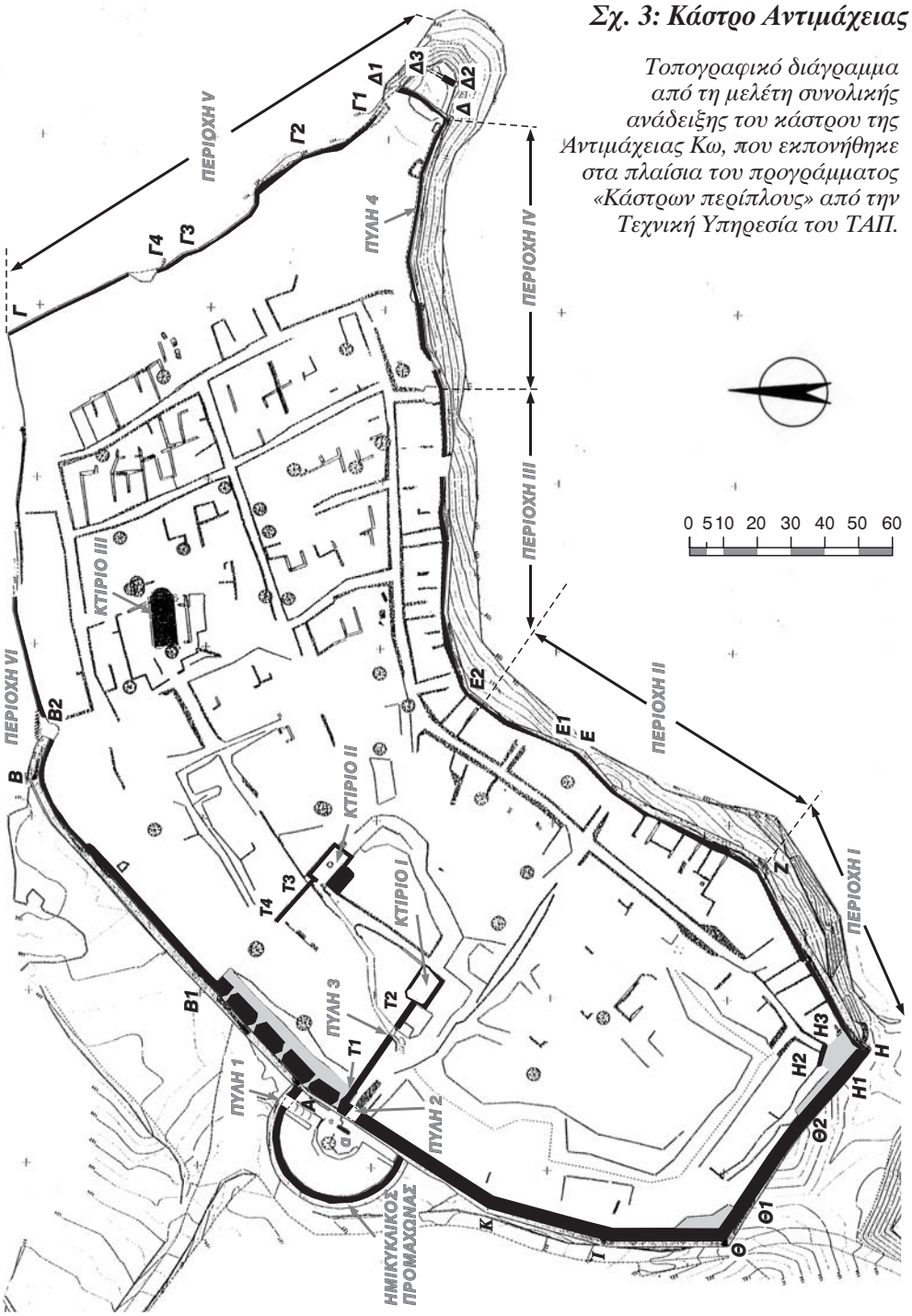

Σχ. 3: Κάστρο Αντιμάχειας

Τοπογραφικό διάγραμμα από τη μελέτη συνολικής ανάδειξης του κάστρου της Αντιμάχειας Κω, που εκπονήθηκε στα πλαίσια του προγράμματος «Κάστρων περίπλους» από την Τεχνική Υπηρεσία του ΤΑΠ.

μάχειας κατοπτεύεται και η μικρή αλλά εύφορη κοιλάδα της Καρδάμαινας, η δεύτερη πλουσιότερη περιοχή του νησιού, που όμως είναι εξαιρετικά ευπρόσβλητη από τη θάλασσα[37].

Το κάστρο έχει άνετη πρόσβαση από τη βόρεια και δυτική πλευρά (σχ. 3, εικ. 51, πίν. IIβ-III). Η νότια πλευρά του επιστέφει την οφρύ του οροπεδίου προς την Καρδάμαινα, ενώ η ανατολική είναι φυσικά οχυρωμένη λόγω της ύπαρξης απότομου γκρεμνού.

Το οροπέδιο της Αντιμάχειας, σε αυτό το τμήμα και στην περιοχή προς την Πλάκα, παρουσιάζει έντονες καθιζήσεις σε πολλά σημεία, που δημιουργούν απότομες υψομετρικές διαφορές και ουσιαστικά συνθέτουν την πολυμορφία του τοπίου. Η περιοχή που προήλθε από την καθίζηση στο συγκεκριμένο σημείο ανατολικά του κάστρου είναι εύφορη και κάποιος θα μπορούσε να εικάσει ότι η εκμετάλλευσή της θα ήταν αναγκαία για τη συντήρηση των κατοίκων του οχυρού. Ίσως μάλιστα η ύπαρξη αυτής της φυσικής διαμόρφωσης τόσο κοντά στο κάστρο να μπορεί εν μέρει να δικαιολογήσει και την επιλογή του χώρου για την κατασκευή του.

Εικ. 51: Γενική άποψη του κάστρου από ΒΔ.

Το κάστρο έχει μορφή ακανόνιστου πενταπλεύρου. Η πρόσβαση γίνεται από τα βορειοδυτικά, μέσω της κύριας πύλης. Η περιοχή είναι ομαλή και τούτο άλλωστε είναι η αιτία της ισχυρής οχύρωσής της.

Κατά την περιγραφή των οχυρωματικών στοιχείων του κάστρου θα ξεκινήσουμε από τα σημεία πρόσβασης, τις πύλες που εντοπίζονται στα τείχη, και θα ακολουθήσει η περιγραφή των διαφόρων τμημάτων των τειχών. Στο κάστρο της Αντιμάχειας, εκτός του ημικυκλικού προμαχώνα δε διακρίνονται άλλες εξέχουσες του τείχους κατασκευές. Πύργοι λοιπόν με την έννοια του αυτόνομου κτιρίου που είναι ψηλότερο από τα τείχη και εξέχει από αυτά δε σώζονται εδώ. Όσον

αφορά τη γωνία Η όμως, που αποτελούσε καίριο και ευπρόσβλητο σημείο, καταβλήθηκε προσπάθεια να ενισχυθεί η άμυνά της με τη δημιουργία, σε μεταγενέστερη φάση, μιας εσωτερικής κατασκευής. Η διαμόρφωση αυτή, που αποτελεί μια «μεταβατική» λύση στην προσπάθεια αντιμετώπισης των πυροβόλων όπλων, δε θα εξεταστεί ξεχωριστά ως πύργος για κανόνια ή μορφή πρώιμου προμαχώνα, αφού δεν εξυπηρετεί τις ανάγκες πλευρικής κάλυψης των παρακείμενων τειχών[38].

Κατά τα τελευταία χρόνια εκπονήθηκε συνολική μελέτη ανάδειξης του κάστρου στα πλαίσια του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους». Σε εφαρμογή της μελέτης αυτής διαμορφώθηκαν διαδρομές στο εσωτερικό του περιβόλου, κατασκευάστηκε εκδοτήριο εισιτηρίων και αναψυκτήριο (βλ. και παρακάτω, σ. 154-5, εικ. 120α, β, γ), ενώ αντιμετωπίστηκε και το θέμα του φωτισμού. Οι εικόνες που περιλαμβάνονται στο κείμενο που ακολουθεί αποδίδουν τη μορφή του χώρου πριν τις επεμβάσεις αυτές, οι οποίες σε καμιά περίπτωση δεν έχουν αλλοιώσει τα οχυρωματικά χαρακτηριστικά.

Β. Πύλες

Στο κάστρο της Αντιμάχειας διακρίνεται καταρχήν το σύστημα της **κυρίας εισόδου** στο εσωτερικό του περιβόλου, το οποίο διαμορφώνεται στη βόρεια-βορειοδυτική πλευρά του κάστρου και περιλαμβάνει τις **πύλες 1** και **2**· η πύλη 1 ανοίγεται στα πλευρά του **ημικυκλικού προμαχώνα**, ενώ η πύλη 2 στο τείχος του περιβόλου. Ίχνη από μία δευτερεύουσα πυλίδα (**πύλη 4**), που όμως κλείστηκε σε μεταγενέστερη περίοδο, σώζονται στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του κάστρου. Τέλος, πύλη μνημειακών διαστάσεων (**πύλη 3**) ανοιγόταν στο εσωτερικό του περιβόλου, στο νότιο τμήμα του τοίχου Τ1-Τ2.

ΚΥΡΙΑ ΕΙΣΟΔΟΣ

Το σύστημα της κύριας εισόδου είναι ίσως και το πολυπλοκότερο σημείο του κάστρου. Είναι εμφανής η συνεχής φροντίδα για τη βελτίωση της αμυντικής του ικανότητας. Θα περιγράψουμε καταρχήν την κατάσταση που σήμερα παρατηρείται και κατόπιν θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μία ερμηνεία για τις οικοδομικές φάσεις που διακρίνονται εδώ. Για την κατανόηση των αλλαγών που υπέστη, αναγκαστικά πρέπει να αναφερθούμε και στις διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στα τμήματα της Πύλης 2-Κ και της Πύλης 2-Α-Β1. Τούτο θα γίνει πρωθύστερα από την καθαυτό περιγραφή των τμημάτων, η οποία ακολουθεί στη σχετική ενότητα.

Το σύστημα πρόσβασης στο κάστρο πρέπει να μελετάται ως ενιαίο σύνολο. Οι άξονες των δύο πυλών που θα περιγραφούν σχηματίζουν μεταξύ τους ορθή γωνία. Για να εισέλθει κανείς στο κάστρο, περνάει πρώτα από την πύλη 1 (σχ. 4, εικ. 52, 54), στην ανατολική πλευρά του ημικυκλικού προμαχώνα. Από εκεί ξεκινά ευρύ κεκλιμένο επίπεδο προς το εσωτερικό του προμαχώνα, διαμορφω-

μένο με πλατιά σκαλοπάτια, που καταλήγει στο ύψος της πλατείας του. Στο μέσον περίπου της αυλής του προμαχώνα σώζεται ο μικρός χαμηλός τοίχος α, ο οποίος βαίνει παράλληλα προς τον άξονα των τειχών. Κάνοντας στροφή 90 μοιρών προς τα αριστερά, εισέρχεται κανείς στον περίβολο του κάστρου μέσω της πύλης 2 (εικ. 53).

Προμαχώνας

Ο προμαχώνας προεξέχει του τείχους και ουσιαστικά δεν έχει λειτουργική εξάρτηση από αυτό, έρχεται απλώς να «ακουμπήσει» στη σκάρπα του τείχους (εικ. 54, 55, 56). Είναι ένα ευρύ χαμηλό ημικυκλικό κτίσμα με σκάρπα, cordone και παραπέτο, που χρησιμοποιεί αποκλειστικά στην άμυνά του κανόνια σε δύο επάλληλες σειρές. Πρόκειται για μεταβατική μορφή, με παράλληλα τόσο στα Δωδεκάνησα όσο και σε πολλά κάστρα της Δ. Ευρώπης[39]. Στο εσωτερικό του δημιουργείται κυκλική αυλή, από την οποία ξεκινούν οι γαλαρίες, που καταλήγουν στις κανονιοθυρίδες του κατώτερου επιπέδου· στην ίδια αυλή ανοίγεται και η πρόσβαση για την πλατεία των επάλξεων (εικ. 57). Ο προμαχώνας δε θα μας απασχολήσει περαιτέρω, αφού πρόκειται για μια εξελιγμένη μορφή οχύρωσης για την αντιμετώπιση κανονιών.

Εικ. 52: Πύλη 1 του ημικυκλικού προμαχώνα, εξωτερική πλευρά.

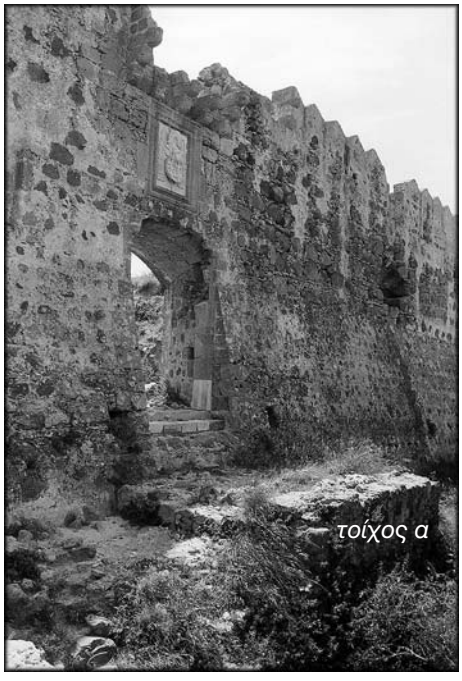

Εικ. 53: Πύλη 2, μέρος του τμήματος Α-Πύλη 2-Κ, τοίχος α, εξωτερική πλευρά από Β.

Σχ. 4: Κάστρο Αντιμάχειας
κύρια είσοδος και εσωτερικός περίβολος

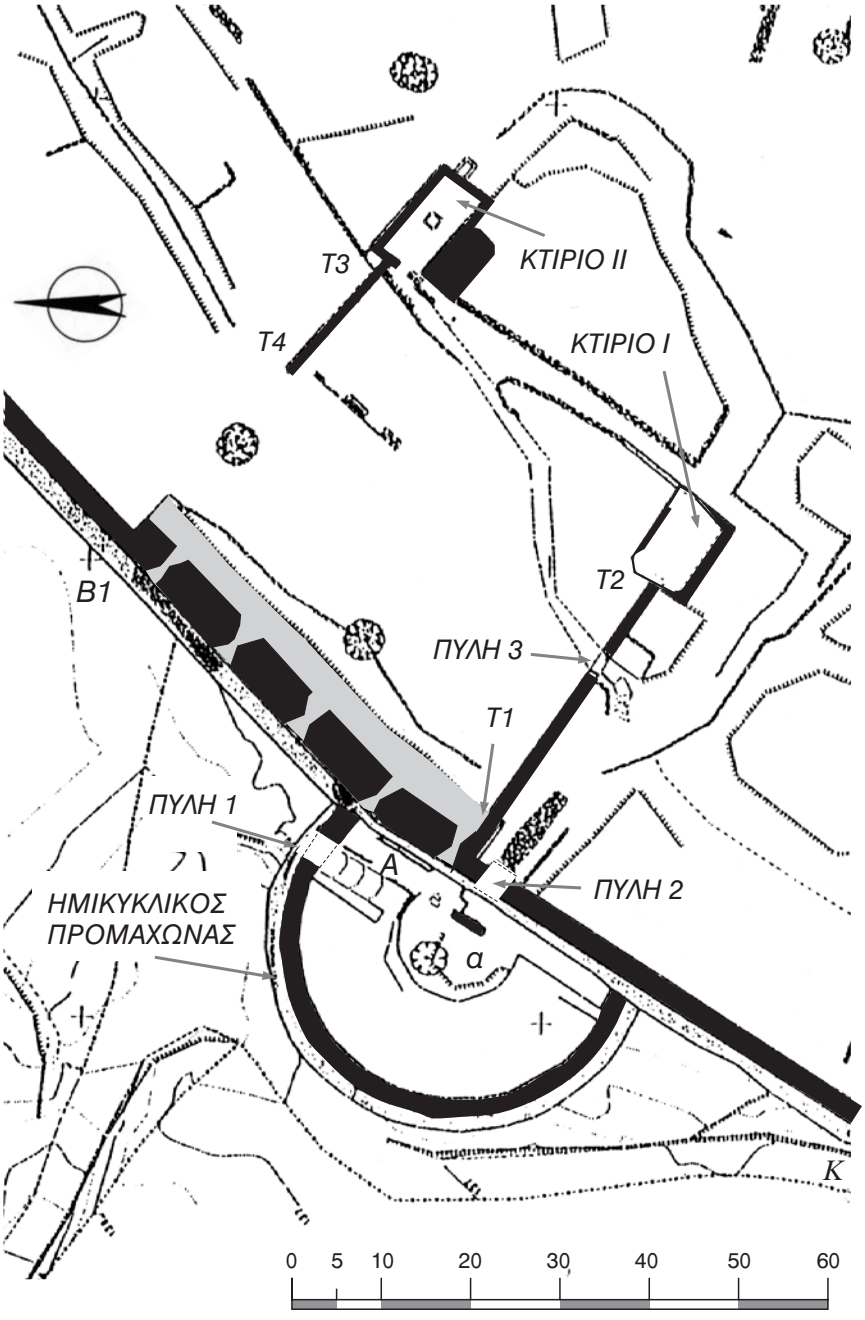

Πηγή: ΤΑΠ

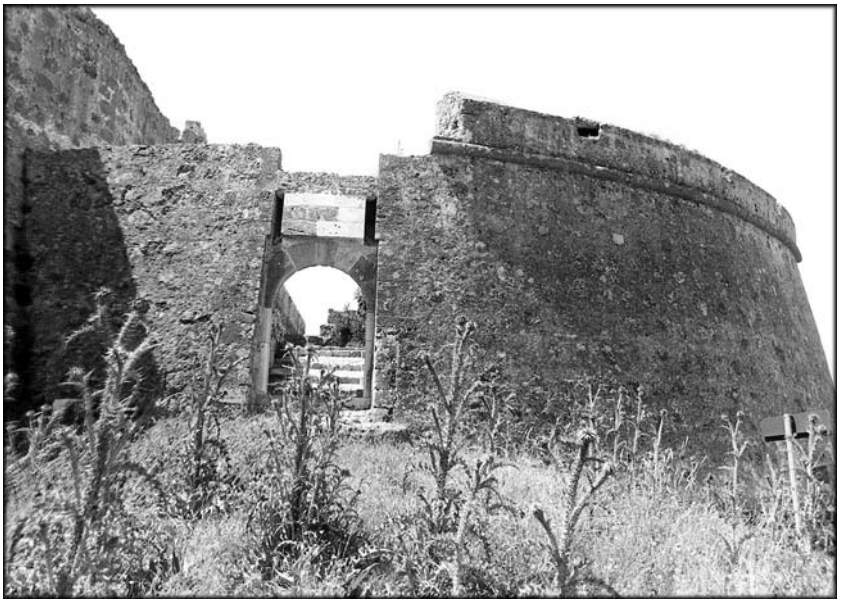

Εικ. 54: Ημικυκλικός προμαχώνας, εξωτερική πλευρά από ΒΑ.

Εικ. 55: Ημικυκλικός προμαχώνας, σημείο επαφής του ΒΑ άκρου με το τείχος της Πύλης 2-Α-Β1, εσωτερική πλευρά από ΝΔ.

Μας ενδιαφέρει εντούτοις το γεγονός ότι, σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες[40], παρά τις αντίθετες απόψεις που είχαν διατυπωθεί από παλιότερους ερευνητές[41], ο προμαχώνας μπορεί να χρονολογηθεί στα πρώτα χρόνια του 16ου αι., ίσως στην εποχή του μαγίστρου Caretto (1513-21). Τούτο αποδεικνύεται με βάση τα μορφολογικά στοιχεία που προκύπτουν από τη σύγκρισή του με αντίστοιχα έργα σε άλλα ιπποτικά κάστρα των Δωδεκανήσων[42].

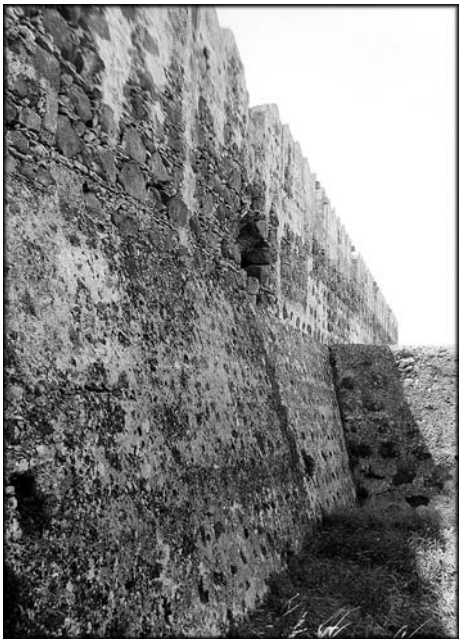

Εικ. 56: Τμήμα της Πύλης 2-Κ, σημείο επαφής του ΝΔ άκρου του ημικυκλικού προμαχώνα με το τείχος από την εσωτερική πλευρά, άποψη από ΒΑ.

Ας σημειωθεί ότι στον προμαχώνα διακρίνονται και μεταγενέστερες προσθήκες: το παραπέτο έχει ανυψωθεί ώστε να προστεθεί μια σειρά από τυφεκιοθυρίδες, που είναι ορθογώνια ανοίγματα με κάτοψη επίσης ορθογώνια για να χρησιμοποιούνται από φορητά πυροβόλα όπλα[43]. Η ζώνη των τυφεκιοθυρίδων αυτών χρονολογείται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αντίστοιχα ανοίγματα βρίσκονται και στον εσωτερικό τοίχο της κατασκευής της γωνίας Η[44].

Εικ. 57: Η εσωτερική αυλή του προμαχώνα, άποψη από Α.

Πύλη 1

Η πύλη του προμαχώνα (πύλη 1), που παράλληλα χρησιμεύει ως εξωτερική είσοδος του κάστρου, ανοίγεται στη σκάρπα της ανατολικής του παρειάς (εικ. 52, 54). Η είσοδος στα πλάγια ενός πύργου (στη συγκεκριμένη περίπτωση προμαχώνα) είναι συνηθισμένη αμυντική πρακτική, η λογική της οποίας διατυπώνεται ήδη από το Βιτρούβιο[45]. Στόχο έχει να κόψει την επιθετική ορμή του αντιπάλου, να δημιουργήσει την ανάγκη διαρκών ελιγμών εξωτερικά, αλλά και εσωτερικά του πύργου· τέλος, να καταστήσει πιο ευπρόσβλητο τον εχθρό στους υπερασπιστές. Από τις βυζαντινές οχυρώσεις μπορούν να αναφερθούν παραδείγματα στην Αφρική, στη Συρία και στη Μικρά Ασία[46], ενώ το ίδιο σύστημα εμφανίζεται σε πολλά σταυροφορικά κάστρα[47].

Στην κατασκευή της πύλης 1 έχουν χρησιμοποιηθεί αρκετά μαρμάρινα σπόλια. Το πλαίσιό της είναι ορθογώνιο. Σε αυτό εγγράφεται ημικυκλικό πώρινο τόξο, που στηρίζεται στις παραστάδες και γεννάται σε ύψος περίπου 2 μ. από το μαρμάρινο κατώφλι. Εξωτερικά της πύλης θα πρέπει να υπήρχε ανασυρόμενη γέφυρα, που, όταν σηκωνόταν, εφάρμοζε στο ορθογώνιο πλαίσιο. Στις δύο πλευρές της σκάρπας, εξωτερικά της πύλης στο επίπεδο του κατωφλιού, σώζονται δύο αντωπές οπές (εικ. 52). Είναι πιθανόν σε αυτές να εφάρμοζε ο οριζόντιος άξονας της βάσης της γέφυρας, γύρω από τον οποίο αυτή περιστρεφόταν. Στην τοιχοδομία επίσης πάνω από την πύλη διακρίνονται δύο κάθετες, παράλληλες μεταξύ τους, σχισμές[48] (εικ. 54). Αν και το μεγαλύτερο μέρος της ανωδομής πάνω από την πύλη 1 έχει καταστραφεί, εικάζεται ότι η ανασυρόμενη γέφυρα ανήκε σε τύπο γέφυρας της οποίας ο μηχανισμός λειτουργούσε με τη βοήθεια δύο παράλληλων ανασυρόμενων δοκαριών και αντίβαρου. Όταν η γέφυρα ήταν σε όρθια θέση, τα δοκάρια εφάρμοζαν στις κάθετες σχισμές. Ο τύπος αυτός στη Ρόδο εμφανίζεται μόνο σε δύο περιπτώσεις[49], που χρονολογούνται στο β′ μισό του 15ου αι. και στις αρχές του 16ου αι., και θεωρείται σχετικά σπάνιος[50]. Στη Δύση εμφανίζεται ήδη από το β′ μισό του 14ου αι. και έκτοτε γνωρίζει ευρεία διάδοση[51].

Η αρχική διαμόρφωση εξωτερικά της πύλης 1, ο τρόπος πρόσβασης δηλαδή προς τον προμαχώνα, είναι σήμερα δυσδιάκριτος. Πριν τις εργασίες ανάδειξης των τελευταίων ετών σώζονταν κάποια υπολείμματα σκαλοπατιών, τα οποία και συντηρήθηκαν. Τα σκαλοπάτια αυτά διακρίνονται σε πολύ καλύτερη κατάσταση σε φωτογραφία που έχει δημοσιεύσει ο G. Gerola[52]. Μένει ανοιχτό το ερώτημα κατά πόσο αποτελούσαν μέρος της αρχικής κατασκευής ή μεταγενέστερη προσθήκη. Το δεύτερο είναι μάλλον πιθανότερο, αν αναλογιστεί κανείς ότι η δημιουργία της κλίμακας προϋποθέτει την κατάργηση της ανασυρόμενης γέφυρας.

Πύλη 2

Η κατασκευή της πύλης 2 (εικ. 53, 58) είναι παρόμοια με αυτή της εξωτερικής. Ανοίγεται στη σκάρπα, που καλύπτει όλη τη βόρεια πλευρά των τειχών, και σε ύψος περίπου 2,50-3 μ. από την επιφάνεια του οροπεδίου. Η σκάρπα αυτή είναι κτισμένη με λίθους αδρά κατεργασμένους, τοποθετημένους σε σειρές, με μικρότερες πέτρες που παρεμβάλλονται στους αρμούς. Στις κατώτερες σειρές χρησιμοποιούνται πολύ μεγαλύτερες πέτρες από ό,τι στις ανώτερες. Η τοιχοδομία διασώζει το συμπαγές κονίαμα του αρμολογήματος. Στις παρειές της πύλης τα μέτωπα της σκάρπας κατασκευάζονται με καλοκομμένους πωρόλιθους, καλά συναρμοσμένους με ελάχιστο συνδετικό κονίαμα (εικ. 59). Η πύλη 2 σχηματίζει, όπως και αυτή του προμαχώνα (πύλη 1), εξωτερικά ορθογώνιο πλαίσιο, στο οποίο εγγράφεται τόξο. Από το τόξο σώζονται μόνο οι δόμοι της γένεσής του. Η άνω πλευρά του ορθογώνιου πλαισίου έχει διαβρωθεί, δίνοντας την εντύπωση καμπύλης απόληξης. Διακρίνεται όμως καθαρά σε φωτογραφία που είχε δημοσιεύσει ο G. Gerola[53].

Εικ. 58: Τμήμα της Πύλης 2-Α, εξωτερική πλευρά από ΝΔ.

Τα πλευρικά τοιχώματα της πύλης 2 διευρύνονται προς το εσωτερικό και καλύπτονται με χαμηλή καμάρα (εικ. 60). Τα στοιχεία αυτά είναι σημαντικά,

Εικ. 59: Βόρεια παραστάδα από ΝΔ.

διότι αντίστοιχη διαμόρφωση παρατηρείται και στην πύλη στο Καστέλλι Κεφάλου, γεγονός που βοηθά στη χρονολογική ένταξη της τελευταίας[54]. Ως προς την κατασκευή της πύλης 2, στα ορατά σημεία (πλαϊνά τοιχώματα και μέτωπο προς την εσωτερική πλευρά) χρησιμοποιούνται αδρά κατεργασμένοι λίθοι μεγάλων διαστάσεων, τοποθετημένοι σε σειρές, με παρεμβολή μικρότερων λίθων στους αρμούς. Ο πυρήνας της κατασκευής αποτελείται από αργολιθοδομή και άφθονο κονίαμα. Το κονίαμα είναι εξαιρετικά λευκό, συμπαγές και χωρίς προσμείξεις. Τα μέτωπα του τόξου και των παραστάδων κτίζονται επιμελημένα με λαξευμένους πωρόλιθους.

Εικ. 60: Εσωτερική πλευρά.

Στην πρόσοψη της πύλης 2 (εικ. 53, 59) το κατώφλι είναι κατασκευασμένο από τρεις δόμους, με οπές στα άκρα για τις στρόφιγγες των θυρών (τόρμους). Οι παραστάδες σχηματίζουν εσοχές εσωτερικά όπου θα εφάρμοζαν δίφυλλες πόρτες, των οποίων οι άξονες περιστρέφονταν στους τόρμους του κατωφλιού. Αμπάρα, η οποία θα εισχωρούσε σε δύο τετράγωνες εσοχές που σώζονται εσωτερικά της πύλης, θα ασφάλιζε τις πόρτες. Τέλος, κάθετες εσοχές παρατηρούνται και στην εξωτερική πλευρά των παραστάδων. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στην ύπαρξη κινητής γέφυρας, που, όταν έκλεινε, θα εφάρμοζε στις εσοχές αυτές. Πρόσθετο στοιχείο για την κινητή γέφυρα είναι και η ύπαρξη δύο πλάγιων αντωπών οπών, που ανοίγονται σήμερα στο πάχος της σκάρπας (από μία σε κάθε πλευρά), εξωτερικά του κατωφλιού. Εκεί θα προσαρμοζόταν ο σταθερός οριζόντιος άξονας του κάτω τμήματος της γέφυρας. Εντούτοις, δε σώζεται κανένα ίχνος από το μηχανισμό ανύψωσης της γέφυρας (οπές για τις αλυσίδες ή εσοχές για την προσαρμογή ξύλινων στηριγμάτων) πάνω από την πύλη 2, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά. Προφανώς επρόκειτο για ελαφριά κατασκευή, που μπορούσε να λειτουργήσει και να ανασηκώνεται με τη χρήση απλού αντίβαρου ή αλυσίδας από το εσωτερικό της πύλης. Η μορφή αυτή γέφυρας είναι γνωστή από τις οχυρώσεις της Ρόδου[55] και εντάσσεται στην ιπποτική αρχιτεκτονική του 14ου-15ου αι., ενώ αποτελεί κοινό τύπο της μεσαιωνικής οχυρωματικής μετά το 12ο αι.[56]

Στο τείχος πάνω από την πύλη 2 υπάρχει πώρινο πλαίσιο με τριπλό κυμάτιο (εικ. 61). Στο εσωτερικό του αναγνωρίζεται οικόσημο του μαγίστρου d' Aubusson, προφανώς στην αρχική του θέση. Το οικόσημο του μαγίστρου είναι ενσωματωμένο με αυτό του Τάγματος και φέρει από πάνω τιάρα καρδιναλίου και από κάτω τη χρονολογία 1494[57]. Η δόμηση του τείχους γύρω από το οικόσημο είναι περισσότερο προσεγμένη, με καλά κατεργασμένους και προσαρμοσμένους πώρινους λίθους (εικ. 58).

Εικ. 61: Οικόσημο του μαγίστρου d'Aubusson πάνω από την πύλη 2.

Πάνω από το οικόσημο προεξέχουν πέντε πώρινα φουρούσια, το καθένα από τα οποία αποτελείται από τρεις προβόλους, που θα στήριζαν εξώστη

με καταχύστρες του τύπου της σειράς ολιγάριθμων καταχυστρών (αγγ. box machicolations, γαλλ. bretêche). Οι πέτρινες καταχύστρες σε φουρούσια αυτού του τύπου, πάνω από πύλες και άλλα ευπρόσβλητα σημεία του περιβόλου για την καλύτερη προστασία τους, κατασκευάζονται στη Δύση από το 13ο αι.[58], ενώ περίπου έναν αιώνα νωρίτερα εμφανίζονται σε σταυροφορικά κάστρα, όπως το Saone[59] (αρχές 12ου αι.) και το Crac des Chevaliers[60]. Σε αντίθεση με τις συνεχόμενες καταχύστρες, που καταλαμβάνουν όλο το μήκος των τειχών ή των πλευρών των πύργων και οι οποίες στη δυτική οχυρωματική αντικατέστησαν αντίστοιχες προγενέστερες ξύλινες κατασκευές[61], ο τύπος με τη σειρά ολιγάριθμων καταχυστρών (όπως αυτές της Αντιμάχειας) θεωρήθηκε στοιχείο της βυζαντινής και αραβικής Ανατολής, που μεταφέρθηκε στη Δύση μέσω των σταυροφοριών[62]. Σε κάστρα και πύργους του ελλαδικού χώρου καταχύστρες πάνω από πύλες παρατηρούνται από το 13ο αι. και μετά[63]. Στην Κω ολιγάριθμη σειρά καταχυστρών διακρίνεται και σε άλλα σημεία του κάστρου της Αντιμάχειας, αλλά και στις οχυρώσεις της πρωτεύουσας του νησιού[64], ενώ αντίστοιχες κατασκευές παρατηρούνται και στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου[65].

Χρονολόγηση της κύριας εισόδου

Η προσπάθεια ερμηνείας και χρονολόγησης των οικοδομικών στοιχείων του συστήματος της κύριας εισόδου του κάστρου πρέπει να συνδυαστεί με τη γενικότερη ερμηνεία των σχέσεων του προμαχώνα με τα συνεχόμενα με αυτόν τμήματα του περιβόλου. Είναι λογικό ότι η περαιτέρω μελέτη του οικοδομήματος αυτού θα πρέπει να λάβει υπόψη τα αντίστοιχα παραδείγματα από τα τείχη της Ρόδου[66], όπου κατασκευές πρώιμων προμαχώνων έρχονται να ενισχύσουν μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση, με το βάρος να πέφτει στην άμυνα των πυλών της πόλης.

Το δυτικό άκρο του προμαχώνα στην Αντιμάχεια συνέχεται με τη σκάρπα του τμήματος της Πύλης 2-Κ (σχ. 4, εικ. 56). Το τμήμα αυτό (όπως και όλο το τείχος της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ[67]) χρονολογείται με βάση τόσο το οικόσημο του d'Aubusson πάνω από την πύλη 2, με τη χρονολογία 1494, όσο και τα γνωστά από τη Ρόδο πρότυπα[68], και αποδίδεται στα τέλη του 15ου αι. Το ανατολικό άκρο του προμαχώνα συνέχεται με το τείχος του κάστρου στο τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 (βλ. σχ. 4, εικ. 55). Το τμήμα αυτό[69] είχε κτιστεί στα τέλη του 15ου αι. και ενισχύθηκε εσωτερικά κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι., ώστε να ανταποκρίνεται σε μία λογική χρήσης πυροβόλων όπλων σαφώς πιο «εξελιγμένη» από το τμήμα της Πύλης 2-Κ.

Η χρονολόγηση του προμαχώνα στο 16ο αι. αποκλείει το να συνανήκει αυτός με το τμήμα της Πύλης 2-Κ. Το ερώτημα είναι εάν κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με την ενίσχυση του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1. Τούτο δε φαίνεται να ισχύει, διότι η προσθήκη του προμαχώνα αχρήστευσε την αμυντική

ικανότητα της δυτικότερης κανονιοθυρίδας του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1. Μετά την κατασκευή του προμαχώνα, το πεδίο βολής της κανονιοθυρίδας αυτής, που ανήκει στη φάση ενίσχυσης του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1, καταλήφθηκε από την πλατεία του προμαχώνα, επομένως η κανονιοθυρίδα αχρηστεύτηκε. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η ενίσχυση του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 προηγήθηκε της κατασκευής του προμαχώνα (σχ. 4).

Συνοψίζοντας, στο σύστημα της κεντρικής πύλης του κάστρου (πύλες 1 και 2) μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη των εξής οικοδομικών φάσεων: Από την πρώτη περίοδο του κάστρου (α′ μισό 14ου αι.) δε σώζονται στην περιοχή αυτή στοιχεία για την ύπαρξη πύλης. Η παλαιότερη οικοδομική περίοδος χρονολογείται με βάση τα στοιχεία για την αρχιτεκτονική μορφή του τμήματος της Πύλης 2-Κ (όπως και των τμημάτων Κ-Ι-Θ και Β1-Β[70]) και μπορεί να τοποθετηθεί στα τέλη του 15ου αι. Εντάσσεται στις εκτεταμένες επισκευές που υφίστανται όλα τα κάστρα της Κω, για να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη οθωμανική επιθετικότητα, στα πλαίσια πάντα των εξελίξεων που επέφερε η χρήση πυροβόλων όπλων[71]. Μπορεί, με μεγάλη πιθανότητα, να συνδυαστεί με το οικόσημο του μαγίστρου d'Aubusson και τη χρονολογία 1494 πάνω από την πύλη 2, καθώς και με τις εργασίες συντήρησης μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1493[72]. Εδώ ανήκει η πύλη 2, με την ανασυρόμενη γέφυρα, τη σκάρπα και τις καταχύστρες. Ο τοίχος α θα μπορούσε σε αυτή την περίπτωση να αποτελεί το σημείο στήριξης του άλλου άκρου της ανασυρόμενης γέφυρας.

Η ενίσχυση του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1, η οποία λαμβάνει χώρα μετά την κατασκευή της πύλης 2 και πριν την κατασκευή του προμαχώνα, σηματοδοτεί τη δεύτερη οικοδομική περίοδο στην περιοχή της κεντρικής εισόδου. Τα στοιχεία της φαίνεται να την εντάσσουν στις αρχές του 16ου αι[73]. Σε μια επόμενη φάση όχι πολύ μεταγενέστερη της προηγούμενης, ίσως στη δεύτερη δεκαετία του 16ου αι., κατασκευάστηκε ο ημικυκλικός προμαχώνας και η πύλη 1[74]. Για να φτάσει κανείς από τη νεότερη εξωτερική πύλη 1 στην παλαιότερη πύλη 2, έπρεπε πλέον να ακολουθήσει πορεία που θυμίζει μαίανδρο με τρεις στροφές των 90 μοιρών (σύμφωνα τουλάχιστον με την αναπαράσταση-συμπλήρωση του S. Spiteri[75]). Σε αυτή τη διαμόρφωση ο τοίχος α είχε ρόλο αναλημματικού τοίχου.

Τέλος, σε επόμενη οικοδομική περίοδο, μέσα στην Τουρκοκρατία, χρονολογείται η ζώνη τυφεκιοθυρίδων που προστέθηκε στο παραπέτο του προμαχώνα.

ΠΥΛΗ 4

Εκτός από το σύστημα της κυρίας πύλης (πύλες 1 και 2), στην Αντιμάχεια σώζονται αρχιτεκτονικά ίχνη τα οποία θα μπορούσαν να αποδοθούν σε μια δευτερεύουσα πυλίδα (πύλη 4, εικ. 62).

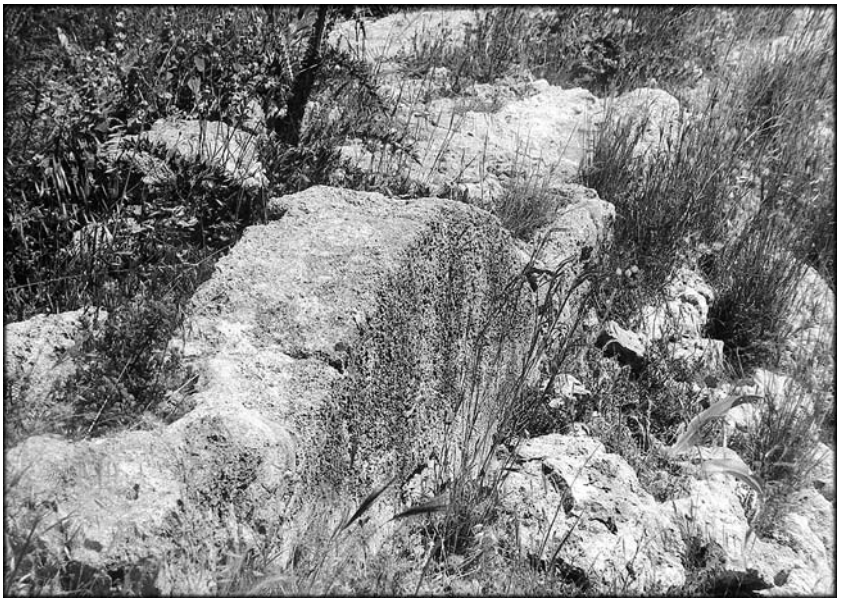

Εικ. 62: Το εξέχον τμήμα του τόξου της πύλης 4, άποψη από Δ.

Κοντά στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς των τειχών σώζεται ημικυκλικό τόξο από καλοδουλεμένους πώρους, που εξέχει σήμερα του κατεστραμμένου τείχους. Πρόκειται, λόγω του μεγέθους και της θέσης του, για ανωδομή παλαιότερης πυλίδας, η οποία κλείστηκε όταν προστέθηκε στην πλευρά αυτή εξωτερική σκάρπα. Η εξωτερική αυτή σκάρπα, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, χρονολογείται μετά το 1600[76]. Η πυλίδα προφανώς οδηγούσε προς την κοιλάδα της Καρδάμαινας και εξασφάλιζε την έξοδο των κατοίκων προς τα χωράφια τους σε καιρό ειρήνης ή εξυπηρετούσε λόγους αιφνιδιασμού σε καιρό πολέμου. Πρέπει να συνανήκει χρονολογικά με τα κατακόρυφα τείχη της νότιας πλευράς του κάστρου (τμήματα Η-Ζ-Ε-Δ), που τοποθετούνται στο διάστημα από το α′ μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι.[77]

ΠΥΛΗ 3

Το κατώτερο τμήμα από μία πύλη (πύλη 3) μνημειακών διαστάσεων σώζεται στο εσωτερικό του κάστρου και διατρυπά τον τοίχο Τ1-Τ2, ο οποίος ανήκει στον εσωτερικό περίβολο που αναγνωρίζεται στο χώρο νότια του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 (εικ. 63, 64). Τόσο για τον εσωτερικό περίβολο όσο και για την πύλη 3 γίνεται λόγος παρακάτω[78].

Εικ. 63: Πύλη 3, εξωτερική άποψη από ΝΔ.

Εικ. 64: Πύλη 2 (βάθος), τοίχος Τ1-Τ2, πύλη 3, άποψη από Ν.

Γ. Τείχη

Κατά την εξέταση των τειχών της Αντιμάχειας οδηγούμαστε σε ορισμένους διαχωρισμούς. Κατά πρώτον, είναι εμφανής η διαφορά στην κατασκευή ανάμεσα στη βορειοδυτική και δυτική πλευρά από τη μία, και στη νότια και ανατολική πλευρά από την άλλη.

Η βορειοδυτική και δυτική πλευρά (**τμήμα Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η**, σχ. 3) είναι κτισμένες προς το οροπέδιο ή στην αρχή του γκρεμνού, επομένως είναι ιδιαίτερα ευπρόσβλητες. Προσεκτική παρατήρηση αποκαλύπτει τη συνεχή προσπάθεια που καταβλήθηκε για τη βελτίωση της άμυνάς τους. Το αρχιτεκτονικό σχέδιο παρουσιάζει κανονικότητα και είναι περισσότερο λογικό. Ευθύγραμμα τμήματα συνδέονται με αμβλείες γωνίες, ώστε να αποφεύγονται οι οξείες γωνίες που δημιουργούν «νεκρά σημεία»[79]. Μέχρι το ήμισυ περίπου του ύψους τους, τα τείχη αυτά διαμορφώνουν στην εξωτερική τους πλευρά ελαφρά σκάρπα (σε μερικά σημεία η σκάρπα φτάνει μέχρι και τα τρία τέταρτα του συνολικού ύψους). Το άνω τμήμα τους είναι κατακόρυφο μέχρι το επίπεδο των πριονωτών επάλξεων που επιστέφουν ή διασώζονται μετασκευασμένες στο μεγαλύτερο κομμάτι των τειχών. Η τοιχοδομία αποτελείται από σχετικά μεγάλους, σχεδόν ακατέργαστους λίθους τοποθετημένους σε σειρές, με μικρότερες πέτρες στους αρμούς. Σε μερικά μόνο σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί για τον ίδιο λόγο βήσσαλα (εικ. 51, 65).

Εικ. 65: Τμήμα της Πύλης 2-Κ-Ι, εξωτερική πλευρά από Β.

Αντίθετα, η νότια και ανατολική πλευρά (**τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ-Δ1-Γ-Β**, σχ. 3) είναι φυσικά οχυρές και γι' αυτό οι αρχές που διέπουν τις οχυρώσεις τους είναι πολύ διαφορετικές: τα τείχη, εκτός από το τμήμα Η-Ζ-Ε, όπου είναι ακόμα δυνατή η δόμηση σε ευθύγραμμα τμήματα, ακολουθούν την πορεία του χείλους του γκρεμνού (εικ. 66).

Εικ. 66: Τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ, εξωτερική πλευρά από Α.

Το πάχος τους ποτέ δεν ξεπερνά το 1,50 μ. και το κτίσιμο γίνεται με πολύ μικρότερες πέτρες. Στα τμήματα Δ1-Γ και Γ-Β ουσιαστικά σώζονται στο μεγαλύτερο μέρος μόνο οι κατώτεροι δόμοι του τείχους, στα σημεία όπου αυτό δεν έχει υποστεί ολική κατολίσθηση. Το έδαφος διαβρώνεται διαρκώς και οι σειρές δόμων που δεν έχουν υποχωρήσει έχουν συγκρατηθεί από λιγοστό χώμα. Ακόμα και η απλή παρατήρηση αυτών των τμημάτων εμπεριέχει κινδύνους. Στο τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ διατηρείται σκάρπα που προστέθηκε στα κατώτερα στρώματα σε όλο του το μήκος, επειδή το βασικό πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί εδώ, εκτός από την οχύρωση, ήταν η στατική στερέωση των τειχών ώστε να μην υποχωρήσουν στον γκρεμνό.

Στις επόμενες σελίδες, ο περίβολος των τειχών της Αντιμάχειας θα εξεταστεί κατά τμήματα, με σημείο εκκίνησης την πύλη 2 στη βόρεια πλευρά:

1. τμήμα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β,
2. τμήμα Θ-Η,
3. τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ,
4. τμήμα Δ-Δ1,
5. τμήμα Δ1-Γ-Β και
6. τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1.

1. Τμήμα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και τμήμα Β1-Β

Τα τμήματα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ (εκτός της γωνίας Θ), καθώς και το τμήμα Β1-Β, σώζονται σε όλο το ύψος τους και ανήκουν στον ίδιο οχυρωματικό τύπο χωρίς μεταγενέστερες μετασκευές ή ενισχύσεις. Τα τείχη φτάνουν περίπου τα 12-13 μ. Είναι κτισμένα με μεγάλους, σχεδόν ακατέργαστους λίθους, που συνδέονται με άφθονο κονίαμα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς.

ΣΚΑΡΠΑ

Στο μέτωπο της σκάρπας σώζεται το παχύ συνδετικό κονίαμα, το οποίο όμως έχει φθαρεί σε μεγάλο βαθμό στο υπερκείμενο κατακόρυφο τμήμα. Δίνεται έτσι η εντύπωση ότι πρόκειται για δύο οικοδομικές φάσεις, όπου το «μεταγενέστερο» κεκλιμένο τείχος έρχεται να ενισχύσει τη βάση του «προγενέστερου» κάθετου (εικ. 67). Τούτο δεν ισχύει, διότι η δόμηση του δύο τμημάτων του τείχους, αν αφαιρεθεί το συνδετικό κονίαμα του κεκλιμένου τμήματος, είναι ακριβώς η ίδια. Άλλωστε, στη βόρεια πλευρά της γωνίας Θ (εικ. 68), όπου σώζεται και το συνδετικό κονίαμα του κάθετου τμήματος, διαφορά οπτική ανάμεσα στα δύο μέρη δεν υφίσταται. Επομένως η σκάρπα συνανήκει και χρονικά και οικοδομικά με το κάθετο τμήμα του τείχους, πρόκειται δηλαδή για ενιαία οικοδομική φάση. Επίσης, ένδειξη για το σύγχρονο της κατασκευής σκάρπας και κάθετου τμήματος αποτελεί και το γεγονός ότι η ύπαρξη της σκάρπας δεν αχρηστεύει κάποιο από τα στοιχεία του κατακόρυφου μέρους.

Εικ. 67: Μέρος του τμήματος της Πύλης 2-Κ, εξωτερική πλευρά από Β.

(τοξοθυρίδες, κανονιοθυρίδες κτλ.)· αντίθετα, σε όλο το μήκος των τειχών οι κανονιοθυρίδες ή οι τοξοθυρίδες ανοίγονται ακριβώς πάνω από τη σκάρπα.

Η μορφή της σκάρπας που παρατηρείται στα τείχη αυτά της Αντιμάχειας εντάσσεται στην ίδια κατηγορία με τα αντίστοιχα παραδείγματα από τις ιπποτικές οχυρώσεις της Ρόδου, όπου η χρήση σκάρπας για την αντιμετώπιση πυροβόλων όπλων εμφανίζεται κατά το 15ο αι. και γενικεύεται στα χρόνια μετά την πολιορκία του 1480[80]· επομένως μπορεί και αυτή να χρονολογηθεί από τα τέλη του 15ου μέχρι τις αρχές του 16ου αι. Η ίδια διάταξη με το κατακόρυφο ανώτερο τμήμα και το κατώτερο τείχος με τη σκάρπα παρατηρείται και στην πρώτη οικοδομική φάση των πλευρών της Πύλης 2-Α-Β1 και Θ-Η, η οποία συνανήκει χρονικά με τα εξεταζόμενα τείχη (εικ. 69, 70).

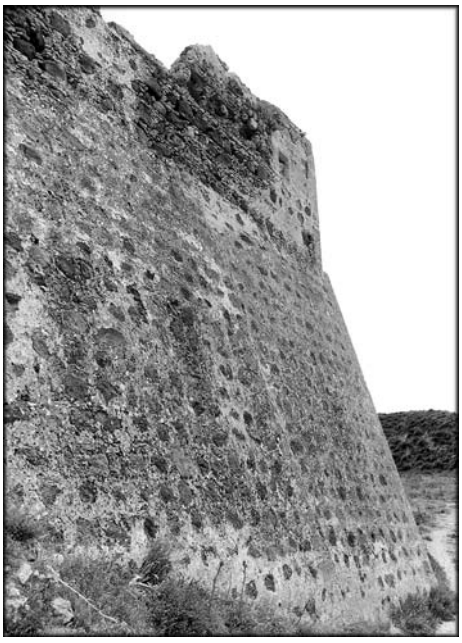

Εικ. 68: Βόρεια πλευρά της γωνίας Θ, εξωτερική άποψη από Β. Διακρίνεται το κατακόρυφο τμήμα και η σκάρπα.

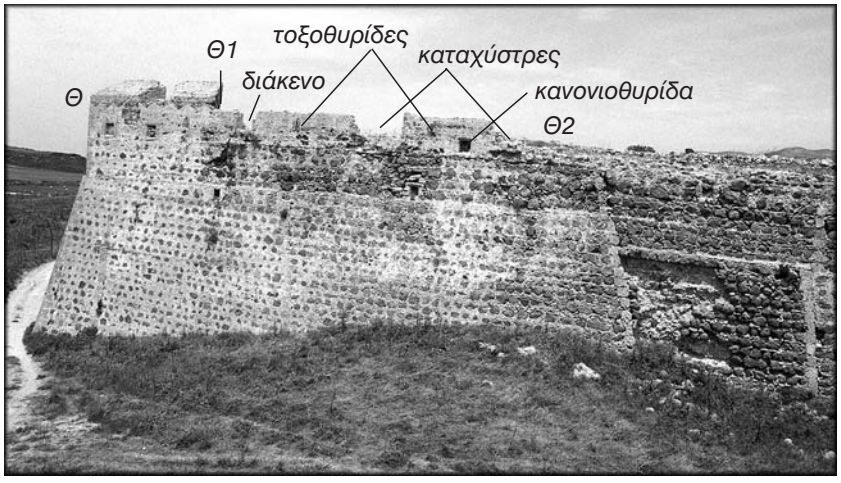

Εικ. 69: Τμήμα Θ-Η, βόρειο μισό, εξωτερική πλευρά από ΝΔ. Διακρίνονται κάθετες ζώνες στην τοιχοποιία και αρχιτεκτονικά στοιχεία των δύο οικοδομικών φάσεων με τοξοθυρίδες, επάλξεις, πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες, αλλά και κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου στα άκρα της πλευράς.

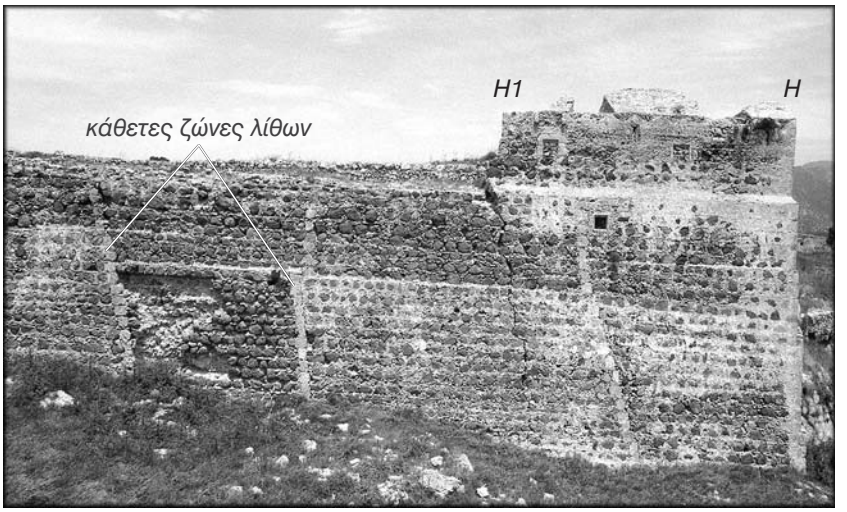

Εικ. 70: Τμήμα Θ-Η, νότιο μισό, εξωτερική πλευρά από ΝΔ.

ΚΑΤΑΚΟΡΥΦΟ ΤΜΗΜΑ

Στο κατακόρυφο τμήμα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β, πάνω από τη σκάρπα, τα τείχη φέρουν δύο ζώνες άμυνας με κανονιοθυρίδες στην κατώτερη και επάλξεις στην ανώτερη (εικ. 71). Στην κατώτερη ζώνη, στο εσωτερικό του τείχους και σε αραιά διαστήματα μεταξύ τους, ανοίγονται αβαθείς κοιλότητες/κόγχες μέσα στο πάχος του τείχους, που θα κατέληγαν στην εξωτερική όψη του τείχους σε πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες. Οι κόγχες έχουν τομή ημικυκλική και μέτωπο εσωτερικά που σχηματίζεται από τόξο με ορθογωνισμένους λίθους (εικ. 72). Πάνω από τις κόγχες αυτές εδράζεται ο περίδρομος, που εξυπηρετεί την ανώτερη ζώνη άμυνας. Από τα ανοίγματα στα οποία καταλήγουν οι κόγχες στην εξωτερική παρειά των τειχών και από τις επάλξεις, οι αμυνόμενοι θα έβαλλαν, κάτω με κανόνια και επάνω με τόξα, για την άμυνα του κάστρου.

Εικ. 71: Τμήμα Κ-Ι, εσωτερική πλευρά από ΝΑ. Η άνω ζώνη άμυνας με τις επάλξεις, τις τοξοθυρίδες και τον περίδρομο εδράζεται σε κόγχες, όπου ανοίγονται κανονιοθυρίδες.

Εικ. 72: Λεπτομέρεια της εσωτερικής πλευράς του τείχους στο τμήμα Κ-Ι, με την ημικυκλική κόγχη της κατώτερης ζώνης άμυνας και τον περίδρομο με τις επάλξεις.

Παρατηρήσεις στο κατακόρυφο τμήμα

Η **έδραση του περιδρόμου** των τειχών πάνω **σε σειρά από καμάρες ή τυφλές κόγχες** αποτελεί μία από τις γνωστότερες οχυρωματικές πρακτικές. Με την κατασκευή αυτή επιτυγχάνεται η εξοικονόμηση υλικού, η καλύτερη στατική του τείχους, η εξυπηρέτηση των αναγκών της φρουράς για προστασία και κάλυψη, η ευκολία επισκευής ρηγμάτων του τείχους από τηλεβόλα όπλα[81]. Παραδείγματα τέτοιων ανακουφιστικών κογχών στο πάχος των τειχών αναφέρονται ήδη από την κλασική και ρωμαϊκή αρχαιότητα[82]. Στη μεσαιωνική περίοδο, η μορφή αυτή της έδρασης του περιδρόμου διαδίδεται τόσο στα πλαίσια της δυτικής οχυρωματικής[83] όσο και στον ελληνικό χώρο· μπορούν να αναφερθούν τα τείχη της Ανδρούσας[84] (τέλος 13ου αι.), το κάστρο της Πάτρας[85], ο εξωτερικός περίβολος της μονής Δαφνίου[86] (11ος αι.), τα τείχη της ακρόπολης του Γυναικόκαστρου[87] (14ος αι.), ο εξωτερικός περίβολος του φρουρίου της Πύλου[88] (1573), η κάτω ακρόπολη του Ριζαίου στον Πόντο (14ος αι.)[89], το κάστρο της Αντιπάρου[90] (αρχές δεκαετίας 1440).

Η **ύπαρξη δύο** (όπως στην περίπτωση της Αντιμάχειας) ή περισσότερων **αμυντικών ζωνών**, πρακτική ήδη γνωστή από παραδείγματα της ρωμαϊκής περιόδου[91], εντάσσεται στα πλαίσια της «ενεργητικής άμυνας», έννοια που λαμβάνεται σοβαρά υπόψη κατά τη σχεδίαση των μεσαιωνικών οχυρώσεων. Στόχος είναι να μπορούν οι αμυνόμενοι, βάλλοντας με τα όπλα τους μέσα από τα ανοίγματα των τειχών, να καλύψουν αμυντικά όσο το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα του εξωτερικού χώρου του κάστρου[92]. Με αυτό τον τρόπο το κάστρο, πέραν της παθητικής ασφάλειας των τειχών, προσφέρει στους υπερασπιστές του τη δυνατότητα να αποκρούσουν με σχετική ευκολία εχθρικές επιδρομές. Δύο ή περισσότερες επάλληλες ζώνες άμυνας εμφανίζονται και πάλι στη Δύση, αλλά και στα σταυροφορικά βασίλεια της Ανατολής κατά το 12ο αι., συστηματοποιούνται όμως και γίνονται ο κανόνας από το 13ο αι. και μετά[93]. Αντίστοιχα παραδείγματα είναι γνωστά και από την περιοχή των Βαλκανίων[94].

Η αρχιτεκτονική κατασκευή της **κόγχης με θυρίδα βολής**, όπως τη συναντούμε στην Αντιμάχεια (αγγλ. embrasure, γαλλ. niche a tir), είναι από τις πιο διαδεδομένες και γνωστές μεσαιωνικές πρακτικές. Εξυπηρετεί τις θέσεις άμυνας, αρχικά για τόξα, μεταγενέστερα για πρώιμα πυροβόλα όπλα. Την περίοδο κατά την οποία η κόγχη καταλήγει ακόμα σε τοξοθυρίδα είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί από δύο συγχρόνως τοξότες, ώστε να εξασφαλίζεται μεγαλύτερη συχνότητα διαδοχικών ρίψεων[95]. Ως αρχιτεκτονική μορφή, η κόγχη με θυρίδα βολής εμφανίζεται από το τέλος του 12ου αι. σε πολλά κάστρα της Δύσης και χρησιμοποιείται μέχρι και τις αρχές του 16ου χωρίς εμφανείς μεταβολές, εκτός βέβαια από τη μορφή του ανοίγματος, το οποίο εξελίσσεται ανάλογα με τα όπλα που καλείται να εξυπηρετήσει[96], τόξα ή κανόνια.

Τα ανοίγματα στα οποία καταλήγουν οι κόγχες στην εξωτερική πλευρά των τειχών της Αντιμάχειας, που εξετάζουμε εδώ, είναι όλα κατεστραμμένα, επομένως η μορφή τους είναι δυσδιάκριτη. Εντούτοις, σώζονται πλαίσια ανοιγμάτων στην εξωτερική παρειά των τειχών τόσο στο τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 όσο και στο τμήμα Θ-Η, τα οποία χρονολογούνται στην ίδια οικοδομική περίοδο με τα τμήματα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β. Πρόκειται για μικρά τετράγωνα ανοίγματα με πώρινα πλαίσια. Στο τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1, πάνω από τα ανοίγματα υπήρχε στενή κάθετη σχισμή (εικ. 73), ενώ στην πλευρά Θ-Η τέτοια σχισμή δεν παρατηρείται (εικ. 69, 70). Τα τετράγωνα αυτά ανοίγματα είναι σήμερα φραγμένα και προφανώς αντιστοιχούσαν σε κόγχες (επιχωματωμένες σε μεταγενέστερη φάση και μη ορατές σήμερα στο εσωτερικό των τειχών)· ερμηνεύονται δε ως κανονιοθυρίδες κατ' αναλογία με αντίστοιχα παραδείγματα από τα τείχη της Ρόδου, όπου και εκεί τετράγωνες κανονιοθυρίδες ανοίγονται μέσα σε κόγχες στο εσωτερικό των τειχών.

Εικ. 73: Τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1, φραγμένη πρώιμη τετράγωνη κανονιοθυρίδα με σχισμή από πάνω, εξωτερική πλευρά.

Η μορφή αυτή **πρώιμης κανονιοθυρίδας**, με ή χωρίς σχισμή, είναι τυπική και γνωστή τόσο από τις ιπποτικές οχυρώσεις της Ρόδου όσο και από δυτι-

κά κάστρα· ανήκει δε στις πρώιμες προσπάθειες χρήσης πυρίτιδας για αμυντικούς σκοπούς[97]. Αν και δε δηλώνεται καθαρά από τον A. Gabriel, στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου πρέπει να εμφανίζεται στο β′ μισό του 15ου αι.[98] Εξυπηρετεί μικρά πυροβόλα όπλα, όχι ιδιαίτερα βαριά, με ένα χειριστή, ο οποίος κατόπτευε τον εξωτερικό χώρο από την οπτική σχισμή.

Η **ανώτερη ζώνη άμυνας** περιλαμβάνει τις επάλξεις (αγγλ., γαλλ. merlons) με πριονωτές απολήξεις, που διακόπτονται από διάκενα (αγγλ. crenels, γαλλ. creneau) (εικ. 71, 74). Στις δύο άκρες κάθε έπαλξης, στην εξωτερική της πλευρά, λίγο χαμηλότερα από τις πριονωτές απολήξεις, σώζονται πώρινες προεξοχές-πρόβολοι (εικ. 75). Αυτές στήριζαν τα ξύλινα διαφράγματα (αγγλ. shutters, γαλλ. huchettes de bois), που κάλυπταν τα διάκενα μεταξύ των επάλξων[99]. Κάθε έπαλξη φέρει από μία τοξοθυρίδα. Η κατασκευή τοξοθυρίδων στο πάχος των επάλξεων εμφανίζεται ως χαρακτηριστικό της δυτικής αρχιτεκτονικής από το τέλος του 12ου-αρχές 13ου αι. και μετά[100]. Ο τύπος επάλξεων που παρατηρείται στην Αντιμάχεια, με τα διάκενα, τους προβόλους, τις πριονωτές απολήξεις και τις τοξοθυρίδες, είναι η τυπική οχυρωματική μορφή που απαντάται στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου μέχρι το τέλος του 15ου αι., χωρίς μεγάλες διαφοροποιήσεις[101].

Εικ. 74: Τμήμα Β1-Β, ανώτερη ζώνη άμυνας, εσωτερική πλευρά από ΝΔ.

Οι **τοξοθυρίδες** της Αντιμάχειας ανήκουν όλες στον ίδιο τύπο της απλής τοξοθυρίδας[102]: πρόκειται για κατασκευές τριγωνικής κάτοψης, που ανοίγονται στο πάχος των επάλξεων (εικ. 76). Η όψη τους στην εσωτερική πλευρά των τειχών είναι ορθογώνια, με πλάτος 0,50-0,70 μ. και ύψος 0,60-0,65 μ. Ανοίγο-

Εικ. 75: Διάκενο επάλξεων, παρειά με εξωτερικό πρόβολο.

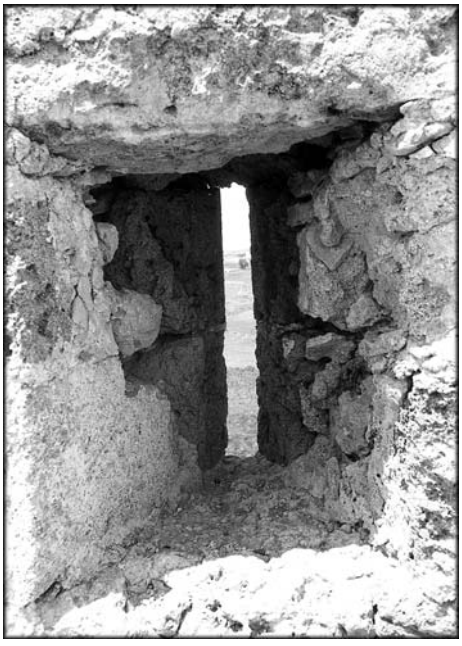

Εικ. 76: Τοξοθυρίδα, άποψη εσωτερική.

νται δε σε ύψος 0,40-0,50 μ., από το σημερινό επίπεδο του περιδρόμου. Στην εξωτερική πλευρά των τειχών καταλήγουν σε απλή κάθετη σχισμή, που καταλαμβάνει όλο το ύψος της τοξοθυρίδας και δεν παρουσιάζει διαπλατύνσεις στα άκρα. Πρόκειται για τον πιο διαδεδομένο τύπο τοξοθυρίδας, που φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε κατά την ιπποτική περίοδο στη Ρόδο μέχρι το τέλος του 15ου αι. χωρίς εμφανείς μεταβολές[103]. Εμφανίζεται επίσης σε όλα τα κάστρα της Κω που εξετάζονται στην παρούσα εργασία[104] και αποτελεί ένδειξη για τη χρονολογική ένταξη των αντίστοιχων τμημάτων των τειχών στο διάστημα από το α′ μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι.

Το ύψος των επάλξεων εσωτερικά από το σημερινό επίπεδο του περιδρόμου φτάνει το 1,70-1,80 μ. Πίσω από τις επάλξεις τρέχει ο περίδρομος των τειχών, όπου θα κυκλοφορούσαν οι αμυνόμενοι (εικ. 71, 72, 74). Το πλάτος του φτάνει στα περισσότερα σημεία περίπου το 1,30 μ. και εδράζεται τόσο στη συμπαγή τοιχοποιία του τείχους όσο και στις κόγχες της κατώτερης ζώνης των τειχών, όπως ήδη αναφέρθηκε.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Για την ακριβή χρονολόγηση και ένταξη των τμημάτων που μόλις περιγράφηκαν, η λογική κατεύθυνση της έρευνας, από τη στιγμή που λείπουν σαφείς γραπτές πηγές, ήταν να αναζητηθούν στοιχεία συγκριτικά από την έδρα του Τάγματος, τη Ρόδο. Η δυσκολία έγκειται στο γεγονός ότι η οχυρωματική

αρχιτεκτονική της πόλης της Ρόδου αποτελεί έναν τεράστιο όγκο υλικού, το οποίο, παρά τις μεμονωμένες επιμέρους δημοσιεύσεις, δεν είναι προσβάσιμο στη βιβλιογραφία. Το πληρέστερο πόνημα παραμένει η εργασία του A. Gabriel[105]. Το βιβλίο αυτό όμως αποτελεί μια γενική επισκόπηση των τειχών, όπου τα επιμέρους χαρακτηριστικά αναφέρονται περισσότερο ως ενδεικτικά στοιχεία παρά ως λεπτομερής καταγραφή που θα έδινε τη δυνατότητα συγκριτικού ελέγχου.

Με βάση αυτή την εργασία του A. Gabriel και προσωπικές παρατηρήσεις, το πρώτο συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι τα τείχη της Αντιμάχειας παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα με τα αντίστοιχα της Ρόδου. Όλα τα χαρακτηριστικά που παρατηρούνται εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί και αποτελούν μέρος του οχυρωματικού λεξιλογίου στην έδρα του Τάγματος.

Τα στοιχεία της άνω ζώνης άμυνας των τμημάτων της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β (περίδρομος, πριονωτές επάλξεις, τετράγωνα διάκενα με υποδοχές για ξύλινα διαφράγματα, τοξοθυρίδες απλής μορφής) ανήκουν, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο βασικό τύπο πρώιμης οχύρωσης της Ρόδου, που χρονολογείται από τις αρχές του 14ου και μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αι[106]. Εντούτοις, τα πρώιμα τείχη του περιβόλου της Ρόδου δε φέρουν δύο ζώνες άμυνας. Και τούτο διότι σε όλο το μήκος τους καλύπτονται από προτείχισμα[107], που καθιστά την ύπαρξη της κατώτερης ζώνης ανώφελη.

Η σκάρπα που καλύπτει το κατώτερο τμήμα των τειχών της Αντιμάχειας, που εξετάζουμε εδώ, αποτελεί ένδειξη εξελιγμένης άμυνας που λαμβάνει υπόψη την τεχνολογία των πυροβόλων όπλων. Στα τείχη της Ρόδου η χρήση της εμφανίζεται γενικευμένη στα χρόνια μετά την πολιορκία από τους Οθωμανούς, το 1480[108]. Μάλιστα στα μεγάλα προχώματα-προσχώματα[109] (γαλλ. terre-pleins ή braies) που οικοδομήθηκαν επί μαγιστρίας d'Aubusson, μετά το 1480[110], συνδυάζεται πάντα η σκάρπα με ένα ανώτερο κατακόρυφο τμήμα (όπου ανοίγεται όμως μία ζώνη άμυνας).

Τα τείχη της Αντιμάχειας, με τις δύο ζώνες άμυνας στο κατακόρυφο τμήμα των τειχών πάνω από τη σκάρπα, παρουσιάζουν ομοιότητες με την κατασκευή μερικών boulevards της Ρόδου από το β′ μισό του 15ου αι. Boulevards, κατά τον A. Gabriel[111], ονομάζονται οι χαμηλές πολυγωνικές κατασκευές (προτειχίσματα;) που κτίζονται μπροστά από πύργους, με σκοπό την ενίσχυση της άμυνάς τους· η παλαιότερη μορφή τους χρονολογείται στα μέσα του 15ου αι. Σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις παρατηρείται άμυνα σε δύο ζώνες πάνω από τη σκάρπα, με τείχος πάχους 2 μ., περίδρομο, επάλξεις και διάκενα στην ανώτερη και κανονιοθυρίδες στην κατώτερη ζώνη[112].

Επομένως τα τείχη της Αντιμάχειας εντάσσονται στην ιπποτική αρχιτεκτονική του β′ μισού του 15ου αι. και θα πρέπει να χρονολογηθούν με βάση το

οικόσημο του μαγίστρου d'Aubusson πάνω από την πύλη 2, με τη χρονολογία 1494, στο τέλος του 15ου αι.

2. Τμήμα Θ-Η

Το τμήμα Θ-Η είναι από τα πιο ενδιαφέροντα και πλέον δυσερμήνευτα σημεία της οχύρωσης της Αντιμάχειας (εικ. 69, 70). Πειστική εξήγηση για τα χαρακτηριστικά που παρατηρούνται εδώ και τις αιτίες που τα δικαιολογούν μπορεί να προέλθει μόνο από συστηματικό καθαρισμό και ανασκαφή του χώρου.

Το τμήμα αυτό εσωτερικά έχει υποστεί μεγάλες επιχώσεις. Οι επιχώσεις φτάνουν μέχρι και το επίπεδο του περιδρόμου των τειχών. Με αυτό τον τρόπο ουσιαστικά δε διακρίνεται ούτε ο περίδρομος ούτε η εσωτερική παρειά των τειχών. Ο όγκος των ερειπίων και τα υπολείμματα τοίχων που διακρίνονται στο χώρο εσωτερικά του τμήματος Θ-Η υποδηλώνουν ίσως την ύπαρξη κτισμάτων.

ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ Θ-Η ΚΑΤΑ ΜΕΡΗ

Το τμήμα Θ-Η μπορεί να χωριστεί σε τρία μέρη. Καταρχήν, ξεχωρίζουν οι δύο **γωνίες Θ και Η**, οι οποίες παρουσιάζουν μεταξύ τους ομοιογένεια. Σώζονται και οι δύο μέχρι και την απόληξη των επάλξεων και διακρίνονται εδώ περισσότερες οικοδομικές φάσεις (εικ. 77, 78, 79). Έχουν υποστεί συνεχή ενίσχυση, ώστε να μετασκευαστούν και να μπορούν να αντιμετωπίσουν στην τελική μορφή τους εξελιγμένα πυροβόλα όπλα. Η ενίσχυση αυτή έγινε εσωτερικά και με τρόπο προσθετικό. Στην εξωτερική πλευρά των τειχών δεν καταστράφηκαν τα προγενέστερα αμυντικά στοιχεία (που είναι σύγχρονα με την οικοδομική φά-ση της πλευράς της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β από το τέλος του 15ου αι.). Υπέστησαν όμως μετασκευές: η εσωτερική πλευρά των τειχών επιχωματώθηκε

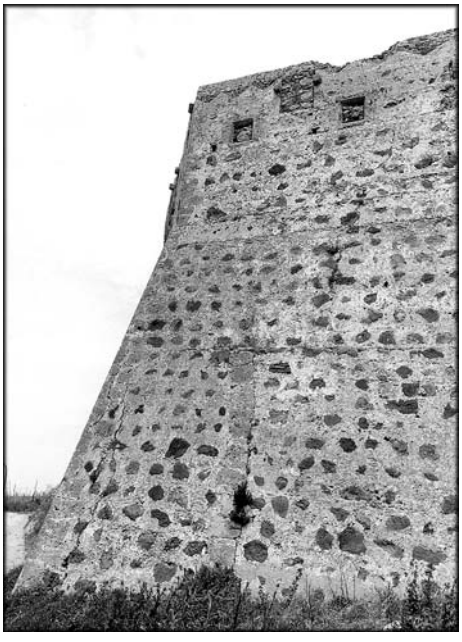

Εικ. 77: Γωνία Θ, δυτική πλευρά, εξωτερική άποψη από Δ.

Εικ. 78: Λεπτομέρεια της επίστεψης της δυτικής πλευράς της γωνίας Θ.

για τη δημιουργία πλατείας για κανόνια. Φράχτηκαν έτσι οι πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες, τα διάκενα των επάλξεων και οι τοξοθυρίδες· πάνω δε από τις επάλξεις κτίστηκε παραπέτο με μεγάλες κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου[113] (εικ. 78-80). Οι μετασκευές αυτές θυμίζουν ιδιαίτερα το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1[114], με τη διαφορά ότι, ενώ εκεί δε διατηρήθηκαν οι αρχικές επάλξεις με τις τριγωνικές απολήξεις, αλλά αφαιρέθηκαν και τη θέση τους πήραν οι κανονιοθυρίδες, εδώ οι αρχικές επάλξεις είναι ορατές εξωτερικά, αν και τειχισμένες και επομένως αχρηστευμένες.

Εικ. 79: Γωνία Η, δυτική πλευρά, εξωτερική άποψη από Δ.

Εικ. 80: Γωνία Θ, πλατεία με κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου, εσωτερική πλευρά από Β.

Ένα δεύτερο μέρος της πλευράς Θ-Η αφορά τμήμα μήκους 21,50 μ. περίπου, που βρίσκεται νότια-νοτιοανατολικά της γωνίας Θ και συνέχεται με αυτή (**τμήμα Θ1-Θ2**, εικ. 69, 81, 82).

Το τμήμα αυτό του τείχους δεν έχει υποστεί αντίστοιχες μετασκευές με τις δύο γωνίες. Το εσωτερικό του τείχους δεν έχει επιχωματωθεί και διασώζει τις επάλξεις με κατεστραμμένες τις τριγωνικές τους απολήξεις. Στη ζώνη των επάλξεων διακρίνεται ένα διάκενο, δύο τοξοθυρίδες, από τις οποίες η μία φραγμένη εσωτερικά, και μία τετράγωνη πρώιμη κανονιοθυρίδα. Επίσης, διακρίνονται φουρούσια, που θα στήριζαν δύο ολιγάριθμες σειρές καταχυστρών. Στο τμήμα αυτό δηλαδή χρησιμοποιούνται αμυντικά στοιχεία, που συνυπάρχουν στην οικοδομική περίοδο του τέλους του 15ου αι.

Ακολουθεί το τρίτο μέρος (**τμήμα Θ2-Η1**, εικ. 69, 70, 83). Έχει μήκος 22,80 μ. περίπου. Ολόκληρη η ανωδομή αυτού του μέρους πάνω από το εσωτερικό επίπεδο του εδάφους έχει καταστραφεί. Το πάχος του, λόγω των εσωτερικών επιχώσεων της περιοχής, είναι αδύνατον να μετρηθεί. Το πλάτος όμως των επάλξεων αυτού του μέρους, που διακρίνονται σήμερα από τα ίχνη των τειχών τους, είναι διπλάσιο περίπου από το πλάτος των επάλξεων του προηγούμενου, δεύτερου μέρους (Θ1-Θ2).

Εικ. 81: Λεπτομέρεια στο τμήμα Θ1-Θ2, επίπεδο των επάλξεων, με άνοιγμα για ολιγάριθμη σειρά καταχυστρών, εξωτερική άποψη από ΝΔ.

Εικ. 82: Γωνία Θ (βάθος), τμήμα Θ1-Θ2, εσωτερική πλευρά από ΝΑ.

Φαίνεται μάλιστα ότι προσεγγίζει το πλάτος που διακρίνεται στις μετασκευασμένες επάλξεις των γωνιών Θ και Η. Αν τούτο ισχύει, τότε είναι πιθανό και το τρίτο αυτό τμήμα Θ2-Η1 να είχε υποστεί μετασκευές αντίστοιχες με αυτές των δύο γωνιών.

Εικ. 83: Τμήμα Θ2-Η1, γωνία Η(βάθος), από ΒΔ.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ

Ουσιαστικά, στην πλευρά Θ-Η διακρίνονται δύο μεγάλες οικοδομικές φάσεις. Η **πρώτη** είναι σύγχρονη με την οικοδόμηση των τειχών της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β και χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 15ου αι. Αποδίδεται δε στη δραστηριότητα του μαγίστρου d'Aubusson (1476-1503) γύρω στο 1494, με βάση το οικόσημό του, που σώζεται πάνω από την Πύλη 2. Αυτή η φάση εντάσσεται σε μια «μεταβατική» περίοδο της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, στην οποία συνυπάρχουν τόσο στοιχεία μεσαιωνικά (επάλξεις με τοξοθυρίδες, περίδρομος, κατακόρυφα τείχη) όσο και νεότερα της πρώιμης εποχής των πυροβόλων όπλων (σκάρπα, τετράγωνες κανονιοθυρίδες). Μέσα στην πρώτη αυτή φάση παρατηρούνται, όπως θα δούμε παρακάτω, και μικρότερες προσθήκες ή βελτιώσεις που όμως δεν απέχουν πολύ μεταξύ τους χρονικά και δεν αλλάζουν την εικόνα του συνόλου. Η εξωτερική παρειά της πλευράς Θ-Η είναι ομοιογενής και εντάσσεται ολόκληρη σε αυτή την περίοδο. Διακρίνονται και εδώ δύο τμήματα, ένα κατώτερο κεκλιμένο, η σκάρπα, και ένα ανώτερο κατακόρυφο. Εδώ όμως, στο μεγαλύτερο μέρος της πλευράς, το σημείο εκκίνησης της σκάρπας δεν είναι τόσο τονισμένο και η κλίση δεν είναι τόσο έντονη, όπως στις υπόλοιπες πλευρές (Πύλη 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β).

Κατά τη **δεύτερη οικοδομική φάση** της πλευράς Θ-Η τα αμυντικά στοιχεία της α′ φάσης (τέλος του 15ου αι.) δεν καταστρέφονται, ενσωματώνονται όμως σε

νεότερες μετασκευές και αχρηστεύονται. Τα τείχη επίσης υφίστανται κατά τόπους εσωτερική ενίσχυση. Η φάση αυτή είναι περίπου σύγχρονη με τη μετασκευή του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1[115] και τη λίγο μεταγενέστερη προσθήκη του ημικυκλικού προμαχώνα της βόρειας πλευράς[116]. Τα συγκριτικά στοιχεία, όπως θα δούμε παρακάτω, συγκλίνουν υπέρ της χρονολόγησης της φάσης αυτής στις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι.

Η λύση της εσωτερικής ενίσχυσης των τειχών είναι στοιχείο που δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Αντιμάχεια. Αποτελεί μία από τις βασικές επιλογές για την ενίσχυση των παλαιότερων τειχών της Ρόδου, ώστε να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες πολέμου μετά την εμφάνιση της πυρίτιδας. Ο A. Gabriel υποστήριξε ότι η πρακτική αυτή μπορεί να αποδοθεί στους μαγίστρους d'Amboise (1503-12) και Caretto (1513-21), επομένως στις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι, αν και φαίνεται ότι είχε ξεκινήσει ήδη από τελευταία χρόνια του μαγίστρου d'Aubusson (+ 1503)[117]. Με την προσθήκη ενισχύσεων εσωτερικά των υφιστάμενων τειχών επιτυγχανόταν ένας βασικός στόχος της ιπποτικής οχυρωματικής: η βελτίωση της αμυντικής ικανότητάς τους, χωρίς να επηρεάζεται η λειτουργία τους κατά την περίοδο των εργασιών[118]. Και τούτο γιατί το ιπποτικό κράτος κατά το τέλος του 15ου και τις αρχές του 16ου αι. βρίσκεται συνέχεια σε καθεστώς πολιορκίας και οθωμανικών επιδρομών, με πρόσκαιρα μόνο διαλείμματα[119].

Στις μετασκευές που υπέστη η πλευρά Θ-Η στις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. διατηρήθηκε το αρχικό ύψος του τείχους μέχρι και τις επάλξεις. Όπως είδαμε παραπάνω, οι επάλξεις τειχίστηκαν, και προστέθηκαν πάνω από αυτές παραπέτο και κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου[120] για την αντιμετώπιση πυροβόλων όπλων. Οι προσθήκες αποσκοπούσαν στην ενίσχυση του τμήματος αυτού των τειχών που είναι ευπρόσβλητο, επειδή στην περιοχή εξωτερικά του υψώνεται ένας λόφος, από την κορυφή του οποίου ο εχθρός μπορούσε εύκολα να επιτεθεί στο φρούριο. Τούτος πρέπει να είναι και ο λόγος που υπαγόρευσε τη διατήρηση στην πλευρά αυτή του αρχικού ύψους του περιβόλου· αντίθετα, κατά τη μετασκευή του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1[121] οι αρχικές επάλξεις καταστράφηκαν, με άμεσο επακόλουθο τη μείωση του ύψους. Η τελευταία αυτή λύση παρατηρείται και κατά τη μετασκευή, την ίδια χρονική περίοδο (δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι.), των τειχών της Ρόδου[122].

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ Α' ΦΑΣΗΣ

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν επικεντρώνονται στην πρώτη οικοδομική περίοδο του τείχους από το τέλος του 15ου αι. Τα τείχη της περιόδου αυτής διακρίνονται εξωτερικά σε όλο το μήκος του τμήματος Θ-Η. Στόχος είναι να δοθεί μια σχηματική εικόνα του συνόλου, με βάση τα σημερινά δεδομένα.

Στην εξωτερική παρειά του τείχους Θ-Η παρατηρείται η ύπαρξη **κάθετων** (διαγώνιων με διαφορετική κατά περίπτωση κλίση) **ζωνών** στην τοιχοποιία (εικ. 69, 70). Ενώ δηλαδή η δόμηση τόσο στη σκάρπα όσο και στο ανώτερο τμήμα παρουσιάζει αξιοπρόσεκτη ομοιογένεια, εντούτοις σε μη τακτά διαστήματα παρεμβάλλεται από μία διαγώνια ζώνη λίθων, που δημιουργεί σαφή εντύπωση διαχωρισμού. Τέτοιες διακρίνονται πέντε σε όλο το μήκος του τμήματος Θ-Η.

Χαρακτηριστικό στοιχείο διαφοροποίησης της πρώιμης φάσης της πλευράς Θ-Η από τις αντίστοιχες σύγχρονες κατασκευές της βορειοδυτικής πλευράς (τμήματα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β) είναι η **έλλειψη κανονικότητας** στις ζώνες άμυνας. Ενώ δηλαδή στα τμήματα της βορειοδυτικής πλευράς που εξετάσαμε υπάρχει ένα σαφές σύστημα δύο ζωνών άμυνας με ξεχωριστά χαρακτηριστικά, επάλξεις και τοξοθυρίδες στην ανώτερη, πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες σε κόγχες σε τακτά διαστήματα και στο ίδιο επίπεδο μεταξύ τους στην κατώτερη, εδώ τα χαρακτηριστικά αυτά συνυπάρχουν σχεδόν «άναρχα».

Στα κατώτερα τμήματα του κατακόρυφου μέρους των τειχών εξωτερικά –σε μία περίπτωση στο ανώτερο σημείο της σκάρπας– διακρίνονται καθαρά οι φραγμένες τετράγωνες κανονιοθυρίδες. Οι κανονιοθυρίδες αυτές είναι όμοιες με εκείνες της πλευράς της Πύλης 2-Α-Β1[123], στερούνται όμως της οπτικής σχισμής πάνω από το άνοιγμα, που παρατηρείται σε εκείνες. Στο ερώτημα κατά πόσο υπήρχε ζώνη άμυνας με την κανονικότητα που αυτή παρουσιάζεται στα υπόλοιπα τμήματα της βορειοδυτικής πλευράς (τμήματα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β) η απάντηση δείχνει να είναι αρνητική· οι τέσσερις ορθογώνιες κανονιοθυρίδες που διακρίνονται σε επίπεδο χαμηλότερο των επάλξεων δε βρίσκονται σε αντιστοιχία μεταξύ τους. Φαίνεται να πρόκειται για τυχαίες θέσεις, που διαμορφώθηκαν ανάλογα με τις ιδιάζουσες αμυντικές ανάγκες σε κάθε σημείο του τείχους. Η διερεύνηση, μέσω ανασκαφικής έρευνας, της πορείας του περιδρόμου και της εσωτερικής διάταξης του χώρου θα δώσουν περισσότερα στοιχεία για το θέμα αυτό.

Πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες διακρίνονται στο επίπεδο των επάλξεων στις γωνίες Θ και Η (εικ. 78, 79). Οι κανονιοθυρίδες αυτές δε διαμορφώνονταν πλέον στο εσωτερικό κογχών, αφού ανοίγονταν στο επίπεδο των επάλξεων, όπου το πάχος των τειχών ήταν σχετικά μικρό, και προορίζονταν για ελαφρά πυροβόλα όπλα. Πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες που δεν ανοίγονται σε κόγχη (όπως οι αντίστοιχες στην κατώτερη ζώνη άμυνας των τμημάτων της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β) εμφανίζονται στο επίπεδο των επάλξεων και στο τμήμα Δ-Δ1[124]. Το χαρακτηριστικό αυτό είναι συνυφασμένο στα τείχη της Ρόδου με τη μαγιστρία του d'Aubusson (1476-1503). Ήδη από τα

πρώτα χρόνια του μαγίστρου αυτού (1477-8) η αύξηση του πάχους των τειχών και η διαπλάτυνση του περιδρόμου έδωσε τη δυνατότητα να τοποθετηθούν κανόνια στο επίπεδο των επάλξεων[125].

Στην πρώιμη φάση της γωνίας Θ παρατηρούνται σε κάθε της πλευρά (στο μέτωπο προς τη Θ-Ι και προς τη Θ-Η) από δύο τετράγωνες πρώιμες κανονιοθυρίδες (εικ. 78). Οι κανονιοθυρίδες κάθε πλευράς βρίσκονται εκατέρωθεν ορθογώνιου διάκενου των επάλξεων. Από τη βορειότερη κανονιοθυρίδα του μετώπου Θ-Ι σώζεται μόνο η βάση στο επίπεδο του περιδρόμου (εικ. 84).

Εικ. 84: Γωνία Θ, βόρεια πλευρά, βάση πρώιμης τετράγωνης κανονιοθυρίδας στο επίπεδο των επάλξεων, άποψη από ΝΔ.

Στη γωνία Η, στο μέτωπο προς την πλευρά Θ-Η[126], τετράγωνο άνοιγμα κανονιοθυρίδας έχει δημιουργηθεί ακριβώς στη θέση διάκενου των επάλξεων (εικ. 85). Το ότι στη θέση αυτή υπήρχε προηγουμένως διάκενο επάλξεων φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά, επειδή από το διάκενο έχουν διατηρηθεί δύο πώρινοι πρόβολοι για το ξύλινο διάφραγμα[127]. Η μετασκευή αυτή δεν πρέπει να απέχει χρονικά μεγάλο διάστημα από την περίοδο κατασκευής του τείχους, δηλαδή από το τέλος του 15ου αι. Και τούτο διότι τα στοιχεία που παρατη-

ρούνται (τετράγωνη πρώιμη κανονιοθυρίδα που ανοίγεται στη θέση διάκενου και συνυπάρχει με επάλξεις) αποτελούν χαρακτηριστικά της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του τέλους του 15ου αι. Επομένως η μετασκευή αυτή αποτελεί λίγο μεταγενέστερη επέμβαση με σκοπό τη μεγιστοποίηση της αμυντικής ικανότητας του συγκεκριμένου τμήματος των τειχών.

Στο δεύτερο μέρος των τειχών (τμήμα Θ1-Θ2), μήκους, όπως ήδη αναφέρθηκε[128], περίπου 21,50 μ., σώζονται στις δύο πλευρές μιας φραγμένης εσωτερικά σήμερα τοξοθυρίδας δύο **ολιγάριθμες σειρές καταχυστρών** (εικ. 69, 81). Από τις καταχύστρες διακρίνονται τμήματα των προβόλων, πάνω στους οποίους θα στηρίζονταν, καθώς και τα ανοίγματα πρόσβασης σε αυτές, στο επίπεδο των επάλξεων. Η μορφή και οι διαστάσεις των καταχυστρών θυμίζουν τις αντίστοιχες πάνω από την πύλη 2, με τις οποίες και συνανήκουν χρονολογικά (τέλος του 15ου αι.)[129]. Στην Αντιμάχεια φουρούσια για καταχύστρες του ίδιου τύπου σώζονται επίσης στη νότια όψη της γωνίας Η και στο σημείο Ε2 του τμήματος Ζ-Ε. Εκείνες όμως πρέπει να εντάσσονται σε παλαιότερη περίοδο της ιπποτικής οχυρωματικής δραστηριότητας[130].

Εικ. 85: Γωνία Η, δυτική πλευρά, επίπεδο επάλξεων, εξωτερική άποψη από ΝΔ. Διακρίνεται η πρώιμη τετράγωνη κανονιοθυρίδα που έχει ανοιχτεί στη θέση διάκενου των επάλξεων.

Οι καταχύστρες και οι τύποι τους είναι ένα θέμα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, που δεν έχει ακόμα εξεταστεί σε βάθος στο χώρο του ιπποτικού κράτους[131]. Κατά τον A. Gabriel[132], στα τείχη της Ρόδου εμφανίζονται συνεχόμενες καταχύστρες (γαλλ. machicoulis) μόνο σε πύργους· παρατηρούνται επίσης και σειρές ολιγάριθμων καταχυστρών (γαλλ. bretêche, αγγλ. box machicolations) πάνω σε δύο ή περισσότερους προβόλους κυρίως πάνω από πύλες, καθώς και σε ελάχιστα τμήματα τειχών[133]. Θεωρούνται ένα στοιχείο μεσαιωνικό, από τα πρώτα που καταργείται κατά τη μετασκευή των τειχών για την αντιμετώπιση των πυροβόλων όπλων[134].

Η ύπαρξη σειρών μεμονωμένων καταχυστρών πάνω από πύλες παρατηρείται και στις μεσαιωνικές ιπποτικές οχυρώσεις της Κω[135]. Είναι χαρακτη-

ριστικό εντούτοις ότι στα τείχη του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου της Νεραντζιάς[136], αν και πρόκειται για κατασκευή που εντάσσεται εξολοκλήρου στο νέο πνεύμα της οχυρωματικής μετά την επικράτηση της πυροβόλων όπλων (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.)[137], παρατηρούνται αντίστοιχες καταχύστρες: μία από αυτές σώζεται σε άριστη κατάσταση στα βόρεια του προ-μαχώνα, που αποδίδεται στο μάγιστρο Caretto (1513-21)[138], σε τμήμα τείχους που, με βάση τα οικόσημα, χρονολογείται στα χρόνια του μαγίστρου d'Amboise (1503-12)[139]. Από τις υπόλοιπες σώζονται σήμερα οι πρόβολοι έδρασης. Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι, αν και οι καταχύστρες αποτελούσαν ένα μεσαιωνικό χαρακτηριστικό που δεν ανήκε στα πλαίσια της νέας οχυρωματικής αντίληψης, εντούτοις συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι το τέλος της ιπποτικής περιόδου σε ευπρόσβλητα σημεία· εκεί όπου η χρήση του μπορούσε να συντελέσει στην αποτελεσματικότερη άμυνα των τειχών.

Μάλιστα, οι υπεύθυνοι των οχυρωματικών έργων της Αντιμάχειας συνδύασαν στο τμήμα Θ1-Θ2 στοιχεία που θεωρητικά αλληλοαναιρούνται. Πιο συγκεκριμένα, η ύπαρξη οποιουδήποτε τύπου καταχύστρας αυτόματα προϋποθέτει για τη λειτουργία της την ύπαρξη κατακόρυφων τειχών ή έστω τειχών όπου σκάρπα θα καταλαμβάνει μόνο το επίπεδο των θεμελίων, ώστε να επιτυγχάνεται η αναπήδηση των ριπτόμενων λίθων[140]. Έγινε δεκτό ότι στην παλαιότερη φάση που παρατηρούμε στην εξωτερική πλευρά της πλευράς Θ-Η (τέλος του 15ου αι.) ανήκει τόσο το κάθετο τμήμα των τειχών όσο και η σκάρπα[141]. Με τη σκάρπα αυτή όμως είναι δυνατόν να υποστηριχτεί ότι αναιρείται ο λειτουργικός χαρακτήρας της καταχύστρας στην κάθετη άμυνα των τειχών. Στη συγκεκριμένη πλευρά, εντούτοις, παρατηρείται ότι η σκάρπα δεν έχει κλίση τέτοια που να εμποδίζει τη χρήση των καταχυστρών. Είναι φανερή και εδώ λοιπόν, η προσπάθεια ενίσχυσης και προστασίας των τειχών στα τέλη του 15ου αι. όχι μόνο με τις νεότερες αντιλήψεις (κατασκευή σκάρπας), αλλά και με τη χρήση παλαιότερων αμυντικών συστημάτων (όπως οι καταχύστρες).

ΓΩΝΙΑ Η

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στη γωνία Η, της οποίας η εξέλιξη και οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις συνέχονται άμεσα τόσο με τη διαμόρφωση της πλευράς Θ-Η όσο και με τις μεταβολές που υπέστη η πλευρά Η-Ζ. Θα προσπαθήσουμε καταρχήν να την περιγράψουμε και στη συνέχεια να ερμηνεύσουμε τις μεταβολές που παρατηρούνται. Οι δύο εξωτερικές πλευρές της γωνίας Η, δυτική και νότια (εικ. 79, 86), παρουσιάζουν χαρακτηριστικά τα οποία μόνο αν συνδυαστούν μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση της οικοδομικής εξέλιξης του συνόλου.

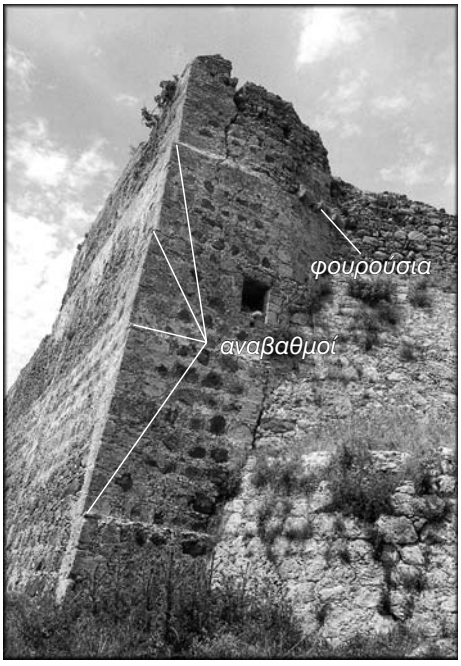

Εικ. 86: Γωνία Η, νότια πλευρά, εξωτερική άποψη από ΝΑ. Διακρίνονται η γωνία με τους αναβαθμούς, το τετράγωνο άνοιγμα, φουρούσια για καταχύστρες, καθώς και μεγάλη σκάρπα (δεξιά).

Η κάτοψη του κάστρου στο σημείο Η διαμορφώνεται ως σχεδόν ορθή γωνία στη νοτιοδυτική απόληξή του (σχ. 3). Εσωτερικά της γωνίας Η παρατηρείται **αρχιτεκτονική κατασκευή**, ενισχυτική της άμυνας σε αυτό τον τομέα (εικ. 87). Από την εσωτερική πλευρά του περιβόλου, την κατασκευή αυτή ορίζει ευθύγραμμος τοίχος (Η2-Η3), με αποτέλεσμα η κάτοψη της γωνίας να θυμίζει ισοσκελές τρίγωνο. Η κατασκευή αυτή, που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως πύργος ή πρώιμος προμαχώνας[142], αφού ούτε υπερέχει ούτε προεξέχει του τείχους ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες πλαγιοβολής, είναι σήμερα συμπαγής. Στη βάση του εσωτερικού τοίχου Η2-Η3, προς τη μεριά του περιβόλου, βρίσκεται η αρχή στοάς με ορθογώνιο άνοιγμα, που προφανώς κατέληγε σε κάποιο από τα ανοίγματα του τείχους. Η περιοχή γύρω από το στόμιο της στοάς έχει υποστεί μεγάλες επιχώσεις.

Στην κορυφή της κατασκευής, στη γωνία Η, παρατηρείται πλατεία για κανόνια. Η πλατεία αυτή ήταν πλακοστρωμένη, σώζονται δε μερικές από τις πλάκες στην αρχική τους θέση (εικ. 87, 88). Διακρίνεται επίσης και κλίμακα επικοινωνίας μεταξύ της κατασκευής και των τειχών της πλευράς Η-Ζ. Η άνω απόληξη του τοίχου Η2-Η3 είναι οριζόντια και φέρει δύο τετράγωνες τυφεκιοθυρίδες (εικ. 89). Ο άξονας των τυφεκιοθυρίδων αυτών είναι κεκλιμένος με φορά προς το εσωτερικό του περιβόλου. Στην Κω συναντώνται αντίστοιχες διαμορφώσεις στα περιμετρικά τείχη της πόλης της Κω, στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς, στην πύλη 1 στο Παλιό Πυλί και στον ημικυκλικό προμαχώνα της Αντιμάχειας. Ερμηνεύονται δε ως τυφεκιοθυρίδες για φορητά πυροβόλα όπλα και εντάσσονται χρονολογικά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας[143].

Τα τείχη της γωνίας Η σώζονται σε μεγάλο ύψος, φτάνουν δε στη νότια εξωτερική τους πλευρά –χάρη και στην υψομετρική διαφορά στο σημείο αυτό σε σχέση με την πλευρά Θ-Η– μέχρι τα 25 μ. περίπου. Ιδιομορφία παρατηρεί-

Εικ. 87: Γωνία Η, εσωτερική κατασκευή, άποψη από Α.

Εικ. 88: Γωνία Η, επίπεδο επάλξεων, εσωτερική πλατεία από Β.

ται στην **κατασκευή της εξωτερικής ακμής** της γωνίας Η (εικ. 79, 86). Ενώ οι άλλες γωνίες του κάστρου δημιουργούν μια ακμή με όψη ευθεία και κλίση ανάλογη της σκάρπας, εδώ παρατηρούμε οδοντωτή διαμόρφωση. Η ακμή έχει τμηθεί σε τέσσερα κάθετα τμήματα, που το καθένα εισέχει του υποκείμενου καθώς το ύψος αυξάνεται. Δημιουργούνται με αυτό τον τρόπο τρία «σκαλοπά-

τια», τρεις «αναβαθμοί». Ο λόγος που υπαγόρευσε τη δόμηση αυτή πρέπει να αναζητηθεί στο ότι η γωνία Η παρουσιάζεται εξωτερικά, λόγω της σκάρπας, ως οξεία και όχι αμβλεία όπως οι υπόλοιπες. Ήταν λοιπόν σαφώς πιο ευπρόσβλητη και λιγότερο στατικά σταθερή από τις άλλες. Με αυτή την κατασκευαστική μέθοδο εξασφαλίστηκε η στερέωση του τμήματος και η δυνατότητα επιπλέον ανάπτυξης σε ύψος.

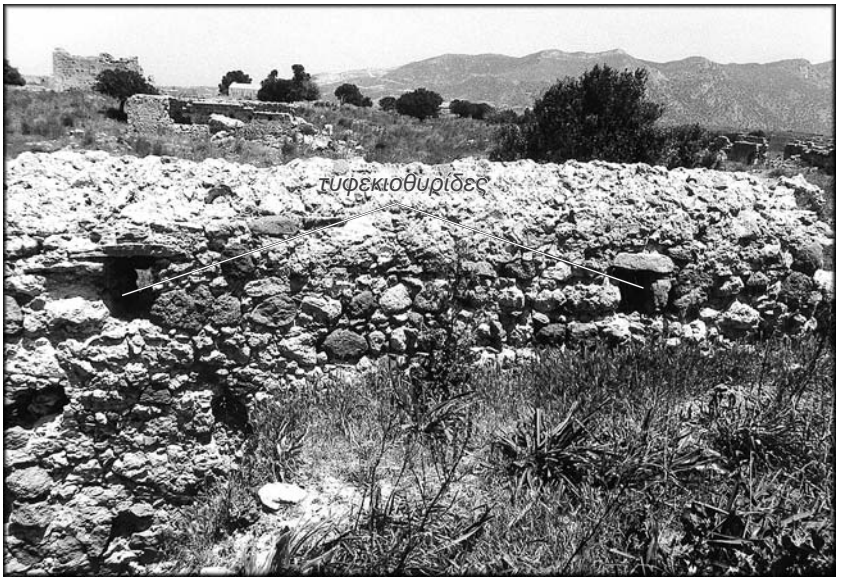

Εικ. 89: Γωνία Η, τοίχος Η2-Ε3, εσωτερική πλευρά από ΝΔ.

Οι αναβαθμοί είναι περισσότερο εμφανείς στη δυτική από όσο στη νότια όψη και διατρέχουν οριζόντια όλο το μήκος της γωνίας εξωτερικά και στις δύο πλευρές της. Χωρίζουν δε τη γωνία Η σε τέσσερις ζώνες καθ' ύψος.

Στη **δυτική πλευρά** (εικ. 79), εκτός από τους αναβαθμούς, παρατηρούμε και μία κάθετη ζώνη, η οποία αποτελείται από τετράγωνους λίθους τοποθετημένους σε κατακόρυφη διάταξη, με φορά παράλληλη της ακμής της γωνίας Η[144]. Ο κατώτερος αναβαθμός παρουσιάζει ελαφριά σκάρπα. Πρόκειται για τη σκάρπα της πλευράς Θ-Η, που συνεχίζεται, χωρίς διάκριση, σε όλο το μήκος της πλευράς της γωνίας Η, με μικρότερη όμως κλίση. Στον τρίτο αναβαθμό ανοίγεται ένα μικρό τετράγωνο άνοιγμα κανονιοθυρίδας, εσωτερικά επιχωματωμένο. Στον τέταρτο, που περιλαμβάνει την επίστεψη των τειχών, η διαμόρφωση είναι περισσότερο σύνθετη.

Εδώ παρατηρούνται τα στοιχεία των δύο οικοδομικών φάσεων της πλευράς Θ-Η, που αναφέρθηκαν παραπάνω[145]: στην πρώτη (από το τέλος του 15ου αι., με

βάση το οικόσημο του d'Aubusson, με τη χρονολογία 1494 πάνω από την πύλη 2) ανήκουν οι επάλξεις με τις τριγωνικές απολήξεις, που διακόπτονται από δύο ορθογώνια διάκενα· στο πάχος των επάλξεων, ανάμεσα στα διάκενα, ανοίγεται κάθετη, στενή τοξοθυρίδα. Λίγο μεταγενέστερα, αλλά πάντως στα ίδια χρονικά πλαίσια με την πρώτη φάση, στις επάλξεις διαμορφώνονται πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες· μία από αυτές καταλαμβάνει τη θέση του βόρειου διάκενου, το οποίο και αχρηστεύτηκε (εικ. 85). Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση (στις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. σύμφωνα με συγκριτικά στοιχεία από τα τείχη της Ρόδου), τα τείχη επιχωματώθηκαν εσωτερικά και δημιουργήθηκε πλατεία για την άνετη διακίνηση κανονιών με κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου[146], προσαρμοσμένες στα νέα αμυντικά δεδομένα (εικ. 83, 87, 88). Η διαμόρφωση αυτή σαφώς εντάσσεται στο αναγεννησιακό πνεύμα της οχύρωσης και ξεφεύγει από τα όρια της δικής μας μελέτης.

Στη **νότια πλευρά** της γωνίας Η διακρίνεται στο επίπεδο του δεύτερου αναβαθμού ένα ορθογώνιο άνοιγμα, που σήμερα έχει υποστεί επίχωση (εικ. 86, 90). Η ερμηνεία του είναι δύσκολη. Πρέπει να προστεθεί ότι κάτω από το άνοιγμα υπάρχει μία πολύ μικρότερη, σχεδόν τετράγωνη οπή. Η θέση του ανοίγματος σε ένα ευπρόσβλητο σημείο των τειχών το συνδέει σαφώς με αμυντικούς λόγους. Εντούτοις, είναι μεγαλύτερο από τα τετράγωνα ανοίγματα των πρώιμων κανονιοθυρίδων που διακρίνονται εξωτερικά στις πλευρές της Πύλης 2-Α-Β1 και Η-Θ[147]. Επίσης, η θέση του, σχετικά χαμηλά στο τείχος, αποκλείει την ερμηνεία του ως μετασκευασμένου ίσως διάκενου επάλξεων. Είναι πιθανό να πρόκειται για ένα μεταβατικό τύπο κανονιοθυρίδας, κάτι που απαιτεί όμως ενδελεχή συγκριτική μελέτη για να υποστηριχτεί και ξεφεύγει από τα όριά μας. Το βέβαιο είναι ότι ο καθαρισμός της περιοχής και η εξέταση του εσωτερικού της κατασκευής στη γωνία Η θα αποσαφηνίσουν τη σύνδεση του ανοίγματος με τον εσωτερικό χώρο και ίσως τη λειτουργία του.

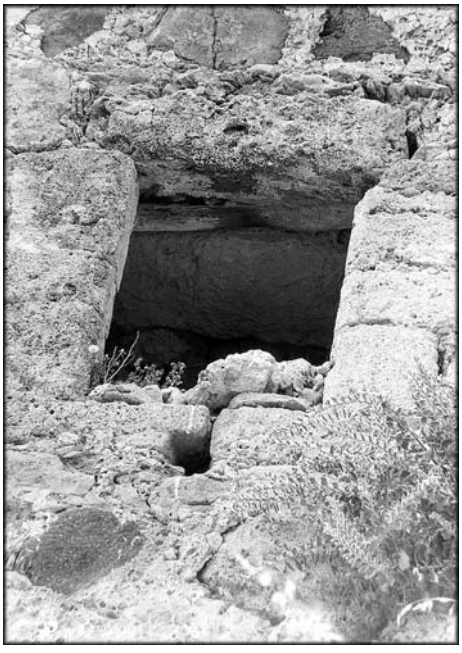

Εικ. 90: Γωνία Η, ορθογώνιο άνοιγμα στη νότια εξωτερική πλευρά.

Στη βάση του τέταρτου, υψηλότερου αναβαθμού της νότιας πλευράς της γωνίας Η σώζονται τρία φουρούσια (εικ. 86), που στήριζαν **καταχύστρες**. Το σημείο στο οποίο είχαν κατασκευαστεί είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Πρόκειται για το σημείο επαφής της γωνίας Η με το τμήμα τείχους Η-Ζ. Το τείχος δε βαίνει ευθύγραμμο, αλλά στο σημείο επαφής της γωνίας Η με το τμήμα Η-Ζ δημιουργείται μια έσω νεύουσα αμβλεία γωνία· τη γωνία αυτή προφανώς κάλυπταν αμυντικά οι καταχύστρες. Το τμήμα εσωτερικά από τις καταχύστρες, όπως και τα αντίστοιχα της άλλης πλευράς της γωνίας Η, έχει υποστεί επιχωμάτωση για τη δημιουργία της εσωτερικής κατασκευής και της πλατείας για τα κανόνια.

Οι καταχύστρες αυτές θα μπορούσαν είτε να αποτελούν μέρος συνεχόμενης ζώνης είτε να ανήκουν στον τύπο της ολιγάριθμης σειράς καταχυστρών. Στην πρώτη περίπτωση, της συνεχόμενης ζώνης (γαλλ. machicoulis), συγκριτικά στοιχεία από τα τείχη της Ρόδου βρίσκονται μόνο σε πύργους[148]. Αν δεχτούμε ότι πρόκειται για συνεχόμενη ζώνη από καταχύστρες, τότε πρέπει να υποτεθεί ότι την περιοχή της γωνίας Η, προφανώς πριν από την οικοδομική φάση του τέλους του 15ου αι., καταλάμβανε γωνιακός πύργος.

Στη δεύτερη περίπτωση, με την ολιγάριθμη σειρά καταχυστρών (αγγλ. box machicolations, γαλλ. bretêche), οι καταχύστρες της γωνίας Η θα ήταν αντίστοιχες με τις καταχύστρες της πύλης 2 και της πλευράς Θ-Η[149]. Το γεγονός όμως ότι οι καταχύστρες της γωνίας Η δε βρίσκονται στο επίπεδο της επίστεψης των σημερινών τειχών, αλλά πολύ χαμηλότερα, γεννά ερωτηματικά και είναι αξιοπρόσεκτο. Στις ιπποτικές οχυρώσεις της Κω και της Ρόδου, οι καταχύστρες και των δύο τύπων βρίσκονται πάντα στο επίπεδο της επίστεψης. Τούτο συνδυάζεται με το γεγονός ότι χρονολογούνται όλες στο 14ο-15ο αι., δηλαδή σχετικά όψιμα στα πλαίσια της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής. Επομένως έχει επέλθει μία συστηματοποίηση της χρήσης τους· φτάνουν μάλιστα σε μία περίπτωση να αποτελούν απλά διακοσμητικά στοιχεία[150]. Η θέση των καταχυστρών της γωνίας Η σε επίπεδο χαμηλότερο των επάλξεων πρέπει ίσως να ερμηνευτεί ως ένδειξη ότι οι καταχύστρες αυτές βρίσκονταν στο επίπεδο της επίστεψης (πύργου ή μέρους των τειχών) σε μία προηγούμενη οικοδομική φάση της γωνίας Η, από την οποία δε σώζονται σήμερα άλλα στοιχεία. Το τείχος αργότερα υπερυψώθηκε και οι καταχύστρες αχρηστεύτηκαν.

Για τη χρονολόγηση της προηγούμενης αυτής οικοδομικής φάσης, από την οποία σώζονται οι καταχύστρες, παρατηρούνται τα εξής: Οι καταχύστρες βρίσκονται, όπως αναφέρθηκε, στο σημείο επαφής ανάμεσα στη γωνία Η και στο τμήμα Η-Ζ· αν και η τοιχοποιία των δύο αυτών τμημάτων διαφέρει, εντούτοις στην τοιχοδομία γύρω από το σύστημα των καταχυστρών δε φαίνεται, σήμερα τουλάχιστον, σαφές σημείο διαχωρισμού. Τόσο η γωνία Η όσο και το τμήμα Η-Ζ χρονολογούνται βέβαια στην ιπποτική περίοδο, σε διαφορετικές

όμως οικοδομικές φάσεις. Η πρωιμότερη σωζόμενη φάση της γωνίας Η ανάγεται στα τέλη του 15ου αι., ενώ στο τμήμα Η-Ζ αναγνωρίζεται η οχύρωση από το α′ μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι[151].

Η τοιχοδομία της νότιας πλευράς της γωνίας Η ανήκει στην ίδια τοιχοδομία με την πλευρά Θ-Η, με μεγάλες δηλαδή ακατέργαστες πέτρες σε οριζόντιες σειρές, που διασώζουν το συνδετικό τους κονίαμα σε μεγάλο βαθμό. Η πλευρά Η-Ζ διαφοροποιείται καθαρά: εδώ έχουμε μικρότερες πέτρες στην τοιχοδομία και αμελέστερη τοποθέτηση. Δε θα ήταν παράτολμο να υποτεθεί ότι με την τελευταία, που είναι και η παλαιότερη τοιχοδομία του κάστρου, συνανήκουν και οι καταχύστρες. Είναι λοιπόν πιθανόν να χρονολογούνται στο διάστημα από το α′ μισό του 14ου έως το τέλος του 15ου αι. και να αποτελούν το μοναδικό σωζόμενο ίχνος της γωνίας Η από την περίοδο αυτή.

Στη βάση της νότιας πλευράς της γωνίας Η έχει προστεθεί **σκάρπα**, η οποία δε συνέχεται οργανικά προς τη γωνία, αλλά «ακουμπάει» σε αυτή. Πρόκειται για τη σκάρπα, η οποία καλύπτει και όλη την νότια πλευρά των τειχών (τμήματα Η-Ζ-Ε-Δ)[152]. Η σκάρπα τούτη, που ξεκινά ακριβώς κάτω από τα φουρούσια, έχει μεγάλη κλίση και αχρηστεύει λειτουργικά τις καταχύστρες. Διαφοροποιείται με αυτό τον τρόπο από την ιπποτική σκάρπα της πλευράς Θ-Η, η οποία επέτρεπε τη χρήση των ολιγάριθμων σειρών καταχυστρών της επίστεψης. Στοιχείο διαφοροποίησης από τις ιπποτικές σκάρπες είναι τόσο η μεγάλη της κλίση όσο και το γεγονός ότι δε συνανήκει, αλλά έχει προστεθεί σε προϋπάρχοντα κατακόρυφα τείχη. Τοποθετείται χρονικά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, μετά το 1600, με βάση κεραμικά ευρήματα[153].

Συνοψίζοντας, για τη γωνία Η του περιβόλου μπορούμε να υποθέσουμε τις εξής **οικοδομικές φάσεις**:

α. Η πρώτη οικοδομική φάση εντάσσεται στην ίδια περίοδο με τα κατακόρυφα τείχη της πλευράς Η-Ζ. Από τη φάση αυτή σώζονται μόνο οι καταχύστρες της νότιας πλευράς. Συνδέεται με τα ιπποτικά τείχη της Αντιμάχειας, που χρονολογούνται από το α′ μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι[154].

β. Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση έχουμε άμυνα σε δύο ζώνες στη δυτική πλευρά, με τετράγωνες κανονιοθυρίδες στην κατώτερη, διάκενα, πολεμίστρες με τριγωνική απόληξη και τοξοθυρίδες στην ανώτερη. Οικοδομείται το μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής πλευράς της γωνίας, με τη χαρακτηριστική δόμηση στην ακμή και στους οριζόντιους αναβαθμούς. Λίγο αργότερα, και πάντως στα πλαίσια της ίδιας οικοδομικής φάσης, στην άνω αμυντική ζώνη της δυτικής πλευράς κλείνονται τα διάκενα και προστίθενται δύο επιπλέον πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες. Η φάση αυτή χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι., συνδέεται με το μάγιστρο d'Aubusson και το οικόσημο του ίδιου πάνω από την πύλη 2 και συνδυάζεται με τις επι-

σκευαστικές εργασίες στο κάστρο μετά το σεισμό του 1493. Με αυτή τη φάση συνανήκουν τα τμήματα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β, καθώς και η πρώτη φάση των τμημάτων Θ-Η και της Πύλης 2-Α-Β1.

γ. Κατά την τρίτη φάση, στο εσωτερικό της γωνίας Η δημιουργείται η εσωτερική κατασκευή και ο τοίχος Η2-Η3, η πλατεία εσωτερικά των επάλξεων, καθώς και οι νέες κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου, ειδικά για κανόνια μεγάλου μεγέθους. Ίσως σε αυτή τη φάση να μπορεί να αποδοθεί το ορθογώνιο άνοιγμα στο δεύτερο αναβαθμό της νότιας πλευράς· εδώ είναι πιθανόν να καταλήγει η στοά, το άνοιγμα της οποίας βρίσκουμε στη βάση του εσωτερικού τοίχου Η2-Η3. Η φάση αυτή χρονολογείται, με βάση τα συγκριτικά στοιχεία από τις οχυρώσεις της Ρόδου, στις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι.

δ. Τέλος, στην τέταρτη οικοδομική φάση ανήκουν μετασκευές τις οποίες δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια, αλλά εντάσσονται στα πλαίσια της Τουρκοκρατίας. Κατά την περίοδο αυτή επέρχεται η επίχωση του εσωτερικού της κατασκευής και πιθανόν κλείνεται το άνοιγμα της νότιας πλευράς. Κατασκευάζονται οι τυφεκιοθυρίδες στην άνω απόληξη του τοίχου Η2-Η3. Το γεγονός ότι στοχεύουν προς το εσωτερικό του περιβόλου είναι ενδιαφέρον. Προστίθεται επίσης σκάρπα στο κατώτερο τμήμα της ανατολικής πλευράς της γωνίας. Η σκάρπα αυτή συνεχίζει σε όλη τη νότια πλευρά των τειχών και χρονολογείται μετά το 1600.

3. Τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ

Το τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ καλύπτει όλη τη νότια πλευρά του κάστρου, που ανοίγεται προς την Καρδάμαινα (εικ. 66). Είναι σήμερα ιδιαίτερα κατεστραμμένο. Στην εξωτερική του όψη χωρίζεται κατά το ύψος σε δύο τμήματα (εικ. 91): ένα υπερκείμενο κατακόρυφο και ένα κατώτερο κεκλιμένο (σκάρπα).

Σε ορισμένα σημεία όπου το τείχος έχει υποστεί φθορά ή έχει υποχωρήσει διακρίνονται τα εξής: Πρώτον ότι τα δύο τμήματα δε συνέχονται κατασκευαστικά, επομένως δε συνανήκουν, αλλά αποτελούν δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις (εικ. 92, 93). Δεύτερον ότι η σκάρπα δεν έρχεται να καλύψει το κατώτερο μέρος του κατακόρυφου τμήματος· η κορυφή της βρίσκεται στις κατώτερες στρώσεις του, το μεγαλύτερο κομμάτι της όμως καλύπτει το βράχο θεμελίωσης του τείχους. Τούτο είναι εμφανές τόσο στο τμήμα Η-Ζ όσο και σε ρήγματα κατά μήκος των τειχών (εικ. 94, 95, 96). Το κατακόρυφο παλιότερο τείχος είχε θεμελιωθεί πάνω σε βράχο, ο οποίος έχει υποστεί πολλές φθορές και κονιορτοποιείται ως αποτέλεσμα φαινομένων διάβρωσης[155]. Η σκάρπα έχει κατασκευαστεί ως επένδυση του βραχώδους αυτού στρώματος, ώστε να ελαχιστοποιηθεί η φθορά του.

Εικ. 91: Τμήμα Ζ-Ε, εξωτερική πλευρά με κατακόρυφο τμήμα και σκάρπα από Α.

ΚΑΤΑΚΟΡΥΦΟ ΤΜΗΜΑ

Το κατακόρυφο τμήμα σώζεται καλύτερα στο τείχος Η-Ζ-Ε (εικ. 91), ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του Ε-Δ έχει καταπέσει πλήρως (εικ. 97). Το υψηλότερο σωζόμενο σημείο του τείχους βρίσκεται στο τμήμα Ζ-Ε και φτάνει τα 3-3,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους στο εσωτερικό του κάστρου (εικ. 98). Είναι κατασκευασμένο με ακανόνιστου μεγέθους ακατέργαστους λίθους σε στρώσεις, ανάμεσα δε στους αρμούς των λίθων και στις στρώσεις παρεμβάλλονται βήσσαλα, μικρές πέτρες και άφθονο κονίαμα. Η κατασκευή είναι αρκετά αμελής και λόγω του μικρού πάχους της (σε ορισμένα σημεία μικρότερο από 1 μ.) δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα στον πυρήνα και στις όψεις του τείχους.

Εικ. 92: Τμήμα Ε-Δ, σημείο Ε1 από Δ. Η μεταγενέστερη σκάρπα «ακουμπάει» στο προγενέστερο κατακόρυφο τείχος.

Εικ. 93: Τμήμα Ε-Δ, λεπτομέρεια στο σημείο επαφής της σκάρπας με το κατακόρυφο τείχος από Δ.

Εικ. 94: Τμήμα Η-Ζ, ο αποσαθρωμένος βράχος θεμελίωσης κοντά στη γωνία Η.

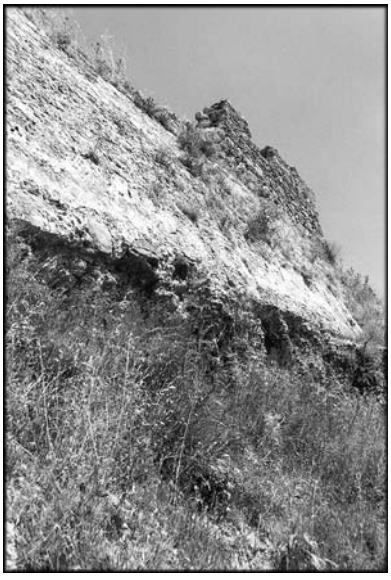

Εικ. 95: Τμήμα Ε-Δ. Διακρίνεται ο αποσαθρωμένος βράχος θεμελίωσης.

Εικ. 96: Γωνία Δ, εξωτερική πλευρά από Α με τη σκάρπα της πλευράς Ε-Δ.

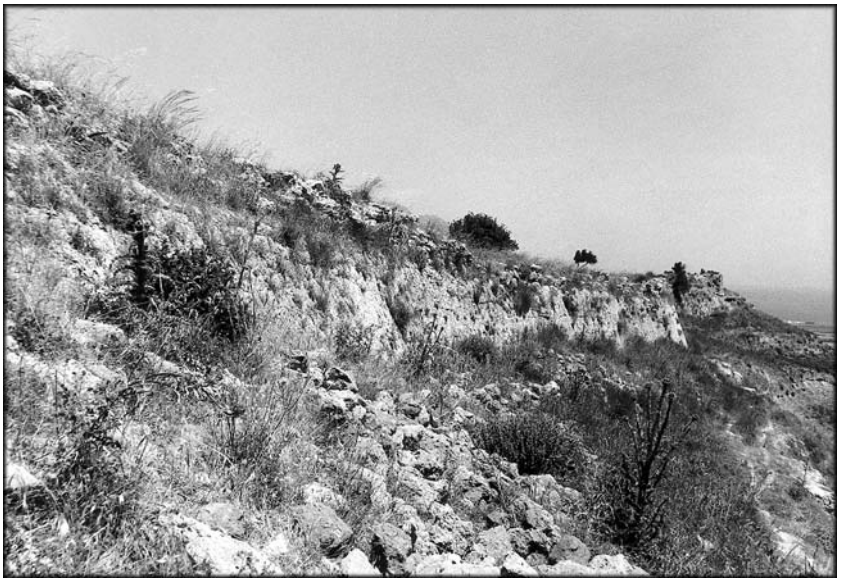

Εικ. 97: Τμήμα Ε-Δ, όπου το κατακόρυφο τείχος έχει καταπέσει στο σύνολό του, γενική εξωτερική άποψη από Δ.

Εικ. 98: Τμήμα Ζ-Ε, εσωτερική πλευρά με ίχνος του περιδρόμου από ΒΔ.

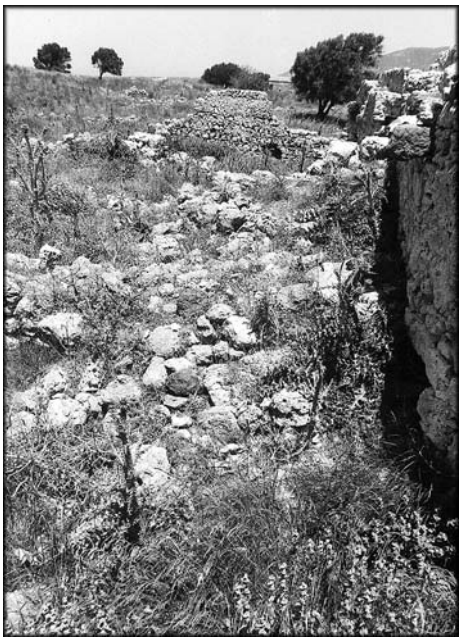

Εικ. 99: Τμήμα Ζ-Ε, κτίρια στην εσωτερική πλευρά του τείχους, άποψη από ΝΔ.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως φαίνεται από τα ίχνη εγκάρσιων τοίχων που σώζονται στην εσωτερική παρειά του περιβόλου, το τείχος είχε χρησιμοποιηθεί ως πίσω πλευρά μιας σειράς ορθογώνιων κτισμάτων[156] (εικ. 99). Στην άνω απόληξη του τμήματος Ζ-Ε διακρίνεται οριζόντιο ίχνος εσοχής, η οποία φαίνεται να ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία με αναβαθμούς, αντίστοιχη προφανώς της πορείας του τείχους (εικ. 98). Πρόκειται για το ίχνος του περιδρόμου, που, ενώ στα τμήματα Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η από το τέλος του 15ου αι. εδράζεται πάνω στις κόγχες με τις τετράγωνες κανονιοθυρίδες και τη συμπαγή τοιχοποιία, εδώ θα εδραζόταν στις στέγες των υποκείμενων, σήμερα κατεστραμμένων κτιρίων· γι' αυτό άλλωστε σώζεται μόνο το ίχνος της πορείας του. Το τείχος, αν η ταύτιση του περιδρόμου είναι σωστή, δεν πρέπει να υψωνόταν πολύ πάνω από τη σημερινή του απόληξη, δε σώζονται όμως επάλξεις.

Εντούτοις, σε φωτογραφία που δημοσίευσε ο G. Gerola[157] στα 1915 διακρίνεται η απόληξη των τειχών της Αντιμάχειας στο τμήμα Η-Ζ. Πρόκειται για επάλξεις με τριγωνικές απολήξεις που διακόπτονται από τετράγωνα διάκενα. Τα διάκενα διασώζουν τις προεξοχές για τα ξύλινα διαφράγματα. Αν και η φωτογραφία δεν είναι λεπτομερής, δε φαίνεται να υπήρχε παρά μία ζώνη άμυνας, αυτή των επάλξεων. Τούτο είναι λογικό, αφού το απόκρημνο του χώρου καθιστούσε μια δεύτερη κατώτερη ζώνη άμυνας περιττή. Η μορφή αυτή οχύρωσης βρίσκει παράλληλα στις απλούστερες και πρωιμότερες μορφές των τειχών της Ρόδου, που χρονολογούνται γενικά από τον A. Gabriel στο 14ο-15ο αι[158].

Στην εξωτερική πλευρά του τείχους, στο **σημείο Ε2**, διακρίνονται στο άνω τμήμα δύο πρόβολοι και 2,10 μ. περίπου χαμηλότερα τετράγωνο άνοιγμα (εικ. 100). Η ύπαρξη των προβόλων παραπέμπει σε κάποια εξωτερική αμυντική κατασκευή, προφανώς απλή καταχύστρα[159]. Δεν έχουμε κανένα στοιχείο κατά πόσο υπήρχαν μόνο δύο πρόβολοι για τη στήριξη της καταχύστρας ή περισσότεροι, που σήμερα δε σώζονται.

Δύο είναι οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες που δημιουργούν προβληματισμούς σχετικά με το σημείο Ε2. Καταρχήν, πάνω από τους προβόλους δε σώζεται άνοιγμα που θα εξυπηρετούσε τις καταχύστρες, αλλά το τείχος φαίνεται να συνεχίζεται κανονικά. Τούτο μπορεί πιθανόν να σημαίνει ότι σε κάποια στιγμή οι καταχύστρες καταργήθηκαν και το τείχος υψώθηκε πάνω από το επίπεδο των προβόλων. Δεύτερον, η θέση του τετράγωνου ανοίγματος κάτω από τους προβόλους, στον άξονα που αμυντικά θα κάλυπταν οι καταχύστρες, δημιουργεί σαφώς θέμα ως προς τη λειτουργία του. Σε τι θα μπορούσε να εξυπηρετεί ή σε ποια κατασκευή αντιστοιχούσε αυτό το άνοιγμα; Ο χώρος εσωτερικά είναι σε μεγάλο βαθμό επιχωμένος και έτσι δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα.

Εικ. 100: Τμήμα Ε-Δ, σημείο Ε2 με φουρούσια για καταχύστρες (άνω) και τετράγωνο ορθογώνιο άνοιγμα (κάτω), εξωτερική πλευρά από Ν.

Ως προς τις διαστάσεις του τετράγωνου ανοίγματος παρατηρείται ότι προσομοιάζει με τα ανοίγματα των πρώιμων τετράγωνων κανονιοθυρίδων που ήδη παρατηρήθηκαν στην πλευρά Θ-Η και στο τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1[160]. Στα τείχη της Ρόδου ανάλογη διαμόρφωση με αυτή που παρουσιάζεται στο σημείο Ε2 εμφανίζεται σε δύο περιπτώσεις: στο αρχικό boulevard του πύργου του Αγ. Νικολάου[161] και στο πολυγωνικό boulevard του πύργου του Αποστ. Πέτρου[162], τα οποία φέρουν, εκτός από κανονιοθυρίδες στην κατώτερη ζώνη, και απλές καταχύστρες στην ανώτερη. Μία δε από αυτές, στον πύργο του Αγ. Νικολάου, βρίσκεται ακριβώς πάνω από κανονιοθυρίδα[163]. Και οι δύο κατασκευές χρονολογούνται στα χρόνια του μαγίστρου Zacosta (1461-67), η πρώτη στο διάστημα 1464-7 και η δεύτερη στο διάστημα 1461-4.

Στο σημείο Ε2, εντούτοις, για την ύπαρξη μιας κανονιοθυρίδας πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα εξής: Η λειτουργία της έχει να κάνει με άμυνα σε οριζόντιο επίπεδο[164]. Βάλλει κατά εχθρών που επιτίθενται σε ανοιχτό, ομαλό πεδίο, με συγκεκριμένη φορά, αλλά πάντα σε οριζόντια διάταξη. Το σημείο Ε2 βρίσκεται πάνω από τον γκρεμνό, που με έντονη κατωφέρεια ανοίγεται προς τη θάλασ-

σα. Για να σημαδεύσει κάποιος τον εχθρό που επιτίθεται σε αυτό το τμήμα τείχους μέσα από την κανονιοθυρίδα, το όπλο πρέπει να στραφεί σε επικλινή άξονα με τέτοια φορά, που η χρήση κανονιού είναι μάλλον αδύνατη. Μία πιθανή λύση είναι ότι η κανονιοθυρίδα αυτή είχε ως στόχο την πλαγιοβολή· κάλυπτε δηλαδή αμυντικά τα συνεχόμενα με αυτή τμήματα τειχών, που βρίσκονταν σε οριζόντιο επίπεδο[165]. Ο καθαρισμός του χώρου εσωτερικά της κανονιοθυρίδας μπορεί να δώσει περισσότερα στοιχεία για το θέμα.

ΣΚΑΡΠΑ

Η προσθήκη της σκάρπας αποτελεί μια σαφώς μεταγενέστερη κατασκευή που καλύπτει όλη τη νότια πλευρά του κάστρου (τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ). Η κατασκευή της εξωτερικής της πλευράς γίνεται με σχετικά μεγάλους λίθους, τοποθετημένους σε σειρές, και διασώζει το ισχυρό συνδετικό κονίαμα σε όλο το μήκος της (εικ. 91, 95, 97). Ο πυρήνας της σκάρπας αποτελείται από χώμα ανακατεμένο με πέτρες διαφόρων μεγεθών και ελάχιστα όστρακα αγγείων. Η σύσταση του πυρήνα της διακρίνεται καθαρά στο σημείο Ε1, όπου τμήμα της έχει υποχωρήσει (εικ. 92).

Παρ' όλο που παρουσιάζει αυξομειώσεις ως προς το πάχος, την κλίση ή τη λογική της πορείας της (αλλού ευθύγραμμη με αμβλείες γωνίες, αλλού ακολουθεί την οφρύ του βράχου), εντούτοις η σκάρπα της νότιας πλευράς των τειχών (τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ) αποτελεί μια ενιαία κατασκευή, που πρέπει να αποδοθεί σε μία και μόνη οικοδομική περίοδο. Η σκάρπα αυτή διαφέρει ως προς την αντίστοιχη της βορειοδυτικής και δυτικής πλευράς (τμήμα Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η)· σε εκείνες η σκάρπα ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση με το κατακόρυφο τμήμα και είναι ουσιαστικό αμυντικό στοιχείο, ενώ στη νότια πλευρά προστίθεται σε προϋπάρχον τείχος, με το κέντρο βάρους να πέφτει στη στατική ανάγκη της κατασκευής. Στόχος ήταν, εκτός από την άμυνα, η στήριξη και στερέωση του βράχου θεμελίωσης του υπερκείμενου τείχους, που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σε πολλά σημεία έχει εξαφανιστεί τελείως.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Για τη χρονολόγηση του νότιου τείχους, τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ (κατακόρυφο και σκάρπα), πρέπει να ληφθούν υπόψη αρκετοί παράγοντες. Στοιχεία αποτελούν οι παρατηρήσεις στη νότια πλευρά της γωνίας Η, που ήδη αναφέρθηκαν[166], η καταχύστρα με την κανονιοθυρίδα στο σημείο Ε2, η μορφή των τειχών, η παραβολή με το βασικό μεσαιωνικό τύπο τειχών που παρατηρείται στη Ρόδο[167] και χρονολογείται γενικά στο διάστημα 14ου-15ου αι. Σημαντική συνεισφορά αποτελεί το όστρακο με αρ. 36 (πίν. XI), το οποίο προέρχεται από τον πυρήνα της σκάρπας στο σημείο Ε1. Το όστρακο αυτό δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν το τέλος του 16ου αι. και επομένως η πρωιμότερη χρονο-

λόγηση για την κατασκευή της σκάρπας είναι χωρίς αμφιβολία μετά το 1600. Στοιχειοθετείται επομένως εκτός από τη στατική χρήση και η μεταγενέστερη χρονολόγησή της.

Το κατακόρυφο τμήμα πιθανόν αποτελεί και την παλαιότερη οικοδομική φάση, που παρατηρείται στα τείχη της Αντιμάχειας. Προηγείται της παλαιότερης φάσης που διαπιστώθηκε στα τμήματα Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η και χρονολογήθηκε στα τέλη του 15ου αι. Εντάσσεται όμως και αυτό στην ιπποτική αρχιτεκτονική και τοποθετείται στο διάστημα από το α′ μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι. Η διαμόρφωση με την κανονιοθυρίδα και την καταχύστρα στο σημείο Ε2 βρίσκει παράλληλα στα τείχη της Ρόδου του β′ μισού του 15ου αι. Πρέπει να ερμηνευτούν περισσότερο ως παραδείγματα συνεχών προσθηκών και μετασκευών για την ενίσχυση των τειχών παρά ως ένδειξη για τη χρονολόγηση ολόκληρου του τείχους. Αντίθετα, η σκάρπα αποτελεί την οψιμότερη προσθήκη στα τείχη και χρονολογείται μετά το 1600, μέσα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

4. Τμήμα Δ-Δ1

Τη νοτιοανατολική προεξοχή του οροπεδίου καλύπτει το τείχος Δ-Δ1. Το τείχος αυτό εδράζεται απευθείας πάνω στο φυσικό βράχο (εικ. 96, 101, 102) και οχυρώνει ένα εξαιρετικά καίριο, όσο και εκτεθειμένο τμήμα του περιβόλου.

Εικ. 101: Τμήμα Δ-Δ1, νότιο τμήμα, εξωτερική πλευρά από Α.

Το τμήμα Δ-Δ1 υψώνεται κατακόρυφο. Η σκάρπα που καλύπτει το κατώτερο μέρος της νότιας πλευράς των τειχών (τμήματα Η-Ζ-Ε-Δ) σταματάει στη γωνία Δ (εικ. 96). Η τοιχοδομία αποτελείται από σχεδόν ακατέργαστες πέτρες τοποθετημένες σε σειρές, μερικές φορές με μικρότερες πέτρες ή βήσσαλα στους αρμούς. Στις κατώτερες στρώσεις της εξωτερικής παρειάς σώζονται ίχνη επιχρίσματος. Οι δύο γωνίες της πλευράς Δ-Δ1 είναι –αντίθετα– κτισμένες επιμελώς με καλά κατεργασμένες πέτρες. Η τοιχοδομία αυτή δε διαφέρει από την αντίστοιχη του τείχους Η-Ζ-Ε-Δ και θα πρέπει να ενταχθεί στα πλαίσια της ίδιας οικοδομικής φάσης, από το α′ μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι.

Το τείχος Δ-Δ1 διατηρεί στην ανώτερη σωζόμενη στάθμη του το κατώτερο τμήμα **δύο πρώιμων τετράγωνων κανονιοθυρίδων** (εικ. 101, 102). Οι κανονιοθυρίδες ανήκουν στον ίδιο τύπο με αυτές των πλευρών Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η[168] από την οικοδομική φάση του τέλους του 15ου αι., καθώς και με την κανονιοθυρίδα στο σημείο Ε2 από το β′ μισό του 15ου αι. Οι κανονιοθυρίδες του τείχους Δ-Δ1 δεν ανοίγονταν σε κόγχες, αφού το πάχος της πλευράς αυτής είναι σχετικά μικρό (περίπου 1 μ.). Η μορφή στην οποία σώζονται θυμίζει τα αντίστοιχα δείγματα στο επίπεδο των επάλξεων στις γωνίες Θ και Η. Η ύπαρξη επίσης οριζόντιας εσοχής εσωτερικά του τείχους στο ύψος των κανονιοθυρίδων (εικ. 103), που μπορεί να ερμηνευτεί ως ίχνος του περιδρόμου των τειχών, ενισχύει την άποψη ότι αυτές διανοίγονταν στην κορυφή του τείχους. Αν τούτο ισχύει, τότε το πάχος των επάλξεων –των οποίων δε σώζονται οι απολήξεις– στο τείχος Δ-Δ1 φτάνει τα 0,60 μ.περίπου, ενώ το ίχνος του περιδρόμου φτάνει σε πλάτος το 0,50 μ.

Στις οχυρώσεις της Ρόδου[169] εμφανίζονται πρώιμες κανονιοθυρίδες στο επίπεδο των επάλξεων, σε μεσαιωνικά τείχη που χρονολογούνται από τα πρώτα χρόνια της μαγιστρίας d'Aubusson (1477-8) και πάντως πριν την πολιορκία της Ρόδου, το 1480, από τους Οθωμανούς. Τα τείχη αυτά δε διαφοροποιούνται ως προς τα αμυντικά χαρακτηριστικά τους από το βασικό τύπο οχύρωσης που απαντά στη Ρόδο στο διάστημα 14ου-15ου αι. Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το τμήμα Δ-Δ1 ανήκει στο βασικό μεσαιωνικό τύπο οχύρωσης του ιπποτικού κράτους, στον οποίο προστίθενται νεότερα στοιχεία, όπως οι τετράγωνες πρώιμες κανονιοθυρίδες, κατά το β′ μισό του 15ου αι., για τη μεγιστοποίηση της αμυντικής του ικανότητας.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι για τη βάση της νοτιότερης κανονιοθυρίδας έχει χρησιμοποιηθεί τμήμα μαρμάρου σε δεύτερη χρήση. Φέρει μάλιστα επιγραφή, η οποία δεν μπορεί να διαβαστεί εξαιτίας της θέσης της στο τείχος.

Την κατασκευή του περιβόλου σε αυτό το σημείο ο S. Spiteri[170] ερμηνεύει ως «tour basse», του οποίου τα τείχη θα υψώνονταν ψηλότερα από τα παρακείμενα τμήματα. Το μέτωπο του «πύργου» ήταν, κατά τη γνώμη του, ελαφρά καμπύλο, με κανονιοθυρίδες και πολεμίστρες στην κορυφή. Στην εξωτερική πλευρά του τείχους ο ίδιος ερευνητής διακρίνει μικρό ημικυκλικό προτείχισμα (antemural, battery) που θα κάλυπτε αμυντικά το κατώτερο μέρος του «πύργου». Σύμφωνα με αυτή την περιγραφή, προβαίνει και στην αναπαράστασή του, τοποθετώντας μάλιστα και πυλίδα στην πρόσοψη του «πύργου» για την επικοινωνία με το προτείχισμα.

Εικ. 102: Τμήμα Δ-Δ1, βόρειο τμήμα, εξωτερική πλευρά από Α.

Τα στοιχεία όμως που σώζονται δεν επαρκούν για την τεκμηρίωση της παραπάνω ερμηνείας. Το μέτωπο του τείχους στο τμήμα αυτό του περιβόλου είναι ελαφρά καμπύλο, δεν υπάρχει όμως πουθενά ίχνος πυλίδας. Το εσωτερικό της πλευράς Δ-Δ1 φέρει μεγάλες επιχώσεις και έτσι δε διακρίνεται εάν υπήρχε κάποια εσωτερική κατασκευή-πύργος στο σημείο αυτό (εικ. 103). Εξάλλου, το τείχος Δ-Δ1 δεν πρέπει να ήταν υψηλότερο από τα συνεχόμενα με αυτό τμήματα Ε-Δ και Δ1-Γ. Δίνεται σήμερα η εντύπωση του μεγαλύτερου ύψους των τειχών, διότι στα τμήματα Ε-Δ και Δ1-Γ έχει καταστραφεί εντελώς η ανωδομή. Η ερμηνεία επομένως του τείχους Δ-Δ1 ως «πύργου», όπως πιστεύει ο S. Spiteri, δε δικαιολογείται.

Εικ. 103: Τμήμα Δ-Δ1, εσωτερική πλευρά από Β.
Διακρίνεται το ίχνος του περιδρόμου
και το κατώτερο τμήμα κανονιοθυρίδων.

ΤΟΙΧΟΣ Δ2-Δ3

Το τμήμα Δ-Δ1 δεν καλύπτει ολόκληρη την προεξοχή του βράχου, αλλά αφήνει την τριγωνική απόληξή του απροστάτευτη. Στο μικρό αυτό χώρο έξω από το τείχος διακρίνονται στο βράχο αρκετές αυλακώσεις, αλλά και τμήμα τοίχου (τοίχος Δ2-Δ3, σχ. 3). Ο τοίχος αυτός σώζεται σε επίπεδο θεμελίων και έχει φορά παράλληλη προς το τμήμα Δ-Δ1. Απέχει από αυτό περίπου 7 μ., ενώ το ίχνος του σώζεται σε μήκος 4 μ. Έχει πάχος περίπου 0,60 μ. Η τοιχοδομία, το συνολικό μήκος, η χρήση και η χρονολόγηση του τοίχου Δ2-Δ3, καθώς και η σχέση του με το παρακείμενο τείχος μπορούν να καθοριστούν μόνο μετά από καθαρισμό του χώρου. Η ερμηνεία του από το S. Spiteri ως προτειχίσματος δεν είναι αυταπόδεικτη.

Το προτείχισμα είναι οχυρωματική μορφή που προστατεύει κατασκευές ευπρόσβλητες, οι οποίες οικοδομούνται συνήθως σε επίπεδες επιφάνειες. Κρατάει τον εχθρό μακριά από το κατώτερο τμήμα των τειχών, ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους από τηλεβόλα όπλα ή υπόγειες σήραγγες, εξασφαλίζοντας και μία δεύτερη γραμμή άμυνας στους υπερασπιστές[171]. Στην προεξοχή όπου αναπτύσσεται το τμήμα Δ-Δ1, η οποία δεσπόζει πάνω στο φαράγγι που ανοίγεται και από τις τρεις πλευρές της –εκτός της βορειοδυτικής–, η χρήση προτειχίσματος είναι μάλλον περιττή.

5. Τμήμα Δ1-Γ-Β

Τα τείχη που καλύπτουν το ανατολικό τμήμα του κάστρου (τμήμα Δ1-Γ-Β) είναι κατακόρυφα, χωρίς σκάρπα και ακολουθούν την οφρύ του οροπεδίου (εικ. 104, 105). Είναι κατεστραμμένα και εξαιτίας της διάβρωσης σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα τους. Το πάχος τους δεν ξεπερνά το 1 μ. και η κατασκευή τους είναι αρκετά πρόχειρη. Στην τοιχοδομία τους (με εξαίρεση το τμήμα Γ3-Γ4[172]) έχουν χρησιμοποιηθεί μικρές ακατέργαστες πέτρες με συνδετικό κονίαμα, σε μια προσπάθεια να δημιουργηθούν επάλληλες σειρές με μικρότερες πέτρες και ελάχιστα βήσσαλα στους αρμούς. Σπάνια ξεπερνούν σε ύψος τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Τα τείχη αυτά θυμίζουν ως προς την τοιχοποιία τους το κατακόρυφο τμήμα των τειχών Η-Ζ-Ε-Δ και το Δ-Δ1. Χωρίς να υπάρχουν πιο συγκεκριμένα χρονολογικά στοιχεία είναι δυνατόν και τα τμήματα Δ1-Γ-Β (εκτός του Γ3-Γ4) να ενταχθούν στη μεσαιωνική ιπποτική αρχιτεκτονική από το α′ μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι.

Εικ. 104: Τμήμα Γ1-Γ2, άποψη από ΝΑ.

Εξαίρεση ως προς το σωζόμενο ύψος αποτελεί το **τμήμα Γ1-Γ2**, που βρίσκεται πολύ κοντά στο τμήμα Δ-Δ1 (εικ. 104). Έχει μήκος περίπου 14 μ. και φτάνει σε ύψος περίπου 2,50 μ. από το έδαφος στο εσωτερικό του κάστρου.

Αναφορά επίσης πρέπει να γίνει στην τοιχοδομία του **σημείου Β2**, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτεροι λίθοι για τις κατώτερες στρώσεις σε μία στερεότερη κατασκευή. Το σημείο αυτό βρίσκεται στην αρχή του τμήματος Β-Γ, κοντά στη γωνία Β. Οι κατώτερες στρώσεις των θεμελίων έχουν υποχωρήσει και τα ανώτερα τμήματα του τείχους έχουν τελείως κατακρημνισθεί. Η φθορά που έχει υποστεί το τείχος στο Β2, στο επίπεδο των θεμελίων, έχει ήδη καταγραφεί στα τείχη της Ρόδου (φθορά τύπου Γα)[173].

ΤΜΗΜΑ Γ3-Γ4

Διαφοροποίηση ως προς τη δόμηση σε σχέση με το υπόλοιπο τμήμα Δ1-Γ-Β παρατηρείται μόνο σε ένα μικρό κομμάτι του τείχους, τμήμα Γ3-Γ4, μήκους 10 μ. περίπου, κοντά στο μέσον του τμήματος Γ-Δ (εικ. 106). Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η μεγάλη ποσότητα βησσάλων που γεμίζει τους αρμούς ανάμεσα στις

Εικ. 105: Τμήμα Δ1-Γ, γενική άποψη από ΝΑ.

Εικ. 106: Τμήμα Γ3-Γ4, εξωτερική άποψη από Β.

πέτρες, οι οποίες έχουν τοποθετηθεί προσεκτικά σε στρώσεις. Αυτό το στοιχείο ίσως να συνδέεται χρονολογικά με τη μεταβυζαντινή εκκλησία της Αγίας Παρασκευής (κτίριο ΙΙΙ), που βρίσκεται μέσα στον περίβολο του κάστρου και

είναι κτισμένη με άφθονη χρήση βησσάλων σε παρόμοια διάταξη[174]. Δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για τη χρονική τοποθέτηση του τμήματος αυτού. Πρόκειται προφανώς για μεταγενέστερη επισκευή, κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, σε τμήμα του τείχους που θα είχε υποστεί ζημιές.

6. Τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1

Τελευταίο θα εξεταστεί το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1, το κομμάτι του τείχους ανατολικά της πύλης 2. Εδώ παρατηρούνται δύο οικοδομικές φάσεις. Κατά την παλαιότερη, το τμήμα αυτό δε διαφέρει από τα τείχη του τμήματος της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β από το τέλος του 15ου αι. Το τείχος της φάσης αυτής διατηρείται στην εξωτερική πλευρά του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1, που συνέχεται δομικά τόσο με το τμήμα Β1-Β όσο και με το τμήμα της Πύλης 2-Κ. Στην εξωτερική παρειά του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 διασώζονται –φραγμένα– τα ορθογώνια ανοίγματα των πρώιμων κανονιοθυρίδων με τις κάθετες σχισμές, που πρέπει να ανήκουν, λόγω της θέσης τους, σε μια κατώτερη αμυντική ζώνη αντίστοιχη εκείνης των τμημάτων της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β (εικ. 73). Οι κανονιοθυρίδες πρέπει να διαμορφώνονταν στο εσωτερικό κογχών, όπως στα υπόλοιπα τμήματα της ίδιας οικοδομικής φάσης. Οι επάλξεις αυτής της φάσης έχουν καταστραφεί, κάτι που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω[175], δεν έγινε κατά την αντίστοιχη μετασκευή των γωνιών Θ και Η. Η οικοδομική αυτή φάση χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι. και αποδίδεται στο μάγιστρο d'Aubusson, γύρω στα 1494.

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, οι μεσαιωνικές επάλξεις απομακρύνονται και αντικαθίστανται από κανονιοθυρίδες του γαλλικού τύπου, οι οποίες στη Ρόδο εμφανίζονται στις αρχές του 16ου αι.[176] Το τμήμα ενισχύεται εσωτερικά, ώστε να δημιουργηθεί ένα ογκώδες τείχος, ειδικά διαμορφωμένο για τη χρήση πυροβόλων όπλων (εικ. 107, 108). Στη νέα του μορφή το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 έχει πάχος περίπου τριπλάσιο σε σχέση με το συνεχόμενο τμήμα Β1-Β, είναι εξωτερικά χαμηλότερο από αυτό και χωρίς ανοίγματα. Η φάση αυτή χρονολογείται με σαφήνεια στις αρχές του 16ου αι., όπως φαίνεται και από τα αντίστοιχα παραδείγματα στις οχυρώσεις της Ρόδου[177]. Το ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη μετασκευή δεν επικεντρώνεται στην αρχιτεκτονική μορφή, η οποία βρίσκεται εκτός των ορίων της παρούσας εργασίας. Εστιάζεται κυρίως στο λόγο που οδήγησε στη μετασκευή και ενίσχυση αυτού του τμήματος και ο οποίος φαίνεται να συνδέεται με την ύπαρξη ενός τετράπλευρου περιβόλου στο εσωτερικό του κάστρου στην περιοχή αυτή. Ο περίβολος αυτός εξετάζεται στο κεφάλαιο για τον εσωτερικό χώρο της Αντιμάχειας.

Εικ. 107: Τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1, γενική άποψη από ΝΔ.

Εικ. 108: Τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1, κανονιοθυρίδα γαλλικού τύπου, άποψη από Δ.

Δ. Το εσωτερικό του κάστρου

Ο χώρος στο εσωτερικό του κάστρου της Αντιμάχειας είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος και σώζονται παντού ερείπια κτιρίων, που διακόπτονται από πλακόστρωτα μονοπάτια. Το οικιστικό αυτό σύνολο κατοικήθηκε, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περιηγητών, μέχρι τις αρχές του 19ου αι., από χριστιανικό πληθυσμό που εκδιώχθηκε μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Η μελέτη του οικισμού δεν είναι εφικτή αν δεν προηγηθούν καθαρισμοί, αποτυπώσεις και ερευνητικές τομές. Στην παρούσα φάση θα μας απασχολήσουν μόνον εκείνα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που συνδέονται με τα τείχη και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τους. Εξετάζεται κυρίως ο εσωτερικός περίβολος στο χώρο νότια του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1, ενώ αναφορά γίνεται στα κτίσματα εσωτερικά του νότιου τείχους και στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής (κτίριο ΙΙΙ).

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Η προσεκτική παρατήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στο χώρο του οικισμού εσωτερικά του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 οδηγεί στη σκέψη ότι στο εσωτερικό του κάστρου υπήρχε ένας δεύτερος περίβολος – πιθανόν, αλλά όχι απαραίτητα, οχυρωματικός. Ο περίβολος αυτός ήταν τετράπλευρος και ως τμήματά του αναγνωρίζονται το τείχος της Πύλης 2-Α-Β1, που χρησίμευε ως βόρεια πλευρά, οι τοίχοι Τ1-Τ2 και Τ3-Τ4 (δυτική και ανατολική πλευρά αντίστοιχα), τα κτίρια Ι και ΙΙ, καθώς και η μνημειακή πύλη 3 (σχ. 4). Τα τμήματα αυτά θα εξεταστούν αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Τοίχοι Τ1-Τ2 και Τ3-Τ4

Εσωτερικά του τείχους, από τα άκρα του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 ξεκινούν δύο παράλληλοι ευθύγραμμοι τοίχοι που καταλήγει ο καθένας σε ένα οικοδόμημα. Ο δυτικός τοίχος (τοίχος Τ1-Τ2, εικ. 109) σώζεται σε όλο το μήκος του, ενώ από τον ανατολικό μόνο ένα μικρό τμήμα του (τοίχος Τ3-Τ4, εικ. 110). Από το υπόλοιπο τμήμα του ανατολικού τοίχου διακρίνεται μόνο το ίχνος της πορείας του. Οι τοίχοι αυτοί είναι κτισμένοι με ογκώδεις, αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, με μικρότερους λίθους στους αρμούς. Η τοιχοποιία τους παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τη δόμηση των τμημάτων Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η από το τέλος του 15ου αι.

Ο **τοίχος Τ3-Τ4** έχει πλάτος 1 μ. περίπου και φτάνει σε μέγιστο ύψος 1,50 μ. Τα ίχνη του σώζονται σε μήκος 16 μ. περίπου. Η νοτιοανατολική του απόληξη συναντά το κτίριο ΙΙ (σημερινό εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου, με το διαμορφωμένο αυλόγυρό του, εικ. 111), ενώ στο βορειοδυτικό του άκρο χάνεται και επανεμφανίζεται κοντά στο σημείο Β1.

Εικ. 109: Τοίχος Τ1-Τ2, άποψη από Δ.

Εικ. 110: Τοίχος Τ3-Τ4, άποψη από Ν.

Ο τοίχος **Τ1-Τ2** σώζεται σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Είναι δομημένος και αυτός με ογκώδεις λίθους τοποθετημένους σε σειρές. Έχει πάχος 1,10 μ. περίπου, μήκος 35,8 μ. και φτάνει σε μέγιστο ύψος 3 μ. Ξεκινάει από το εσωτερικό βορειοανατολικό μέτωπο της πύλης 2 και καταλήγει σε ένα ψηλό κτίριο (κτίριο Ι) που βρίσκεται στην ίδια ευθεία με την πύλη 2 (εικ. 64, 109). Σε απόσταση 9 μ. περίπου από το κτίριο Ι ανοίγεται στον τοίχο Τ1-Τ2 η μνημειώδης πύλη 3, που περιγράφεται παρακάτω.

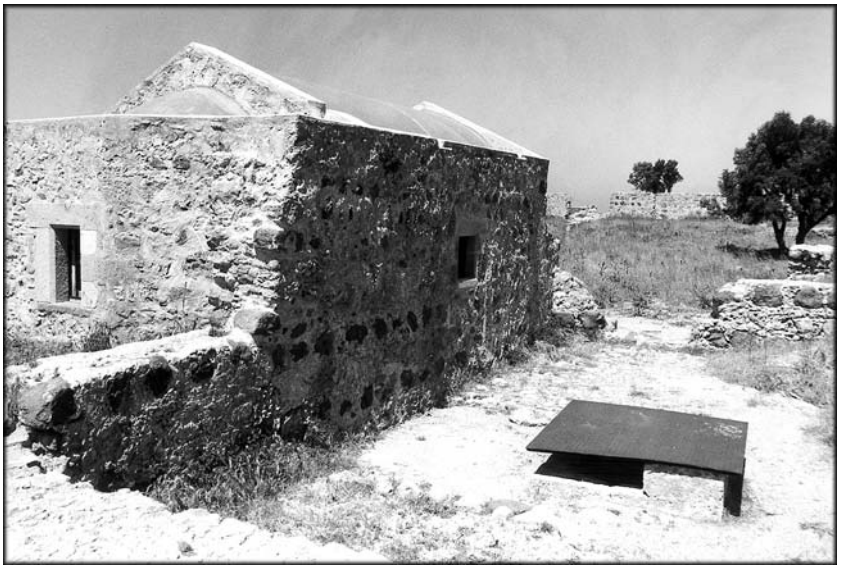

Εικ. 111: Κτίριο ΙΙ, άποψη από ΝΔ.

Πύλη 3

Η πύλη 3 έχει άνοιγμα περίπου 2,20 μ. και πάχος 1,10 μ. (εικ. 63, 64). Εμφανώς δεν πρόκειται για πύλη κτιρίου, αφού ανοίγεται στον επιμήκη τοίχο Τ1-Τ2, που ενώνει τον εξωτερικό περίβολο με το κτίριο Ι. Από την πύλη σώζεται το κατώφλι, κατασκευασμένο από λαξευτούς μαρμάρινους, καλά συναρμοσμένους δόμους, προφανώς αρχαίους σε δεύτερη χρήση. Διακρίνονται οπές τόσο στο μέσον του κατωφλιού όσο και στις δύο άκρες για τις στρόφιγγες των θυρών. Στη θέση του επίσης βρίσκεται και ο κατώτερος δόμος της βόρειας παραστάδας· πρόκειται για σπόλιο, που μάλιστα φέρει απόσπασμα αρχαίας επιγραφής, τοποθετημένης ανάποδα. Ο δόμος έχει υποστεί και δεύτερη λάξευση: έχει δημιουργηθεί φαλτσογωνία στη δυτική, επομένως εξωτερική, όψη και εσοχή στην ανατολική του πλευρά· η εσοχή στο εσωτερικό της παραστάδας χρησίμευε προφανώς για την προσαρμογή των θυρών.

Κτίριο Ι

Το κτίριο Ι, στο οποίο καταλήγει ο τοίχος Τ1-Τ2, έχει ιδιαίτερα προσεγμένη τοιχοποιία (εικ. 112). Αναφερόμενος στο κτίριο Ι, ο G. Gerola[178] έγραφε ότι διακοσμούνταν από ένα αρχαίο λαξευμένο μάρμαρο (το οποίο δε σώζεται), δίπλα στα ερείπια άλλης μεγάλης μαρμάρινης πύλης, δηλαδή της πύλης 3. Οι τοίχοι του κτιρίου Ι είναι κτισμένοι με μεγάλους, αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές και θυμίζουν τη δόμηση των τειχών Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η από το

τέλος του 15ου αι. Διασώζει σε μεγάλο βαθμό το συνδετικό κονίαμα στην τοιχοδομία. Οι γωνίες του κτιρίου όμως δομούνται με λαξευμένους και καλά αρμοσμένους κυβόλιθους.

Εικ.: 112: Κτίριο Ι, νότια πλευρά, εξωτερική άποψη από ΝΑ.

Στο εσωτερικό του διακρίνονται, σε επαφή με τον τοίχο, καταχωσμένες σήμερα άνω απολήξεις πώρινων στοιχείων με ανάγλυφο διάκοσμο κυματίων (εικ. 113). Ο διάκοσμος αυτός εντάσσεται στα πλαίσια της ιπποτικής κοσμικής αρχιτεκτονικής, όπως αυτή είναι γνωστή μέσα από τα παραδείγματα της Ρόδου[179]. Φαίνεται, λοιπόν, αφενός ότι το οικοδόμημα ανήκει και αυτό στην εποχή των ιπποτών, αφετέρου ότι πρόκειται για σημαντικό κτίριο του κάστρου – ίσως να πρόκειται για ένα γωνιακό πύργο.

Πάνω από τη βορειοδυτική γωνία του διακρίνεται τμήμα κατασκευής από ορθογωνισμένους λίθους και κεραμίδες, που διαμορφώνουν σκαλοπάτια προς το εσωτερικό του κτιρίου (εικ. 114). Η χρήση κεραμίδων δεν παρουσιάζεται σε άλλο σημείο της τοιχοποιίας του κτιρίου Ι. Η κατασκευή αυτή και εξωτερικά ξεχωρίζει από το υπόλοιπο κτίριο. Θυμίζει την κατασκευή της βάσης μιναρέδων που παρατηρείται σε τζαμιά τόσο στην Κω όσο και σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[180]. Αν η ταύτιση τούτη ευσταθεί, τότε εδώ μπορεί να αναγνωριστεί ο μιναρές του τζαμιού που είδε ο Rayet στην Αντιμάχεια[181]. Το κτίριο Ι επομένως είναι ένα ιπποτικό κτίριο που, με μεγάλη πιθανότητα, είχε χρησιμεύσει κατά την Τουρκοκρατία και μέχρι το 19ο αι. ως μουσουλμανικό τέμενος.

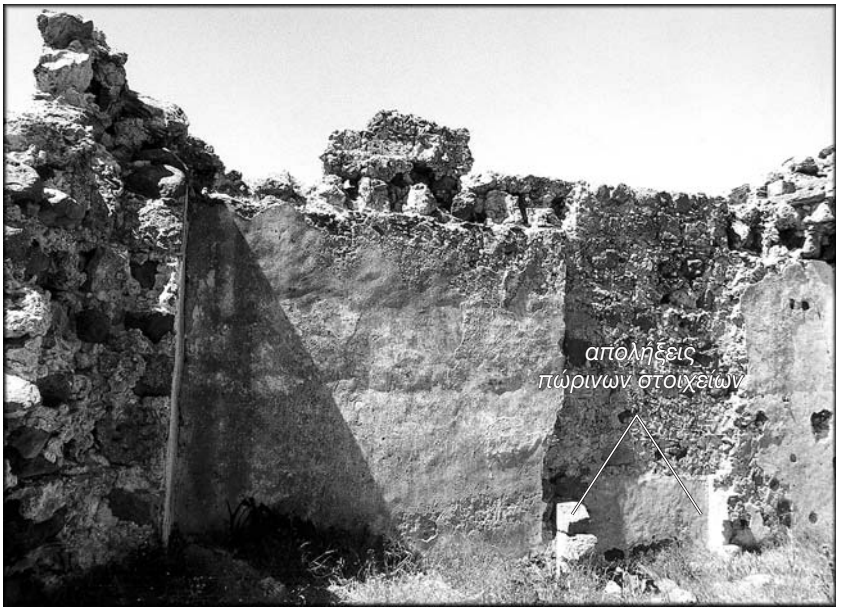

Εικ. 113: Κτίριο Ι, δυτική πλευρά, εσωτερική άποψη από ΒΑ.

Εικ. 114: Κτίριο Ι, κλίμακα στην άνω απόληξη της βορειοδυτικής γωνίας, άποψη από Δ.

Εικ. 115: Κτίριο ΙΙ, ανάγλυφο με οικόσημα, εντοιχισμένο στην πρόσοψη του κτιρίου.

Κτίριο ΙΙ

Στα χρόνια του Gerola (πριν το 1914) το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου (κτίριο ΙΙ) διέσωζε τοιχογραφίες που ο μελετητής πίστευε ότι αντανακλούσαν δυτικές επιδράσεις. Ίχνη από τις τοιχογραφίες αυτές είναι ορατά και ο Ηλ. Κόλλιας τις έχει αποδώσει στο 15ο-16ο αι.[182] Πάνω από το ανώφλι της εισόδου έχει τοποθετηθεί πλάκα με τρία οικόσημα και τη χρονολογία 1520. Το ένα απ' αυτά –άνω αριστερά– είναι του μαγίστρου Caretto (1513-21) και είναι ενσωματωμένο με αυτό του Τάγματος[183] (εικ. 115). Το κτίριο, μέχρι τουλάχιστον το μέσο του ύψους του, είναι δομημένο με ιδιαίτερα μεγάλους ακατέργαστους λίθους, παρόμοιους με αυτούς των τειχών Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η από τα τέλη του 15ου αι., αλλά και των τοίχων Τ1-Τ2 και Τ3-Τ4 (εικ. 111). Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι στο σημερινό αυλόγυρο της εκκλησίας, στα ανατολικά του κτιρίου, υπάρχει μεγάλη υπόγεια κινστέρνα που στεγάζεται με οξυκόρυφο θόλο. Είναι πιθανόν επομένως στην περιοχή να υπήρχε ιπποτικό κτίσμα, τμήμα του οποίου αποτελούσε η σωζόμενη εκκλησία.

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η πλάκα με τα οικόσημα πιθανόν δε βρίσκεται στην αρχική της θέση, αφού δε διασώζει το συνηθισμένο πώρινο κυματοειδές πλαίσιο που συνοδεύει τα οικόσημα που σώζονται in situ. Επίσης, οι δύο αριστερές γωνίες της είναι φθαρμένες, δείγμα ότι μεταφέρθηκε από κάποια άλλη θέση και τοποθετήθηκε εκεί. Προφανώς αρχικά θα συνδεόταν με αμυντικές εργασίες ή μετασκευές των τειχών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. Η επανατοποθέτηση του οικοσήμου του προτελευταίου μαγίστρου της Ρόδου Caretto (1513-21) στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου πρέπει να έγινε μετά το 1522, έτος κατά το οποίο καταλήφθηκε το νησί από τους Οθωμανούς. Τούτο δεν αποτελεί παράδοξο. Το πιο πιθανό είναι να χρησιμοποιήθηκε ως διακοσμητικό στοιχείο, όπως και το οικόσημο του μαγίστρου d'Aubusson στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής[184], χωρίς να ενδιαφέρει δηλαδή το απεικονιζόμενο θέμα.

Παρατηρήσεις για τον εσωτερικό περίβολο

Η περιοχή ανάμεσα στα κτίρια Ι και ΙΙ δεν προσφέρει ασφαλείς ενδείξεις. Χαμηλοί τοίχοι ξεκινούν και από τα δύο κτίρια με διεύθυνση Α-Δ, χωρίς όμως να συναντώνται μεταξύ τους. Έτσι, η νότια πλευρά του εσωτερικού περιβόλου μόνο με ανασκαφικές τομές μπορεί να διαγνωσθεί με ασφάλεια. Εντούτοις, ανακεφαλαιώνοντας, στην κάτοψη του συγκεκριμένου τμήματος του κάστρου διακρίνονται τρεις πλευρές ενός τετράπλευρου, σχεδόν ορθογώνιου χώρου (σχ. 4). Η βόρεια πλευρά του, που συμπίπτει με το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 του εξωτερικού περιβόλου, είναι σαφώς προσδιορισμένη. Στη δυτική πλευρά του (τοίχος Τ1-Τ2) ανοίγεται η μνημειώδης πύλη 3, που οδηγεί στο εσωτερικό του· βρίσκεται κοντά στο «τζαμί» (κτίριο Ι), μετασκευασμένο ιπποτικό κτίριο με ιδιαίτερα προσεγμένη τοιχοδομία. Τέλος, το τμήμα της ανατολικής του πλευράς που σώζεται (τοίχος Τ3-Τ4) καταλήγει σε άλλη κατασκευή, το σημερινό εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου, με τον περίβολό του και την οξυκόρυφη κινστέρνα (κτίριο ΙΙ), που κι αυτό αποτελεί κτίριο των ιπποτικών χρόνων. Η νότια πλευρά του ορθογώνιου τούτου περιβόλου δεν έχει διασωθεί.

Ο περίβολος αυτός πρέπει να ήταν σημαντικός. Γι' αυτό το λόγο, πιθανόν, κατά τις εργασίες ενίσχυσης των τειχών λήφθηκε ιδιαίτερη μέριμνα για τη μετασκευή της βόρειας πλευράς του, που συμπίπτει με τον εξωτερικό περίβολο των τειχών (τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1), ώστε να μπορεί να αντιστέκεται σε πυροβόλα όπλα. Είναι γεγονός ότι η ύπαρξη ενός εσωτερικού, αποκομμένου από τον οικισμό, χώρου ήταν επιβεβλημένη από την ίδια τη δομή του Τάγματος των ιπποτών. Τα παραδείγματα από την πόλη της Ρόδου και την Κω[185] είναι σημαντικά. Για να διευκρινιστεί εντούτοις η μορφή του εσωτερικού αυτού περιβόλου, είναι απαραίτητες οι εργασίες καθαρισμού και ανασκαφής στην εν λόγω περιοχή.

Όσον αφορά τη χρονολόγησή του, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής: Η δόμηση τόσο των τοίχων Τ1-Τ2 και Τ3-Τ4 όσο και των κτιρίων Ι και ΙΙ είναι ομοιογενής και επομένως πρέπει να ενταχθεί στην ίδια οικοδομική φάση. Παρουσιάζει εξάλλου μεγάλες ομοιότητες με την τοιχοδομία των τμημάτων της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β, καθώς και της αρχικής φάσης των τμημάτων Θ-Η και της Πύλης 2-Α-Β1, που όλα χρονολογούνται στο τέλος του 15ου αι.[186] Επίσης, στη βορειοδυτική απόληξη του τοίχου Τ1-Τ2, η εσωτερική κατασκευή της δυτικότερης κανονιοθυρίδας της δεύτερης φάσης του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 (αρχές 16ου αι.) εδράζεται πάνω στον τοίχο Τ1-Τ2, ο οποίος εξαιτίας αυτού είναι προγενέστερος (εικ. 116). Είναι λογικό να υποτεθεί ότι ο περίβολος –στη μορφή που σώζεται σήμερα– χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι. και εντάσσεται στις μεγάλες εργασίες που έγιναν από το μάγιστρο d' Aubusson μετά το σεισμό του 1493.

Εικ. 116: Διακρίνεται η εσωτερική πλευρά της δυτικότερης κανονιοθυρίδας του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1, η οποία εδράζεται στον τοίχο Τ1-Τ2 και είναι επομένως μεταγενέστερη από αυτόν.

Ερωτήματα σχετικά με το αν υφίστατο ο περίβολος αυτός και κατά την πρώτη ιπποτική οικοδομική περίοδο (14ος-15ος αι.) ή κατά πόσο θα μπορούσε να προϋπάρχει του υπόλοιπου κάστρου δεν μπορούν να απαντηθούν με βάση τη σημερινή κατάσταση της έρευνας.

ΚΤΙΡΙΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως φαίνεται από τα ίχνη εγκάρσιων τοίχων που σώζονται στην εσωτερική πλευρά του νότιου περιβόλου (τμήματα Η-Ζ-Ε-Δ), το τείχος είχε χρησιμοποιηθεί ως πίσω πλευρά μιας σειράς ορθογώνιων κτισμάτων (εικ. 99, 117). Η τοιχοδομία τους παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή του τείχους. Εντούτοις, χωρίς καθαρισμό του χώρου είναι αδύνατο να διαπιστωθεί κατά πόσο τα κτίρια κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο με το τείχος, ως μέρη του ίδιου οικιστικού και αμυντικού συνόλου, ή προσαρτήθηκαν σε μεταγενέστερη φάση στον προϋπάρχοντα περίβολο.

Στην περιοχή εσωτερικά του Ζ-Ε διακρίνεται μεγάλη υπόγεια κινστέρνα (πρόκειται για τη δεύτερη κινστέρνα του οικισμού μαζί με αυτή του κτιρίου ΙΙ[187]). Στο εσωτερικό κατεστραμμένου οικοδομήματος, κοντά στην κινστέρνα, παρατηρείται η άνω απόληξη πώρινου λίθου, διακοσμημένου με κυμάτιο, όμοιου με τα γλυπτά στοιχεία στο εσωτερικό του κτιρίου Ι[188], που μπορεί να ενταχθεί στα πλαίσια της ιπποτικής αρχιτεκτονικής[189] (εικ. 118). Είναι λογικό

να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον τα κτίσματα αυτής της περιοχής χρονολογούνται στο διάστημα από το α′ μισό του 14ου μέχρι τις αρχές του 16ου αι.

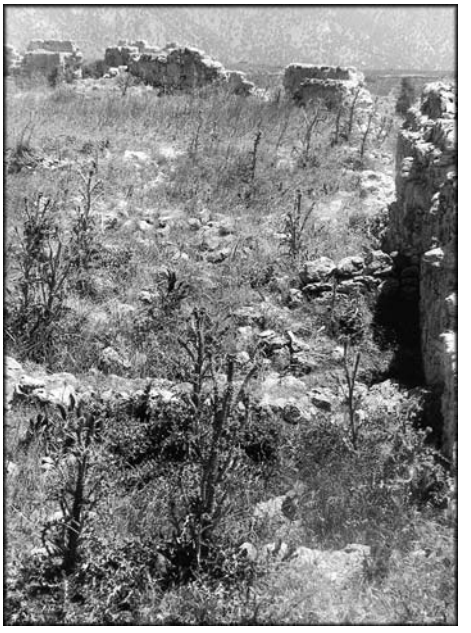

Εικ. 117: Τμήμα Η-Ζ-Ε, κτίρια στην εσωτερική πλευρά του τείχους, άποψη από Δ.

Εικ. 118: Λεπτομέρεια από πώρινο γλυπτό στοιχείο, σε κτίριο εσωτερικά του τείχους Ζ-Ε.

ΚΤΙΡΙΟ ΙΙΙ

Η δεύτερη εκκλησία του οικισμού, η Αγία Παρασκευή (κτίριο ΙΙΙ, εικ. 119, 120), μονόχωρος ναός με οξυκόρυφη καμάρα, επισκευάστηκε πρόσφατα[190].

Εικ. 119: Κτίριο ΙΙΙ, δυτική πλευρά, εξωτερική άποψη από ΝΔ.

Σε παράπλευρο τοίχο, που ανήκε στο συγκρότημα της εκκλησίας, σώζεται οικόσημο του μαγίστρου d'Aubusson, ενσωματωμένο με αυτό του Τάγματος[191], τοποθετημένο ανάποδα. Προφανώς η κατασκευή της εκκλησίας πρέπει να χρονολογηθεί στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, αφού το παλαιό οικόσημο χρησιμοποιήθηκε τότε ως απλό διακοσμητικό στοιχείο χωρίς να ληφθεί υπόψη η σημασία του. Η δόμηση της εκκλησίας εξάλλου με άφθονη χρήση βησσάλων, καθώς και η ιδιότυπη διακόσμηση της αψίδας της με δύο επάλληλες σειρές τυφλών αψιδωμάτων χρήζουν περαιτέρω μελέτης. Το μόνο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί για την ανάγκη της παρούσας εργασίας είναι ότι πρόκειται για μεταβυζαντινή εκκλησία, η τοιχοποιία της οποίας συνδέεται με το τμήμα Γ3-Γ4 της πλευράς Γ-Δ[192], βοηθώντας έτσι στη χρονολόγησή του.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, για τις ανάγκες εξυπηρέτησης των επισκεπτών, σε εφαρμογή σχετικής μελέτης ανάδειξης του μνημείου στα πλαίσια του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους», διανοίχτηκαν μονοπάτια στο εσωτερικό του περιβόλου (εικ. 120α), ενώ κατασκευάστηκε εκδοτήριο εισιτηρίων στο χώρο μεταξύ της πύλης 1 και της πύλης 2 και αναψυκτήριο στο χώρο κοντά

στο τείχος Β1-Β (εικ. 120β). Επίσης, διαμορφώθηκαν με ξύλινες περιφράξεις το τμήμα Δ-Δ1 (εικ. 120γ) και η γωνία Η.

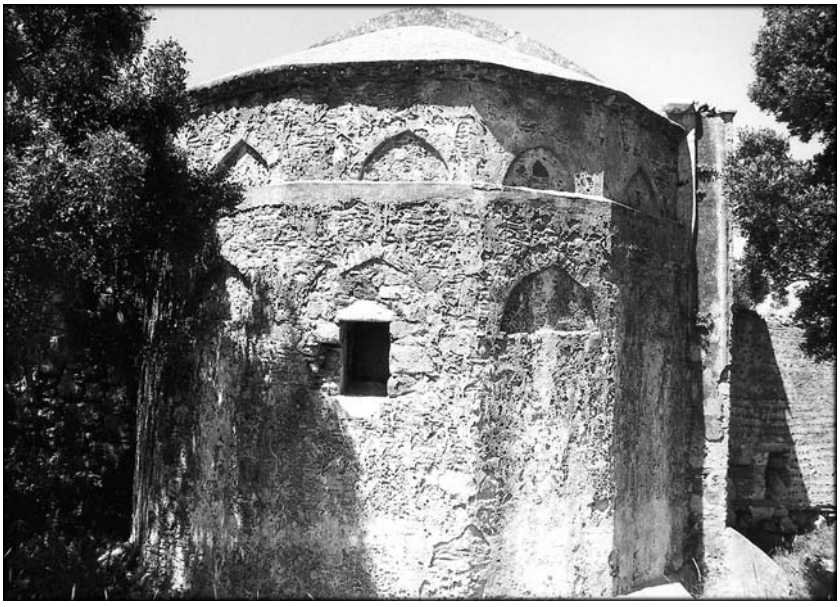

Εικ. 120: Κτίριο ΙΙΙ, εξωτερική πλευρά της αψίδας της εκκλησίας.

Εικ. 120α: Άποψη τμήματος του εσωτερικού του κάστρου με τις διαδρομές περιήγησης από ΝΑ.

Εικ. 120β: Άποψη του χώρου εσωτερικά του τμήματος Β1-Β-Γ με το αναψυκτήριο από Ν.

Εικ. 120γ: Τμήμα Δ-Δ1, εσωτερική πλευρά από Δ.

III. ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στο κάστρο της Αντιμάχειας, η μεγάλη έκταση και η άμεση επαφή των τειχών με τον οικισμό δημιουργεί συγκεκριμένα δεδομένα για την περισυλλογή της κεραμικής. Καταρχήν, ήταν αδύνατο να καλυφθεί η συνολική εσωτερική έκταση του κάστρου από ένα άτομο, σε πλαίσια συστηματικής επιφανειακής έρευνας. Αυτό άλλωστε θα είχε πιθανόν αμφίβολα αποτελέσματα. Και τούτο διότι τα επιφανειακά ευρήματα από το εσωτερικό του περιβόλου είναι λογικό να συνδέονται πρώτιστα με τις φάσεις κατοίκησης του οικισμού και επομένως φτάνουν ως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. Εξάλλου, η κατάσταση που επικρατεί στο εσωτερικό του κάστρου, με την πυκνή εποχιακή βλάστηση και τα κατεστραμμένα –σε επίπεδο θεμελίων– κτίρια, δυσκολεύει ιδιαίτερα την περισυλλογή της κεραμικής.

Είναι άλλωστε αμφίβολο κατά πόσο ένας, ομολογουμένως αναγκαίος, καθαρισμός του χώρου θα έδινε σημαντικά αποτελέσματα και κυρίως κεραμική από όλες τις φάσεις κατοίκησης του οικισμού. Τον Ιούνιο του 1997, τομές που διανοίχτηκαν στο ανατολικό τμήμα του κάστρου για τις ανάγκες θεμελίωσης αναψυκτηρίου και οι οποίες προχώρησαν σε πολύ μικρό βάθος, λόγω της ανεύρεσης αρχιτεκτονικών λειψάνων, δυστυχώς απέδωσαν μόνο χονδροειδή, ακόσμητη κεραμική[193].

Από την εξωτερική περιφέρεια των τειχών θα πρέπει επίσης να αποκλείσουμε το μικρό πλάτωμα στα βόρεια και δυτικά του κάστρου, αφού η διάνοιξη της επαρχιακής οδού και η χρήση του χώρου από το στρατό (τσιμεντένια εξέδρα για ομιλίες και παρουσιάσεις) είχαν σαφώς διαταράξει και εξαφανίσει τα όποια επιφανειακά ευρήματα. Ο χώρος άλλωστε ήταν περιφραγμένος από τους κατοίκους της περιοχής, πριν τις πρόσφατες εργασίες ανάδειξης του μνημείου.

Η επιφανειακή έρευνα λοιπόν περιορίστηκε στην εξωτερική περιφέρεια των τειχών της νότιας, ανατολικής και τμήματος της βόρειας πλευράς. Η περιοχή, λόγω της έντονης κατωφέρειας, παρουσίασε βέβαια ένα βαθμό επικινδυνότητας, όμως η έλλειψη βλάστησης και η αποκάλυψη, λόγω της διάβρωσης, των αρχαιολογικών στρωμάτων και της υποθεμελίωσης των τειχών απέδωσε το σύνολο της εδώ παρουσιαζόμενης διακοσμημένης και χρονολογήσιμης κεραμικής (αρ. καταλόγου 10-38, πίν. VII-XII).

Επειδή ο χώρος στον οποίο αναφερόμαστε είναι αρκετά εκτεταμένος, ήταν λογικό να γίνει η περισυλλογή κατά περιοχές. Συνολικά χωρίστηκαν έξι τέτοιες περιοχές, που η καθεμία διακρίνεται με λατινικούς αριθμούς (I-VI, σχ. 3). Το μέγεθός τους διαφέρει και ουσιαστικά υπαγορεύτηκε από τη φυσική δια-

μόρφωση. Η περισυλλογή στην κάθε περιοχή κατέλαβε μία ζώνη 10 μέτρων περίπου από τη θεμελίωση των τειχών. Κεραμική η οποία προήλθε από πολύ χαμηλότερα σημεία, κυρίως της νότιας πλευράς, φέρει γενικά ένδειξη «από τον γκρεμνό του νότιου τείχους».

Στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση ανήκουν πέντε όστρακα που διακρίνονται από τον κόκκινο πηλό, το λευκωπό επίχρισμα, την εφυάλωση και τα διακοσμητικά θέματα (αρ. 10-14, πίν VII). Σε παραγωγή υστεροβυζαντινού εργαστηρίου του 14ου αι. πρέπει να ανήκει το όστρακο με αρ. 10. Τα όστρακα με αρ. 11 και 12 εντάσσονται στη μεταβυζαντινή παραγωγή του 16ου-17ου αι., ενώ μάλλον υστερότερα (17ος-18ος αι.) τοποθετούνται τα όστρακα με αρ. 13 και 14.

Επτά όστρακα (αρ. 19-25, πίν. VIII-IX) προέρχονται από τα οθωμανικά εργαστήρια της Μ. Ασίας, με κυριότερο κέντρο παραγωγής αυτό του Iznik. Τα δείγματα από την Αντιμάχεια αντιπροσωπεύουν τις σημαντικότερες φάσεις παραγωγής τούτου του εργαστηρίου και οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από τις ανασκαφές που έχουν γίνει τόσο εκεί[194] όσο και στο Saraçhane[195]. Χρονολογούνται από το 15ο έως το 17ο αι.

Πιο συγκεκριμένα, στην κεραμική ερυθρού πηλού τύπου «Μιλήτου» (Miletus ware) από το 15ο αι. κατατάσσεται το όστρακο με αρ. 19. Στα τέλη του 15ου αι. ξεκινά η παραγωγή κεραμικής λευκού πηλού, η κατεξοχήν κεραμική Iznik. Στη φάση Iznik I, τη γνωστή και ως blue-and-white, πρέπει να ανήκουν τα όστρακα με αρ. 20 και 21, με τα χαρακτηριστικά φυτικά θέματα, που αποδίδονται με την τυπική γαλάζια βαφή.

Από την Αντιμάχεια δεν έχουμε δείγματα της κεραμικής Iznik II (τύπου «Δαμασκού»), συναντούμε όμως ένα όστρακο (αρ. 22) του διακοσμητικού τύπου «του Χρυσού Κέρατος», με τα χαρακτηριστικά σπειροειδή μοτίβα από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. Στην κεραμική Iznik III αποδίδονται τα όστρακα με αρ. 23, 24 και 25. Πρόκειται για την παλιότερα γνωστή ως «ροδιακή» κεραμική, με θέμα τυποποιημένα άνθη και με γνωρίσματα τη χρήση μαύρων περιγραμμάτων και πρόσθετου κόκκινου χρώματος. Χρονολογείται στο 16ο και 17ο αι.

Στην οθωμανική κεραμική (ottoman coarse ware) ανήκουν τα όστρακα με αρ. 15, 16, 17 και 18 (πίν. VII-VIII). Η κεραμική αυτή δεν είναι επαρκώς μελετημένη και τα όστρακα της Αντιμάχειας μπορούμε γενικά να τα εντάξουμε στην παραγωγή κυρίως του 16ου μέχρι τα μέσα του 17ου αι. Ένα όστρακο, αυτό με αρ. 34 (πίν. XI), ανήκει στη γνωστή ως κεραμική του Çanakkale, από τον τόπο παραγωγής της, και εντάσσεται στην πρώιμη φάση Çanakkale I, από το 18ο αι.[196] Επίσης, το όστρακο με αρ. 33 εντάσσεται στην κατηγορία οθωμανι-

κής κεραμικής με διακόσμηση από γλωσσίδες επιχρίσματος, κατηγορία ιδιαίτερα διαδεδομένη σε διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας κατά το 18ο-19ο αι.

Η κατηγορία της κεραμικής με διακόσμηση που απομιμείται νερά μαρμάρου (marbled ware) αντιπροσωπεύεται από εννέα δείγματα στα ευρήματα της Αντιμάχειας (αρ. 26-32, 35-36). Η κατηγορία αυτή παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Προβληματική παραμένει η προέλευσή της, το ή τα εργαστήρια παραγωγής, καθώς και τα χρονικά πλαίσια στα οποία αυτή η παραγωγή τοποθετείται. Δύο όστρακα, αυτά με αρ. 35 και 36 (πίν. XI), προέρχονται από βορειοϊταλικά εργαστήρια, με κυρίαρχο αυτό της Πίζας. Πρωιμότερο (τέλος 16ου-17ος αι.) είναι το όστρακο με αρ. 35, με τη χαρακτηριστική τριχρωμία, ενώ το όστρακο με αρ. 36 εντάσσεται στην παραγωγή του 17ου αι. Το τελευταίο είναι σημαντικό για τη χρονολόγηση του κάστρου, επειδή προέρχεται από την επίχωση της σκάρπας του νότιου τείχους και επομένως δίνει ένα σημαντικό terminus post quem για την κατασκευή της.

Τα υπόλοιπα επτά όστρακα με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (αρ. 26-32, πίν. IX-XI) προέρχονται από οθωμανικά εργαστήρια. Ένα όστρακο, αυτό με αρ. 26 (17ος-19ος αι.), προσομοιάζει στην παραγωγή του εργαστηρίου του Διδυμοτείχου. Τα όστρακα με αρ. 27, 28, 29 και 30 φέρουν διακόσμηση συναφή με αγγεία που έχουν αποδοθεί σε αθηναϊκό εργαστήριο και μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά στο 18ο αι. Τα όστρακα με αρ. 31 και 32 φέρουν τεχνοτροπικά στοιχεία των οθωμανικών εργαστηρίων (π.χ. κάλυψη ολόκληρης της διακοσμητικής επιφάνειας με λευκό επίχρισμα) και πρέπει να χρονολογηθούν στο διάστημα 17ου-18ου αι. Η απόδοση σε εργαστήρια των κεραμικών της κατηγορίας marbled ware από την Αντιμάχεια δε σημαίνει ότι αυτά προέρχονται αναγκαστικά από το συγκεκριμένο τόπο. Τούτο δεν μπορεί να υποστηριχτεί από τη στιγμή που γνωρίζουμε ελάχιστα για την κεραμική παραγωγή κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Εντάσσονται όμως σε ένα συγκεκριμένο πνεύμα και αυτό μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για τη χρονολογική κατάταξή τους.

Τέλος, δύο όστρακα παραμένουν αδιάγνωστα. Τα όστρακα με αρ. 37 και 38 (πίν. XI-XII) δε φέρουν άλλη διακόσμηση από το λευκό επίχρισμα και την κίτρινη εφυάλωση. Πρόκειται για σχετικά χονδροειδή μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική, της οποίας η κατάταξη είναι αρκετά δύσκολη. Εντούτοις, περιελήφθησαν στον κατάλογο ως δείγματα ενός μεγάλου αριθμού παρόμοιων οστράκων, με κίτρινη, καστανή ή πράσινη εφυάλωση. Η κεραμική αυτή, παρά τον αριθμό της, δε φέρει κάποια χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να την εντάξουν σε συγκεκριμένη κατηγορία, είναι όμως πιθανόν να προέρχεται από τοπικά εργαστήρια.

IV. Χρονολογηση

Το κάστρο της Αντιμάχειας, με βάση τις γραπτές πηγές, τα κεραμικά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κτίζεται μετά την έλευση των Ιωαννιτών στην Κω, μέσα στο α′ μισό του 14ου αι. Η περιοχή βέβαια μνημονεύεται σε έγγραφα της υστεροβυζαντινής περιόδου από το πατμιακό αρχείο. Όμως, ο βυζαντινός οικισμός που πιθανόν υπήρχε στην «ἐνορία τῆς Ἀντιμαχείας» μπορεί να μη βρισκόταν στην ίδια περιοχή με το σημερινό κάστρο και μάλλον δεν ήταν τειχισμένος, αφού δεν αναφέρεται ρητά κάτι τέτοιο.

Στο κάστρο της Αντιμάχειας διακρίνονται **τέσσερις οικοδομικές περίοδοι**. Η αρχική κατασκευή του κάστρου ανάγεται στα χρόνια του μαγίστρου Hélion de Villeneuve, όπως δηλώνεται σε χρονικό των μεγάλων μαγίστρων, και προφανώς χρονολογείται κατά την περίοδο μετά το 1337 (οριστική κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες) και μέχρι το 1346 (θάνατος του Villeneuve). Από το 14ο αι. χρονολογείται άλλωστε και το πρωιμότερο όστρακο κεραμικής που περισυνελέγη και το οποίο προέρχεται από υστεροβυζαντινά εργαστήρια. Για την **πρώτη οικοδομική περίοδο**, από το α′ μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι., πληροφορίες για την κατοίκηση του κάστρου αντλούνται τόσο από τις ιστορικές μαρτυρίες (έγγραφα του αρχείου της Μάλτας, περιγραφές των επιδρομών που υπέστη το κάστρο) όσο και από τα κεραμικά ευρήματα. Κατά την περίοδο αυτή τα τείχη ακολουθούν το βασικό τύπο μεσαιωνικής οχύρωσης των ιπποτών, όπως αυτός διακρίνεται στην έδρα του Τάγματος. Στη Ρόδο, ο Gabriel[197] κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα αμυντικά χαρακτηριστικά παρέμειναν απαράλλαχτα κατά το 14ο και το 15ο αι., μέχρι ουσιαστικά την πολιορκία του 1480 από τους Οθωμανούς. Βέβαια, ο βασικός τύπος των τειχών, που ο ίδιος ερευνητής διακρίνει, υπέστη μεταβολές, ήδη από τα πρώτα χρόνια της μαγιστρίας του d'Aubusson (1477-8), όμως αυτές είχαν να κάνουν όχι με τη μεταβολή των αμυντικών στοιχείων, αλλά με την αύξηση των διαστάσεων των τειχών.

Σε αυτό το βασικό τύπο οχύρωσης, με τα κατακόρυφα τείχη, τη μοναδική γραμμή άμυνας στο επίπεδο των επάλξεων, τις πριονωτές απολήξεις, τον περίδρομο με τις τοξοθυρίδες και τις καταχύστρες, μπορούμε να προσγράψουμε τα αντίστοιχα κατακόρυφα τείχη της νότιας πλευράς του κάστρου της Αντιμάχειας (τμήματα Η-Ζ-Ε-Δ-Δ1). Είναι πολύ πιθανόν σε αυτή την περίοδο να ανήκουν και τα τμήματα της ανατολικής και βορειοανατολικής πλευράς (Δ1-Γ-Β, εκτός του Γ3-Γ4), τα οποία όμως σώζονται σήμερα πολύ κατεστραμμένα. Στην Αντιμάχεια δεν παρατηρείται προτείχισμα, όπως στη Ρόδο, αφού τα τείχη κτίζονται σε χώρο φυσικά οχυρό, όπου το προτείχισμα δε θα είχε λόγο ύπαρ-

ξης. Η ερμηνεία του τοίχου Δ2-Δ3, εξωτερικά του τμήματος Δ-Δ1, ως προτειχίσματος είναι μάλλον αμφίβολη. Για τη θέση εξάλλου της κεντρικής πύλης του κάστρου σε αυτή την περίοδο μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν με βάση τη χάραξη των τειχών· είναι πιθανόν να βρισκόταν στη θέση της μεταγενέστερης πύλης 2.

Χρονολογήσιμες μεμονωμένες επεμβάσεις μέσα στα πλαίσια αυτής της φάσης είναι:

i) η διαμόρφωση του τείχους στο σημείο Ε2, με την πρώιμη τετράγωνη κανονιοθυρίδα και την απλή καταχύστρα πάνω από αυτήν, παράλληλα της οποίας παρατηρούνται στα τείχη της Ρόδου την εποχή του μαγίστρου Zacosta (1461-7), και

ii) οι τετράγωνες πρώιμες κανονιοθυρίδες στο επίπεδο των επάλξεων στο τμήμα Δ-Δ1, που εμφανίζονται στα τείχη της Ρόδου κατά τα πρώτα χρόνια του μαγίστρου d'Aubusson (1477-8).

Ο Bosio καταγράφει στην ιστορία του Τάγματος έναν καταστροφικότατο σεισμό, τον Οκτώβριο του 1493, που προκάλεσε σοβαρές ζημιές στα κάστρα της Κω[198]. Αποφασίζεται να εγκαταλειφθεί το κάστρο της Αντιμάχειας και οι κάτοικοι να μεταφερθούν σε ένα καινούριο φρούριο στην περιοχή «Cochicocremo». Το σχέδιο αυτό δεν πρέπει να εφαρμόστηκε, διότι η εντύπωση που δίνεται σήμερα είναι ότι, με σημείο αφετηρίας το σεισμό του 1493 και μέχρι την οθωμανική κατάληψη του νησιού το 1522, το κάστρο της Αντιμάχειας υφίσταται συνεχείς εργασίες βελτίωσης των οχυρώσεων. Διακρίνονται πολλές διαδοχικές οικοδομικές επεμβάσεις και προσθήκες, που χωρίζονται όμως σε δύο μεγάλες φάσεις (δεύτερη και τρίτη οικοδομική περίοδος).

Κατά τη **δεύτερη οικοδομική περίοδο**, η οποία χρονολογείται από το 1493 μέχρι και τα τελευταία χρόνια της μαγιστρίας του d'Aubusson (+1503), σύμφωνα και με τη μαρτυρία του οικοσήμου που σώζεται στην αρχική του θέση πάνω από την πύλη 2 (με χρονολογία 1494), χρονολογείται η πύλη 2 και τα τμήματα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ, το τμήμα Β1-Β, καθώς και η αρχική φάση των τμημάτων της Πύλης 2-Α-Β1 και Θ-Η. Χαρακτηριστικό είναι ότι σ' αυτά τα τμήματα τα αμυντικά στοιχεία που παρατηρούνται (σκάρπα, κανονιοθυρίδες, επάλληλες γραμμές άμυνας) προσγράφονται στο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο των οχυρώσεων της Ρόδου κατά το β′ μισό του 15ου αι. Τα στοιχεία αυτά ανήκουν σε μια «μεταβατική» περίοδο, στην οποία συνυπάρχουν τόσο στοιχεία μεσαιωνικά (τοξοθυρίδες, επάλξεις με τριγωνικές απολήξεις, καταχύστρες) όσο και νεότερα (σκάρπα, πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες). Αλλαγές που επέρχονται στα τείχη σε σύντομο, όπως φαίνεται, χρονικό διάστημα, και πάντως στα πλαίσια της ίδιας οικοδομικής περιόδου (όπως το κλείσιμο του διάκενου και η δημιουργία στη θέση του μιας πρώιμης τετράγωνης κανονιοθυρίδας, στη δυ-

τική πλευρά της γωνίας Η του περιβόλου), δείχνουν ότι η φροντίδα για τη μεγιστοποίηση της αμυντικής ικανότητας των τειχών είναι συνεχής.

Κατά την **τρίτη οικοδομική περίοδο**, η οποία ανάγεται στις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι., χρονολογούνται οι εσωτερικές ενισχύσεις που υφίσταται το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 και μέρη της πλευράς Θ-Η. Στα τμήματα αυτά δημιουργούνται, στην άνω απόληξη των τειχών, πλατείες για κανόνια και κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου. Οι εσωτερικές ενισχύσεις, οι οποίες κατατείνουν στην αύξηση του πάχους των τειχών της Αντιμάχειας, είναι η λύση που επιλέχθηκε για την ισχυροποίηση των τειχών της Ρόδου κυρίως κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. Η λύση αυτή παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι δε μειώνει την αμυντική ικανότητα των τειχών κατά τη διάρκεια των εργασιών, πράγμα αναγκαίο αφού το ιπποτικό κράτος υφίσταται συνεχείς επιθέσεις. Στην ίδια οικοδομική περίοδο ανάγεται και η τελευταία ιπποτική προσθήκη στο κάστρο, πιθανόν λίγο μεταγενέστερη των προηγούμενων, ο ημικυκλικός προμαχώνας και η πύλη 1 στη βόρεια πλευρά του περιβόλου, εξωτερικά της πύλης 2. Ημικυκλικοί προμαχώνες στις οχυρώσεις του ιπποτικού κράτους χρονολογούνται επίσης στις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. Το οικόσημο του μαγίστρου Caretto (1513-1521) με χρονολογία 1520, που σώζεται τοποθετημένο σε δεύτερη χρήση στην πρόσοψη του κτιρίου ΙΙ (Άγιος Νικόλαος) στο εσωτερικό του περιβόλου, μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη τόσο για τις εργασίες ενίσχυσης των τειχών όσο και για την κατασκευή του ημικυκλικού προμαχώνα στο κάστρο της Αντιμάχειας.

Η **τέταρτη οικοδομική περίοδος** περιλαμβάνει τους χρόνους της Τουρκοκρατίας από το 1522 και μετά. Γνωρίζουμε από τα κείμενα των περιηγητών ότι το κάστρο κατοικήθηκε μέχρι τις αρχές του 19ου αι., τόσο από τουρκική φρουρά όσο και από το γηγενή πληθυσμό. Την ελλιπή αυτή εικόνα έρχονται να συμπληρώσουν τα κεραμικά ευρήματα, που προκαλούν εντύπωση τόσο με τον αριθμό όσο και με την ποικιλία τους, χωρίς να εμφανίζεται σημείο διακοπής στο πέρασμα από την ιπποτική στην οθωμανική περίοδο. Τα όστρακα από την περίοδο της Τουρκοκρατίας είναι σαφώς περισσότερα και μαρτυρούν σχέσεις με πολλά μέρη της αυτοκρατορίας και της Δύσης [κεραμική Iznik μέχρι και το 17ο αι., μεταβυζαντινή κεραμική 16ου-18ου αι., οθωμανική του 16ου-17ου αι. (ottoman coarse ware), κεραμική του Çanakkale από το 18ο αι., marbled ware από την Πίζα, το Διδυμότειχο και την Αθήνα, τέλος 16ου-19ος αι.].

Από την περίοδο της Τουρκοκρατίας χρονολογούνται τυφεκιοθυρίδες σε δύο σημεία, στην πλατεία του ημικυκλικού προμαχώνα και στον εσωτερικό τοίχο της κατασκευής στη γωνία Η του περιβόλου. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο είναι ότι στην ίδια περίοδο πρέπει να χρονολογείται η προσθήκη της σκάρπας στα κατακόρυφα τείχη του τμήματος Η-Ζ-Ε-Δ. Η σκάρπα αυτή δεν

μπορεί να χρονολογηθεί στους ιπποτικούς χρόνους, αφού δεν παρατηρείται αντίστοιχη προσθήκη σκάρπας σε προγενέστερο τείχος στις οχυρώσεις της Ρόδου· επίσης, η συγκεκριμένη σκάρπα δεν έχει αμυντικό, αλλά περισσότερο στατικό χαρακτήρα. Τέλος, η ανεύρεση ενός οστράκου της κατηγορίας marbled ware στον πυρήνα της σκάρπας στο σημείο Ε1 της περιοχής ΙΙ, που δεν μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα από τα τέλη του 16ου αι., αποτελεί ισχυρή χρονολογική ένδειξη για την ένταξή της στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η σκάρπα δεν έρχεται να καλύψει τα κατώτερα τμήματα του τείχους, αλλά ουσιαστικά το βράχο θεμελίωσης του κάστρου, που στην πλευρά αυτή υφίσταται συνεχείς διαβρώσεις.

Στην εποχή της Τουρκοκρατίας πρέπει να ενταχθεί και το τμήμα Γ3-Γ4 της πλευράς Δ1-Γ, όπου παρατηρείται μεγάλη χρήση βησσάλων σε μια αμελή τοιχοποιία, η οποία βρίσκει παράλληλα στο ίδιο το κάστρο (μεταβυζαντινή εκκλησία της Αγίας Παρασκευής-κτίριο ΙΙΙ, μιναρές στο τζαμί-κτίριο Ι).

Ένα βασικό στοιχείο της παρούσας εργασίας είναι η αναγνώριση, εντός του κάστρου, ενός δεύτερου τετράπλευρου, σχεδόν ορθογώνιου, εσωτερικού περιβόλου, του οποίου η μία πλευρά ταυτίζεται με το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 των τειχών. Στον περίβολο αυτό αναγνωρίζεται μία μνημειώδης πύλη (πύλη 3), καθώς και δύο κτίρια (κτίρια Ι και ΙΙ). Η τοιχοδομία τόσο των πλευρών όσο και των κτιρίων του περιβόλου (αδρά κατεργασμένοι μεγάλοι λίθοι σε σειρές, με μικρότερες πέτρες στους αρμούς) εντάσσεται στα πλαίσια της ιπποτικής αρχιτεκτονικής, συνδέεται με το μάγιστρο d'Aubusson και ανήκει στη δεύτερη οικοδομική περίοδο του κάστρου (τέλη του 15ου αι.). Η εσωτερική ενίσχυση των τειχών του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 κατά την τρίτη οικοδομική περίοδο, που αναφέρθηκε παραπάνω, μπορεί να ερμηνευτεί, έστω μερικά, λόγω της ύπαρξης και της ανάγκης ενίσχυσης του εσωτερικού αυτού περιβόλου.

Το Καστρο στην Κεφαλο

Ι. Γραπτες Μαρτυριες

Την πρώτη αναφορά της Κεφάλου κατά τα μεσαιωνικά χρόνια έχουμε στο κείμενο της Παράδοσης του Μιχαήλ Βασιλικιώτου[1], τον Ιούλιο του 1271. Στο έγγραφο αυτό, όπου γίνεται, μέσω εξέτασης μαρτύρων, η επιδίκαση κτηματικών διαφορών ανάμεσα στη μονή Πάτμου και στον επίσκοπο Κω, ανάμεσα στους άλλους κλητεύονται να καταθέσουν: *«καὶ ἀπὸ τῆς ἐνορίας τοῦ Κεφάλου τοῦ πρωτοπαπᾶ Θεογνώστου, δευτερεύωντος Ἰωάννου καὶ τοῦ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Ἁλσου μοναχοῦ κυροῦ Παῦλου, καὶ ἑτέρων τινῶν...»*.

Το 1366 στην περιοχή εγκαταστάθηκαν Αρμένιοι, οι οποίοι προέρχονταν από τη Μικρά Ασία. Προσπαθούσαν να ξεφύγουν από την τουρκική καταπίεση και μέχρι τότε ζούσαν στη Μυτιλήνη. Ο αρχηγός τους, ο Vanes Korfa, ζήτησε από το Τάγμα την άδεια να κατοικήσουν στο νησιωτικό κράτος των ιπποτών. Στις 8 Φεβρουαρίου 1366 ο μάγιστρος Berenger (1365-73) τους παραχώρησε γαίες στην Κέφαλο («il luogo chiamato Quefalo») και πήρε διάφορα μέτρα για να διευκολύνει την εγκατάστασή τους (φοροαπαλλαγές, παραχώρηση ζώων για καλλιέργεια κτλ.)[2].

Ο Buondelmonti[3] (1420) αναφέρει: *«...δι' ὁμαλῆς βαδίζομεν μέχρι τοῦ τέλους τῆς νήσου· ὅπου καὶ τὸ καλούμενον Κέφαλος φρούριον ἔτι καὶ νῦν ἵσταται ἐν ὑψηλῷ τινι τόπῳ»*.

Το 1437 ο μάγιστρος Fluvian (1421-37) αναγνωρίζει ως απελεύθερη την οικογένεια του Μιχάλη Ρόδιου, γιου του Νικήτα και της Ευδοκίας του Καρατζά, που κατοικεί στο κάστρο της Κεφάλου («apud castellum nostrum Kiefali»)[4].

Κατά την τουρκική επιδρομή του 1457, το κάστρο της Κεφάλου («Chefalo») αναφέρεται ως ένα από τα μέρη όπου είχε καταφύγει ο πληθυσμός του νησιού. Οι εχθροί που επιτέθηκαν σε αυτό και στο κάστρο του Παλιού Πυλιού απέτυχαν να τα εκπορθήσουν, διότι ήταν πολύ καλά οχυρωμένα και κτισμένα σε ασφαλή τοποθεσία (*«situ locorum fortissima sunt et altis montibus sita»*)[5].

Το 1461, όταν το Τάγμα, υπό την πίεση των συνεχόμενων επιδρομών, αποφάσισε να μεταφέρει όλο τον πληθυσμό της Κω στη Ρόδο, ανάμεσα στα κάστρα που θα εγκαταλείπονταν ήταν και «la Fortezza di Chiffalo»[6]. Η απόφαση δε φαίνεται να εφαρμόστηκε.

Το κάστρο της Κεφάλου («Chefalo») υπέστη σοβαρές ζημιές από τον καταστροφικό σεισμό του 1493[7]. Τον επόμενο χρόνο το Τάγμα έστειλε επιτροπή να μεριμνήσει για την αποκατάσταση των ζημιών[8]. Εντούτοις, το 1505, μπροστά στον κίνδυνο νέας επιδρομής από Τούρκους κουρσάρους, διατάζεται η εκκένωσή του, επειδή κρίθηκε ανίσχυρο (*«facessero dishabitare il Castello di Cefalo, come debole»*)[9].

Ο Piri Re'is, στο *Βιβλίο της Θάλασσας* (1526)[10], αναφέρει: «Το τρίτο κάστρο (της Κω) ονομάζεται Kifelos. Τούτο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού, κτισμένο σε ύψωμα». Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι και σε αυτό το κάστρο εγκαταστάθηκε τουρκική φρουρά, μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού το 1522[11].

Ο Ross[12] (1852) παρατήρησε, στην ανατολική πλευρά του χωριού Κέφαλος, τα ερείπια ενός μικρού ιωαννίτικου κάστρου, που ακόμα έφερε ιπποτικά οικόσημα. Τα οικόσημα των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη παρατηρεί και ο Newton[13] (1865) στα τείχη του κατεστραμμένου κάστρου «Kephalas». Ο Rayet[14] (1876) ταξιδεύει και αυτός στην Κέφαλο, την οποία περιγράφει σαν ένα άθλιο χωριό με ένα μεσαιωνικό πύργο, ενώ αργότερα (1921) ο Ζαρράφτης[15] αναφέρει απλώς ότι υπάρχουν *«ἔτι λείψανα τειχῶν τοῦ Κάστρου τῆς Κεφάλου, ἐκτισμένα ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων ἱπποτῶν καὶ μετεσκευασμένα ὑπὸ τῶν Τούρκων»*. Οι περισσότεροι εντούτοις περιηγητές που πέρασαν από την Κω σπάνια επισκέφθηκαν την περιοχή αυτή. Πολλοί περιορίζονται απλώς να την κατονομάσουν[16], αναφέροντας συχνά ότι πρόκειται για ένα από τα φτωχότερα μέρη του νησιού.

II. Αρχιτεκτονικη Περιγραφη

Α. Θέση-Γενικά στοιχεία

Η περιοχή της Κεφάλου καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του νησιού (σχ. 1). Πρόκειται για τόπο με λίγες πηγές νερού, έδαφος πετρώδες, με λιγοστή βλάστηση. Οι καλλιέργειες είναι μικρής έκτασης και ο πληθυσμός ασχολείται κυρίως με την κτηνοτροφία. Ο σύγχρονος οικισμός –που προφανώς καταλαμβάνει την ίδια θέση με το μεσαιωνικό– είναι κτισμένος σε οροπέδιο, στην κορυφή ψηλού

Σχ. 5: Κάστρο Κεφάλου (κάτοψη)

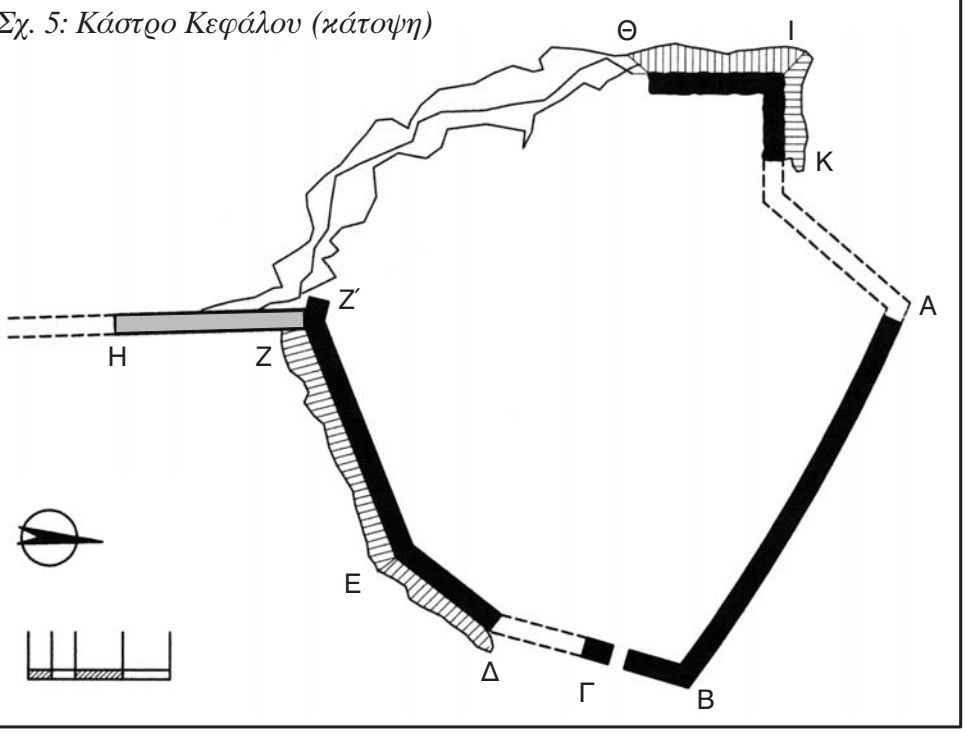

Σχ. 6: Κάστρο Κεφάλου

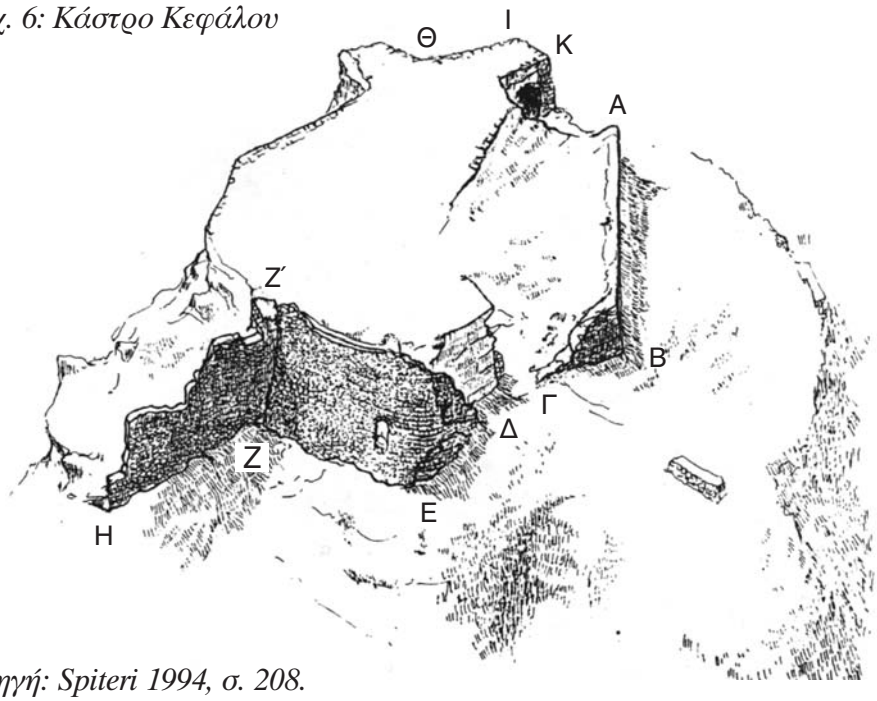

Πηγή: Spiteri 1994, σ. 208.

λόφου, που κατοπτεύει τις νοτιοανατολικές ακτές του νησιού. Υψώνεται νοτιοδυτικά πάνω από τον κόλπο της Κεφάλου, ένα από τα λίγα λιμάνια της Κω. Το έδαφος του οροπεδίου είναι αμμώδες, δημιουργεί σπηλιές και υφίσταται διαρκώς διάβρωση.

Από το κάστρο, που αναφέρεται στις πηγές ως ασφαλές οχυρό, καταφύγιο των κατοίκων κατά τη διάρκεια εχθρικών επιδρομών, σώζονται ελάχιστα ίχνη στην ανατολική άκρη του οικισμού (πίν. IV). Στην περιοχή αυτή δημιουργείται φυσική προεξοχή του οροπεδίου προς τα ανατολικά, την οποία και επιστέφουν τα τείχη.

Στο χώρο τούτο διακρίνονται τρία τμήματα τειχών (Α-Β-Γ, Δ-Ε-Ζ-Η, Θ-Ι-Κ, σχ. 5 και 6). Εάν προεκτείνουμε νοερά την πορεία τους ώστε να ενωθούν οι άξονές τους, καταλήγουμε στη μορφή μικρής πολυγωνικής κατασκευής. Η κατασκευή αυτή δεν ήταν αυτοτελής. Τα τείχη συνεχίζουν προς τα νότια, χωρίς όμως να είναι δυνατόν να διαγνωσθεί η ακριβής πορεία τους. Και τούτο διότι, λόγω της διάβρωσης, το έδαφος έχει υποχωρήσει συμπαρασύροντας και τη συνέχειά τους. Εξάλλου, ο χώρος που περικλείεται από τα σωζόμενα ίχνη είναι σχετικά μικρός και δε θα μπορούσε να αποτελέσει τόπο καταφυγής για όλους τους κατοίκους σε περιόδους κινδύνου.

Περισσότερο πιθανό είναι τα τείχη που σώζονται στην Κέφαλο να αντιστοιχούν σε μικρό φρούριο, που αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης οχύρωσης με την οποία ενωνόταν. Ίσως να προστάτευε κάποιο ευπρόσβλητο σημείο της, ίσως πάλι να αποτελούσε το τελευταίο καταφύγιο άμυνας. Την ίδια άποψη ενστερνίζεται και ο S. Spiteri[17], όπως φαίνεται και στο σκαρίφημα-αναπαράσταση που δημοσιεύει, το οποίο όμως είναι αρκετά σχηματικό σε σχέση με την πραγματικότητα (σχ. 6).

Β. Πύλες

Δεν έχουν σωθεί ίχνη από την κύρια πύλη του οχυρού. Είναι λογικό ή να την αναζητήσουμε δυτικά προς την πλευρά του σημερινού οικισμού (ανάμεσα στα τμήματα Α-Β-Γ και Θ-Ι-Κ, σχ. 5) ή να υποθέσουμε πως η πρόσβαση γινόταν από κάποιο σημείο της ευρύτερης οχύρωσης, που θα βρισκόταν στα νότια του σημερινού κάστρου.

Ο S. Spiteri, στην αναφορά του στο κάστρο της Κεφάλου[18], αναγνωρίζει στο τμήμα Δ-Ε-Ζ, κοντά στο σημείο Ε, μικρή πυλίδα, που πιστεύει ότι κλείστηκε σε κάποια μεταγενέστερη φάση (σχ. 6). Στο εσωτερικό μέτωπο του τείχους, που είναι ορατό λόγω της υποχώρησης του εδάφους, διακρίνεται κάθετη «ραφή» στο σημείο Ε, ενώ στο κατώτερο τμήμα του δίνεται η εντύπωση καμπύλης διαμόρφωσης στην τοιχοποιία (εικ. 121). Αυτή τη διαμόρφωση προφανώς εξέλαβε ο ερευνητής ως το ίχνος της καμάρας της πυλίδας. Εντούτοις, πέραν της καμπύ-

λης, δε διακρίνεται κανένα ίχνος από τις πλευρές ή τις παραστάδες της πυλίδας. Επίσης, στην εξωτερική παρειά του τείχους δεν υπάρχει καμία αντίστοιχη διαφοροποίηση στην τοιχοδομία. Η ύπαρξη της πυλίδας σε αυτό το σημείο μάλλον πρέπει να αποκλειστεί.

Στο τμήμα Β-Γ του τείχους Α-Β-Γ, σε απόσταση 1,10 μ. από τη γωνία Γ, διαμορφώνεται άνοιγμα πλάτους 1 μ. περίπου (εικ. 122). Το άνοιγμα φέρει ογκώδη μονόλιθο σε θέση κατωφλιού και δημιουργεί την εντύπωση ότι σε αυτό το σημείο ανοιγόταν πυλίδα προς τα ανατολικά. Εντούτοις, επειδή τα τείχη εκατέρωθεν του ανοίγματος σώζονται μόνο μέχρι το ύψος του δεύτερου δόμου, δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα. Προβληματική επίσης παραμένει και η ένταξη μιας πιθανής πυλίδας στη λογική του κάστρου, κυρίως ως προς το πού θα μπορούσε να οδηγεί.

Εικ. 121: Τείχος Δ-Ε-Ζ, εσωτερική πλευρά από Β.

Εικ. 122: Πιθανή πύλη-άνοιγμα στο τμήμα Β-Γ, εξωτερική πλευρά από Α.

Γ. Τείχη

Η διάβρωση του αμμώδους εδάφους έχει προκαλέσει την κατολίσθηση του μεγαλύτερου τμήματος του κάστρου. Τα τείχη εσωτερικά δεν εξέχουν πάνω από τη σημερινή επιφάνεια του οροπεδίου. Εντούτοις, το ύψος της εξωτερικής τους πλευράς φτάνει μέχρι και τα 11,50 μ. περίπου (στο τείχος Δ-Ε-Ζ-Η, εικ. 123). Το μέσο πάχος τους είναι περίπου 0,70 μ. και φτάνει τα 1,80 μ., στα κατώτερα μέρη.

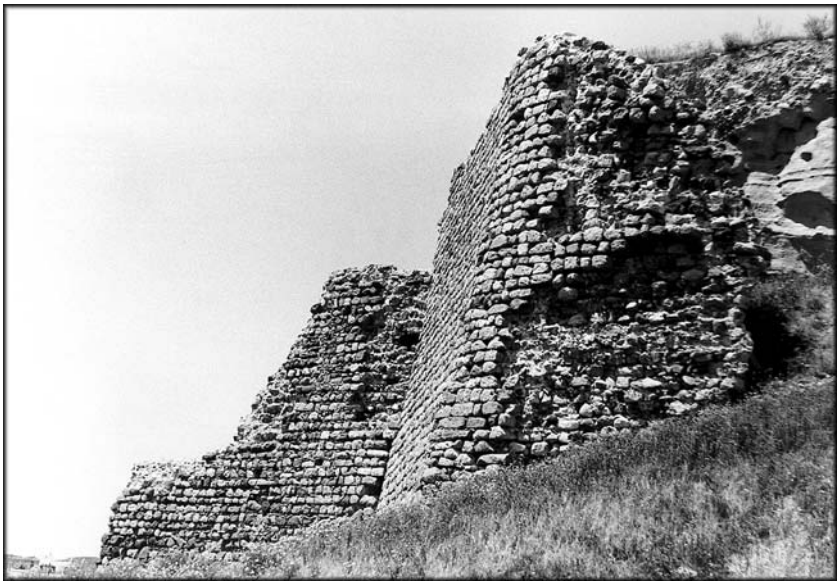

Εικ. 123: Τείχος Δ-Ε-Ζ-Η, γενική άποψη από Α.

Η κατασκευή του κάστρου παρουσιάζει ενδιαφέρον. Τα τείχη έχουν πυρήνα από αργολιθοδομή, με πέτρες κάθε μεγέθους, κεραμίδες και άφθονο κονίαμα. Οι όψεις στα τμήματα Α-Β-Γ και Δ-Ε-Ζ-Η έχουν κατασκευαστεί από μικρές, σχετικά, ορθογωνισμένες πέτρες σε σειρές, ενώ στο τείχος Θ-Ι-Κ παρατηρούνται αδρά κατεργασμένοι λίθοι σε αντίστοιχη διάταξη. Μικρότερες πέτρες για να καλύπτουν τους αρμούς ανάμεσα στους λίθους έχουν χρησιμοποιηθεί σε μικρό βαθμό ή πάντως δεν έχουν σωθεί. Σποραδικά για τον ίδιο σκοπό παρατηρούνται και βήσσαλα. Από τα περισσότερα τμήματα έχει επίσης διαβρωθεί το συνδετικό κονίαμα ανάμεσα στους λίθους της όψης, το οποίο όμως σώζεται στο τείχος Θ-Ι-Κ.

Το τείχος Α-Β-Γ διαφοροποιείται από τα τείχη Δ-Ε-Ζ-Η και Θ-Ι-Κ ως προς το εξής: Στα τμήματα Δ-Ε-Ζ-Η και Θ-Ι-Κ, σε πολλά σημεία όπου τα τείχη έχουν υποχωρήσει, διακρίνεται ότι τα σωζόμενα μέρη στο μεγαλύτερο ύψος τους καλύπτουν το φυσικό βράχο. Τα τμήματα δηλαδή που σώζονται δεν αποτελούν

την αρχική ανωδομή των τειχών αλλά μέρος των θεμελίων. Για να διασφαλιστεί η στατική στερέωση των τειχών, εξαιτίας του αμμώδους εδάφους και της έντονης διάβρωσής του τα τείχη δε θεμελιώθηκαν στο επίπεδο της κορυφής της προεξοχής αλλά πολύ χαμηλότερα. Το αποτέλεσμα είναι ότι η επίχωση εσωτερικά των τειχών Δ-Ε-Ζ-Η και Θ-Ι-Κ είναι πολύ μικρή, φτάνοντας μόλις το 0,50 μ. (μέγιστο εξωτερικό ύψος τείχους Δ-Ε-Ζ-Η: περίπου 11,50 μ.). Αντίθετα, πολύ μεγαλύτερη είναι η επίχωση εσωτερικά του τμήματος Α-Β-Γ, φτάνοντας τα 2,50-3 μ. (μέγιστο εξωτερικό ύψος τείχους Α-Β-Γ: 5,80 μ.). Στο τμήμα αυτό δηλαδή η αρχική ανωδομή των τειχών σώζεται σε μεγαλύτερο βαθμό.

ΤΕΙΧΟΣ Α-Β-Γ

Το τείχος Α-Β-Γ έχει συνολικό μήκος 25 μ. (εικ. 124). Ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία για περίπου 20 μ., με κατεύθυνση βορειοδυτικά-νοτιοανατολικά, κατόπιν στρίβει προς νότια κατ' ορθή γωνία και συνεχίζει για περίπου 5 μ. Στο σημείο αυτό ανοίγεται το στενό πέρασμα-πυλίδα, που ήδη αναφέρθηκε (εικ. 122). Το τείχος στην εξωτερική του πλευρά είναι κατακόρυφο, έχει μέσο ύψος 4-5 μ., ενώ φτάνει μέχρι και τα 5,80 μ.

Εικ. 124: Τείχος Α-Β-Γ, γενική άποψη από Α.

Το χειμώνα του 1997 ένα τμήμα στη βορειοδυτική του απόληξη, μήκους 3-4 μ. αποκολλήθηκε (εικ. 125). Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής που παρουσιάζεται παρακάτω προέρχεται από την εσωτερική επίχωση μέγιστου ύψους 2,50-3 μ., που αποκαλύφθηκε. Η επίχωση αποτελείται από μεγάλες ποσότητες κεραμικής και οστών, είναι δε επιβεβλημένη η στερέωση ή η ανασκαφή της, πριν υποχωρήσει και αυτή.

Εικ. 125: Τμήμα Α-Β, βορειοδυτική απόληξη από Α.

ΤΕΙΧΟΣ Δ-Ε-Ζ-Η

Το τείχος Δ-Ε-Ζ-Η είναι το καλύτερα σωζόμενο τμήμα του κάστρου (εικ. 123). Ακολουθεί κατεύθυνση βόρεια-νοτιοδυτικά, με δύο γωνίες που το χωρίζουν σε τρία τμήματα. Έχει συνολικό μήκος περίπου 25,80 μ. (μήκη πλευρών τείχους Δ-Ε-Ζ-Η, εξωτερικά στο επίπεδο του εδάφους: τμήμα Δ-Ε: 5 μ., τμήμα Ε-Ζ: 11,80 μ., τμήμα Ζ-Η: 8 μ.). Το μέσο ύψος είναι περίπου 8 μ. στην εξωτερική του πλευρά, ενώ στο τμήμα Ε-Ζ φτάνει μέχρι και τα 11,50 μ.

Στην αμβλεία γωνία Ε παρατηρείται κάθετη ραφή στην τοιχοδομία, που χωρίζει τα τμήματα Ε-Δ και Ε-Ζ (εικ. 121). Εντούτοις, αφενός δε διαφαίνεται αν κάποιο από τα δύο είναι προγενέστερο του άλλου, αφετέρου δεν υπάρχει διαφοροποίηση στην τοιχοποιία. Πιθανόν κατασκευαστικοί ή στατικοί λόγοι επέβαλαν τη ραφή αυτή, χωρίς να υφίσταται χρονική απόσταση στην κατασκευή.

Τα τμήματα Δ-Ε και Ε-Ζ στη βάση τους παρουσιάζουν ελαφριά κλίση (εικ. 123, 126). Λόγω της υποχώρησης του φυσικού εδάφους στο εσωτερικό τους, είναι δυνατό να διαγνωσθεί ότι η κλίση αυτή δεν αποτελεί αμυντική σκάρπα. Δεν παρουσιάζει εξάλλου την κανονικότητα που έχει η σκάρπα του τείχους Θ-Ι-Κ. Οι παραπάνω παρατηρήσεις καταδεικνύουν ότι η κλίση των τμημάτων αυτών δεν μπορεί να θεωρηθεί ως σκάρπα που καλύπτει το κατώτερο τμήμα των τειχών από την προσβολή πυροβόλων όπλων. Αποτελεί διαμόρφωση που στόχο είχε να εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη σταθερότητα της κατασκευής.

Εσωτερικά, στο ανώτερο μέρος του τμήματος Ε-Ζ διακρίνεται εσοχή σε όλο το μήκος του, πλάτους περίπου 0,20 μ. (εικ. 127). Η αρχική σκέψη ότι ίσως η εσοχή αντιστοιχούσε στο ίχνος του περιδρόμου των τειχών, άποψη που διατυπώνει και ο S. Spiteri[19], πρέπει να αποκλειστεί. Και τούτο διότι η επίχωση εσωτερικά του τείχους σε αυτό το μέρος, όπως φαίνεται από τα σημεία όπου το φυσικό έδαφος έχει υποστεί διάβρωση και έχει υποχωρήσει, φτάνει μόλις το 0,50 μ. περίπου. Επομένως δεν είναι δυνατόν ο περίδρομος να ανοιγόταν τόσο χαμηλά στο επίπεδο του εδάφους. Η εσοχή εξυπηρετούσε κάποιο σκοπό, που προς το παρόν είναι αδιάγνωστος.

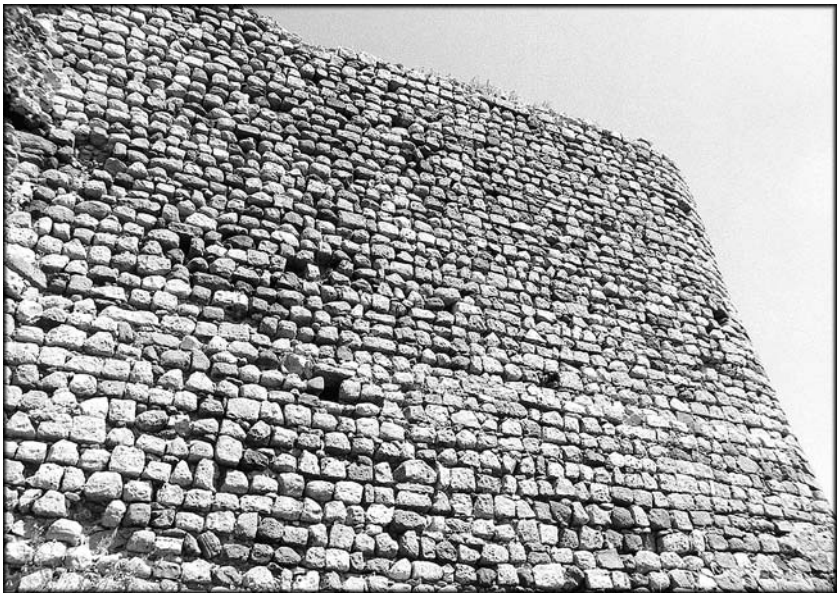

Εικ. 126: Τμήμα Ε-Ζ, εξωτερική πλευρά από Ν.

Στη γωνία Ζ, σημείο επαφής των τμημάτων Ε-Ζ και Ζ-Η, διακρίνονται τα εξής: Καταρχήν, στην άνω απόληξη της γωνίας σώζεται το ίχνος από τοξοθυρίδα τριγωνικής κάτοψης. Το σημείο αυτό δεν είναι προσπελάσιμο και δε λήφθηκαν οι ακριβείς διαστάσεις της. Πλησιάζει πάντως, ως προς τις διαστάσεις, τα αντίστοιχα δείγματα της Αντιμάχειας. Ανήκει στον τύπο της απλής τοξοθυρίδας, με τριγωνική κάτοψη που καταλήγει σε κάθετη σχισμή. Ο ίδιος τύπος παρατηρείται σε όλα τα κάστρα της Κω[20] που περιλαμβάνονται στην παρούσα εργασία και συνδέεται με την ιπποτική αρχιτεκτονική. Αποτελεί άλλωστε το βασικό τύπο τοξοθυρίδας που εμφανίζεται στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου[21].

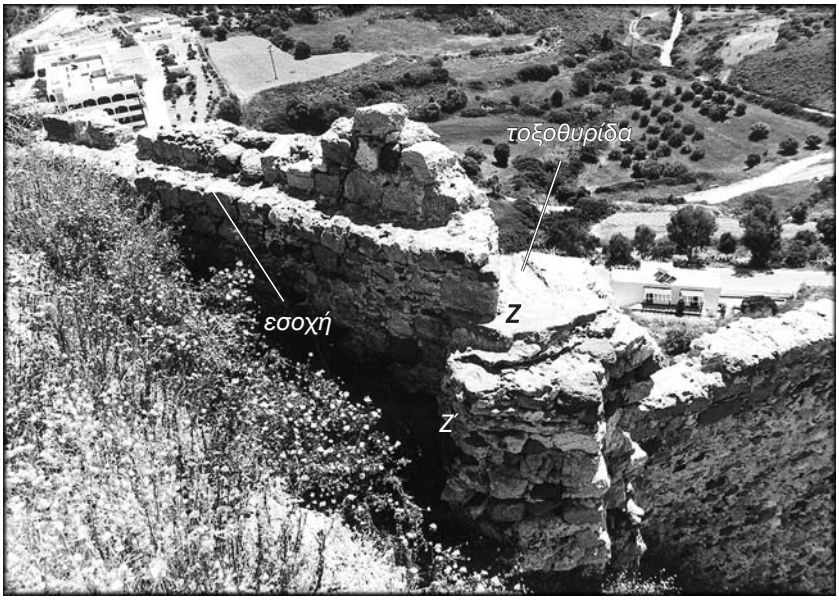

Εικ. 127: Τμήμα Ε-Ζ-Η και γωνία Ζ, εσωτερική πλευρά από ΒΔ. Διακρίνεται εσοχή εσωτερικά του τμήματος Ε-Ζ, ίχνος τοξοθυρίδας στη γωνία Ζ, καθώς και οι αρχικοί δόμοι του τμήματος Ζ-Ζ′.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό που παρατηρείται στη γωνία Ζ είναι ότι το τμήμα Ζ-Η δε συνέχεται δομικά με το Ε-Ζ. Φαίνεται καθαρά στην εξωτερική πλευρά ότι το Ζ-Η έρχεται και εφάπτεται, «ακουμπάει», στο Ε-Ζ (εικ. 128, 129). Το τμήμα Ζ-Η είναι εκείνο το τμήμα των τειχών που στρέφει και συνεχίζει προς νότο μέχρι το σημείο όπου το έδαφος έχει υποχωρήσει συμπαρασύροντας τα τείχη. Είναι λογικό να υποθέσουμε, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω[22], ότι στο σημείο Ζ ενωνόταν η πολυγωνική κατασκευή που περιγράφουμε με το υπόλοιπο κάστρο της Κεφάλου, τα ίχνη του οποίου δε σώζονται. Εάν τούτο ευσταθεί, τότε το τμήμα Ζ-Η αποτελεί μέρος όχι της πολυγωνικής κατασκευής, αλλά του χαμένου σήμερα περιβόλου του κάστρου. Με αυτό τον τρόπο δικαιολογείται το γεγονός ότι το Ζ-Η δεν αποτελεί την «οργανική» συνέχεια του τμήματος Δ-Ε-Ζ, χωρίς να πρόκειται όμως αναγκαστικά για μεταγενέστερη φάση.

Η δομική συνέχεια του τμήματος Δ-Ε-Ζ σήμερα δεν έχει σωθεί. Το ίχνος της όμως διακρίνεται στο εσωτερικό της γωνίας Ζ (εικ. 127). Εκεί είναι εμφανές ότι μετά τη γωνία Ζ (και εκτός από την αρχή του τείχους Ζ-Η, με κατεύθυνση προς τα νότια) το τείχος έστρεφε προς τα βορειοδυτικά. Από το τμήμα αυτό του τείχους σώζονται μόνο οι αρχικοί λίθοι (τμήμα Ζ-Ζ′), που σχηματίζουν αμβλεία γωνία με το Ε-Ζ, ενώ το υπόλοιπο έχει καταπέσει. Αυτό το κατεστραμμέ-

νο σήμερα τείχος θα έκλεινε τη δυτική πλευρά της πολύπλευρης κατασκευής και θα συναντούσε το τείχος Θ-Ι-Κ στο σημείο Θ.

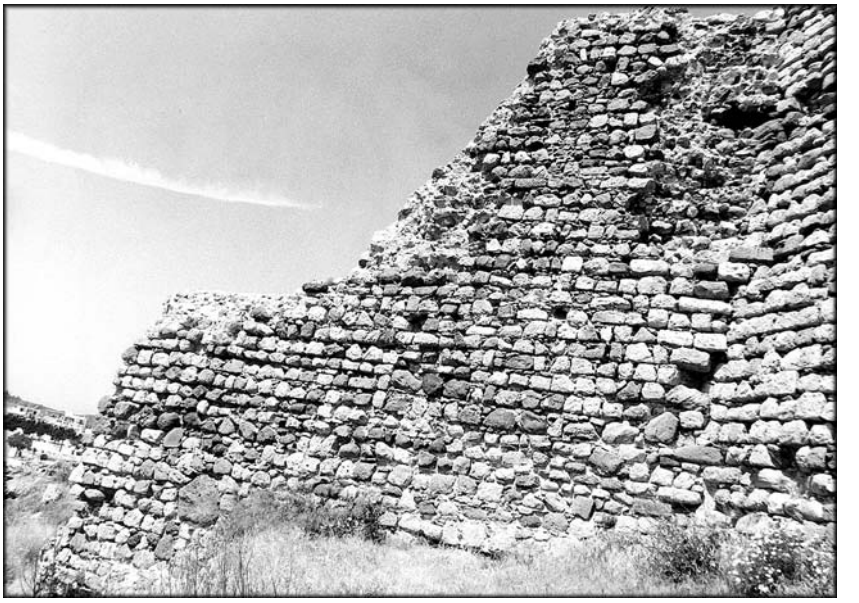

Εικ. 128: Τμήμα Ζ-Η, εξωτερική πλευρά από Α.

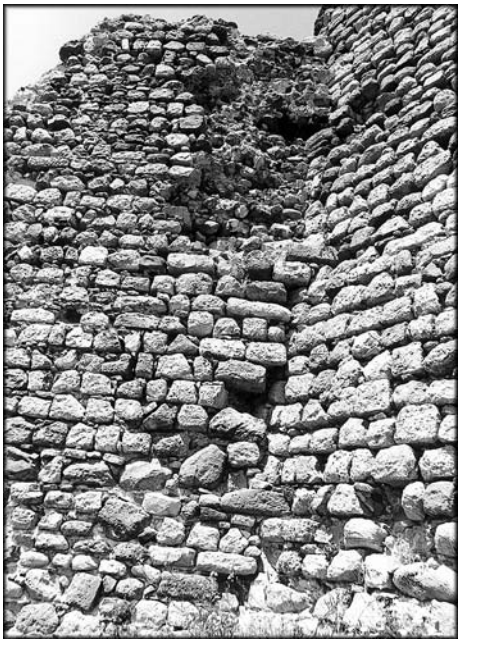

Εικ. 129: Γωνία Ζ, εξωτερική πλευρά από ΝΑ. Διακρίνεται το σημείο επαφής του τμήματος Ζ-Η με το τμήμα Ε-Ζ.

ΤΕΙΧΟΣ Θ-Ι-Κ

Το τείχος Θ-Ι-Κ σχηματίζει ορθή γωνία με ύψος σημερινό 5,50-6 μ. περίπου, στην εξωτερική παρειά, και μήκος πλευρών στη βάση τους περίπου 4 μ. (τμήμα Κ-Ι) και 7 μ. (τμήμα Θ-Ι) (εικ. 130, 131). Το πάχος του τείχους φτάνει τα 0,70 μ. Ο πυρήνας του αποτελείται από αργολιθοδομή με άφθονο κονίαμα. Εξωτερικά οι παρειές είναι κτισμένες με αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές. Οι κατώτεροι δόμοι είναι ιδιαίτερα ογκώδεις και μικραίνουν καθώς μεγαλώνει το ύψος. Στο τμήμα αυτό επίσης σώζεται καλά το συνδετικό κονίαμα που καλύπτει τα αρμούς ανάμεσα στις σειρές των λίθων. Στην εσωτερική του πλευρά παρατηρείται ότι, όπως και στο τείχος Δ-Ε-Ζ-Η, το μεγαλύτερο μέρος του τείχους κάλυπτε τον εύθρυπτο φυσικό βράχο, που σήμερα έχει υποχωρήσει (εικ. 130). Επρόκειτο δηλαδή ουσιαστικά για επίπεδο θεμελίων. Η επίχωση του εδάφους στην εσωτερική πλευρά του Θ-Ι-Κ φτάνει μόλις το 0,50 μ.

Εικ. 130: Τμήμα Ι-Κ, εξωτερική πλευρά από Α.

Η ορθή γωνία του τείχους Θ-Ι-Κ, καθώς και το ότι το σημείο Κ βρίσκεται περίπου στην ίδια ευθεία με την αρχή Α του τμήματος Α-Β-Γ, μάλλον οδήγησε το S. Spiteri[23] στη σκέψη ότι θα πρέπει να αναγνωριστεί στο τμήμα Θ-Ι-Κ η βάση ενός πύργου. Ο πύργος αυτός ίσως θα προστάτευε την πύλη που ο ίδιος μελετητής τοποθετεί σε αυτό το σημείο. Η σκέψη του είναι βέβαια λογική. Καταρχήν όμως δεν έχουμε καμία ένδειξη για την ύπαρξη πύλης στο σημείο

αυτό. Επίσης, αν και η πορεία του τείχους Θ-Ι-Κ μας είναι άγνωστη, φαίνεται πως αυτό συνέχιζε ευθύγραμμα και προς τις δύο πλευρές. Αν επρόκειτο για πύργο, θα έπρεπε να διακρίνεται και κάποια εσωτερική κατασκευή, ώστε να δημιουργείται τυχόν ορθογώνιο οικοδόμημα. Μια τέτοια όμως κατασκευή δε σώζεται. Έτσι, η ύπαρξη πύργου στο σημείο αυτό είναι αμφίβολη.

Οι εξωτερικές πλευρές του τείχους Θ-Ι-Κ είναι ελαφρά επικλινείς, σχηματίζοντας σκάρπα με στόχο την αποτελεσματικότερη άμυνά του. Η σκάρπα αυτή παρουσιάζει κανονικότητα στην κατασκευή και μοιάζει με τις αντίστοιχες ιπποτικές σκάρπες που παρατηρούνται στα τείχη της Ρόδου και της Κω[24]. Στη Ρόδο η κατασκευή σκάρπας για την ενίσχυση των τειχών παρατηρείται από το 15ο αι. και γενικεύεται κατά την περίοδο μετά την πολιορκία του 1480[25], ενώ η σκάρπα των ιπποτικών χρόνων στο κάστρο της Αντιμάχειας θα πρέπει να χρονολογείται μετά το σεισμό του 1493[26]. Γνωρίζουμε από τις πηγές ότι και η Κέφαλος υπέστη ζημιές από τον ίδιο σεισμό. Το Τάγμα έστειλε επιτροπή για την αποκατάστασή τους, όμως το 1505 διατάζεται η εκκένωση του κάστρου επειδή κρίθηκε ανίσχυρο. Είναι επομένως πιθανόν το τμήμα Θ-Ι-Κ να είχε καταστραφεί εξαιτίας του σεισμού και να ξανακτίζεται στο πλαίσιο των επισκευών που υφίστανται τα κάστρα της Κω στα τέλη του 15ου αι.· επομένως να μπορεί να χρονολογηθεί στο διάστημα μετά το 1493 και μέχρι το 1505.

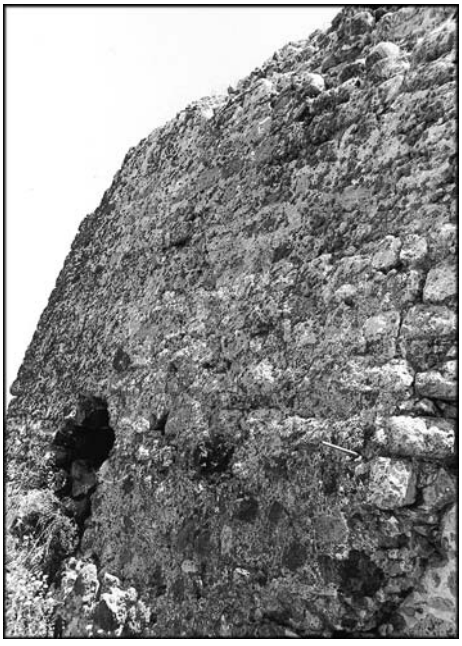

Εικ. 131: Τμήμα Θ-Ι, εξωτερική πλευρά από ΝΔ.

Το εσωτερικό του τείχους Θ-Ι-Κ σήμερα έχει τη μορφή μικρής σπηλιάς (που χρησιμοποιείται ενίοτε ως στάβλος) και έτσι κατέστη δυνατή η εξής παρατήρηση: Η σκάρπα κατασκευάστηκε σε απευθείας επαφή με το φυσικό βράχο, που σήμερα έχει υποχωρήσει. Η εσωτερική πλευρά του τείχους δεν είναι κατακόρυφη αλλά επικλινής. Παρατηρούνται πολλά στοιχεία σχετικά με την τεχνική κατασκευής του τείχους: Η δόμηση γινόταν κατά οριζόντιες ζώνες. Στο τμήμα Θ-Ι-Κ εσωτερικά σώζεται το οριζόντιο ίχνος ανάμεσα σε δύο τέτοιες ζώνες (εικ. 132, 133). Διακρίνονται επίσης καθαρά, στο συνδετικό κονίαμα της εσωτερικής επιφάνειας του Θ-Ι-Κ, κυλινδρικές ή τετράγωνες οπές στα σημεία διάκρισης των

ζωνών, που θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως δοκοθήκες. Σε αυτές θα εφάρμοζαν τα δοκάρια από τις σκαλωσιές για την κατασκευή του τείχους.

Εικ. 132: Τμήμα Θ-Ι, εσωτερική πλευρά με οριζόντιες ζώνες και δοκοθήκες, από Α.

Εικ. 133: Τείχος Θ-Ι-Κ, εσωτερική πλευρά από ΝΑ.

Δ. Ο χώρος εσωτερικά του περιβόλου

Στο εσωτερικό του περιβόλου υπάρχει ένα τετράγωνο οπαίο στο μέσο περίπου του ανδήρου. Πρόκειται πιθανόν για στόμιο κινστέρνας. Όμως, επειδή σήμερα το οπαίο αυτό είναι φραγμένο, δεν είναι δυνατόν να διαγνωσθεί η μορφή της κινστέρνας. Σώζονται επίσης στο χώρο αυτό ίχνη πολλών τοίχων, σε επίπεδο θεμελίων. Η μεταξύ τους σχέση, καθώς και η σχέση τους με τον περίβολο είναι άγνωστη[27].

III. Κεραμικα Ευρηματα

Η περιοχή του κάστρου της Κεφάλου, λόγω της μεγάλης διάβρωσης που έχει υποστεί το έδαφος, ήταν ιδιαίτερα φτωχή σε επιφανειακά ευρήματα. Στη μεν δυτική πλευρά του κάστρου απλώνονται σήμερα οι παρυφές του οικισμού, με έντονα τα σημεία χρήσης του χώρου. Στα ανατολικά του, η κατωφέρεια είναι τόσο έντονη, ώστε η περισυλλογή καθίσταται αδύνατη.

Από το εσωτερικό του περιβόλου προέρχονται μόνο δύο διακοσμημένα χρονολογήσιμα όστρακα με αρ. 46 και 47 (πίν. XIII). Ανήκουν και τα δύο στην κατηγορία marbled ware, στην οποία ήδη έχει γίνει εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο της κεραμικής από την Αντιμάχεια[28]. Τα όστρακα της Κεφάλου πρέπει να προέρχονται από οθωμανικά εργαστήρια και να εντάσσονται στην παραγωγή του 17ου-19ου αι.

Κατά την αυτοψία του Μαΐου 1997, παρατηρήθηκε ότι η βορειοδυτική απόληξη του τμήματος Α-Β-Γ, μήκους 3-4 μ. και ύψους περίπου 4 μ., είχε υποχωρήσει, αφήνοντας να διαφανεί η επίχωση που βρισκόταν από πίσω, όπως ήδη αναφέρθηκε[29]. Από το μέτωπο της επίχωσης που αποκαλύφθηκε προέρχονται τα όστρακα με αρ. 39 έως 45 (πίν. XII-XIII).

Στην υστεροβυζαντινή εγχάρακτη κεραμική (13ος-14ος αι.) ανήκει το όστρακο με αρ. 39. Στα πλαίσια της παραγωγής μεταβυζαντινού εργαστηρίου (15ος-16ος αι.) ανήκουν τα όστρακα με αρ. 40 και 44, με βάση την τεχνική και τα χαρακτηριστικά τους. Η χρονολογική τους ένταξη είναι σχετικά δύσκολη, διότι λείπουν δημοσιευμένα παράλληλα, ενώ τα διακοσμητικά μοτίβα επιβιώνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Τέσσερα όστρακα, τέλος, με αρ. 41, 42, 43 και 45 ανήκουν στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware κατά το J. Hayes[30]) και εντάσσονται χρονολογικά στο 16ο αι.

IV. Χρονολογηση

Το κάστρο της Κεφάλου πρέπει να οικοδομήθηκε κατά τους ιπποτικούς χρόνους, αφού η πρώτη γραπτή μαρτυρία χρονολογείται το 1420[31]. Η περιοχή κατοικήθηκε βέβαια κατά το 13ο και 14ο αι., όπως προκύπτει τόσο από τις υστεροβυζαντινές πηγές, όπου αναφέρεται η «ἐνορία τοῦ Κεφάλου», όσο και από την πληροφορία του Bosio για τα γεγονότα του 1366. Πρόσθετη μαρτυρία αποτελεί και η υστεροβυζαντινή κεραμική του 13ου-14ου αι., που περισυνελέγη στο χώρο. Πότε ακριβώς κτίστηκε το κάστρο παραμένει άγνωστο. Είναι πιθανόν να μην οικοδομείται παρά στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αι., μετά την εγκατάσταση και των Αρμενίων στην περιοχή. Τις ανάγκες του πληθυσμού έρχεται να καλύψει η νέα αυτή οχύρωση.

Κυρίως η θέση και λιγότερο η αμυντική ικανότητα των τειχών φαίνεται πως καταξίωσαν το κάστρο ως φρούριο ικανό να αντισταθεί στις εχθρικές επιδρομές, όπως αυτή του 1457 που αναφέρεται στις πηγές. Η οχύρωση πρέπει να περιλάμβανε έναν απλό αμυντικό περίβολο με κατακόρυφα τείχη, από τα οποία σώζεται σήμερα μόνο ένα τμήμα (τμήμα Ζ-Η). Στα ανατολικά του περιβόλου υπήρχε ένας μικρότερος πολυγωνικός οχυρωμένος χώρος, που φαίνεται πως είχε σχετική αυτοτέλεια και ίσως χρησίμευε ως καταφύγιο των αμυνομένων· αυτός είναι και το μόνο κομμάτι του κάστρου που σώζεται σήμερα. Τόσο η συνεχής διάβρωση του οροπεδίου όσο και η αδιάλειπτη κατοίκηση του χώρου εξαφάνισαν το μεγαλύτερο τμήμα του κάστρου της Κεφάλου.

Χαρακτηριστικό των τειχών είναι το μεγάλο ύψος τους στην εξωτερική πλευρά, ενώ δεν έχουν μεγάλο πάχος και δεν εξέχουν από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Πρέπει να ενταχθούν στο βασικό τύπο μεσαιωνικής ιπποτικής οχύρωσης (από το α′ μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι.), του οποίου τα χαρακτηριστικά είναι γνωστά από τα τείχη της Ρόδου[32] (κατακόρυφα τείχη με μικρό πάχος και μεγάλο ύψος, μία ζώνη άμυνας στο επίπεδο των επάλξεων, που φέρουν απλές τοξοθυρίδες με τριγωνική κάτοψη και καταλήγουν σε κάθετη σχισμή), όπως φαίνεται τόσο από τη μορφή τους όσο και από τη μοναδική τοξοθυρίδα που σώζεται.

Ο Bosio[33] καταγράφει την πληροφορία ότι κατά το σεισμό του 1493 οι οχυρώσεις της Κεφάλου υπέστησαν σοβαρές ζημιές και εστάλη επιτροπή του Τάγματος για να μεριμνήσει για την αποκατάστασή τους. Στις εργασίες συντήρησης και στερέωσης των τειχών, που έλαβαν χώρα μετά το 1493 και μέχρι το 1505, όταν μαρτυρείται η εγκατάλειψη του κάστρου από τους ιππότες, μπορεί να ενταχθεί το τμήμα Θ-Ι-Κ με τη σκάρπα του, στη θέση πιθανόν προγενέστερου κατεστραμμένου τείχους. Και τούτο διότι η χρήση σκάρπας απο-

τελεί ένα οχυρωματικό στοιχείο του οποίου η χρήση γενικεύεται στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου μετά την οθωμανική πολιορκία του 1480[34].

Ο χώρος όμως του κάστρου συνεχίζει να χρησιμοποιείται το 16ο και 17ο αι., όπως φαίνεται από τα κεραμικά ευρήματα που πληθαίνουν αυτή την περίοδο. Ίσως να χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοικίας μετά την κατάκτηση από τους Τούρκους, ίσως πάλι να διατήρησε τον αμυντικό του χαρακτήρα, υπό τη διοίκηση των νέων επικυριάρχων. Για το θέμα αυτό δεν υπάρχει καμία πληροφορία, εκτός από τη μνεία για την εγκατάσταση φρουράς αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση. Είναι γνωστό μόνο ότι μέχρι το 19ο αι. στα τείχη σώζονταν τα οικόσημα των ιπποτών, τα οποία παρατήρησαν οι Ross και Newton[35].

Το Φρουριο στο Καστελλι Κεφαλου

I. Γραπτες Μαρτυριες

Οι αναφορές στις οχυρώσεις στην περιοχή Καστέλλι Κεφάλου είναι ελάχιστες. Δε σώζεται ή δεν έχει μέχρι σήμερα δημοσιευτεί καμία πληροφορία από ιπποτικά έγγραφα, βυζαντινά αρχεία και πηγές κτλ. Οι μόνες μεταγενέστερες μνείες σε μικρό φρούριο στην περιοχή Καστέλλι γίνονται από το Ross[1], που επισκέφτηκε την περιοχή το 1844 και αναφέρει το ερειπωμένο οχυρό, από το οποίο σωζόταν η πύλη, και το Ζαρράφτη[2] (*«πλησίον εἰς τὸ Ζηνὶ ΝΔ ὑψοῦται τὸ Καστέλλι ὡς μηναροπύργωμα, κτίσμα Σταυροφορικὸν πρὸς περιφρούρησιν ἐκεῖ τῶν παραλίων»*). Το μέχρι πρότινος μη ταυτισμένο και άγνωστο αυτό οχυρό στην τοποθεσία Καστέλλι, που και σήμερα δεν είναι εύκολα προσπελάσιμο, παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά.

II. Αρχιτεκτονικη Περιγραφη

Α. Θέση-Γενικά στοιχεία

Το Καστέλλι είναι ένα μικρό φρούριο που βρίσκεται στη νοτιοανατολική μεριά του νησιού, στην περιοχή μετά την Κέφαλο (σχ. 1). Πρόκειται για το πιο άγονο κομμάτι της Κω, σήμερα ουσιαστικά ακατοίκητο. Το οχυρό είναι κτισμένο στα πλευρά ενός ογκώδους βράχου που υψώνεται πάνω από τα νοτιοανατολικά παράλια του νησιού, πολύ κοντά στην προϊστορική θέση «Άσπρη Πέτρα», πάνω από τον όρμο του Σκίνου. Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκε επίσης λατομείο σκούρου φαιού ρυολίθου, το οποίο πιθανόν λειτούργησε μέχρι το τέλος του Β′ Παγκόσμιου πολέμου[3]. Το οχυρό απλώνεται τόσο στην ομαλότερη νοτιοανατολική πλευρά του βράχου όσο και σε ένα μικρό πλάτωμα που

Σχ. 7 : Φρούριο στο Καστέλλι Κεφάλου

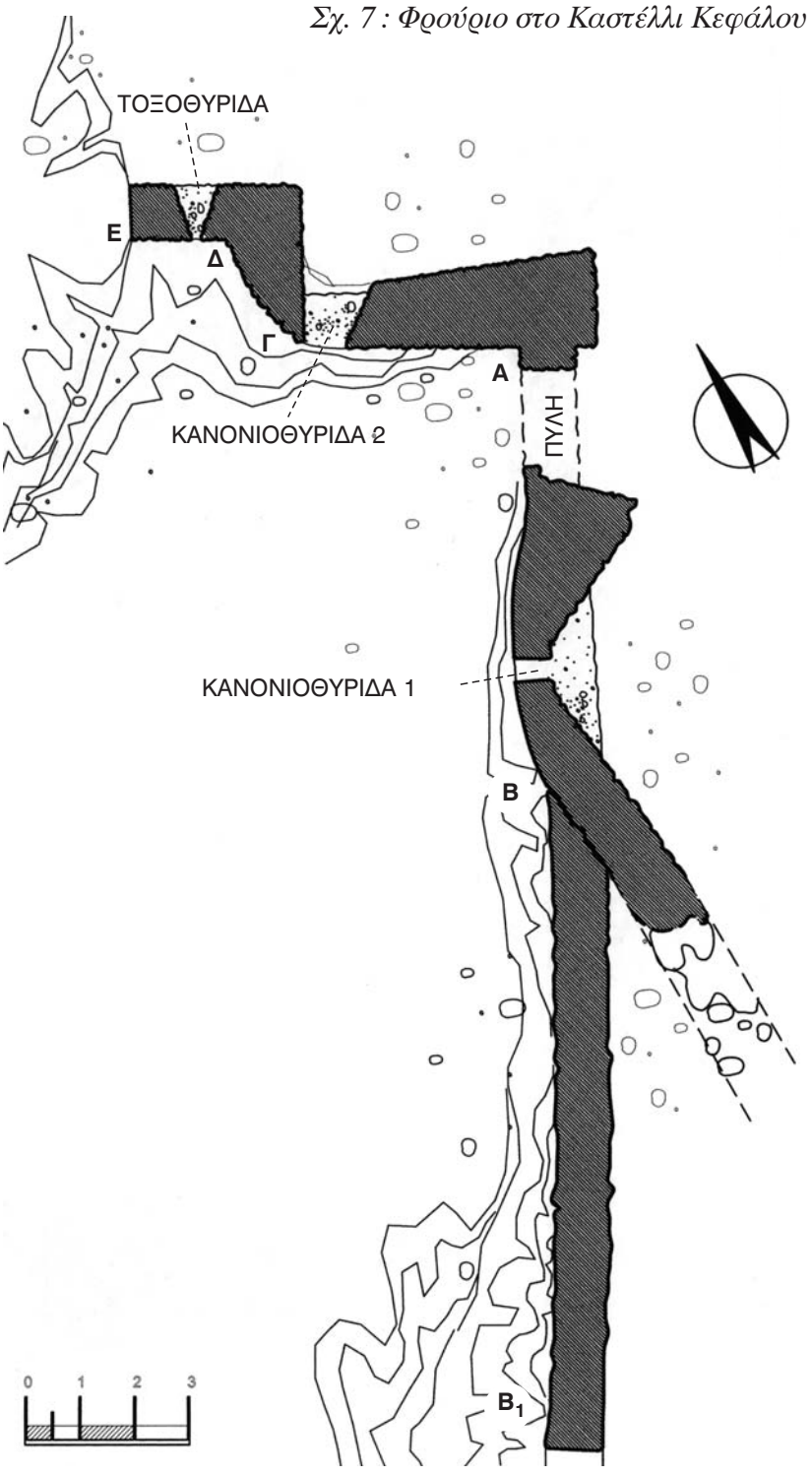

δημιουργείται ανάμεσα στον κύριο όγκο του βράχου και σ' ένα μικρότερο και χαμηλότερο στα βόρειά του.

Ο χώρος αυτός είναι απροσπέλαστος από όλες τις πλευρές, εκτός της βορειοδυτικής, τις ανάγκες οχύρωσης της οποίας κάλυπτε το τείχος (σχ. 7, εικ. 134, 135).

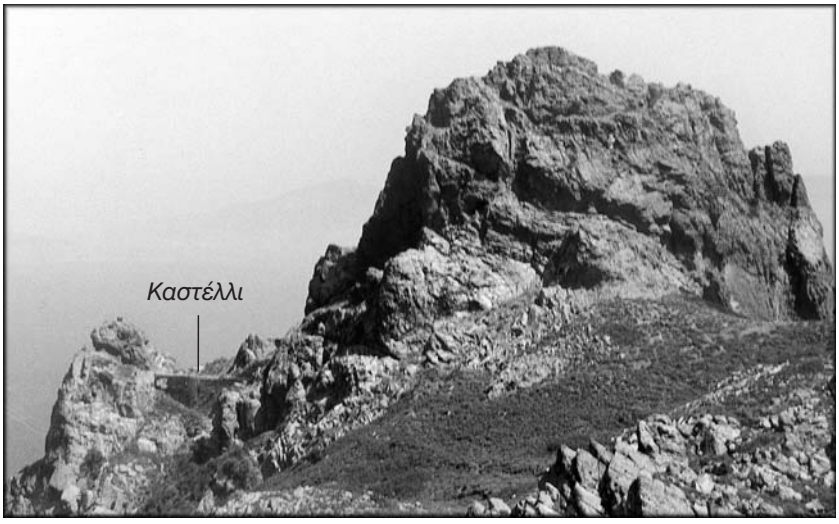

Εικ. 134: Καστέλλι Κεφάλου, γενική άποψη του βραχώδους εξάρματος. Στα αριστερά διακρίνεται το τείχος, εξωτερική άποψη από Δ.

Β. Πύλη

Η πύλη ανοίγεται στη βορειοανατολική απόληξη της πλευράς Α-Β, στο σημείο Α, όπου δημιουργείται μια έσω νεύουσα ορθή γωνία (εικ. 136). Ουσιαστικά, πρόκειται για το πιο οχυρό σημείο του τείχους, αφού ο επιτιθέμενος είναι εκτεθειμένος στις βολές των υπερασπιστών της πλευράς Α-Γ-Δ-Ε. Πρόκειται άλλωστε για τη γνωστή πρακτική χωροθέτησης της πύλης είτε κοντά σε πύργο είτε σε εσοχή του τείχους, που αποτελεί πάγια αρχή της οχυρωματικής από τους προϊστορικούς μέχρι τους νεότερους χρόνους[4].

Εξωτερικά, το πλαίσιο της πύλης είναι ορθογώνιο. Σήμερα φτάνει σε ύψος 1,70 μ. περίπου από την επίχωση του εδάφους –δε διακρίνεται το κατώφλι– και σε πλάτος 1,60 μ. (εικ. 137). Τα πλευρικά τοιχώματα της πύλης διευρύνονται προς το εσωτερικό. Κάτω από το ανώφλι της πύλης και στα δύο πλευρικά τοιχώματα σώζεται από ένας λαξευμένος, οριζόντια τοποθετημένος λίθος που φέρει κυκλική οπή στο μέσον του. Στις οπές αυτές εφάρμοζαν οι στρόφιγγες

από τα ξύλινα θυρόφυλλα. Επίσης, για την προσαρμογή των θυρόφυλλων δημιουργείται εσωτερικά των παραστάδων της πύλης ορθογώνια εσοχή. Διακρίνονται ακόμα δύο αντωπές εσοχές για την τοποθέτηση οριζόντιας αμπάρας.

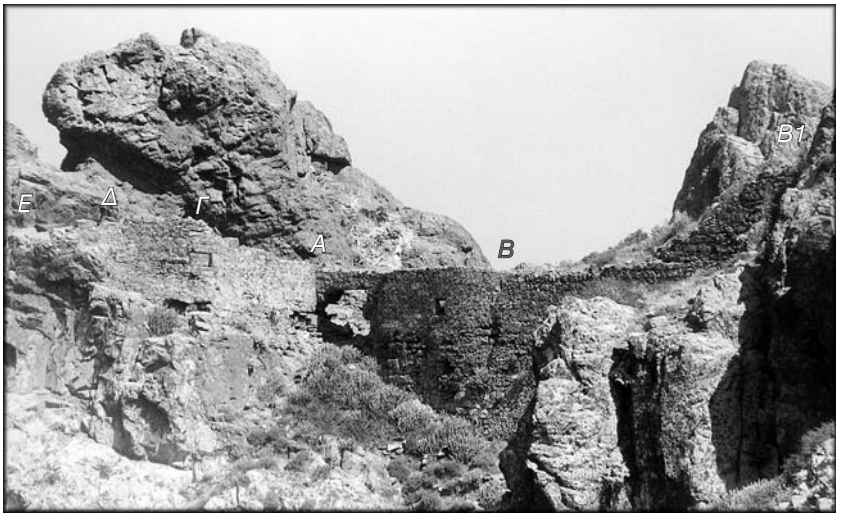

Εικ. 135: Γενική άποψη του τείχους, εξωτερική πλευρά από Δ.

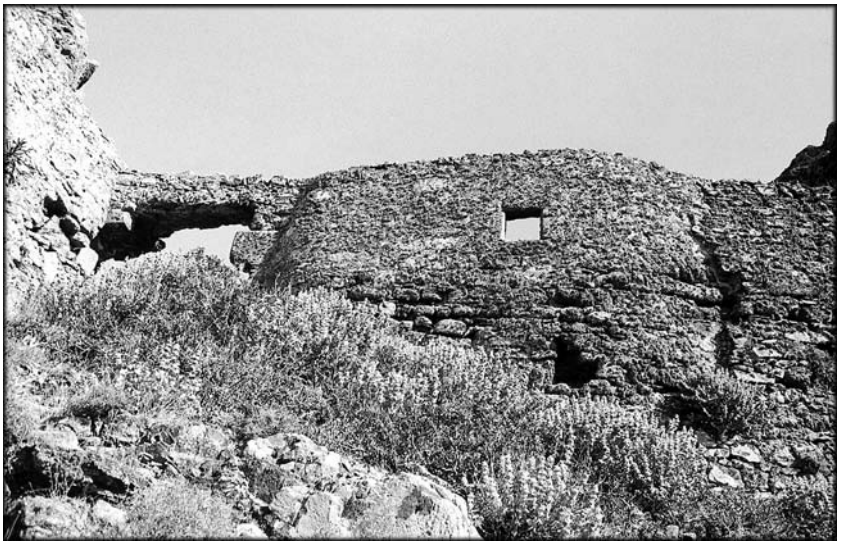

Εικ. 136: Τμήμα Α-Β με την πύλη (αριστερά) και την κανονιοθυρίδα 1 (κέντρο), εξωτερική πλευρά από Δ.

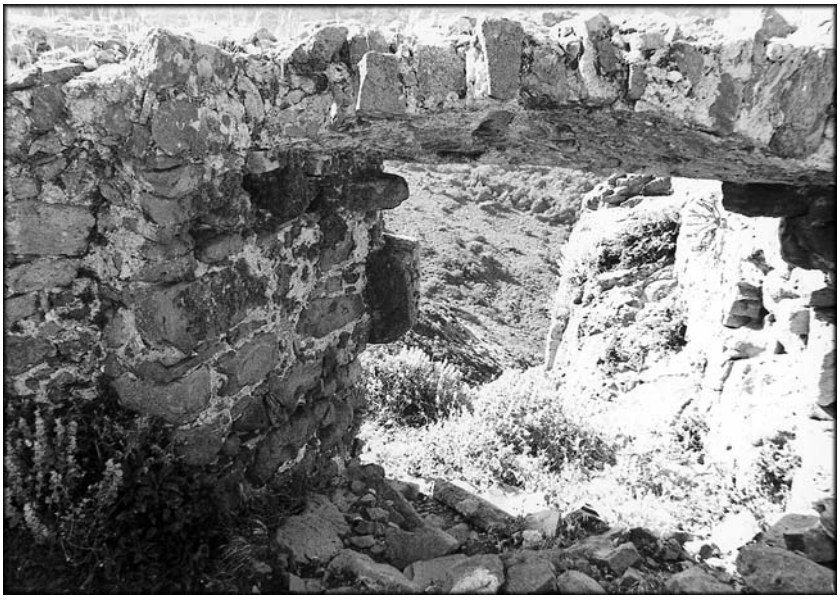

Εικ. 137: Εσωτερική πλευρά της πύλης από ΝΑ.

Η πύλη στο Καστέλλι παρουσιάζει ομοιότητες, τόσο στη δομή όσο και στη διαμόρφωση (τοιχώματα που διευρύνονται προς το εσωτερικό, στρόφιγγες, εσοχές για αμπάρα κτλ.), με την ιπποτική πύλη 2 στην Αντιμάχεια[5] (τέλος του 15ου αι.).

Γ.Τείχη

Το τείχος έρχεται να κλείσει τη μοναδική πρόσβαση προς το φρούριο, ένα άνοιγμα που δημιουργείται από τη φυσική διαμόρφωση των βράχων και που αποτελεί το μόνο προσπελάσιμο σημείο προς το πλάτωμα (εικ. 135). Έχει σχήμα ορθής γωνίας, με την κορυφή της γωνίας προς το εσωτερικό του φρουρίου (εικ. 138). Η μακρά ευθύγραμμη πλευρά (τμήμα Α-Β-Β1) οχυρώνει το άνοιγμα και έχει μήκος 20 μ. περίπου (εικ. 139). Η στενή πλευρά (τμήμα Α-Γ-Δ-Ε) είναι κτισμένη σε μικρή απόσταση από το δεύτερο, μικρότερο ορεινό όγκο· έχει συνολικό μήκος 7,50 μ. περίπου (εικ. 140). Εκτός της προστασίας της πλευράς αυτής, το τμήμα Α-Γ-Δ-Ε καλύπτει αμυντικά την περιοχή εξωτερικά της πλευράς Α-Β-Β1, καθώς και την πύλη του κάστρου.

Το εξωτερικό μέγιστο ύψος των τειχών φτάνει τα 4,70 μ. περίπου (στη δυτική απόληξη του τμήματος Α-Β), ενώ εσωτερικά δεν ξεπερνούν το 1,50 μ. (εικ. 141). Σώζονται δε σε όλα τα σημεία χωρίς σημαντικές αυξομειώσεις μέχρι και το επίπεδο του ανωφλίου της πύλης. Το πάχος τους κυμαίνεται από 0,90 μ.

Εικ. 138: Γενική άποψη του τείχους από Β.

Εικ. 139: Τμήμα Α-Β-Β1, εξωτερική πλευρά από ΒΔ. Διακρίνεται ο κάθετος αρμός στο σημείο επαφής του τμήματος Β-Β1 με το τμήμα Α-Β.

Εικ. 140: Τμήμα Α-Γ-Δ, με την πρώιμη τετράγωνη κανονιοθυρίδα 2, εξωτερική πλευρά από Δ.

Εικ. 141: Τμήμα Α-Β-Β1, εξωτερική πλευρά από Β. Διακρίνεται ότι το τμήμα Α-Β ακολουθούσε ημικυκλική πορεία προς το εσωτερικό του φρουρίου πριν την κατασκευή του Β-Β1 (δεξιά).

(στα περισσότερα σημεία 1,60 μ.) μέχρι 2,10 μ. (στη δυτική απόληξη του τμήματος Α-Β). Τα τείχη υψώνονται κατακόρυφα. Αν και στην πορεία τους λαμβάνουν υπόψη την οφρύ του βράχου, εντούτοις έχει γίνει προσπάθεια για μια κανονικότερη χάραξη με ευθύγραμμα τμήματα και καμπύλες γωνίες. Η τοιχοδομία τους είναι ενιαία. Χρησιμοποιούνται λίθοι αδρά κατεργασμένοι, όπως και λίθοι αργοί διαφόρων μεγεθών. Πρόκειται για σχετικά αμελή κατασκευή (αργολιθοδομή) με άφθονο συνδετικό κονίαμα. Μικρότερες πέτρες και πολλά βήσσαλα συμπληρώνουν τους αρμούς. Πιο προσεγμένη, με λίθους καλύτερα συναρμοσμένους, είναι η τοιχοδομία στα πλευρικά τοιχώματα της πύλης, στις πλευρές των κανονιοθυρίδων 1 και 2, καθώς και στις παρειές της τοξοθυρίδας (εικ. 137, 142, 143, 144).

Εικ. 142: Τμήμα Α-Γ-Δ, εσωτερική πλευρά της κανονιοθυρίδας 2.

Στο **τμήμα Α-Β-Β1** διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει το τμήμα Α-Β. Η κάτοψη του τείχους στη φάση αυτή σχημάτιζε ελαφρά καμπύλη (εικ. 141). Στη δυτική του απόληξη, στο σημείο Β, κοντά στην κανονιοθυρίδα 1, το τείχος έστρεφε και συνέχιζε προς τα νότια, προς το εσωτερικό δηλαδή του κάστρου, χωρίς να είναι σήμερα ορατό το σημείο όπου κατέληγε. Σε δεύτερη φάση, η οχύρωση προεκτάθηκε ευθύγραμμα προς τα νοτιοδυτικά, φτάνοντας μέχρι τα ριζά του κύριου όγκου του βράχου. Η προέκταση αυτή (Β-Β1) προστέθηκε στο προγενέστερο τμήμα, με αφετηρία το σημείο όπου αυτό έστρεφε προς τα νότια. Στο σημείο της επαφής των δύο τειχών διακρίνεται καθαρά στην εξωτερική πλευρά ο αρμός. Το τμήμα Β-Β1 της δεύτερης φάσης

φτάνει σε μήκος τα 11,50 μ. περίπου, έχει μέσο πάχος 0,90 μ. και εμφανίζει ακριβώς την ίδια τοιχοποιία με τα υπόλοιπα τείχη.

Εικ. 143: Τμήμα Α-Β, εσωτερική πλευρά της κανονιοθυρίδας 1.

Εικ. 144: Τμήμα Δ-Ε, εσωτερική πλευρά της τοξοθυρίδας.

Ο λόγος για την προσθήκη αυτή δεν είναι δύσκολο να ερμηνευτεί. Είναι σαφές ότι με την προσθήκη αυξήθηκε κατά πολύ το μήκος της πλευράς Α-Β-Β1, φτάνοντας τα 20 μ. περίπου από τα 8,50 μ. που ήταν προηγουμένως. Με αυτό τον τρόπο καλύφθηκε αμυντικά ένας πολύ μεγαλύτερος χώρος από τον αρχικό, πράγμα που ενίσχυσε την άμυνα του φρουρίου. Ένας άλλος λόγος για την προσθήκη ίσως θα έπρεπε να αναζητηθεί στην ανάγκη στατικής στερέωσης του τείχους στο σημείο Β, όπου παρατηρείται το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος του (4,70 μ.). Πάντως η τοιχοδομία της προσθήκης δε διαφέρει καθόλου από εκείνη των τειχών και επομένως η προσθήκη δεν πρέπει να κατασκευάστηκε πολύ μεταγενέστερα από αυτά.

Στα τείχη διανοίγονται δύο **κανονιοθυρίδες** (**1** και **2** στα τμήματα Α-Β και Β-Γ αντίστοιχα, εικ. 140, 141, 142, 143) και μία τοξοθυρίδα (στο τμήμα Δ-Ε, εικ. 144). Οι δύο κανονιοθυρίδες ανοίγονται σε κόγχες[6] (αγγλ. embrasure, γαλλ. niche à tir) που καλύπτονται με χαμηλή ημικυλινδρική καμάρα και αποτελούνται από τετράγωνο άνοιγμα στην εξωτερική παρειά του τείχους με πλευρά 0,40 μ. περίπου. Ο τύπος αυτός πρώιμης τετράγωνης κανονιοθυρίδας είναι γνωστός τόσο από δυτικά οχυρωματικά έργα[7] όσο και από τις ιπποτικές οχυρώσεις της Ρόδου του β′ μισού του 15ου αι.[8] Ευρύτατη χρήση του γίνεται επίσης στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς και στο κάστρο της Αντιμάχειας στην Κω, σε τμήματα που χρονολογούνται στο ίδιο διάστημα[9]. Μέχρι στιγμής δεν έχει υπάρξει μελέτη του συγκεκριμένου τύπου στα ιπποτικά κάστρα των Δωδεκανήσων, των δομικών χαρακτηριστικών ή των παραλλαγών που εμφανίζονται. Είναι γνωστό ότι πολλές φορές συνοδεύεται στην εξωτερική πλευρά από κάθετη σχισμή πάνω από το τετράγωνο άνοιγμα, για την παρατήρηση του χώρου από τους αμυνόμενους[10]. Στις κανονιοθυρίδες στο Καστέλλι τέτοια σχισμή δε διακρίνεται. Χαρακτηριστικό στα παραδείγματα στο Καστέλλι είναι ότι τα πλάγια τοιχώματα των κογχών δεν είναι καμπύλα (όπως τα αντίστοιχα της Αντιμάχειας) αλλά ευθύγραμμα. Η καμάρα κάλυψης στηρίζεται, εκτός από τα πλαϊνά τοιχώματα, σε λαξευτό λίθο ορθογώνιας διατομής, που τοποθετείται οριζόντια στην ανωδομή της κανονιοθυρίδας, εσωτερικά του τετράγωνου ανοίγματος (εικ. 142, 143).

Από την **τοξοθυρίδα** σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα της (εικ. 144). Η κάτοψή της είναι τριγωνική και φαίνεται να καταλήγει σε κάθετη απλή σχισμή. Ο τύπος αυτός είναι ο ίδιος που έχει επισημανθεί και στα υπόλοιπα κάστρα της Κω[11]· αποτελεί το βασικό τύπο τοξοθυρίδας που παρατηρείται στα τείχη της Ρόδου[12] και συνδέεται με την ιπποτική οχυρωματική αρχιτεκτονική του 14ου-15ου αι.

Ως προς τα αμυντικά στοιχεία του τείχους στο Καστέλλι μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Τόσο οι δύο κανονιοθυρίδες όσο και η τοξοθυρίδα ανοίγονται στη σημερινή στάθμη του εδάφους, εσωτερικά του κάστρου, που

αποτελεί προϊόν επίχωσης. Η βάση όμως της τοξοθυρίδας βρίσκεται ψηλότερα από τις κανονιοθυρίδες, αντιστοιχεί δηλαδή στο επίπεδο της καμάρας που τις καλύπτει (εικ. 145).

Επίσης, στο ανώτερο μέρος του τμήματος Γ-Δ-Ε σώζεται στην εσωτερική πλευρά του τείχους εσοχή μέσου πλάτους 0,70 μ. περίπου, που πιθανόν αντιστοιχεί στο ίχνος του περιδρόμου (εικ. 145). Μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να υποστηρίξουμε την ύπαρξη δύο γραμμών άμυνας, με τις κανονιοθυρίδες στην κατώτερη και την τοξοθυρίδα στην ανώτερη. Η λογική αυτή θυμίζει την αντίστοιχη διάταξη με δύο γραμμές άμυνας σε τμήματα των τειχών της Αντιμάχειας[13], που χρονολογούνται στα τέλη του 15ου αι., καθώς και τα ανάλογα παραδείγματα από τα τείχη της Ρόδου στο β′ μισό του 15ου αι.[14]

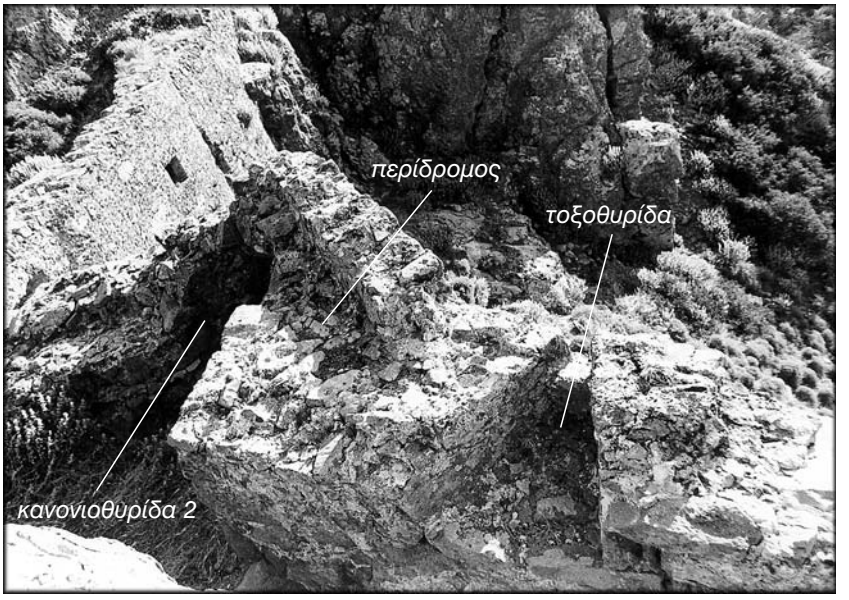

Εικ. 145: Άποψη της πλευράς Α-Γ-Δ-Ε με την τοξοθυρίδα(δεξιά), το ίχνος του περιδρόμου και την κανονιοθυρίδα 2 (αριστερά), από Β.

Δ. Εσωτερικό του φρουρίου

Ο χώρος είναι ιδιαίτερα μικρός και ανισόπεδος, με αποτέλεσμα τα λιγοστά ίχνη τοίχων να βρίσκονται κατανεμημένα σε διαφορετικά επίπεδα, ανάλογα με τη διαμόρφωση του βράχου. Σώζονται ελάχιστα αυτοτελή κτίρια, ο χώρος όμως είναι κατάσπαρτος από αδρά κατεργασμένους λίθους, κεραμίδες και όστρακα χονδροειδών αγγείων (εικ. 146).

Μέσα στο χώρο βρίσκονται επίσης και κινστέρνες μικρών διαστάσεων, με κυκλική ή ωοειδή κάτοψη (εικ. 147), καθώς και μία μεγαλύτερη, ορθογώνιου

σχήματος, που φαίνεται πως στεγαζόταν με ημικυλινδρικό θόλο από πλίνθους και θολίτες (εικ. 148). Η τοιχοδομία αυτή εντάσσεται στη βυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση[15] και μάλλον πρέπει να χρονολογηθεί στην υστεροβυζαντινή περίοδο του νησιού (13ος-14ος αι.).

Εικ. 146: Γενική άποψη του εσωτερικού χώρου του οικισμού.

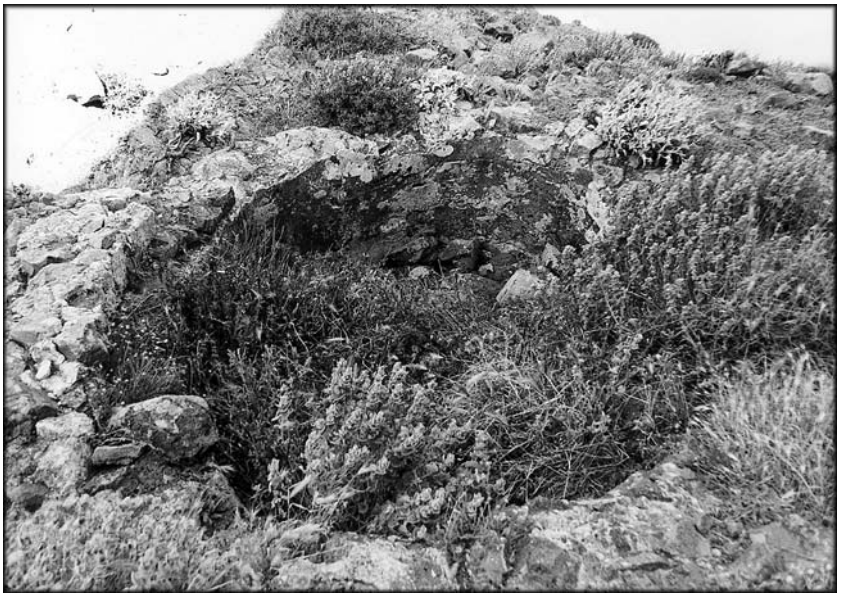

Εικ. 147: Ωοειδής κινστέρνα στο εσωτερικό του κάστρου.

Εικ. 148: Πλάγιος τοίχος της ορθογώνιας κινστέρνας, με ίχνος του ημικυλινδρικού θόλου.

III. Κεραμικα Ευρηματα

Η περισυλλογή της κεραμικής στο Καστέλλι περιέλαβε όλη την έκταση του φρουρίου και κυρίως τη νότια πλευρά του βράχου. Η περιοχή είναι εξαιρετικά δύσβατη και κρημνώδης, με αποτέλεσμα η κατάβαση να είναι δυσχερής. Ο χώρος είναι σε ορισμένα σημεία κατάσπαρτος από κεραμίδες και όστρακα ακόσμητων χονδροειδών χρηστικών αγγείων, που όμως δεν μπορούν προς το παρόν να δώσουν αξιόπιστα χρονολογικά στοιχεία. Ελάχιστα είναι τα όστρακα με διακόσμηση, τα οποία και παρατίθενται εδώ (πίν. XIV).

Στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής κεραμικής και ιδιαίτερα των παραγώγων της κεραμικής του Ζευξίππου (Zeuxippus ware derivatives) ανήκει το όστρακο με αρ. 48, ενώ με την ίδια κατηγορία φαίνεται να σχετίζεται και το όστρακο με αρ. 49. Η κεραμική του τύπου «Ζεύξιππος» και τα παράγωγά της έχουν αποτελέσει για πολλά χρόνια θέμα έρευνας και συχνά αντικρουόμενων απόψεων. Γίνεται όμως γενικά δεκτό ότι δεν πρόκειται για ένα ομοιογενές σύ-

νολο αλλά για μια ευρύτερη παραγωγή πολλών εργαστηρίων σε διαφορετικές γεωγραφικές τοποθεσίες. Ακόμα και για την αυθεντική κεραμική του Ζευξίππου έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες για το κατά πόσο κέντρο κατασκευής της ήταν η Κωνσταντινούπολη και όχι κάποια άλλη περιοχή του Αιγαίου[16]. Όσο για τη χρονολόγηση των παραγώγων, έχουν δημοσιευτεί αγγεία που τοποθετούνται από το 12ο έως τις αρχές του 16ου αι. Δυστυχώς λίγα από αυτά προέρχονται από συστηματικές δημοσιευμένες ανασκαφές και έχουν χρονολογηθεί με βάση στρωματογραφικά δεδομένα. Η επικρατέστερη σήμερα χρονολόγηση για την εξεταζόμενη κατηγορία κεραμικής είναι το διάστημα 13ου-14ου αι. Στα πλαίσια της υστεροβυζαντινής κεραμικής του 14ου αι. πρέπει να εντάσσεται το όστρακο με αρ. 50, χωρίς όμως να είναι δυνατόν να βρεθούν ακριβή παράλληλα.

Δύο όστρακα (αρ. 51 και 53) συνδέονται με βορειοϊταλικά εργαστήρια. Το όστρακο με αρ. 51 προέρχεται από το χείλος ενός πολύχρωμου εγχάρακτου αγγείου από εργαστήριο της Βόρειας Ιταλίας, στα τέλη του 15ου-αρχές του 16ου αι. Αντίστοιχα, το όστρακο με αρ. 53 μπορεί να συσχετιστεί με κατηγορία μονόχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής από τα εργαστήρια της Βενετίας. Η κεραμική αυτή εντάσσεται στην παραγωγή του 15ου αι. και δείγματά της έχουν βρεθεί στη Ρόδο. Το όστρακο από το Καστέλλι δεν ανήκει απαραίτητα σε εισηγμένο αγγείο αυτής της κατηγορίας. Για να υποστηριχτεί αυτό, θα έπρεπε να σώζεται μεγαλύτερο τμήμα του, που θα έδινε ασφαλέστερα στοιχεία. Θα μπορούσε όμως πιθανότατα να αποτελεί μια τοπική παραλλαγή ή σύγχρονη μίμησή του.

Τέλος, το όστρακο με αρ. 52 ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware, σύμφωνα με το J. Hayes[17]) και χρονολογείται στο 16ο αι.

IV. Χρονολογηση

Από τη στιγμή που δεν υπάρχουν καθόλου γραπτές μαρτυρίες, τα συμπεράσματα για τη χρονολόγηση του οχυρού στο Καστέλλι Κεφάλου στηρίζονται αποκλειστικά στα κεραμικά ευρήματα και στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η εικόνα βέβαια που προκύπτει είναι αρκετά σχηματική. Πρόκειται για έναν τόπο ο οποίος κατοικήθηκε από το 13ο αι., οχυρώθηκε στο β′ μισό του 15ου αι. και εξακολούθησε να χρησιμοποιείται και κατά το 16ο αι. Η ακριβής μορφή του μπορεί να προσδιοριστεί μόνο μέσα από ανασκαφικές εργασίες και καθαρισμούς.

Η χρήση του χώρου από **το 13ο αι.** τεκμηριώνεται με βάση την υστεροβυζαντινή κεραμική του 13ου-14ου αι., που περισυνελέγη. Επιπρόσθετο στοιχείο αποτελεί και η διαμόρφωση της ορθογώνιας κινστέρνας του οικισμού, η οποία ανήκει στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση.

Τα τείχη στο Καστέλλι Κεφάλου, εντούτοις, εντάσσονται στα πλαίσια της ιπποτικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και μπορούν με μεγάλη πιθανότητα να χρονολογηθούν στο **β′ μισό του 15ου αι.** Στοιχεία που συνηγορούν υπέρ αυτής της χρονολόγησης είναι οι πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες (β′ μισό 15ου αι.), η απλή τοξοθυρίδα που συναντάται στα ιπποτικά μεσαιωνικά τείχη (α′ μισό 14ου-τέλος 15ου αι.), η ομοιότητα της πύλης στο Καστέλλι με την πύλη 2 της Αντιμάχειας από το τέλος του 15ου αι. και, τέλος, η πιθανή ύπαρξη δύο επάλληλων ζωνών άμυνας (β′ μισό 15ου αι.). Τα κατακόρυφα τείχη και η απουσία σκάρπας στο Καστέλλι, χαρακτηριστικό που γενικεύεται στην ιπποτική αρχιτεκτονική μετά το 1480[18], ίσως να αποτελούν ένδειξη για την οικοδόμηση της οχύρωσης πριν το έτος αυτό. Τα τείχη στο Καστέλλι ανήκουν σε μία οικοδομική περίοδο, στα πλαίσια της οποίας διακρίνονται δύο φάσεις, που όμως δεν απέχουν χρονικά μεταξύ τους. Στόχος είναι πάντα η μεγιστοποίηση της αμυντικής ικανότητάς τους.

Όλα τα στοιχεία που παρατηρούνται εδώ (η μορφή των κανονιοθυρίδων και της τοξοθυρίδας, η διαμόρφωση της πύλης, η πιθανή ύπαρξη δύο ζωνών άμυνας, τα κατακόρυφα τείχη) έχουν χρησιμοποιηθεί και στα τείχη της Ρόδου, απαντούν δε και στα υπόλοιπα φρούρια της Κω. Και πάλι όμως, όπως συμβαίνει και στα υπόλοιπα κάστρα του νησιού, η εφαρμογή τους δε γίνεται άκριτα. Λαμβάνονται σοβαρά υπόψη η διαμόρφωση του χώρου και οι ιδιαίτερες συνθήκες που παρουσιάζονται σε κάθε περίπτωση. Η οχύρωση στο Καστέλλι Κεφάλου πρέπει να εντάσσεται στα έργα ενίσχυσης της άμυνας, που έλαβαν χώρα κατά το β′ μισό του 15ου αι., στην ιπποτική επικράτεια και ειδικότερα στο νησί της Κω[19].

Ένδειξη για την κατοίκηση του χώρου και κατά την οθωμανική περίοδο, τουλάχιστον κατά **το 16ο αι.**, αποτελεί το όστρακο οθωμανικής κεραμικής (αρ. 52), της επιφανειακής περισυλλογής.

Επιλογος

Τα τέσσερα οχυρωματικά σύνολα που εξετάστηκαν στη μελέτη αυτή χρονολογήθηκαν με βάση τις ιστορικές πηγές, τα αμυντικά τους χαρακτηριστικά, αλλά και τα ευρήματα της κεραμικής.

Τα **αμυντικά χαρακτηριστικά** των οχυρώσεων της Κω, χάρη στα οποία κατέστη δυνατή η χρονολόγηση των διαφόρων τμημάτων τειχών και η διάκριση των οικοδομικών φάσεων, καθορίστηκαν από τη συγκριτική μελέτη με αντίστοιχες κατασκευές που εμφανίζονται σε άλλες οχυρώσεις. Το σημαντικότερο μνημειακό σύνολο για τη διεργασία αυτή είναι αναμφισβήτητα τα ιπποτικά τείχη της Ρόδου, με βάση πάντα τη χρονολόγηση και τις διακρίσεις του A. Gabriel. Τα ίδια κατασκευαστικά στοιχεία παρατηρούνται τόσο στην έδρα του Τάγματος όσο και σε πολλά κάστρα του νησιωτικού κράτους. Συγκρίσεις έγιναν επίσης τόσο με άλλες οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου όσο και με κάστρα της Δ. Ευρώπης που είναι μέχρι σήμερα και τα πλέον προσπελάσιμα. Ομοιότητες σε πολλά σημεία παρατηρήθηκαν επίσης με μνημεία τόσο του βαλκανικού και μικρασιατικού χώρου όσο και των σταυροφορικών βασιλείων της Ανατολής.

Τα πιο ευπρόσβλητα τμήματα των οχυρώσεων είναι οι πύλες. Κατά τη διάνοιξή τους ακολουθούνται οι πάγιες αρχές της οχυρωματικής: έτσι, πύλες ανοίγονται στην πρόσοψη ενός πύργου-πυλώνα (πύλη 1 - Παλιό Πυλί) ή στα πλευρά του (ημικυκλικός προμαχώνας - Αντιμάχεια), σε εσοχή του τείχους (πύλη στο Καστέλλι Κεφάλου) ή ενός βράχου (πύλη 3 - Παλιό Πυλί). Έχουν προσεκτική κατασκευή, πολλές φορές ακόμα και μνημειώδη, με χρήση σπολίων (πύλη 3 - Αντιμάχεια), ενώ προστατεύονται και από κατασκευές όπως ανασυρόμενες γέφυρες ή σειρές ολιγάριθμων καταχυστρών (πύλες 1 και 2 - Αντιμάχεια).

Πύργοι παρατηρούνται μόνο στο κάστρο του Παλιού Πυλιού. Πρόκειται κυρίως για ορθογώνιες ή πολυγωνικές κατασκευές σε καίρια ή εκτεθειμένα σημεία των τειχών. Η μορφή τους υπαγορεύεται από τη διαμόρφωση του εδάφους. Σε δύο περιπτώσεις το ισόγειό τους στεγάζεται με οξυκόρυφες καμάρες, εξυπηρετώντας διαφορετικές λειτουργίες (κινστέρνα στον πύργο Α, εκκλησία στον πύργο ε′).

Οι καταχύστρες πάνω σε προεξέχοντες προβόλους είναι ένα μεσαιωνικό αμυντικό χαρακτηριστικό, για την προέλευση του οποίου έχουν προταθεί ποικίλες ερμηνείες. Καταχύστρες παρατηρούνται μόνο στο κάστρο της Αντιμάχειας και ανήκουν όλες στον τύπο της ολιγάριθμης σειράς καταχυστρών (αγγλ. box machicolations, γαλλ. bretêche), τουλάχιστον σε όσα παραδείγματα μπορεί να διαγνωσθεί με βεβαιότητα η αρχική μορφή τους. Ο τύπος αυτός διακρίνεται σε ιπποτικές οχυρώσεις, στο επίπεδο των επάλξεων, πάνω από ευπρόσβλητα σημεία των τειχών (πύλες, γωνίες του τείχους κτλ.). Μπορεί να πρόκειται για απλές καταχύστρες πάνω σε δύο προβόλους (σημείο Ε2 - Αντιμάχεια) ή σε περισσότερους (πύλη 2, πλευρά Θ-Η - Αντιμάχεια).

Ακέραιες μεσαιωνικές επάλξεις στα τείχη της Κω σώζονται μόνο στο κάστρο της Αντιμάχειας, χρονολογούνται στην ιπποτική περίοδο και ταυτίζονται ως προς τα επιμέρους στοιχεία τους με τα ιπποτικά τείχη της Ρόδου. Παρατηρούνται επάλξεις με πριονωτές απολήξεις, που διακόπτονται από διάκενα. Σε εποχές πολέμου τα διάκενα κλείνονταν με ξύλινα διαφράγματα, που στηρίζονταν σε προβόλους στην εξωτερική παρειά των τειχών. Έτσι οι αμυνόμενοι είχαν τη δυνατότητα να κυκλοφορούν στον περίδρομο που περιέτρεχε τα τείχη εσωτερικά στο επίπεδο των επάλξεων, χωρίς να είναι ορατοί και εκτεθειμένοι στις βολές των αντιπάλων. Ο περίδρομος στηριζόταν είτε σε συμπαγή τοιχοποιία (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια) είτε σε σειρά από κόγχες που διαμορφώνονταν εσωτερικά του τείχους (Αντιμάχεια, Καστέλλι Κεφάλου).

Στο πάχος των επάλξεων ανοίγονταν επίσης τοξοθυρίδες. Στις οχυρώσεις της Κω παρατηρούνται απλές τοξοθυρίδες με κάτοψη τριγωνική (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια, Κέφαλος, Καστέλλι Κεφάλου). Η όψη τους εσωτερικά είναι ορθογώνια, ενώ στην εξωτερική παρειά του τείχους καταλήγουν σε κάθετη σχισμή. Ο τύπος αυτός τοξοθυρίδας φαίνεται ότι είχε ευρύτατη διάδοση στις ιπποτικές οχυρώσεις του νησιού και χρονολογείται με βάση τα συγκριτικά παραδείγματα από τα τείχη της Ρόδου.

Στη Ρόδο ο A. Gabriel[1] διέγνωσε ένα βασικό τύπο μεσαιωνικής οχύρωσης, τον οποίο χρονολόγησε γενικά στο διάστημα 14ου-15ου αι. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι τα κατακόρυφα τείχη, που καταλήγουν σε επάλξεις με πριονωτές απολήξεις, και η μοναδική ζώνη άμυνας στο επίπεδο του περιδρόμου, από όπου οι αμυνόμενοι βάλλουν από τα ορθογώνια διάκενα, τις απλές τοξοθυρίδες με τριγωνική κάτοψη και τις καταχύστρες ενάντια στους επιτιθέμενους. Τα στοιχεία αυτού του τύπου οχύρωσης, που εμφανίζονται και στην Κω, μπορούν να χρονολογηθούν επομένως, σύμφωνα με τον A. Gabriel, από το α′ μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι.

Κατά τη μελέτη των οχυρώσεων της Κω, διακρίνεται στο β′ μισό του 15ου αι. μια περίοδος της ιπποτικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, η οποία απο-

καλείται εδώ «μεταβατική». Στην περίοδο αυτή εντάσσονται στην άμυνα των μεσαιωνικών οχυρώσεων χαρακτηριστικά για την εξυπηρέτηση πυροβόλων όπλων και –με τη βαθμιαία επικράτηση του κανονιού– για την αντιμετώπισή τους. Πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες εμφανίζονται στα τείχη της Ρόδου κατά το β′ μισό του 15ου αι. Στην Κω αυτές παρατηρούνται τόσο στο επίπεδο των επάλξεων όσο και σε κατώτερες ζώνες άμυνας των τειχών, στο επίπεδο του εδάφους εσωτερικά των περιβόλων (Αντιμάχεια, Καστέλλι Κεφάλου). Στο επίπεδο του εδάφους οι κανονιοθυρίδες ανοίγονται σε ημικυκλικές κόγχες, στα τόξα των οποίων στηρίζεται ο περίδρομος. Οι κανονιοθυρίδες αυτές αποτελούνται, στην εξωτερική παρειά των τειχών, από τετράγωνο πλαίσιο πάνω από το οποίο μπορεί να υπάρχει κάθετη ορθογώνια σχισμή. Μετά το 1480, στα τείχη της Ρόδου, αλλά κατά πάσα πιθανότητα και σε ολόκληρη τη νησιωτική επικράτεια, γενικεύεται η χρήση σκάρπας. Σκάρπα δεν προστίθεται σε προϋπάρχοντα κατακόρυφα τείχη, αλλά οικοδομείται ως τμήμα νέων κατασκευών, που πρέπει σε μεγάλο βαθμό στην Κω να οφείλονται στις ανάγκες που δημιούργησε ο καταστροφικός σεισμός του 1493 (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια, Κέφαλος). Χαρακτηριστικό της «μεταβατικής» περιόδου είναι η συνύπαρξη μεσαιωνικών αμυντικών μορφών (κατακόρυφα τείχη, καταχύστρες, επάλξεις, τοξοθυρίδες) και νεότερων στοιχείων (σκάρπα, πρώιμες κανονιοθυρίδες).

Κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι., τις πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες διαδέχονται στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου οι κανονιοθυρίδες «γαλλικού τύπου». Πρόκειται για κανονιοθυρίδες με μεγαλύτερο εξωτερικό άνοιγμα και κάτοψη σχήματος Χ, που δίνουν τη δυνατότητα στο χειριστή του πυροβόλου να καλύψει αμυντικά ευρύτερη περιοχή, χωρίς να δημιουργείται μεγαλύτερη έκθεση στα πυρά των αντιπάλων. Κατασκευάζονται για να εξυπηρετήσουν όπλα μεγαλύτερου μεγέθους, με αυξημένες δυνατότητες πυρός. Στην ίδια εποχή (δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι.) χρονολογήθηκαν και τα αντίστοιχα δείγματα στην Αντιμάχεια.

Κατά τις δύο αυτές τελευταίες δεκαετίες της διακυβέρνησης των νησιών από τους ιππότες, η αρχιτεκτονική λύση που προκρίθηκε για τη βελτίωση των οχυρώσεων είναι η εσωτερική ενίσχυση των μεσαιωνικών τειχών και η σημαντική αύξηση του πάχους τους, ώστε να αντέξουν σε μεγαλύτερης ισχύος πυροβόλα όπλα. Παράλληλα, εμφανίζονται και οι πρώτες προσπάθειες για την κατασκευή προμαχώνων που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πλαγιοβολής (ημικυκλικός προμαχώνας Αντιμάχειας).

Σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών φάσεων από την περίοδο της Ιπποτοκρατίας αποτελούν τα οικόσημα των Ιωαννιτών, που σώζονται στο χώρο των κάστρων της Κω. Ένα μόνο από αυτά διατηρείται στην αρχική του θέση και αποτελεί σημαντική μαρτυρία για την κατασκευή μεγά-

λων τμημάτων του τείχους κατά την περίοδο αυτή (οικόσημο του d'Aubusson πάνω από την Πύλη 2 - Αντιμάχεια). Τα υπόλοιπα βρίσκονται εκτός θέσεως ή σε δεύτερη χρήση (οικόσημο του Querini στο κτίριο 2 - Παλιό Πυλί, του d'Aubusson στο κτίριο ΙΙΙ - Αντιμάχεια, του Caretto στο κτίριο ΙΙ - Αντιμάχεια). Και μόνον η ύπαρξή τους μαρτυρεί τη διενέργεια εργασιών στις οχυρώσεις σε μια συγκεκριμένη περίοδο της ιπποτικής διακυβέρνησης. Αποτελούν επίσης ένα terminus post quem για τη χρονολόγηση των κτιρίων στα οποία είναι εντοιχισμένα.

Αμυντικές κατασκευές από την εποχή της Τουρκοκρατίας σώζονται στα κάστρα του Παλιού Πυλιού και της Αντιμάχειας: πρόκειται για τυφεκιοθυρίδες που προστίθενται στην άνω απόληξη των τειχών (ημικυκλικός προμαχώνας, τοίχος Η2-Η3 - Αντιμάχεια), σε μια περίπτωση σε συνδυασμό με οδοντωτές απολήξεις επάλξεων (πύλη 1 - Παλιό Πυλί). Επίσης, σκάρπα προστίθεται σε πρωιμότερα κατακόρυφα τείχη για λόγους τόσο στατικούς όσο και αμυντικούς (πύργος Α, τείχος Α1-Β1 - Παλιό Πυλί, τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ - Αντιμάχεια).

Η **κεραμική**, η οποία προήλθε από επιφανειακή περισυλλογή, παρά τον περιστασιακό και εν πολλοίς τυχαίο χαρακτήρα που έχουν τα ευρήματα, συνεισφέρει σημαντικά στην αρχαιολογική έρευνα των εξεταζόμενων μνημείων. Η μελέτη, χρονολόγηση και ταύτιση των διαφόρων κατηγοριών κεραμικής δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τις σχέσεις και τους δρόμους επικοινωνίας που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στην Κω και σε άλλα μέρη του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου της. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα ευρήματα χρονολογούνται από το 13ο αι. και μετά. Αν και αυτό θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα συγκυρίας, εντούτοις αποτελεί ένδειξη εντονότερης κατοίκησης και μερικές φορές, αν συνυπολογιστούν και τα υπόλοιπα στοιχεία, ένδειξη πρώτης χρήσης του χώρου από μία συγκρεκριμένη χρονική περίοδο και ύστερα.

Ένα επίσης σημαντικό χαρακτηριστικό είναι η ομοιογένεια που παρουσιάζουν τα όστρακα στο σύνολό τους. Αν και προέρχονται από διαφορετικές περιοχές του νησιού και επομένως από μέρη ανάμεσα στα οποία η επικοινωνία δεν ήταν ευχερής με βάση τα μεσαιωνικά δεδομένα, εντούτοις αναγνωρίζονται οι ίδιες κατηγορίες και τόποι προέλευσης της κεραμικής. Από τη στιγμή που δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα ή μελέτες για τυχόν κεραμικά εργαστήρια στην Κω, είναι λογικό η προσοχή να εστιαστεί στη διακοσμημένη κεραμική, της οποίας η προέλευση και χρονική ένταξη μπορούν να ταυτιστούν με βάση δημοσιευμένα παράλληλα.

Τρεις είναι οι μεγάλες κατηγορίες-χώροι καταγωγής της κεραμικής. Αναγνωρίζονται καταρχήν όστρακα που εντάσσονται στη βυζαντινή παράδοση και προέρχονται από υστεροβυζαντινά και αργότερα μεταβυζαντινά εργαστή-

ρια. Τα περισσότερα παράλληλα προέρχονται από νησιωτικούς ή παράλιους τόπους στην περιοχή του Αιγαίου. Η οθωμανική κεραμική έχει επίσης πολύ έντονη παρουσία στην Κω. Αναγνωρίζονται τόσο δείγματα της «καλής» κεραμικής λευκού πηλού (βλ. κεραμική τύπου Iznik) όσο και όστρακα από διακοσμημένα χρηστικά αγγεία, των οποίων όμως η μελέτη παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Τέλος, ο τρίτος χώρος καταγωγής της κεραμικής είναι η Ιταλία, με την οποία φαίνεται ότι είχαν αναπτυχθεί πιο στενές σχέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μεταγενέστερους αιώνες (17ος αι. και μετά) τα ιταλικά προϊόντα κατακλύζουν την ανατολική Μεσόγειο και αντιγράφονται ευρύτατα από τοπικά εργαστήρια (βλ. κεραμική marbled ware).

Πρέπει να τονιστεί ότι πολλά από τα παρουσιαζόμενα εδώ όστρακα είναι πιθανόν να προέρχονται από τοπικά εργαστήρια. Με την πρόοδο της έρευνας της μεσαιωνικής κεραμικής, τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζονται συνεχώς νέες περιοχές όπου κατασκευάζονταν αγγεία, τα οποία μέχρι πρότινος θεωρούνταν προϊόν ενός συγκεκριμένου τόπου. Προς το παρόν και όσο απουσιάζουν τα ανασκαφικά δεδομένα και η ενδελεχής μελέτη πηλών, δεν είναι δυνατόν κάτι αντίστοιχο να διαγνωσθεί στην Κω. Εντούτοις, είναι πολύ λογικό να ισχύει, ιδιαίτερα για τη μεγάλη μάζα της εφυαλωμένης ακόσμητης κεραμικής, που πρέπει να αποτελούσε τοπική παραγωγή και να εξυπηρετούσε τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη των οχυρώσεων της Κω καταλήγει κανείς στην εξής εικόνα: τα **τέσσερα οχυρωματικά σύνολα** οικοδομήθηκαν κατά τη μεσαιωνική εποχή (βυζαντινή και ιπποτική) και συνέχισαν να κατοικούνται μέχρι τους νεότερους χρόνους. Τα κάστρα αυτά αποτέλεσαν τμήμα των οχυρώσεων του νησιού, για τις οποίες όμως η γνώση μας είναι περιορισμένη. Κεντρικό ρόλο στην άμυνα της Κω είναι λογικό να έπαιζαν τα τείχη της πρωτεύουσας του νησιού, η οποία συνέχισε να κατοικείται αδιάλειπτα από τους αρχαίους χρόνους. Οι δυσκολίες μελέτης που παρουσιάζει το οχυρωματικό αυτό σύνολο (αποτελείται από τις οχυρώσεις του οικισμού και το κάστρο της Νεραντζιάς στο λιμάνι της πόλης) είναι προφανείς: η έκτασή του είναι μεγάλη, οι μετασκευές πολλές, οι επεμβάσεις των Ιταλών στις αρχές του 20ού αι. άγνωστες, τα ανασκαφικά δεδομένα αδημοσίευτα. Από τα υπόλοιπα κάστρα της Κω, τα τρία που παρουσιάζονται εδώ (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια, Κέφαλος) είναι και τα μόνα ήδη γνωστά και με ασφάλεια ταυτισμένα. Η οχύρωση στο Καστέλλι Κεφάλου ήταν μέχρι τώρα άγνωστη και δεν αναφέρεται στις ιστορικές πηγές· αγνοούμε επομένως τη μεσαιωνική της ονομασία.

Οχυρώσεις από τη βυζαντινή περίοδο παρατηρούνται μόνο στο κάστρο στο Παλιό Πυλί. Η παλαιότερη φάση τους ανάγεται στη μεσοβυζαντινή εποχή

(πύλη 1, ίχνη τειχών). Από το κάστρο που ισχυρίζεται ότι έκτισε ο όσιος Χριστόδουλος στο διάστημα που έμεινε στην Κω (περίπου 1080-88) δεν κατέστη δυνατόν να ανευρεθούν ίχνη. Στα τέλη όμως του 11ου-αρχές 12ου αι. παρατηρείται οικοδομική δραστηριότητα, η οποία μάλιστα φανερώνει επιρροές από το χώρο της Κωνσταντινούπολης. Αυτή η χρονική στιγμή θεωρείται και η αφετηρία ύπαρξης του οχυρού. Κατά τη διάρκεια των υστεροβυζαντινών χρόνων, το 13ο αι., αναφέρεται στις πηγές το κάστρο του Παλιού Πυλιού και η φρουρά του (1288), ενώ στο διάστημα αυτό και μέχρι την ιπποτική κατάκτηση (α′ μισό 14ου αι.) μπορούν να αποδοθούν ορισμένα τμήματα των τειχών.

Τα κεραμικά ευρήματα αποδεικνύονται πολύτιμα, διότι υστεροβυζαντινή κεραμική του 13ου-14ου αι. παρατηρείται τόσο στο κάστρο του Παλιού Πυλιού όσο και στην Κέφαλο και στο Καστέλλι Κεφάλου. Είναι λογικό να υποτεθεί ότι στις συνθήκες ανασφάλειας και έντονων ανακατατάξεων στην περιοχή του Ανατολικού Αιγαίου οι κάτοικοι του νησιού αναζήτησαν κατοικία στα πλέον ασφαλή μέρη. Το ερώτημα όμως κατά πόσον υπήρξαν βυζαντινές οχυρώσεις στην Κέφαλο και στο Καστέλλι Κεφάλου, πέραν της φυσικής αμυντικής ικανότητας του χώρου, παραμένει αναπάντητο.

Κατά την υστεροβυζαντινή επομένως περίοδο, στην Κω πρέπει να βρίσκονταν σε χρήση τρία κάστρα: η πρωτεύουσα του νησιού, για την έκταση των οχυρώσεων και τον πληθυσμό της οποίας κατά την εποχή αυτή δεν υπάρχουν στοιχεία, το κάστρο στο Παλιό Πυλί, οχυρωμένος οικισμός που αναφέρεται ως «πολυάνθρωπος» στις σχετικές με τον όσιο Χριστόδουλο πηγές, και το κάστρο στο Παρδόβουνο, το οποίο μνημονεύεται σε πατμιακό έγγραφο του έτους 1271, παραμένει όμως άγνωστη η θέση του. Από τα λιγοστά αυτά στοιχεία, που προς το παρόν βρίσκονται στη διάθεση της έρευνας, δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την αμυντική κατάσταση του νησιού ή την πληθυσμιακή κατανομή σε σχέση με τις οχυρώσεις αυτής της περιόδου.

Η κατάκτηση της Κω από το Τάγμα των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη (πρώτες προσπάθειες κατάκτησης το 1306, τελική επικράτηση του Τάγματος το 1337) αποτέλεσε και καθοριστικό παράγοντα για την τύχη των φρουρίων που εξετάζονται. Το Τάγμα μερίμνησε για την οικοδόμηση του κάστρου της Αντιμάχειας στο διάστημα 1337-46, καθώς και για την ενίσχυση των οχυρώσεων στο Παλιό Πυλί. Το κάστρο της Κεφάλου οικοδομείται μάλλον στα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αι., ενώ το τείχος στο Καστέλλι Κεφάλου χρονολογείται στο β′ μισό του 15ου αι.

Στην άμυνα του νησιού, κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας, σημαντικό ρόλο παίζουν οι μεγάλοι οχυρωμένοι οικισμοί, κοντά ή μέσα στους οποίους ζει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Άλλωστε, η διοικητική διαίρεση των κατοίκων της Κω γίνεται με βάση το κάστρο, στην περιφέρεια του οποίου

διαμένουν, όπως προκύπτει από τα ιπποτικά έγγραφα. Τα κάστρα αυτά βρίσκονται κατανεμημένα και καλύπτουν αμυντικά όλη την έκταση του νησιού. Είναι κτισμένα σε ιδιαίτερα στρατηγικά σημεία, όσον αφορά τόσο την εσωτερική οργάνωση όσο και την απόκρουση εχθρικών επιδρομών από τα απέναντι παράλια της Μικράς Ασίας.

Βασική θέση κατέχει η πρωτεύουσα με το κάστρο της Νεραντζιάς, έδρα του ιππότη διοικητή. Όμως οι Ιωαννίτες δε διστάζουν να την εγκαταλείψουν κατά τη διάρκεια της επιδρομής του 1457, προκειμένου ο πληθυσμός να αμυνθεί αποτελεσματικότερα από τα κάστρα του Παλιού Πυλιού, της Αντιμάχειας και της Κεφάλου. Μαρτυρείται επίσης ότι κατά την ίδια επιδρομή εγκαταλείπεται και πυρπολείται και το ιπποτικό κάστρο του Περιπάτου, τμήματα του οποίου έχουν πρόσφατα αναγνωριστεί, χωρίς όμως να μπορεί να προσδιοριστεί η έκταση του συνόλου[2]. Η μετακίνηση και η κατανομή αυτή του πληθυσμού στις οχυρώσεις του νησιού, με στόχο την καλύτερη αντιμετώπιση της επιδρομής, παραπέμπει ίσως στην ύπαρξη ενός κεντρικού αμυντικού σχεδιασμού, για τον οποίο όμως δεν υπάρχει καμία πληροφορία. Αντίστοιχος σχεδιασμός, βέβαια, είναι γνωστό ότι υπήρχε για το νησί της Ρόδου[3]. Το μικρό οχυρό στο Καστέλλι Κεφάλου, που ίσως αποτελούσε παρατηρητήριο ή έδρα ολιγάριθμης φρουράς, θα μπορούσε να θεωρηθεί μέρος του αμυντικού αυτού συστήματος, με στόχο την κατόπτευση των νοτιοανατολικών ακτών της Κω.

Για την περίοδο της Ιπποτοκρατίας μαρτυρούνται επίσης και άλλες οχυρώσεις, η θέση των οποίων μας είναι μέχρι στιγμής άγνωστη: ο Bosio[4] αναφέρει τα κάστρα Cognino και Entoemo σε σχέση με τα γεγονότα του 1494, ενώ ο Buondelmonti[5] (1420) καταγράφει τα φρούρια Πέτραι, Θέρμια, καθώς και οχυρό στην κορυφή του όρους Δίκαιο[6]. Επομένως μια συνολική θεώρηση για την αμυντική ικανότητα του νησιού κατά την Ιπποτοκρατία είναι, όπως και για την υστεροβυζαντινή περίοδο, ανέφικτη.

Η κατάκτηση από τους Οθωμανούς το 1522 δε σήμανε την εγκατάλειψη ή καταστροφή των κάστρων. Οι οικισμοί συνέχισαν να κατοικούνται (το Παλιό Πυλί μέχρι το 1830, η Αντιμάχεια μέχρι το 1821) και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία δείχνουν ότι ο αμυντικός χαρακτήρας των κάστρων παρέμεινε. Προστέθηκαν μάλιστα και νέα στοιχεία, όπως οι τυφεκιοθυρίδες στο Παλιό Πυλί και στην Αντιμάχεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι η τουρκική φρουρά εγκατέλειψε το κάστρο της Αντιμάχειας μόλις το 1871. Εντούτοις, το κάστρο της Κεφάλου, με βάση την κεραμική, φαίνεται να κατοικείται μόνο μέχρι το 17ο αι., ενώ το οχυρό στο Καστέλλι Κεφάλου πρέπει να εγκαταλείπεται μετά το 16ο αι. Το κάστρο της Νεραντζιάς παρέμεινε η έδρα του Τούρκου διοικητή μέχρι τις αρχές του 20ού αι. Τα τείχη του όμως προοδευτικά παραμελήθηκαν και ουσιαστικά απώλεσαν την αμυντική τους ικανότητα[7].

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Α. Κατάταξη της κεραμικής

◆ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΠΥΛΙ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

I. Ύστερη βυζαντινή Αρ.1-5
II. Ιταλική (εγχάρακτη πολύχρωμη Β. Ιταλίας) 6
III. Οθωμανική (ottoman coarse ware) 7

ΓΡΑΠΤΗ

I. Ύστερη βυζαντινή 8
II. Οθωμανική με διακόσμηση επιχρίσματος (προέλευση Iznik) 9

◆ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

I. Ύστερη βυζαντινή 10
II. Μεταβυζαντινή 11-14
III. Οθωμανική (ottoman coarse ware) 15-18

ΓΡΑΠΤΗ

I. Οθωμανική
Α. Τύπου «Μιλήτου» (Miletus ware) 19
Β. Τύπου Iznik I 20-21
Γ. Τύπου Χρυσού Κέρατος (Golden Horn ware) 21-22
Δ. Τύπου Iznik III 23-25
Ε. Με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) 26-32
ΣΤ. Με διακόσμηση επιχρίσματος 33
Ζ. Τύπου Çanakkale 34
II. Ιταλική με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) 35-36

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ (Κεραμική ίσως τοπικής παραγωγής) 37-38

◆ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

I. Ύστερη βυζαντινή 39
II. Μεταβυζαντινή 40
III. Οθωμανική (ottoman coarse ware) 41-43

ΓΡΑΠΤΗ
I. Μεταβυζαντινή 44
II. Οθωμανική
A. Ottoman coarse ware 45
B. Με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) 46-47

◆ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΣΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΚΕΦΑΛΟΥ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ
I. Ύστερη βυζαντινή 48-50
II. Ιταλική (εγχάρακτη πολύχρωμη Β. Ιταλίας) 51
III. Οθωμανική (ottoman coarse ware) 52

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ (Ιταλική ή τοπική παραλλαγή) 53

Β. Κεραμική από το κάστρο στο Παλιό Πυλί

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

1. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο (πινάκιο;) [πίν. 149]*
Μήκος 6 εκ., πλάτος 4,5 εκ., πάχος 0,5 εκ.
13ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός ερυθρωπός. Λευκό επίχρισμα καλύπτει το εσωτερικό και το άνω τμήμα της εξωτερικής πλευράς. Εσωτερικά διακόσμηση γραπτή και εγχάρακτη. Η γραπτή διακόσμηση εκτελείται με πράσινο χρώμα και περιορίζεται σε ζώνη κοντά στο χείλος: δύο γραπτές ευθείες ορίζουν ζώνη, στην οποία αναπτύσσεται σπείρα, αρκετά ελεύθερη στην απόδοση. Ο εγχάρακτος διάκοσμος καταλαμβάνει όλο το σωζόμενο σώμα του αγγείου και συνίσταται σε εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους (σώζονται 11), με πλατιά ακίδα και ιδιαίτερα κανονική χάραξη. Ανάμεσα στους κύκλους, προς το κέντρο του αγγείου, παρεμβάλλεται ακανόνιστη κυματοειδής γραμμή. Το εσωτερικό καλύπτει υπόλευκη-ανοικτή κίτρινη εφυάλωση. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.
Από την περιοχή του περιβόλου ΙΙ.
Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης-γραπτής κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους. Παρόμοια δείγματα έχουν δημοσιευτεί από τη Χίο, Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, σελ. 194-6, ομάδα VI, αρ. ευρ. 20, 21, 22 (13ος αι.). Το μοτίβο των ομόκεντρων κύκλων απαντά και σε αγγεία της ομάδας των παραγώγων της κεραμικής «Ζεύξιππος» (Zeuxippus ware derivatives, 13ος-14ος αι., François 1995α, σ. 91 κ.ε.). Η κυματοειδής γραμμή ανάμεσα σε εγχαράξεις με επιπεδόγλυφη ή εγχάρακτη τεχνική, ιδιαίτερα στην περιοχή του χείλους ή του ανώτερου τμήματος του σώματος, είναι γνωστό θέμα της υστεροβυζαντινής κεραμικής, με παράλληλα στα Βαλκάνια, στην περίοδο 12ου-14ου αι., π.χ. στο Carevgrad Tarnov και

στο Pacuiul-Lui-Soare, και στη Μ. Ασία (Spieser 1996, σ. 31, κεφ. 5.2.11.1, François 1995α, σ. 108). Παραδείγματα από υστεροβυζαντινούς οικισμούς βλ. από τη Θεσσαλονίκη, Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ. 220, αρ. 255, 256 (τέλη 13ου-14ος αι.), την Πέργαμο, Spieser 1996, αρ. 260, πίν. 18, κατάλ. σ. 70, αρ. 506, πίν. 53, κατάλ. σ. 87 (12ος-14ος αι.), τη Νίκαια, François 1997, αρ. 66, σ. 438, εικ. 2, αρ. 52, 53, 55, σ. 437, εικ. 7 (13ος-αρχές 14ου αι.), τη Θάσο, François 1995α, serie IIc, σ. 108, εικ. 51, πίν. 17b (12ος-14ος αι.), την Ανακτορούπολη, Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ. 93, αρ.107 (τέλη 13ου-14ος αι.), την Νέα Ποτίδαια, Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ. 78, αρ. 82 (14ος αι.). Το μοτίβο επιβιώνει και στη μεταβυζαντινή και οθωμανική κεραμική, βλ. κυματοειδή γραμμή σε χείλος ανάμεσα σε χαράξεις με ανοικτή πράσινη εφυάλωση σε οθωμανικό αγγείο που δημοσιεύει ο Hayes 1981, σ. 40, αρ. 37, εικ. 84a (Ware C-E, 16ος αι.).

2. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. V]*
Μήκος 9 εκ., πλάτος 6,4 εκ., ύψος 2,6 εκ.
13ος-14ος αι.

Τμήμα από πυθμένα και σώμα. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική πλευρά. Στο κέντρο του πυθμένα σώζεται μέρος δύο εγχάρακτων ομόκεντρων κύκλων. Η περιοχή αυτή καλύπτεται με πράσινο χρώμα. Άχρωμη-υπόλευκη εφυάλωση. Κίτρινες στιγμές και σκασίματα σε διάφορα σημεία είναι αποτελέσματα κακοτεχνίας. Εξωτερική πλευρά ακόσμητη.
Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.
Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους (βλ. βιβλ., όστρακο με αρ. 1). Η τεχνική, η εφυάλωση και η διακόσμηση εντάσσουν το όστρακο στην παραγωγή του 13ου-14ου αι.

3. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. V]*
Μήκος 2,1 εκ., πλάτος 2 εκ., πάχος 0,5 εκ.
13ος-14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχάρακτος διάκοσμος. Μέρος από τρεις παράλληλες γραμμές που θα περιέτρεχαν όλο το μήκος του αγγείου. Ο ελεύθερος χώρος κάτω από τις γραμμές ορίζεται αριστερά από κάθετη εγχάραξη, της οποίας το ίχνος μόλις διασώζεται. Στον ελεύθερο χώρο, αρχή κυματοειδούς γραμμής. Κίτρινη εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερική πλευρά ακόσμητη.
Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.
Η τεχνική, το χρώμα της εφυάλωσης, το θέμα των παράλληλων χαράξεων στην περιοχή κοντά στο χείλος του αγγείου εντάσσουν το όστρακο στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους (βλ. βιβλ., όστρακο με αρ. 1), πιθανώς από το 13ο-14ο αι. Βλ. Μακροπούλου 1995, αρ. 9, 12, 16, 17, σελ.12-3, πίν. 4, 7, της ίδιας 1985, σ. 284, αρ. ΒΚ 4436/3 και σ. 274, αρ. ΒΚ 4432/1, 4432/2, 4432/5 (13ος-14ος αι.).

4. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. V]*
Μήκος 5,5 εκ., πλάτος 7,1 εκ., πάχος 1 εκ.
13ος-15ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Εσωτερικά λευκό επίχρισμα καλύπτει όλη την επιφάνεια. Σώζεται μέρος δύο οριζόντιων εγχάρακτων γραμμών, στο άνω τμήμα του σώματος. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση που «κρακελάρει» σε όλο το αγγείο και σκουρότερη εφυάλωση στο τμήμα πάνω από τις εγχαράξεις. Το μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής πλευράς καλύπτει παχύ επίχρισμα. Εκεί όπου το επίχρισμα «έτρεξε», δημιούργησε τρία γλωσσίδια. Το αγγείο καλύφθηκε εξωτερικά με βαθυπράσινη εφυάλωση. Όταν η εφυάλωση έρχεται σε απευθείας επαφή με τον πηλό, αποκτάει σκουρότερη απόχρωση.
Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.
Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής μονόχρωμης εγχάρακτης κεραμικής, με διακόσμηση ομόκεντρων εγχαράξεων στο εσωτερικό και συχνά γλωσσίδες επιχρίσματος εξωτερικά στο χείλος. Χαρακτηριστική κεραμική του ίδιου τύπου, από το 13ο-15ο αι., είναι γνωστή από την Άνδρο, Δωρή υπό έκδ. (13ος-15ος αι.), τη Λήμνο, François 1995α, σ. 100, 116 (15ος αι.), τη Θάσο, François 1995α, σ. 100, serie Ικ1, Ικ2, εικ. 35-39 (15ος αι.)· επίσης, Μακροπούλου 1995, αρ. 45, σ. 15, πίν. 24. 45 (β′ μισό 14ου αι.). Οι γλωσσίδες επιχρίσματος, στην εξωτερική πλευρά του χείλους, αποτελούν γνώρισμα που απαντά σε πολλά αγγεία της περιόδου (βλ. δείγματα από τη Θεσσαλονίκη, Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ. 189, εικ. 2, σ. 208, αρ. 239-β′ μισό 14ου αι.), καθώς και σε παράγωγα της κεραμικής Ζευξίππου (Zeuxippus ware derivatives, 13ος αι., Megaw 1978, πίν. 15/e10, 16/a20,21, 21b, Vavylopoulou-Charitonidou 1989, 216).

5. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VI]*
Μήκος 3,4 εκ., πλάτος 4,7 εκ., πάχος 0,6 εκ.
15ος αι.

Τμήμα από χείλος και σώμα. Πηλός φαιός. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές. Εγχάρακτος διάκοσμος στην εσωτερική και εξωτερική πλευρά με πλατιά ακίδα. Η εκτέλεσή του υποδηλώνει σχετική προχειρότητα και αμέλεια. Στην εσωτερική πλευρά σώζεται στο χείλος μέρος από δύο παράλληλες ευθείες. Από την κατώτερη ξεκινά ζώνη με επικρεμάμενα διπλά ενάλληλα τρίγωνα. Στην εξωτερική πλευρά εγχάρακτη ευθεία περιτρέχει το χείλος του οστράκου, αντίστοιχη προς τις εσωτερικές. Στην ευθεία εφάπτονται κύκλοι ή ημικύκλια. Από αυτή επίσης ξεκινούν και δύο διαγώνιες εγχαράξεις. Πρόκειται για μέρος θέματος (ίσως τριγωνικών διάκενων) που αναπτυσσόταν στην εξωτερική πλευρά του αγγείου. Πράσινη εφυάλωση και στις δύο όψεις του οστράκου.
Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.
Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής. Αν και δεν έχουν βρεθεί κοντινά παράλληλα, ο τύπος της διακόσμησης παραπέμπει στο διάστημα 13ου-15ου αι., ενώ η άτεχνη χάραξη οδηγεί μάλλον στη χρονολόγησή του στο 15ο αι.

6. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VI]*
Μήκος 4,3 εκ., πλάτος 7,2 εκ., ύψος 2,7 εκ.
β' μισό 15ου αι.

Τμήμα από δακτυλιόσχημη βάση και σώμα. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα σώζεται εγχάρακτος διάκοσμος: διακρίνονται τρεις ακανόνιστες ημικυκλικές γραμμές, οι οποίες δεν τέμνονται μεταξύ τους. Πινελιές πράσινες και καφεκίτρινες συμπληρώνουν το θέμα. Υάλωση ανοικτοπράσινη, ιδιαίτερα φθαρμένη. Εξωτερική πλευρά ακόσμητη.
Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.
Εντάσσεται ως προς την τεχνική και το χρωματικό διάκοσμο στην εγχάρακτη πολύχρωμη κεραμική από τα εργαστήρια της Βόρειας Ιταλίας και ανήκει πιθανά στην ώριμη ή αναγεννησιακή παραγωγή των εργαστηρίων της Βενετίας. Παρόμοια δείγματα από τη Ρόδο, Μιχαηλίδου 1994, σ. 32, πίν. 24, αρ. κατ. 39 (β' μισό του 15ου αι.)

7. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VI]*
Μήκος 3,9 εκ., πλάτος 2,6 εκ., πάχος 0,3 εκ.
16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός ερυθρωπός. Λευκωπό επίχρισμα καλύπτει ολόκληρο το όστρακο. Στο εσωτερικό δύο παράλληλες, ευθείες, λεπτές, εγχάρακτες γραμμές περιτρέχουν το αγγείο κάτω από το χείλος· σώζεται επίσης η αρχή μιας τρίτης αντίστοιχης γραμμής. Πράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική πλευρά μέχρι και το άνω τμήμα της εξωτερικής. Εξωτερικά ακόσμητο.
Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.
Το όστρακο ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή αναγνωρίστηκε από το Hayes 1992, σ. 274-5 (16ος αι.).

ΓΡΑΠΤΗ

8. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VI]*
Μήκος 4,6 εκ., πλάτος 8,2 εκ., πάχος 0,7 εκ.
13ος-15ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανός. Εσωτερικά λευκό επίχρισμα καλύπτει όλη την επιφάνεια. Γραπτή διακόσμηση με πράσινο χρώμα και καφεκίτρινες συμπληρώσεις. Διακρίνεται τμήμα τριγώνου και τετραγώνου με αρκετά πρόχειρη σχεδίαση. Εφυάλωση κιτρινωπή, ιδιαίτερα φθαρμένη. Εξωτερικά ακόσμητο.
Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.
Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής γραπτής κεραμικής. Παράλληλα έχουν δημοσιευτεί από τη Θάσο, François 1995α, σ. 112, serie V (χωρίς χρονολόγηση).

9. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VI]*
Μήκος 2,6 εκ., πλάτος 2,5 εκ., πάχος 0,4 εκ.
14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανός. Στην εσωτερική πλευρά, διακόσμηση με επίχρισμα. Το διακοσμητικό θέμα δεν αναγνωρίζεται. Ίσως πρόκειται για φυτικό μοτίβο. Η εξωτερική πλευρά καλύπτεται με επίχρισμα. Η επιφάνεια εσωτερικά και εξωτερικά έχει καλυφθεί με πράσινη εφυάλωση, που σε απευθείας επαφή με τον πηλό δίνει σκουρότερη απόχρωση.
Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.
Ανήκει στην κατηγορία της διακοσμημένης με επίχρισμα κεραμικής των οθωμανικών εργαστηρίων της Ανατολίας (Aslanapa, 1989, 25). Παρόμοια δείγματα βλ. από το Iznik, Aslanapa 1989, σ. 146, 178, 220 (14ος αι.)

Γ. Κεραμική από το κάστρο στην Αντιμάχεια

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

10. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VII]*
Μήκος 2,8 εκ., πλάτος 2,6 εκ., πάχος 0,3 εκ.
14ος αι.

Τμήμα χείλους. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής πλευράς. Εσωτερικά κάτω από το χείλος τέσσερις εγχάρακτες παράλληλες. Επίσης, σώζεται χαμηλότερα διαγώνια εγχάραξη από το θέμα που διακοσμούσε το σώμα. Από το θέμα προφανώς προέρχεται και διαγώνια γραπτή καφέ γραμμή παράλληλη σχεδόν με τη διαγώνια χάραξη. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια ενώ βαθυπράσινη εφυάλωση το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά. Στην εξωτερική πλευρά, κάτω από το χείλος, λεπτή ζώνη επιχρίσματος περιτρέχει το αγγείο.
Από την περιοχή ΙΙ των τειχών.
Η τεχνική της διακόσμησης με παράλληλες εγχαράξεις κάτω από το χείλος, η διάκριση ανοικτής και σκούρας πράσινης εφυάλωσης στο εσωτερικό και στο χείλος, η επίθεση πρόσθετου χρώματος οδηγούν σε ταύτιση με υστεροβυζαντινό εργαστήριο του 14ου αι. Βλ. Μακροπούλου 1995, αρ. 25, σ. 14, πίν. 14.25 (14ος αι.), αρ. 45, σ. 17, πίν. 24.45 (β′ μισό 14ου αι.), François 1997, σ. 422, αρ. 55, εικ. 7, κατάλ. σ. 437 (13ος-αρχές 14ου αι.), Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ. 88, αρ. 100 (14ος αι.).

11. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VII]*
Μήκος 6,6 εκ., πλάτος 4,5 εκ., πάχος 0,9 εκ.
16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός φαιοκάστανος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική πλευρά και το άνω τμήμα της εξωτερικής. Στο εσωτερικό του αγ-

γείου διακρίνονται δύο παράλληλες εγχαράξεις κάτω από το χείλος. Στο σώμα σώζεται τμήμα εγχάρακτης τεθλασμένης γραμμής (κυματοειδής ή τμήμα αμελούς σπείρας;). Κηλίδες επίθετου πράσινου χρώματος. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική πλευρά και τη ζώνη του χείλους εξωτερικά. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.
Από την περιοχή ΙΙΙ των τειχών.
Ανήκει στην παραγωγή μεταβυζαντινού εργαστηρίου και σε αυτό συνηγορούν οι παράλληλες εγχαράξεις στο χείλος, η σπείρα, η προσθήκη πράσινου χρώματος. Βλ. Μακροπούλου 1995, αρ. 51, σ. 18, πίν. 27.18 (16ος αι.).

12. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VII]*
Μήκος 4,3 εκ., πλάτος 2,6 εκ., πάχος 0,7 εκ.
16ος-17ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στο χείλος και στην εσωτερική επιφάνεια λευκό επίχρισμα. Στο εσωτερικό εγχάρακτος διάκοσμος με ευθεία που περιτρέχει το αγγείο κάτω από το χείλος και χαλαρή σπείρα. Καστανοκίτρινο και πράσινο χρώμα τονίζουν το θέμα. Ανοικτοπράσινη εφυάλωση. Εξωτερική πλευρά αδιακόσμητη.
Από την περιοχή V των τειχών.
Το θέμα της ελεύθερης σπείρας περιμετρικά στην εσωτερική επιφάνεια κάτω από το χείλος είναι από τα χαρακτηριστικότερα μοτίβα των μεταβυζαντινών εργαστηρίων. Βλ. Χαριτωνίδου 1982, σ. 62, αρ. Τ. 1823, φωτ. 8-9, αγγείο από αθηναϊκό εργαστήριο, όπου διακρίνεται αντίστοιχο θέμα (γύρω στο 1650-1750). Επίσης, όστρακα από τη Θήβα, Armstrong 1993, σ. 314, αρ. 155,156,158,ιδ. 159, πίν. 33a (ύστερη βυζαντινή-πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδος), καθώς και αγγεία από τη Συλλογή Οικονομόπουλου, Μακροπούλου 1995, αρ. 51, σ. 18, πίν. 27. 51, αρ. 52,σ. 18, πίν. 29. 52, αρ. 53,σ. 18-9, πίν. 31. 53 (16ος αι.).

13. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VII]*
17ος-18ος αι.
Μήκος 10,3 εκ., πλάτος 4,3 εκ., πάχος 0,6 εκ.

Τμήμα χείλους και σώματος από πινάκιο(;). Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική πλευρά και το χείλος εξωτερικά. Στην εσωτερική πλευρά εγχάρακτος διάκοσμος: γραμμές που ξεκινούν από το χείλος με διαγώνια φορά δημιουργούν παραπληρωματικά τριγωνικά διάκενα. Τα διάκενα φαίνεται πως αναπτύσσονται σε ζώνη περιμετρικά του πινακίου. Η ζώνη ορίζεται στην ανώτερη πλευρά από το χείλος και στην κατώτερη από εγχάραξη που περιτρέχει το αγγείο. Σώζονται τμήματα από δύο διάκενα. Το ένα κοσμείται με επάλληλες σπειροειδείς εγχαράξεις (ζιγκ ζαγκ), σχετικά αμελείς. Το δεύτερο είναι κενό. Οι διαγώνιες εγχαράξεις που ορίζουν τα τρίγωνα έχουν τονιστεί με πράσινο χρώμα, το χείλος με καστανό. Κιτρινωπή εφυάλωση καλύπτει όλο το εσωτερικό, καθώς και την εξωτερική πλευρά του χείλους. Εξωτερική πλευρά ακόσμητη.

Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Τα επίθετα χρώματα και τα εγχάρακτα μοτίβα τοποθετούν το όστρακο σχετικά όψιμα στα πλαίσια της μεταβυζαντινής κεραμικής. Η διακόσμηση με ζιγκ ζαγκ και η διάκριση της ζώνης κάτω από το χείλος με επικρεμάμενα τρίγωνα είναι αρκετά συνηθισμένη. Πρβ. δείγματα από την Αθήνα, Waagé 1933, σ. 318, εικ. 14c (μετά το 16ο αι., εποχή Τουρκοκρατίας), Frantz 1942, αρ. 1, group 8, σ. 24, εικ. 24 (18ος αι.), αρ. 7, group 9, σ. 26, εικ. 28 (18ος αι.), αρ. 4, group 1, σ. 18, εικ. 7 (τέλος 16ου-πρώιμος 17ος αι.).

14. *Όστρακα από ανοικτό αγγείο [πίν. VII]*
Μήκος 4,1 εκ., πλάτος 3,2 εκ., πάχος 0,4 εκ.
18ος αι.

Τμήμα σώματος που αποτελείται από πέντε συνανήκοντα όστρακα. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές. Εσωτερικά εγχάρακτος διάκοσμος: δύο ευθείες παράλληλες γραμμές και από πάνω μοτίβο κυκλικό από το οποίο σώζεται μόνο το κάτω ήμισυ· ίσως να πρόκειται για κλειστή σπείρα εγγεγραμμένη σε κύκλο. Εξωτερικά, δύο ευθείες εγχαράξεις, αντίστοιχες προς τις εσωτερικές. Καστανοκίτρινο και πράσινο επίθετο χρώμα κατά τόπους. Υπόλευκη εφυάλωση και στις δύο πλευρές του οστράκου.
Από την περιοχή V των τειχών.
Η διακόσμηση του οστράκου εντάσσεται στη μεταβυζαντινή παράδοση. Σε υστερότερη χρονολόγηση παραπέμπει και το γεγονός ότι διακοσμείται το εξωτερικό του αγγείου. Το εγχάρακτο μοτίβο θυμίζει θέματα από την Αθήνα, Frantz 1942, αρ. 7, group 9, σ. 26, εικ. 28 (18ος αι.)

15. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VII]*
Μήκος 8 εκ., πλάτος 7,5 εκ., ύψος σωζ. 3 εκ.
16ος αι.

Τμήμα από δακτυλιόσχημη βάση και σώμα. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική επιφάνεια, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχάρακτη διακόσμηση: συνεχόμενη σπείρα δημιουργεί κυκλικό θέμα (ροζέτα) σε θέση μεταλλίου στο μέσο του πυθμένα. Πράσινη εφυάλωση. Εξωτερικά σώζεται ίχνος από γλωσσίδιο επιχρίσματος, καστανή και πράσινη εφυάλωση.
Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), τύπος Ware E, όπως αυτός προσδιορίστηκε από το Hayes 1992, σ. 272, 274, (1500-1650). Παραδείγματα με αντίστοιχη εγχάρακτη διακόσμηση ροζέτας ή άνθους σε πράσινη εφυάλωση προέρχονται από το Saraçhane και τη Μονή Μυρελαίου [Hayes 1992, σ. 304, deposit 73.45 και Hayes 1981, σ. 40, αρ. 38, εικ. 84b (16ος αι.)]. Παραδείγματα εγχάρακτης συνεχόμενης σπείρας-ροζέτας εμφανίζονται επίσης συχνά σε βυζαντινά-μεταβυζαντινά κεραμικά από διάφορες περιοχές, όπως την Αθήνα. Βλ. Frantz 1942, σ. 21, group 3, αρ. 5, εικ. 13 (τέλος 16ου-αρχές 17ου αι.), Βαβυλοπούλου-Χα-

ριτωνίδου 1982, σ. 60-1, αρ. Τ 1836, Τ 1827, Τ 1843, Τ 164 Β. Η. 1880, Τ 1847, φωτ. 1-7 (1650-1750), τη Θεσσαλονίκη, βλ. Vavylopoulou-Charitonidou 1989, σ. 226, αρ. 172, εικ. 55 (16ος αι.), την Άρτα, βλ. Χαριτωνίδου 1994, σ. 104-5, αρ. 41, φωτ. 51, πίν. 76, αρ. 60, φωτ. 53, πίν. 77, αρ. 123, φωτ. 54, πίν. 77, αρ. 56, φωτ. 55, πίν. 77, αρ. 88, φωτ. 56, πίν. 78, αρ. 87, φωτ. 58, πίν. 78, αρ. 99, φωτ. 59, πίν. 79 (1449-1700), την Κόρινθο, βλ. Νικολακόπουλος 1988, σ. 82, αρ. 3 (β′ μισό 13ου-πρώιμος 14ος αι.), αρ. 5 (χωρίς χρονολόγηση), την περιοχή Βελιγραδίου, βλ. Birtaševič 1970, σ. 42, αρ. 136, σ. 78, φωτ. 69 (14ος αι.), αρ. 137, σ. 78, φωτ. 68 (15ος αι.), αρ. 138, σ. 78, φωτ. 70 (16ος αι.). Βλ. επίσης Συλλογή Τσολοζίδη, σ. 135, αρ. 232 , σ. 136, αρ. 234 (15ος-16ος αι.).

16. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VIII]*
Μήκος 3,5 εκ., πλάτος 3,9 εκ., πάχος 0,4 εκ.
16ος αι.

Τμήμα από τη ζώνη έξω νεύοντος χείλους και το σώμα ανοικτού αγγείου. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική πλευρά του αγγείου και τη ζώνη του χείλους εξωτερικά. Στην εσωτερική πλευρά, στη ζώνη του χείλους, αναπτύσσεται εγχάρακτο μοτίβο με παραλλαγή κυματοειδούς γραμμής ανάμεσα σε δύο εγχαράξεις που περιτρέχουν το αγγείο. Βαθυπράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική πλευρά μέχρι και τη ζώνη του χείλους εξωτερικά. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.
Από την περιοχή ΙΙ των τειχών.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware). Ως προς το διάκοσμο και τον πηλό ανήκει στον τύπο ware D, Hayes 1992, σ. 274 (16ος αι.), ενώ ως προς το σχήμα βρίσκει ανάλογο παράδειγμα στον τύπο a7.2, Hayes 1992, σ. 280, deposit 74. 25, σ. 307, πίν. 47j (μέσα 16ου αι.)

17. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VIII]*
Μήκος 8 εκ., πλάτος 4,2 εκ., ύψος σωζ. 3,4 εκ.
16ος-μέσα 17ου αι.

Τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης και σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Στην εσωτερική επιφάνεια, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχάρακτη καμπύλη γραμμή, με κοκκίδες σε ακανόνιστα διαστήματα. Βαθυπράσινη εφυάλωση. Εξωτερικά ακόσμητο.
Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Ο πηλός, η εφυάλωση και η εγχάρακτη διακόσμηση θυμίζουν την κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), τύπος ware E, από το Saraçhane, Hayes 1992, σ. 274 (1500-1650).

18. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VIII]*
16ος-μέσα 17ου αι.
Μήκος 4,9 εκ., πλάτος 3 εκ., πάχος 0,7 εκ.

Τμήμα σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Εξωτερικά απολεπισμένο. Στην εσω-

τερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, μέρος εγχάρακτου πλαισίου με διαγώνιες παράλληλες μεταξύ τους εγχαράξεις στο εσωτερικό. Πράσινη εφυάλωση.
Από την περιοχή IV των τειχών.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής, όπως αυτή προσδιορίστηκε από το Hayes 1992, τύπος Ware D ή E, σ. 274-5 (1500-1650).

ΓΡΑΠΤΗ

19. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VIII]*
Μήκος 3,4 εκ., πλάτος 2,4 εκ., πάχος 0,6 εκ.
15ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές του αγγείου. Γραπτός διάκοσμος με μπλε χρώμα στο εσωτερικό: μοτίβα αδιευκρίνιστα, μάλλον γραμμικά ή ίσως τμήμα φυτικού θέματος, φαίνεται να κατανέμονται σε διάχωρα. Η εφυάλωση είναι ιδιαίτερα φθαρμένη και στις δύο πλευρές του αγγείου.
Από την περιοχή IV των τειχών.
Με βάση τον πηλό, τα χρώματα και τη διακόσμηση μπορούμε να εντάξουμε το όστρακο στην κατηγορία της κεραμικής τύπου «Μιλήτου» (Miletus ware), της οποίας το γνωστότερο κέντρο παραγωγής είναι τα εργαστήρια του Iznik. Χρονολογείται από το Hayes 1992, σ. 238, στο 15ο αι. (τέλος της παραγωγής γύρω στο 1520), ενώ ο Aslanapa 1989, σ. 26, δίνει ελαφρώς πρωιμότερη χρονολόγηση (μέσα 14ου-μέσα 15ου αι.). Τα διακοσμητικά θέματα του οστράκου της Κω, επειδή σώζονται πολύ αποσπασματικά, δεν μπορούν να ταυτιστούν απόλυτα. Ανάλογα όμως δείγματα βλ. από το Iznik, Aslanapa 1989, σ. 144, αρ. IZN/84 BHD Kb M24, σ. 147, 179, 283 (15ος αι.), Hayes 1992, πίν. 26-9 (15ος αι.).

20. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VIII]*
Μήκος 5,2 εκ., πλάτος 2,4 εκ., πάχος 0,7 εκ.
τέλη 15ου αι.

Τμήμα από σώμα και έξω νεύων χείλος. Πηλός λευκωπός. Το όστρακο προέρχεται από το σημείο τομής ανάμεσα στο σώμα και στο χείλος του πινακίου. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές του οστράκου. Στην εσωτερική επιφάνεια γραπτή διακόσμηση με μπλε χρώμα: στο σώμα σώζεται μέρος δύο παράλληλων γραμμών, στο χείλος φυτικά μοτίβα. Άχρωμη, ιδιαίτερα στιλπνή, εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά.
Από την περιοχή II των τειχών.
Ανήκει στην παραγωγή οθωμανικού εργαστηρίου από το Iznik. Εντάσσεται στην κατηγορία Iznik I στην κατάταξη του Hayes 1992, σ. 245, πίν. 30-1 (1480/90-1525/30), που ήταν γνωστότερη ως κατηγορία της blue-and-white κεραμικής, Aslanapa 1989, σ. 26-7. Αντίστοιχα δείγματα με το όστρακο της Κω από τις ανασκαφές στο Iznik, βλ. Aslanapa 1989, σ. 115, αρ. IZN/83-2, σ. 116-7,290, αρ. IZN/83-6 (ύστερος 15ος αι.).

21. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. VIII]*
Μήκος 4,2 εκ., πλάτος 3,1 εκ., πάχος 0,4 εκ.
τέλη 15ου αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός λευκωπός. Λευκό επίχρισμα και διάφανη εφυάλωση καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Στην εξωτερική πλευρά σώζεται τμήμα γραπτής καμπύλης γραμμής με γαλάζιο χρώμα.
Από την περιοχή III των τειχών.
Ανήκει στην παραγωγή οθωμανικού εργαστηρίου από το Iznik. Εντάσσεται στην κατηγορία Iznik I στην κατάταξη του Hayes 1992, σ. 245, πίν. 30-1 (1480/90-1525/30), που ήταν γνωστότερη ως κατηγορία της blue-and-white κεραμικής, Aslanapa 1989, σ. 26-7. Αντίστοιχα δείγματα με το όστρακο της Κω από τις ανασκαφές στο Iznik, Aslanapa 1989, σ. 120, σ. 175, αρ. IZN/85 BHD C-9 Mb 1 (15ος αι.).

22. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. IX]*
Μήκος 2,2 εκ., πλάτος 1,9 εκ., πάχος 0,6 εκ.
α' μισό 16ου αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός λευκωπός. Λευκό επίχρισμα και διάφανη αλαμπής εφυάλωση καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Στη μία πλευρά γραπτός διάκοσμος με μπλε χρώμα: διακρίνονται επάλληλες ομόκεντρες γραμμές που διακόπτονται από κομβία ακανόνιστου σχήματος.
Από την περιοχή II των τειχών.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής από τα εργαστήρια του Iznik και ειδικότερα στην κεραμική που είναι γνωστή ως του «Χρυσού Κέρατος» (Golden Horn ware). Χαρακτηριστικό της είναι τα σπειροειδή φυτικά θέματα με σχεδόν μικρογραφική διάθεση και πολύ καθαρή πινελιά. Βλ. Hayes 1992, σ. 245, πίν. 33 (1510-40), Aslanapa 1989, σ. 26-7, 149 (1525-40), Carswell 1998, σ. 48-51.

23. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. IX]*
Μήκος 2,8 εκ., πλάτος 1,4 εκ., πάχος 0,3 εκ.
16ος-17ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός λευκός. Λευκό επίχρισμα και αδιαφανής αλαμπής εφυάλωση και στις δύο όψεις του οστράκου. Στην εξωτερική πλευρά, αδιάγνωστα σχέδια με μαύρη βαφή και γέμισμα από μπλε χρώμα.
Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής από τα εργαστήρια του Iznik. Τα έντονα περιγράμματα με μαύρο χρώμα συνήθως απαντώνται στην περίοδο Iznik III (1555-1700), όπως αυτή περιγράφεται από το Hayes 1992, σ. 245, πίν. 36-8, και ήταν παλιότερα γνωστή ως «ροδιακή κεραμική», Aslanapa 1989, σ. 27.

24. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. ΙΧ]*
Μήκος 2,3 εκ., πλάτος 2,2 εκ., πάχος 0,6 εκ.
16ος-17ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός λευκωπός. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, γραπτή διακόσμηση. Σώζεται τμήμα άνθους. Το περίγραμμα γίνεται με μαύρες γραμμές, τα φύλλα γεμίζουν με χρώμα πράσινο, ο ανθός με μπλε. Εξωτερικά μικρό τμήμα διακόσμησης με μαύρο περίγραμμα και πράσινη βαφή, που όμως δεν αναγνωρίζεται. Αδιαφανής αλαμπής εφυάλωση και στις δύο πλευρές.
Από την περιοχή Ι των τειχών.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής από τα εργαστήρια του Iznik. Τα διακοσμητικά θέματα, τα χρώματα, καθώς και τα περιγράμματα με μαύρο χρώμα συνήθως απαντώνται στην περίοδο Iznik III (1555-1700), όπως αυτή περιγράφεται από το Hayes 1992, σ. 245, πίν. 36-8, και ήταν παλιότερα γνωστή ως «ροδιακή κεραμική-Rhodos ware», Aslanapa 1989, σ. 27, 150 (άνω φωτ.).

25. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. ΙΧ]*
Μήκος 4,5 εκ., πλάτος 4,1 εκ., ύψος 1,5 εκ.
16ος-17ος αι.

Τμήμα βάσης και σώματος. Πηλός λευκωπός. Στην εσωτερική επιφάνεια, πάνω σε λευκό επίχρισμα, γραπτός φυτικός διάκοσμος, σχεδιασμένος με μαύρη βαφή και τονισμένος με πράσινο και κόκκινο χρώμα. Άχρωμη εφυάλωση καλύπτει και τις δύο πλευρές.
Από την περιοχή VI των τειχών.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής από τα εργαστήρια του Iznik. Τα περιγράμματα με μαύρο χρώμα, το επίθετο κόκκινο, το φυτικό μοτίβο κατατάσσουν το όστρακο στην περίοδο Iznik III, βλ. Hayes 1992, σ. 245, πίν. 36-7 (1555-1700), τη γνωστή και ως «ροδιακή», Aslanapa 1989, σ. 27, 150 (άνω φωτ.).

26. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. ΙΧ]*
Μήκος 8,7 εκ., πλάτος 6 εκ., ύψος 1,8 εκ.
17ος-19ος αι.

Τμήμα χαμηλής δακτυλιόσχημης βάσης και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά λευκό επίχρισμα καλύπτει το αγγείο. Διακόσμηση που μιμείται νερά μαρμάρου με καφέ χρώμα κάτω από κίτρινη εφυάλωση. Δύο ομόκεντροι ανάγλυφοι δακτύλιοι διακρίνονται γύρω από τον πυθμένα. Εξωτερικά ακόσμητο.
Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Ανήκει στην κατηγορία οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware). Ως προς τη διακόσμηση θυμίζει παραδείγματα από την Αθήνα, Waagé 1933, σ. 326, εικ. 20b-e και το Άργος, Daux 1968, σ. 1003, εικ. 2 (16ος-18ος αι.). Η ύπαρξη των δύο ανάγλυφων δακτυλίων εσωτερικά της βάσης θυμίζει έντονα σχήματα αγγείων από το εργαστήριο του Διδυμοτείχου και οδηγεί στην ένταξη του

οστράκου στην παραγωγή του εργαστηρίου αυτού. Βλ. Bakirtzis 1980, εικ. 29 (αρχές 19ου αι.), επίσης Hayes 1992, τύπος Ware P, σ. 276-7 (17ος-19ος αι.).

27. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. IX, X]*
Μήκος 4,6 εκ., πλάτος 3,9 εκ., πάχος 0,6 εκ.
18ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα και στις δύο όψεις του αγγείου. Εσωτερικά μαρμαρόμορφη διακόσμηση με μαύρα-καστανά σχέδια. Εξωτερικά στιγμές-κηλίδες ανοικτού καστανού χρώματος. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση και στις δύο πλευρές.
Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Ανήκει στην κατηγορία οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) και θυμίζει κυρίως αγγεία από το αθηναϊκό εργαστήριο. Βλ. Waagé 1933, σ. 327, εικ. 20g, Frantz 1942, σ. 24, group 6, αρ. 2, εικ. 20-1 (18ος αι.), Χαριτωνίδου 1982, σ. 64, αρ. 19 (Γ′ Εφορεία Αθηνών, αρ. Α 7779) (1750-1850).

28. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. X]*
Μήκος 6,5 εκ., πλάτος 4,1 εκ., πάχος 0,7 εκ.
18ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Εσωτερικά λευκό επίχρισμα. Ακανόνιστα σχέδια καστανού χρώματος, που μιμούνται νερά μαρμάρου. Πρασινωπή εφυάλωση που κρακελάρει. Η εξωτερική πλευρά είναι ιδιαίτερα φθαρμένη. Διακρίνεται ζώνη λευκού επιχρίσματος στο άνω τμήμα του αγγείου, ενώ ανοικτή πράσινη εφυάλωση καλύπτει όλη την επιφάνεια. Όταν η εφυάλωση τίθεται απευθείας στον πηλό, δημιουργείται σκουρότερη απόχρωση.
Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Ανήκει στην κατηγορία οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware). Πρόκειται για παραλλαγή που θυμίζει παραδείγματα από την Αγορά των Αθηνών (αθηναϊκό εργαστήριο), Frantz 1942, σ. 27, group 9, αρ. 16, εικ. 31 (18ος αι.).

29. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. X]*
Μήκος 5,3 εκ., πλάτος 3,1 εκ., πάχος 0,5 εκ.
18ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Εσωτερικά διάκοσμος με μαύρο χρώμα: σχέδια απροσδιόριστα, κηλίδες και μεγαλύτεροι όγκοι. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση και στις δύο πλευρές.
Από την περιοχή III των τειχών.
Ανήκει σε παραλλαγή της οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) και θυμίζει ιδιαίτερα αγγεία από το αθηναϊκό εργαστήριο. Βλ.

Waagé 1933, σ. 327, εικ. 20g, Frantz 1942, σ. 27, group 9, αρ. 16, εικ. 31 (18ος αι.), Χαριτωνίδου 1982, σ. 64, αρ. 19 (Γ′ Εφορεία Αθηνών, αρ. Α 7779) (1750-1850).

30. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. Χ]*
Μήκος 5,8 εκ., πλάτος 2,8 εκ., πάχος 0,5 εκ.
18ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Και στις δύο όψεις, πάνω σε λευκό επίχρισμα ακανόνιστα σχέδια (κηλίδες, ασχημάτιστοι όγκοι) με καστανό χρώμα. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση.
Από την περιοχή V των τειχών.
Ανήκει σε παραλλαγή της οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) και θυμίζει ιδιαίτερα αγγεία από το αθηναϊκό εργαστήριο. Βλ. Frantz 1942, σ. 27, group 9, αρ. 15, 16, εικ. 30,31 (18ος αι.), Χαριτωνίδου 1982, σ. 64, αρ. 19 (Γ′ Εφορεία Αθηνών, αρ. Α 7779) (1750-1850).

31. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. Χ]*
Μήκος 5,9 εκ., πλάτος 5,3 εκ., πάχος 0,7 εκ.
17ος-18ος αι.

Επίπεδος πυθμένας πινακίου ή γαβάθας. Πηλός καστανός. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, διακόσμηση με καστανά-μαύρα σχέδια σε σχήματα ακανόνιστα, που μιμούνται νερά μαρμάρου. Πράσινη εφυάλωση καλύπτει το αγγείο εσωτερικά, ενώ εξωτερικά σώζεται λωρίδα πράσινου υαλώματος απευθείας τοποθετημένου στο σώμα. Στην εξωτερική ακόσμητη πλευρά παρατηρείται επίσης και κηλίδα του καστανού χρώματος απευθείας στον πηλό. Ανάγλυφος δακτύλιος εσωτερικά γύρω από τον πυθμένα.
Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Ανήκει στην κατηγορία οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware). Θυμίζει κεραμικά που έχουν δημοσιευτεί από τη Θήβα, Armstrong 1993, σ. 328, αρ. 326, εικ. 18, πίν. 36c (εκεί πράσινο υάλωμα με κίτρινα σχέδια) (17ος αι.), και το Άργος, Daux 1968, σ. 1003-4, fig. 2 (16-18ος αι.)

32. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XI]*
Μήκος 5 εκ., πλάτος 1,8 εκ., πάχος 0,4 εκ.
17ος-18ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλόχρους. Ίχνη διακόσμησης και στις δύο πλευρές, στην εξωτερική όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος της έχει απολεπιστεί. Διακρίνεται, πάνω σε λευκό επίχρισμα, διάκοσμος με καστανό χρώμα σε απομίμηση νερών μαρμάρου. Πράσινη εφυάλωση.
Από την περιοχή V των τειχών.
Ανήκει στην κατηγορία οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware). Παρόμοιο δείγμα από το Άργος, Daux 1968, σ. 1003, εικ. 2 (16ος-18ος αι.)

33. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XI]*
Μήκος 5,8 εκ., πλάτος 3,5 εκ., πάχος 0,5 εκ.
18ος - 19ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, από το χείλος ξεκινούν δύο διαγώνιες γλωσσίδες επιχρίσματος, ίσως τμήμα ευρύτερης διακόσμησης. Το αγγείο καλύπτεται εσωτερικά και μέχρι το χείλος εξωτερικά με πράσινη εφυάλωση. Όπου το υάλωμα τίθεται απευθείας στο σώμα, δίνει απόχρωση σκούρα γκρι-μαύρη. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.
Από την περιοχή III των τειχών.
Ανήκει σε ιδιαίτερα διαδεδομένη κατηγορία οθωμανικής κεραμικής με διακόσμηση επιχρίσματος. Η Frantz 1942, σ. 63, είχε προτείνει την ονομασία «drip-painted ware», επειδή η διακόσμηση γίνεται με επίχρισμα που αφήνεται να κυλήσει από το χείλος προς τον πυθμένα του αγγείου. Πρβ. αγγεία από την Αθήνα, Frantz 1942, εικ. 22, 23, ομάδα 7, σ. 24 (18ος αι.). Η François 1995β, σ. 203 κ.ε., απέδωσε στην κεραμική αυτή στην παραγωγή του εργαστηρίου του Διδυμοτείχου από το 19ο αι.

34. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XI]*
Μήκος 5,6 εκ., πλάτος 3,9 εκ., ύψος 1,3 εκ.
18ος αι.

Τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές του αγγείου, φτάνοντας μέχρι και το εσωτερικό του δακτυλίου της βάσης. Στην εσωτερική πλευρά του αγγείου έχει αποδοθεί γραπτός κρίνος με μπλε χρώμα. Εκατέρωθεν του κρίνου υπάρχουν σχηματοποιημένα άνθη με μπλε στιγμή στο κέντρο και κόκκινα πέταλα. Η εξωτερική πλευρά μάλλον θα έφερε και αυτή διάκοσμο, από τον οποίο σώζεται μόνο μια μπλε-πράσινη στιγμή. Υπόλευκη εφυάλωση καλύπτει ολόκληρο το όστρακο.
Από την περιοχή VI των τειχών.
Ο ερυθρός πηλός, το φυτικό μοτίβο, τα χρώματα και η τεχνική της διακόσμησης εντάσσουν το όστρακο στην οθωμανική κεραμική του εργαστηρίου Çanakkale. Ανήκει πιθανότατα στην κατηγορία Çanakkale I, όπως αυτή προσδιορίζεται από το Hayes 1992, σ. 268-70, πίν. 44. 1, deposit 91. 9, σ. 334 (18ος αι.).

35. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XI]*
Μήκος 3,2 εκ., πλάτος 2,9 εκ., πάχος 0,4 εκ.
Τέλος 16ου-17ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Εσωτερικά και εξωτερικά διακόσμηση που μιμείται νερά μαρμάρου. Παρατηρούνται σχέδια με λευκό και καστανό επίχρισμα, στα οποία έχει προστεθεί, στην εσωτερική πλευρά του αγγείου, πράσινο χρώμα. Άχρωμη εφυάλωση και στις δύο πλευρές του οστράκου.
Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νότιου τείχους.
Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware)

από το εργαστήριο της Πίζας, όπως υποδηλώνει η διακόσμηση με λευκό, καστανό και πράσινο χρώμα, Blake 1981, σ. 105, πίν. 8.Ι (τέλος 16ου-17ος αι.). Παρόμοια διακόσμηση διαφαίνεται και σε παραδείγματα που έχουν βρεθεί στην Αθήνα, Waagé 1933, σ. 326-7, εικ. 20d.

36. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XI]*
Μήκος 7,5 εκ., πλάτος 5,2 εκ., ύψος 1,6 εκ.
17ος αι.

Δακτυλιόσχημη βάση και τμήμα σώματος. Πηλός ερυθρωπός. Το όστρακο είναι ιδιαίτερα φθαρμένο. Στην εσωτερική επιφάνεια, ακανόνιστα σχέδια με μαύρο και λευκό χρώμα που έχει στο μεγαλύτερο μέρος του απολεπιστεί. Άχρωμη ή υπόλευκη εφυάλωση καλύπτει και τις δύο πλευρές του αγγείου, η οποία, όταν τίθεται απευθείας στον πηλό, παίρνει καστανέρυθρη απόχρωση.
Από τον πυρήνα της σκάρπας του νότιου τείχους (τείχος Ε-Δ) στην περιοχή ΙΙ, σε σημείο όπου αυτή έχει υποχωρήσει (σημείο Ε1).
Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware), η έκταση όμως της φθοράς που έχει υποστεί δεν επιτρέπει την ασφαλή ταύτισή του με συγκεκριμένο εργαστήριο. Το πνεύμα της διακόσμησής του, η κάλυψη του αγγείου εξωτερικά με εφυάλωση απευθείας πάνω στον πηλό και η χρήση του μαύρου χρώματος θυμίζουν περισσότερο εργαστήρια της Βόρειας Ιταλίας, με κύριο αυτό της Πίζας, Blake 1981, σ. 105, πίν. 8.Ι-ΙΙ (τέλος 16ου-17ος αι.)· βλ. επίσης δείγματα από ανασκαφές στην Αθήνα, Waagé 1933, σ. 326, εικ. 20c., και το Saraçhane, Hayes 1992, σ. 265, πίν. 51f (17ος αι.).

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ

37. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XI]*
Μήκος 10,2 εκ., πλάτος 8,5 εκ., ύψος 3,5 εκ.

Δακτυλιόσχημη βάση με κομβίο και τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, ανοικτή πράσινη εφυάλωση με στίγματα βαθυπράσινου χρώματος. Επιφάνεια ιδιαίτερα ανώμαλη με πολλά σκασίματα. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.
Από την περιοχή ΙΙ των τειχών.
Πρόκειται για σχετικά χονδροειδή μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική, για την οποία δεν υπάρχουν συγκριτικά παράλληλα. Είναι πιθανόν να αποτελεί προϊόν τοπικής παραγωγής.

38. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XII]*
Μήκος 8,7 εκ., πλάτος 7,8 εκ., ύψος 2,4 εκ.

Δακτυλιόσχημη βάση με κομβίο και τμήμα σώματος. Πηλός ερυθρωπός. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, ανοικτή πράσινη εφυάλωση με

στίγματα σκουρότερης απόχρωσης. Επιφάνεια ιδιαίτερα φθαρμένη με πολλά σκασίματα. Εξωτερικά ακόσμητο.
Από την περιοχή ΙΙΙ των τειχών.
Πρόκειται για σχετικά χονδροειδή μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική, για την οποία δεν υπάρχουν συγκριτικά παράλληλα. Είναι πιθανόν να αποτελεί προϊόν τοπικής παραγωγής.

Δ. Κεραμική από το κάστρο στην Κέφαλο

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

39. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XII]*
Μήκος 3,3 εκ., πλάτος 3,2 εκ., πάχος 0,8 εκ.
13ος-14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχάρακτος διάκοσμος. Ανάμεσα σε συστήματα παράλληλων ευθείων γραμμών (σώζονται δύο στο άνω μέρος και τρεις στο κάτω), κυματοειδής γραμμή. Ανοικτοπράσινη εφυάλωση. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.
Από την επίχωση στη βορειοδυτική απόληξη του τείχους Α-Β.
Η εγχάρακτη κυματοειδής γραμμή ανάμεσα σε εγχαράξεις με επιπεδόγλυφη ή εγχάρακτη τεχνική, ιδιαίτερα στην περιοχή του χείλους ή του ανώτερου τμήματος του σώματος είναι γνωστό θέμα της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής και μπορεί να τοποθετηθεί στο διάστημα 13ου-14ου αι. Βλ. παράλληλα στη βιβλ. αρ. 1.

40. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XII]*
Μήκος 4 εκ., πλάτος 3,1 εκ., πάχος 0,6 εκ.
15ος-16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Υπόλευκο επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική και μέρος της εξωτερικής πλευράς. Εσωτερικά εγχάρακτος διάκοσμος. Σώζεται μέρος από δύο ευθείες παράλληλες γραμμές κάτω από το χείλος και μία τεθλασμένη-κυματοειδής γραμμή. Την τεθλασμένη γραμμή συμπληρώνουν δύο κοκκιδωτές εγχαράξεις. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση που κρακελάρει καλύπτει την εσωτερική πλευρά. Στην εξωτερική πλευρά ακανόνιστες κηλίδες επιχρίσματος.
Από την επίχωση στη βορειοδυτική απόληξη του τείχους Α-Β.
Η διακόσμηση με εγχάρακτες κοκκίδες και γραμμικά θέματα τοποθετεί το όστρακο στα πλαίσια της πρώιμης μεταβυζαντινής κεραμικής. Στην υστεροβυζαντινή κεραμική, με κοκκιδωτές εγχαράξεις γεμίζονται το εσωτερικό ή ο περιβάλλων χώρος αναπαριστώμενων μορφών. Βλ. Morgan 1942, σ. 138, πίν. XLVe (τέλος 12ου-13ος αι.), François 1997, εικ. 7. h, g (13ος-αρχές 14ου αι.). Στο όστρακο της Κεφάλου μπορούμε να βρούμε ομοιότητες με όστρακα από την Αγορά των Αθηνών, που δημοσιεύει στην κατηγορία Late Sgraffito Ware ο Waagé 1933, σ. 316, εικ.

12b, σ. 317, εικ. 13b. Ο ερευνητής τα θεωρεί υστερότερα των μέχρι τότε δημοσιευμένων υστεροβυζαντινών κεραμικών και τα χρονολογεί χοντρικά στο διάστημα 14ου-16ου αι.

41. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XII]*
Μήκος 4,2 εκ., πλάτος 1,9 εκ., πάχος 0,4 εκ.
16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Υπόλευκο επίχρισμα καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Στην εσωτερική πλευρά του χείλους, εγχάρακτη διακόσμηση που αναπτύσσεται σε ζώνη. Η ζώνη ορίζεται από τρεις εγχάρακτες ευθείες στο άνω μέρος και μία στο κάτω. Εντός της ζώνης διακρίνεται κυματοειδής γραμμή από ημικύκλια. Η εσωτερική πλευρά και το χείλος εξωτερικά καλύπτονται με πράσινη εφυάλωση.
Από την επίχωση στη βορειοδυτική απόληξη του τείχους Α-Β.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή περιγράφηκε από το Hayes 1992, τύπος Ware D ή E, σ. 274-5 (16ος αι.).

42. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XII]*
16ος αι.
Μήκος 3,6 εκ., πλάτος 3,4 εκ., πάχος 0,3 εκ.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Υπόλευκο επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές. Εσωτερικά, κάτω από το χείλος, μέρος δύο παράλληλων εγχάρακτων γραμμών με λεπτή ακίδα, που προφανώς θα περιέτρεχαν ολόκληρο το αγγείο. Πράσινη εφυάλωση καλύπτει το εσωτερικό και το άνω εξωτερικό τμήμα του οστράκου.
Από την επίχωση στη βορειοδυτική απόληξη του τείχους Α-Β.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή περιγράφηκε από το Hayes 1992, τύπος Ware D ή E, σ. 274-5 (16ος αι.).

43. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XII]*
Μήκος 4,8 εκ., πλάτος 2,9 εκ., πάχος 0,7 εκ.
16ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Υπόλευκο επίχρισμα καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Εσωτερικά, μέρος εγχάρακτου διακόσμου με φυλλοειδές θέμα σε ενάλληλη διάταξη. Το διάκοσμο επιτείνει σκούρα πράσινη πινελιά. Πράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια και το μεγαλύτερο (άνω) τμήμα της εξωτερικής πλευράς. Όστρακο κακής ποιότητας με πολλά σκασίματα και προσμείξεις.
Από την επίχωση στη βορειοδυτική απόληξη του τείχους Α-Β.
Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή περιγράφηκε από το Hayes 1992, τύπος Ware D, 274 (16ος αι.).

ΓΡΑΠΤΗ

44. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XIII]*
Μήκος 2,9 εκ., πλάτος 2,4 εκ., πάχος 0,3 εκ.
16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός φαιοκάστανος. Η απόληξη του χείλους είναι οδοντωτή. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές του οστράκου. Στην εσωτερική πλευρά, γραμμή σχήματος V με καφεκίτρινο χρώμα. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση. Το χείλος και όλη η εξωτερική πλευρά καλύπτονται με σκούρο πράσινο χρώμα.
Από την επίχωση στη βορειοδυτική απόληξη του τείχους Α-Β.
Η τεχνική, η εφυάλωση και η αντίληψη της διακόσμησης εντάσσουν το όστρακο στα πλαίσια της μεταβυζαντινής κεραμικής. Όσον αφορά την οδοντωτή διαμόρφωση του χείλους, βλ. αντίστοιχο σε αγγείο που δημοσιεύει ο Hayes 1981, σ. 40-1, αρ. 43, εικ. 83g (οθωμανική κεραμική Ware C, 16ος αι.)

45. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο (κούπα;) [πίν. XIII]*
Μήκος 11,4 εκ., πλάτος 8,9 εκ., ύψος 5 εκ.
16ος αι.

Δακτυλιόσχημη βάση και τμήμα σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος με πολλές προσμείξεις και σκασίματα. Το όστρακο είναι πολύ φθαρμένο. Στην εσωτερική επιφάνεια, πάνω σε λευκό επίχρισμα, γραπτή διακόσμηση με πράσινη βαφή: δύο ομόκεντροι δακτύλιοι περιτρέχουν τη βάση, ενώ στο σώμα αναπτύσσεται χαλαρή σπείρα. Υπόλευκη-ανοικτή πράσινη εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.
Από την επίχωση στη βορειοδυτική απόληξη του τείχους Α-Β.
Η ποιότητα του πηλού, το λευκό επίχρισμα, η ανοικτοπράσινη εφυάλωση και η αμελής σπείρα σε σκούρο πράσινο εντάσσουν το αγγείο στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware). Βλ. Hayes 1992, τύπος Ware D, σ. 274, πίν. 47g, κατάλ. σ. 343, deposit 74. 27, σ. 307 (16ος αι.).

46. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XIII]*
Μήκος 9,8 εκ., πλάτος 6,5 εκ., ύψος 1,9 εκ.
17ος-18ος αι.

Τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά του αγγείου, δύο χαμηλοί, ανάγλυφοι, ομόκεντροι δακτύλιοι περιτρέχουν το μετάλλιο της βάσης. Πάνω σε λευκό επίχρισμα, διακόσμηση που μιμείται νερά μαρμάρου σε αποχρώσεις του μαύρου και καστανού χρώματος. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση. Στην εξωτερική πλευρά, τμήμα του αγγείου καλύπτεται με λευκό επίχρισμα, πράσινη και καστανή εφυάλωση.
Από την περιοχή εντός του περιβόλου.
Ανήκει στην κατηγορία οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση

(marbled ware). Παρόμοια δείγματα έχουν δημοσιευτεί από το Άργος, Daux 1968, σ. 1003, εικ. 2 (16ος-18ος αι.) και τη Θήβα, Armstrong 1993, σ. 328, αρ. 326, εικ. 18, πίν. 36c (17ος αι.).

47. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XIII]*
Μήκος 7,3 εκ., πλάτος 4,6 εκ., πάχος 0,5 εκ.
18ος-19ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά του αγγείου και στο χείλος εξωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, διακόσμηση με πράσινο και καστανό-μαύρο χρώμα, σε ακανόνιστα σχήματα, που πιθανόν μιμείται νερά μαρμάρου. Κιτρινωπή εφυάλωση. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.
Από την περιοχή εντός του περιβόλου.
Για το όστρακο αυτό δεν κατέστη δυνατόν να βρεθούν συγκριτικά στοιχεία ή ακριβή παράλληλα. Είναι δυνατόν να πρόκειται για παραλλαγή της οθωμανικής κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware), πιθανότατα στα όψιμα χρόνια της παραγωγής αυτής της κεραμικής.

Ε. Κεραμική από το φρούριο στο Καστέλλι Κεφάλου

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

48. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο (πινάκιο;) [πίν. XIV]*
Μήκος 8,8 εκ., πλάτος 6,5 εκ., πάχος 0,5 εκ.
13ος-14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, μέρος από δύο ομόκεντρους, εγχάρακτους με πλατιά ακίδα, κύκλους προς το κέντρο του πινακίου. Ανάγλυφος δακτύλιος στην περιφέρεια του οστράκου. Εφυάλωση καστανοκίτρινη. Στην εξωτερική πλευρά, επίχρισμα καλύπτει μόνο τμήμα του οστράκου (περιοχή προς τα χείλη), ενώ σώζονται και γλωσσίδια υαλώματος.
Από το εσωτερικό του περιβόλου.
Η τεχνική του οστράκου και η διακόσμηση με τους εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους εσωτερικά στη βάση του αγγείου το κατατάσσουν στην κατηγορία των παραγώγων της κεραμικής τύπου «Ζεύξιππος» (Zeuxippus ware derivatives). Βλ. αντίστοιχα παραδείγματα από τη Χίο, Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, σ. 192-4, ομ. V, ιδιαίτερα αρ. 14,16,18 (13ος αι.), τη Λήμνο, Πέννας 1994, σ. 72-3 (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.), τη Θήβα, Armstrong 1993, σ. 304 (αρ. 49,50, πίν. 31), σ. 313 (αρ. 151, πίν. 33a), σ. 328 (αρ. 317-9, πίν. 36c) (μέσα 13ου αι.). Κεραμική της κατηγορίας αυτής έχει επίσης δημοσιευτεί από τη Θεσσαλονίκη, Megaw - Jones 1983, σ. 243-4, Vavylopoulou-Charitonidou 1989, εικ. 12, 13, 14 (τέλη 13ου-14ος αι.), τις Σέρρες, Papanikola-Bakirtzis 1992, σ. 24-5 (β′ μισό 13ου αι.), τη Θάσο, François 1995α, σ. 96 (13ος-15ος αι.), τη Ρόδο, Μιχαηλίδου 1994, σ. 15 (14ος αι.), τη Νίκαια, François

1997, σ. 424-7 (13ος-αρχές 14ου αι.), τη Σπάρτη, Armstrong 1992, σ. 1 (13ος αι.), την Πέργαμο, Spieser 1996, σ. 51 (12ος-14ος αι.) και αλλού.

49. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XIV]*
Μήκος 5,3 εκ., πλάτος 1,8 εκ., πάχος 0,4 εκ.
13ος-14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, τμήμα εγχάρακτου με πλατιά ακίδα, κύκλου. Πινελιά ανοικτού πράσινου χρώματος, κάθετη προς τον κύκλο. Υπόλευκη-κιτρινωπή εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερικά, λευκό επίχρισμα καλύπτει μόνο το άνω μέρος του οστράκου. Υπόλοιπη επιφάνεια ακόσμητη.
Από το εσωτερικό του περιβόλου.
Ανήκει στα υστεροβυζαντινά εγχάρακτα αγγεία με πρόσθετο χρώμα και μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των παραγώγων της κεραμικής τύπου «Ζεύξιππος» (Zeuxippos ware derivatives/family) ή να συσχετιστεί με την κεραμική με ομόκεντρους κύκλους (πρβ. όστρακα με αρ. 1-4). Βλ. αντίστοιχα παραδείγματα από τη Χίο, Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, σ. 194-5 (13ος αι.), τις Σέρρες, Papanikola-Bakirtzis 1992, σ. 24-5 (β′ μισό 13ου αι.), τη Θάσο, François 1995α, σ. 243-4, PC 10, εικ. 83 (13ος-15ος αι.), τη Ρόδο, Μιχαηλίδου 1994, αρ. κατ. 3, πίν. 3α-β, σ. 15 (14ος αι.). Πρβ. επίσης βιβλ. αρ. 48.

50. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XIV]*
Μήκος 3,6 εκ., πλάτος 2,7 εκ., πάχος 0,6 εκ.
14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός φαιοκάστανος. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, τρεις παράλληλες, ισαπέχουσες εγχαράξεις. Καστανοκίτρινη εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερικά, στο άνω μέρος του οστράκου, καστανοκίτρινη εφυάλωση.
Από το εσωτερικό του περιβόλου.
Η εφυάλωση και ο γραμμικός διάκοσμος κατατάσσουν το όστρακο στην υστεροβυζαντινή κεραμική του 14ου αι. Οι παράλληλες εγχάρακτες γραμμές συσχετίζουν το όστρακο με ανοικτά αγγεία του 14ου αι. Βλ. Μακροπούλου 1995, αρ. 32, σ. 15, πίν. 17 (β′ μισό 14ου αι.), αρ. 43, σ. 17, πίν. 24 (β′ μισό 14ου αι.).

51. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XIV]*
Μήκος 5,1 εκ., πλάτος 3,2 εκ., πάχος 0,6 εκ.
τέλη 15ου αι.-αρχές 16ου αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια μέχρι και το χείλος εξωτερικά. Εσωτερικά, παράλληλα προς το χείλος εγχάρακτος διάκοσμος με δύο ομόκεντρους δακτυλίους και ταινία με ενάλληλες γωνίες. Επίθετο καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα εμπλουτίζει τη σύνθεση. Εφυάλωση διαφανής, άχρωμη καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια και το χείλος εξωτερικά.

Από το εσωτερικό του περιβόλου.
Ο διάκοσμος και τα χαρακτηριστικά του οστράκου απαντούν συνήθως σε εγχάρακτα πολύχρωμα αγγεία από τα εργαστήρια της Βόρειας Ιταλίας· ανήκουν μάλιστα στην ώριμη ή αναγεννησιακή φάση της παραγωγής αυτής, από τα μέσα του 15ου έως τις αρχές του 16ου αι. Αντίστοιχα παραδείγματα βλ. από τη Ρόδο, Μιχαηλίδου 1994, σ. 25 κ.ε., πίν. 26β, 27α, β, 33α (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.), Κόλλιας 1994, σ. 57, εικ. 22 (β′ μισό 15ου αι.).

52. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XIV]*
Μήκος 4 εκ., πλάτος 1,9 εκ., πάχος 0,5 εκ.
16ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχαράξεις, μέρος αδιάγνωστου μοτίβου. Πράσινη εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερικά, στο άνω μέρος του οστράκου, λευκό επίχρισμα και γλωσσίδια πράσινης εφυάλωσης.
Από το εσωτερικό του περιβόλου.
Εντάσσεται στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή προσδιορίστηκε από το Hayes 1992, σ. 274-5 (16ος αι.).

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ

53. *Όστρακο από ανοικτό αγγείο [πίν. XIV]*
Μήκος 4,1 εκ., πλάτος 3,6 εκ., πάχος 0,6 εκ.
15ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Δε σώζονται ίχνη επιχρίσματος. Καστανή εφυάλωση έχει καλύψει το εσωτερικό και το άνω μέρος του εξωτερικού. Στην εξωτερική πλευρά, ιδιαίτερη πλαστική διαμόρφωση με δύο οριζόντιους, επάλληλους, ανάγλυφους δακτυλίους, οι οποίοι διακόπτονται από εγκοπές σε κανονικά διαστήματα. Ο κατώτερος πλαστικός δακτύλιος βρίσκεται ακριβώς στο σημείο όπου το κάθετο χείλος του οστράκου συναντάει τα τοιχώματα του σώματος, που κλίνουν ελαφρά προς τα έσω.
Από το εσωτερικό του περιβόλου.
Τα χαρακτηριστικά του οστράκου, η καστανή εφυάλωση απευθείας πάνω στον πηλό και ο πλαστικός δακτύλιος που δημιουργείται στο σημείο συνάντησης του κάθετου χείλους με το σώμα του αγγείου το συνδέουν με κατηγορία μονόχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής από τα εργαστήρια της Βενετίας, στη Βόρεια Ιταλία. Θα μπορούσε είτε να ανήκει σε αυτή είτε να αποτελεί τοπική μίμηση. Αγγεία της κατηγορίας αυτής έχουν βρεθεί στη Ρόδο. Βλ. Μιχαηλίδου 1994, σ. 41-2, αρ. κατ. 74-80, σ. 114-7, πίν. 41β-44 (15ος αι.).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Α. Έγγραφα από το Πατμιακό Αρχείο (1079-1331)[1]

1. Χρυσόβουλος λόγος Νικηφόρου Γ′ του Βοτανειάτου[2]
Αύγουστος 1079

Ο αυτοκράτορας παρέχει φορολογικές απαλλαγές στη μονή του Ιωάννου του Προδρόμου, που ιδρύθηκε στη Στρόβιλο από τον Κωνσταντίνο Καβαλλούρη και την αδερφή του Μαρία. Τα δύο αυτά πρόσωπα είναι σημαντικά για τη σχέση του Χριστόδουλου, μετέπειτα ιδρυτή της μονής Πάτμου, με την Κω. Από το έγγραφο πληροφορούμαστε ότι ο βεστάρχης Κωνσταντίνος Καβαλλούρης το 1079 είναι ήδη *«ἅπαις ἀποβιούς»*. Ο Καβαλλούρης γνώριζε καλά το Χριστόδουλο, στον οποίο είχε παραχωρήσει κτήματά του στην Κω, όπως φαίνεται από τον Κωδίκελλο της Διαθήκης του όσιου (βλ. παρακάτω, έγγραφο 11). Επομένως ο Χριστόδουλος κατείχε κτήσεις στην Κω, πριν διεκπεραιωθεί στο νησί το Μάρτιο του 1080. Αυτές κατονομάζονται στον Κωδίκελλο της Διαθήκης ως δύο προάστεια, το Αναβασίδιον και οι Καρδιασμένοι. Η Μαρία εξάλλου αναφέρεται σε άλλο χρυσόβουλο (βλ. παρακάτω, έγγραφο 3) ότι είχε δωρίσει και αυτή ακίνητη περιουσία στο Χριστόδουλο.

2. Χρυσόβουλος λόγος Νικηφόρου Γ′ του Βοτανειάτου[3]
Οκτώβριος 1079

Αναφέρεται ότι ο Αρσένιος Σκηνούρης έχει ιδρύσει δύο κελιά πάνω στο άνυδρο και ακατοίκητο όρος Δίκαιος[4]. Ο αυτοκράτορας του παραχωρεί φορολογικές απαλλαγές και ορίζει να λαμβάνουν οι μοναχοί κάθε χρόνο από το διοικητή (φοροεισπράκτορα) των Κυκλάδων 16 νομίσματα. Στο σύγχρονο σημείωμα του ίδιου εγγράφου αναφέρεται ως αποδέκτης του εγγράφου: «*Ἀρσενίου τοῦ ἐκ τῆς νῆσου Κῶ*». Νομίζω πως αυτό είναι απόδειξη πως ο Αρσένιος καταγόταν από επιφανή οικογένεια της Κω, κατείχε όμως περιουσία στη Στρόβιλο και σε άλλα νησιά.

Ἡ νῆσος ἡ Κῶς ἔχει τὶ περὶ αὐτὴν διακείμενον ὄρος, ὃ Δίκαιον ἐγχωρίως κέκληται, ξηρόν τὲ καὶ ἄνικμον καὶ διὰ τοῦτο ἀνθρώπων ἔρημον· ἐν τούτῳ ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος, ᾧ τὸ ἐπίκλην Σκηνούρης, κελλία δύο ἐδείματο καὶ μοναχοὺς ἐν τούτοις ἀπέκειρε, μεθ' ὧν τοὺς ἀσκητικοὺς ἱδρῶτας ἄχρι καὶ τήμερον διανύειν ἐπείγεται· ἀλλὰ τὸ τοῦ τόπου σκληρὸν καὶ κατάξηρον καὶ τὸ πρὸς καρπογονίαν δυσκίνητον ἢ ἀκίνητον κατηνάγκασε τοῦτον τῆς ἐν ὄρει διατριβῆς ἐπίπροσθεν θεῖναι τὴν ἐνταῦθα φοίτησιν.

3.Χρυσόβουλος λόγος Αλεξίου Α′ του Κομνηνού[5]
Μάρτιος 1085

Ο αυτοκράτορας επικυρώνει προγενέστερο πιττάκιο του Νικηφόρου Βοτανειάτη, που εκδόθηκε το Μάρτιο του 1080. Το έγγραφο εκείνο δώριζε ή επικύρωνε τη δωρεά στο Χριστόδουλο δύο τοπίων στην Κω, «*τό τε Καστέλον ἐγχωρίως λεγόμενον καὶ ἐν τῷ*

πρακτικῶ Καστριανὸν ἀναγραφόμενον... καὶ τὸ τοῦ Πιλὲ ἐπονομαζόμενον», καθώς και τη φορολογική απαλλαγή από το τέλος ή το πάκτος που αυτά κατέβαλλαν, δηλαδή 1/4 του νομίσματος το καθένα.

Σε αυτά τα μέρη ο Χριστόδουλος ίδρυσε μοναστήρι στο όνομα της Θεοτόκου του οποίου κατοχυρώνεται με το παρόν έγγραφο το αυτοδέσποτο και αυτεξούσιο. «*...τὴν ἐν τοῖς αὐτοῖς τοπίοις ἀνεγερθεῖσαν παρὰ τοῦ διαληφθέντος εὐλαβοῦς μοναχοῦ Χριστοδούλου νεοσύστατον μονὴν ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεραμώμου δεσποίνης ἡμῶν καὶ Θεοτόκου καὶ τῶν Καστριανῶν ἐγχωρίως λεγομένην...*»

Ο Αλέξιος επικυρώνει επίσης τις δωρεές και αφιερώσεις που έχει λάβει η μονή Καστριανών «*παρά τινων φιλοχρίστων, ἤγουν Μαρίας μοναχῆς, τῆς ἀδελφῆς τοῦ βεστάρχου, τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου τοῦ Σκηνούρη καὶ τοῦ μοναχοῦ Νίκωνος τοῦ Ἀσκεποῦς...*» Η Μαρία, αδερφή του βεστάρχη Καβαλλούρη, και ο Σκηνούρης είναι πρόσωπα γνωστά, ο μοναχός Νίκων Ασκεπής, όμως, αναφέρεται εδώ για πρώτη φορά.

4. Πλαστός χρυσόβουλος λόγος Αλεξίου Α′ Κομνηνού[6]
Δεκέμβριος 1086

Στο χρυσόβουλο αυτό ο αυτοκράτορας επικυρώνει στη μονή Πάτμου –που ακόμα δεν έχει κτιστεί– τις κτήσεις στην Κω που ο Χριστόδουλος θα ανταλλάξει με την Πάτμο[7]. Χρόνος συγγραφής του ίσως τα χρόνια μετά το 1453.

5. Χρυσόβουλος λόγος Αλεξίου Α′ Κομνηνού[8]
Μάιος 1087

Ο αυτοκράτορας δωρίζει στο Χριστόδουλο τη νήσο Λειψώ και ορισμένα «προάστεια» στη Λέρο, τα οποία απαλλάσσει φορολογικών υποχρεώσεων. Η δωρεά γίνεται προς τη μονή της Θεοτόκου, που ο Όσιος έχει ιδρύσει στην Κω.

...ὁ εὐλαβέστατος μοναχὸς Χριστόδουλος... προσελιπάρησεν, εἰς πρόσωπον τῆς ἀνεγερθείσης παρ' αὐτοῦ μονῆς ἐπ' ὀνόματι τῆς πανάγνου καὶ Θεομήτορος...

6. Χρυσόβουλος λόγος Αλεξίου Α′ του Κομνηνού[9]
Απρίλιος 1088

Ο αυτοκράτορας δωρίζει στο Χριστόδουλο την Πάτμο με αντάλλαγμα τις κτήσεις του μοναχού στην Κω.

...προσῆλθε τῇ βασιλεία μου ἐκλιπαρῶν μάλα περιπαθῶς... ἐξαιτούμενος ἀφορισθῆναι μὲν ἀπεντεῦθεν τῶ δημοσίω τὰ ἐν τῇ νήσω Κῶ ὁθενδήποτε αὐτῶ προσκτηθέντα, οἷα καὶ ὅσα εἰσίν...

7. Πρακτικό παραδόσεως της Πάτμου[10]
Αύγουστος 1088

Ο μάγιστρος, βασιλικός νοτάριος του σεκρέτου του σακελλαρίου, κριτής και αναγραφεύς των Κυκλάδων νήσων, Νικόλαος Τζάνζης, ενεργεί μέσω του διακόνου της μεγάλης εκκλησίας και πρωτοσύγκελλου Γεωργίου Γρανάτου, την απογραφή και παράδοση της νήσου Πάτμου στο μοναχό Χριστόδουλο. Ως προς την Κω αναφέρεται

απλώς ότι η δωρεά της Πάτμου γίνεται σε αντίδοση όλων των κτήσεων του Χριστόδουλου στην Κω.

Η πληροφορία ότι η αρμόδια αρχή για τη συγκεκριμένη πράξη είναι ο κριτής και αναγραφεύς των Κυκλάδων είναι σημαντική για τη διοίκηση των νησιών. Αντίθετα, σε άλλα έγγραφα που αφορούν στην παράδοση ή αποσαφήνιση των κτήσεων του Χριστόδουλου στη Λέρο, την καταμέτρηση κάνει ο Πατρίκιος Ευστάθιος Χαρσιανίτης, στρατηγός και προνοητής Σάμου μέσω του νοταρίου Ιωάννου του Αντζά και του νοταρίου Ιωάννη Θεολογίτη[11]. Για την Κω αρμόδιος είναι ο αναγραφέας της Κω Χριστόφορος Κοψηνός.

8. Έγγραφο του αναγραφέως Κω Χριστόφορου Κοψηνού[12]
Μάιος 1089

Ο Χριστόφορος Κοψηνός, μάγιστρος, μέγας χαρτουλάριος και αναγραφεύς της νήσου Κω, εκτελώντας τη βασιλική πρόσταξιν της δωρεάς της Πάτμου στο Χριστόδουλο, απαλλάσσει από τη στρατεία τους κατοίκους της Πάτμου, τους οποίους και απαριθμεί ονομαστικώς. Στη θέση τους, ο αυτοκράτορας τον προστάζει *«στρατεύσης δὲ αὐτοὺς ἐν τοῖς κτήμασιν τοῖς ἐν τῇ Κῷ, τοῖς τῷ δημοσίῳ νῦν ἐξ ἀνταλλαγῆς τοῦ δηλωθέντος μοναχοῦ περιελθοῦσι»*.

9. Υποτύπωσις του μοναχού Χριστόδουλου[13]
Μάιος 1091

Ο όσιος καταγράφει κανόνες και διατάξεις κοινοβιακής διαβίωσης τις οποίες παραδίδει στους συντρόφους του μοναχούς να τις εφαρμόζουν μετά το θάνατό του. Θεωρεί επίσης σημαντικό να εξιστορήσει τις περιπέτειες που πέρασε μέχρι την ίδρυση της μονής. Τα τμήματα που παραθέτονται σχετίζονται με τις τουρκικές επιδρομές και την εγκατάσταση του όσιου στην Κω.

τί λέγω μάχαιραν καὶ ῥομφαίαν καὶ τόξον καὶ βέλη μεθύοντα καὶ πῦρ κεκαυμένον; τὴν περσικὴν δεξιὰν καὶ τὴν τῶν Τούρκων ὠμότητα, ἣ τὴν ἑῴαν πᾶσαν ἐξηφάνισε καὶ χαλεπῶς ἐδῄωσε. τὸ ἄνομον ἔθνος τὸ διολέσαν πόλεις καὶ χώρας, τοῦτο καὶ κατ' ἐκείνης τῆς χώρας τὸν ἴσον ὄλεθρον ἐπιφέρον τοῖς ἐνοικοῦσιν ἔπεισι... Τῷ τοι καὶ εἰς Στρόβηλον ἦλθον, πόλιν παραθαλασσίαν, τὴν τῶν βαρβάρων ὡσανεὶ ἐκκλίνων ἀπήνειαν, ἔχων ἐφεπομένους μοι καὶ ἐνίους τῶν ἀδελφῶν... ἐκεῖσε δ' οὖν ἐντυχὼν ἡμῖν, ἀνὴρ εὐλαβὴς καὶ κατὰ τὸ γένος περίβλεπτος· (ἰθαγενής τε γὰρ ἦν καὶ τῶν εὖ γεγονότων καὶ πάντοθεν ἀπεβλέπετο), θεοφιλὴς τὸν τρόπον, ἐπιεικὴς τὴν γνώμην, σεμνὸς τὸ εἶδος, τὸ ἦθος κόσμιος, μοναχὸς τὸ σχῆμα, τὴν κλῆσιν Ἀρσένιος, τὴν ἐπωνυμίαν Σκηνούριος, ὅλος ἐγεγόνει τῆς θεραπείας τῆς ἡμετέρας, ὃς ἥκιστα μὲν καὶ πρὶν ἡμῖν ἐτύγχανεν ἀγνοούμενος, τηνικαῦτα δ' ἐπὶ μᾶλλον τῷ σπαρτίῳ τῆς πρὸς ἡμᾶς ἀγάπης πνευματικῶς συνεδέδετο. καὶ πρῶτα μὲν τὸ κατὰ τὴν Στρόβηλον προσόν αὐτῷ μοναστήριον ἀνετίθη μοι. ὡς δ' οὐχ οἷός τε ἦν ἐκεῖσέ με κατασχεῖν, προσωχθικότα καθάπαξ τοῖς τῆς ἑῴας τόποις διὰ τὰς συνεχεῖς ἐκ τοῦ δέους τῶν βαρβάρων μεταναστεύσεις· (καὶ γὰρ ὅσον οὐδέπω κἀν τῇ Στροβήλῳ ἡ τῶν Περσῶν ἐπέλευσις προσδόκιμος ἐνομίζετο), ἀντιβολεῖ πρὸς τὴν νῆσον Κῷ διαπεραιωθῆναι καὶ τὰ ἐν ταύτῃ τούτῳ γονικόθεν περιελθόντα κτήματα διαθρῆσαι, καὶ ὅπῃ τούτων βουλοίμην μονήν τε ἀνεγεῖραι καὶ ταύτῃ πᾶσαν τὴν

ἐκείνου κτῆσιν ἀφιερῶσαι. πείθομαι τῷ ἀνδρὶ καὶ τῇ Κῷ ταχέως ἐπιφοιτῶ, περινοστῶ τὰς κτήσεις τοῦ Σκηνουρίου, ἐντυγχάνω λόφῳ μεγίστῳ καὶ ἀοικήτῳ, χαρίεντι δὲ ἄλλως τὰ πρὸς ἀέρα καὶ εὐύδρῳ καὶ εὐκραεῖ, (Πηλίον τοῖς νησιώταις τὸ ὄρος τοῦτο κατωνομάζετο), ὃ καὶ ὡς εἶδον κύκλῳ φάραγξί τισι καὶ αὐτομάτοις κοιλότησι καθ' αὑτὸ τῶν πέριξ διαστελλόμενον, καὶ οἱονεί τι φρούριον νομιζόμενον, ἥσθην τε αὐτίκα τῇ τοῦ τόπου θέσει καὶ σεμνεῖον ἐκεῖσε δείμασθαι προτεθύμημαι· ᾤμην γὰρ ἐν αὐτῷ τῷ ὄρει στῆναί μοι τὰ τῆς ἄλης καὶ ἀπολαῦσαι μὲν εἰς τέλος τῆς ἡσυχίας, εἶτα καὶ τὴν ἐμὴν πηλὸν τῷ Πηλίῳ τούτῳ ἐγκεκληρῶσθαι, ἀλλ' οὐχί καὶ θεός, ὡς ἔοικεν, ἐπεψηφίζετο τῇ βουλῇ. Κἀντεῦθεν ἐγὼ μέν, καίτοι πολλοὺς καὶ ἀνεκδιηγήτους ἀνατλὰς ἐν τῷ Πηλίῳ κόπους, ἐπ' ἐσχάτων ἥμαρτον τοῦ σκοποῦ. ἐδόκει δὲ ἄρα τῷ κρείττονι τὴν Πάτμον μετὰ πότμον ἕξειν με πρὸς ταφήν· ταῖς γὰρ τοῦ ῥηθέντος ἀδελφοῦ, κυροῦ Ἀρσενίου, πεισθεὶς ὑποθημοσύναις καὶ παρακλήσεσι (παραχωρήσω γὰρ τῷ λόγῳ μικρὸν ἐνδιατρίψαι τοῖς περὶ τὸ Πηλίον τῶν καθ' ἡμᾶς διηγήμασι), ταῖς οἰκοδομαῖς ἐνέβαλον ἐμαυτόν, συνάρασθαι μὲν κἀκείνου καὶ ὅλῃ χειρὶ συμπονῆσαι, τὸ πρῶτον ὑπισχνουμένου, μετ' οὐ πολὺ δ' ἐν αὐταῖς τοῦ ἔργου ταῖς εἰσβολαῖς δρασμὸν μεμελετηκότος καὶ νύκτωρ ἀναχωρήσαντος καὶ ἀμεταστρεπτὶ πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα καταπλεύσαντος. πλεῖστα τοιγαροῦν μογήσας ἐγὼ καὶ μυρίους ἱδρῶτας καὶ πόνους ὑπενεγκὼν ἐν οὕτω καιροῖς δυσκόλοις καὶ πάντῃ τῶν ἀναγκαίων σπανίζουσι, τῇ ἄνωθεν συνεργείᾳ ναὸν ἐκ βάθρων ἐδειμάμην καὶ εἰς τέλος ἀπήρτισα περικαλλῆ τε καὶ ὡραιότατον, ἐπ' ὀνόματι τοῦτον ἱδρύσας τῆς ἁγνῆς θεομήτορος. καὶ μέντοι καὶ θριγκίον καὶ κέλλας καὶ τἆλλα ἐποιησάμην, ὅσα τὸ αὐτοτελὲς καὶ ἀπηρτισμένον χαρακτηρίζουσι φροντιστήριον, οὗπερ ἀγάμενοι τὴν εὐπρέπειαν καὶ ἀρετῆς ἀτεχνῶς αὐτὸ λογισάμενοι ἐργαστήριον τῶν οἰκητόρων τῆς ῥηθείσης νήσου οἱ εὐσεβέστεροι καὶ φιλόχριστοι, προσενέξεις, ὡς ἰσχύος ἕκαστος εἶχε καὶ προαιρέσεως, ἐν αὐτῷ πεποιήκασιν, οὐκ ἐν κινητοῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐν ἀκινήτοις θεωρουμένας. ἐφ' οἷς δὴ πᾶσι, τοῖς τε δηλονότι τοῦ Σκηνουρίου κτησειδίοις καὶ τοῖς διενεγκοῦσιν ἡμῖν ἀπὸ προσενέξεων, καὶ χρυσόβουλλον λόγον ἐπορισάμην τοῦ τηνικαῦτα τῶν ῥωμαϊκῶν σκήπτρων ἐπειλημμένου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου, τὴν αὐτῶν ἡμῖν κατοχὴν ἑδράζοντα καὶ στηρίζοντα. Καὶ τάχα πρὸς βραχὺ ἐδόξαμεν ἠρεμεῖν. ἀλλ' ὅτι μεταξὺ τῶν οἰκουμένων ἦμεν διάγοντες, καὶ τοῖς ἡμῖν ἀνακειμένοις ἀγχιτερμονοῦσαι τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης νήσου κτήσεις ἐτύγχανον, πράγματα εἶχον οἱ σὺν ἐμοὶ ἀδελφοί, καὶ διαφοραὶ αὐτοῖς πρὸς τοὺς πλησιάζοντας ἀπετίκτοντο, κἀντεῦθεν ὄχλησις ἡμῖν ἐπεγίνετο, τῶν ἀστικῶν θορύβων οὐδὲν διαλάττουσα. ὑπέθραττεν οὖν με «δέος οὐκ ἀδεές», τοῦτο δὴ τὸ παροιμιῶδες, μήποτε ἆρα τῶν ἐμῶν ἀδελφῶν, ἐγκυλινδουμένων κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην καί, ἵν' οὕτως εἴπω, ἰλυσπομένων τῇ συρφετώδει τύρβῃ τῶν βρασμῶν τῶν βιωτικῶν καὶ κοσμικοῖς ἀνδράσι συμμιγνυμένων καὶ δόσεις πρὸς αὐτοὺς καὶ λήψεις ἐργαζομένων καὶ διαμάχας ὡς τὰ πολλὰ συμβαίη τινὰ τοῦ πονηροῦ τοῖς λόχοις περιπαρῆναι, καὶ ταῖς ἐκείνου (φεῦ) γενέσθαι πάγαις ἁλώσιμον, καί γε "ψυχὴν ὁ τάλας ζημιωθήσομαι, ἧς οὐδ' ὁ κόσμος ἅπας, κατὰ τὸ ἱερὸν καὶ θεῖον ἔπος, πέφυκεν ἰσοστάσιος". οὗτος ὁ φόβος, τοῦτο τὸ δέος αὐτῆς μου μέσης ἥπτετο τῆς καρδίας, καί μοι συνέτριβε τὰ ὀστᾶ, ἐξεμύζα δὲ καὶ τοὺς μυελούς, καὶ διέσπα τὰ νεῦρα, καὶ τὰς σάρκας διεμερίζετο, καὶ συνεχῶς ἐπῇδον κατ' ἐμαυτοῦ· "μεταναστεύου, τάλαν, ὡς στρουθίον" ἐπὶ τὰς ἀοικήτους πάντῃ καὶ πανερήμους... καὶ τέλος, ἵνα μὴ μακρὸν τὸν περὶ τούτων ἀποτείνω λόγον, ὑπεξέστην μὲν ἐγὼ τῷ μέρει τοῦ δημοσίου πάντων τῶν ἀπό τε τοῦ Σκηνουρίου, ἀπό τε ἄλλων προσώπων προσκτηθέντων μοι ἔν τε τῇ Κῷ καὶ ἐν τῇ Στροβήλῳ, μόνα ὑποκρατήσας τὰ ἐν τῇ νήσῳ Λέρνῳ δύο προάστεια ἐκ τοῦ πολλάκις ἤδη μνημονευθέντος Σκηνουρίου καὶ τοῦ Καβαλλουρίου κατὰ λόγον δεσποτείας

περιελθόντα μοι· ἐδωρήθη δέ μοι διὰ χρυσοβούλλου βασιλικοῦ τὸ τε νησίον ἡ Πάτμος ἐξ ὁλοκλήρου...

10. Διαθήκη του όσιου Χριστόδουλου[14]
10 Μαρτίου 1093

Ο όσιος απαριθμεί τα υπάρχοντά του και καθορίζει τη σειρά διαδοχής στο μοναστήρι της Πάτμου μετά το θάνατό του. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στο γεγονός ότι ως πρώτο κληρονόμο του ονομάζει *«τὸν μοναχὸν Ἀρσένιον τὸν Σκηνούριον, τὸν ὄντα εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα»*. Η διαθήκη γράφεται στην Εύβοια, όπου ο όσιος έχει καταφύγει για να σωθεί από τις επιδρομές των Τούρκων.

11. Κωδίκελλος όσιου Χριστόδουλου[15]
15 Μαρτίου 1093

Ο κωδίκελλος αποτελεί ένα συμπλήρωμα της διαθήκης του όσιου, που ο ίδιος συνέταξε λίγες ημέρες μετά. Σε αυτόν καταλείπει διάφορες επιθυμίες του, αλλά και παρακαλεί τον αυτοκράτορα να του επιστρέψει τις κτήσεις της Κω. Εύστοχα η Ε. Βρανούση θεωρεί πως αυτός είναι ίσως και ο λόγος σύνταξης του κωδίκελλου[16]. Το απόσπασμα είναι αποκαλυπτικό: ο Χριστόδουλος υπογραμμίζει τους δεσμούς του με τα μοναστικά ιδρύματα της Κω και τους μόχθους που κατέβαλε για την ίδρυσή τους. Η απάντηση του Αλεξίου δεν παραδίδεται, σχεδόν όμως με βεβαιότητα πρέπει να υποτεθεί πως ήταν αρνητική, αφού δε σώζεται καμία μαρτυρία σχετική με κτήσεις στην Κω. Μόνο ενάμιση αιώνα αργότερα η μονή Πάτμου θα αποκτήσει μετόχια στην Κω.

ἐπελαθόμην δὲ ἐν τῇ μυστικῇ μου γεγονυίᾳ πρότερον διαθήκῃ τοῦ ἀνατάξαι καὶ τοῦτο· ἐπεὶ γὰρ ὁ ἀοίδιμος καὶ ἀείμνηστος βασιλεύς, κῦρις Νικηφόρος ὁ Βοτανειάτης, ἐδωρήσατό μοι διὰ τιμίου χρυσοβούλλου αὐτοῦ τὸ [τόπιον] ἐν τῇ Κῷ, τὸ Πηλὶ λεγόμενον, καὶ τὰ Καστριανοῦ σὺν καὶ τῷ προαστείῳ τοῦ Περιπάτου, ἔνθα ἐν αὐτῷ ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος ναὸς ἔκπαλαι ὑπάρχει, καστέλλιον ἱδρυσάμενος καὶ μονὴν ἀποκαταστήσας ἀνδρῶν εὐλαβῶν καὶ προσκυρώσας ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ τὰ περιελθόντα μοι προάστεια δύο βεστάρχου τοῦ Καβαλλουρίου, τὸ Ἀναβασίδιον καὶ τοὺς Καρδιασμένους, καὶ ἕτερα προάστεια τὰ περιελθόντα μοι παρὰ τῶν φιλοχρίστων εἰς τὴν τοιαύτην μονήν, ἀπό τε δωρεῶν καὶ ἀγορασιῶν, τὰ πλησίον τῆς τοιαύτης μονῆς ὑπάρχοντα. ἀντ' αὐτῆς δὲ τῆς ἐν τῇ Κῷ μονῆς δεδωκώς μοι ὁ κραταιὸς καὶ ἅγιος ἡμῶν βασιλεὺς, κῦρις Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός, τὴν νῆσον Πάτμον, καὶ ἀναλαβόμενος τὴν ῥηθεῖσαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐν τῇ Κῷ μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ προαστείων, προσδοκοῦντος ἰσχῦσαι τοῦ ἀποκαταστῆσαι μονὴν ἐν τῷ δηλωθέντι νησίῳ τῆς Πάτμου· διὰ δὲ τὸ εἶναι τὸ τοιοῦτον νησίον, ἡ Πάτμος, ἄοικον, κουρσευόμενον παρά τε τῶν Ἀγαρηνῶν, τῶν κουρσαρίων καὶ τῶν Τούρκων καὶ παρὰ πάντων αἰχμαλωτίζεσθαι, δεδιότες οἱ μοναχοί, οὓς εἶχον, ἀπέφυγον ἀπ' ἐμοῦ, μὴ πεισθέντες κατοικῆσαι ἐν τῇ Πάτμῳ, καταλιπόντες με μόνον, καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὸ εὔσπλαγχον καὶ γαλήνιον κράτος καταφεύγω τῆς θεοπροβλήτου καὶ ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ, ἵνα ὡς ἐκ θεοῦ ὁδηγουμένη ἡ ἁγία βασιλεία αὐτοῦ δωρήσηταί μοι καὶ αὐτὸς τὴν ῥηθεῖσαν μου μονήν, τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον τὴν ἐν τῇ Κῷ, τῶν Καστριανῶν καὶ Πηλὶ λεγομένην, μετὰ καὶ τῶν εἰρημένων προαστείων αὐτῆς... ὃ ἔχω ἀπὸ δωρεᾶς τοῦ Λιμνίτου, τὸ Χαρδάμιον, καὶ τὰ λοιπὰ τὰ πλησίον αὐτῆς, σὺν τῷ χωραφίῳ τῶν Κομματίων, καὶ ὃ ἔχω ἐξ

ἀγορασίας τοῦ Βεργώτου, καὶ τὸ τοῦ Περιπάτου, γενομένων συμπεπαθημένων καὶ λογισίμων τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ τοῦ προμνημονευθέντος βασιλέως, κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου, λογίσιμα και συμπεπαθημένα εἶχον· ὡς ἂν οἱ μοναχοί, ἐν ταύτῃ τῇ ἁγίᾳ μονῇ, τῇ ἐν τῇ Κῷ, τὴν ἀνάπαυσιν καὶ ἀφόβως διάγοντες ἔχωσι, τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ τυγχάνοντες καὶ πάντων τῶν συγγενῶν αὐτοῦ καὶ τῆς ἁγίας ἡμῶν δεσποίνης μέχρι τῆς τοῦ κόσμου περατώσεως· ὥσπερ δὴ καὶ ἐγὼ ὁ ταπεινὸς μοναχὸς καὶ ἁμαρτωλός, ὁ ἀνάξιος δοῦλος αὐτοῦ, εὐχέτης ἐτύγχανον τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ, εἰς ἣν καὶ ἐγὼ πολλοὺς κόπους καὶ πόνους οὐκ ὀλίγους καταβαλόμενος ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ, ἐπί τε τῆς οἰκοδομῆς τοῦ καστελλίου, τῆς μετακομίσεως τῆς ἔνδοθεν οὔσης ἐν αὐτῷ πέτρας, καὶ ἐξόδους οὐκ ὀλίγας κατακενώσαντος. καὶ ἐν μὲν τῇ Κῷ τὸ Λαχανίτζιν ἔχοντες οἱ μοναχοί, ἀπὸ δὲ τῆς Πάτμου, ὡς ὀφείλοντα εἶναι ζευγολάτιον τὸ κατάσπορον ἐπιφερόμενοι, τὴν ζωὴν πορίζονται οἵ τε οἱ ἐν τῇ Κῷ μοναχοί, καὶ οἵτινες ἀπ' αὐτῶν μοναχοὶ προσκαθίσωσιν ἐν τῷ ἡσυχαστηρίῳ τῆς Πέτρας, τῆς οὔσης πρὸς τὴν Πάτμον καὶ ἔχοντες, ὡς προέφημεν, τὴν διοίκησιν ἀπό τε τῆς Κῷ καὶ τῆς Πάτμου, ψάλλοντες καὶ ὑπερευχόμενοι τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ, ἵνα καὶ ἀπὸ τοῦ θεοῦ τὸν μισθὸν ἑκατονταπλασίονα λήψωνται καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον.

12. Πατριαρχικό γράμμα του Αρσένιου Αυτωρειανού[17]
Μάιος 1258

Σύμφωνα με αυτό το γράμμα, ο Πατριάρχης παραχωρεί στη μονή Πάτμου, την οποία αντιπροσωπεύει ο ηγούμενος Γερμανός, την πατριαρχική μονή των Σπονδών στη νήσο Κω[18]. Αναφέρονται οι υποχρεώσεις του ηγουμένου να φροντίζει για την καλή κατάσταση και τη στελέχωση της μονής με μοναχούς της Πάτμου. Επίσης, τονίζεται η ανεξαρτησία της μονής Σπονδών έναντι των εκκλησιαστικών και πολιτικών αρχών της Κω. Τα σχετικά με την κατάσταση της μονής πριν την παραχώρηση αυτή είναι σχεδόν ευτράπελα.

ἡ κατὰ τὴν νῆσον Κῶ διακειμένη σεβασμία πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Σπονδῶν ἦν ὅτε πολλαῖς ἐπήνθει ταῖς χάρισι, ταῖς τε κατὰ τὸν ἔξω καὶ αἰσθητὸν αὐτῆς κόσμον, καὶ ὅσος ἐν κτίσμασι καὶ οἰκοδομαῖς, καὶ ταῖς κατὰ τὸν ἔνδον καὶ ὑπὲρ αἴσθησιν, καὶ ὅσος ἐν ἀρετῇ τῶν ἐνασκουμένων αὐτῇ ποτε μοναχῶν...

αἰτεῖται δέ (ο Γερμανός) τὴν μονὴν ἐπὶ τῇ βελτιώσει δοῦναι ταύτην καὶ προκοπῇ, τοῦτο μὲν τῆς τῶν οἰκοδομῶν περιποιήσεως ἀντιποιήσασθαι, τοῦτο δὲ τῆς τοῦ ναοῦ εὐπρεπείας ὁλοσχερῶς φροντίσαι ἐπαγγειλάμενος, μοναχούς τε ταύτῃ ἐγκατατάξαι καὶ πᾶν, εἴ τι περὶ αὐτὴν εἰς ἀληθῆ δύναται καταστῆσαι μονήν, παντοίως πραγματεύσασθαι ὑπισχνούμενος... ἡ γοῦν μετριότης ἡμῶν καλῶς ἐγνωκυῖα τουτονὶ βουλευόμενον, ἄλλως τε δὲ καὶ εἰδυῖα, ὡς πολλάκις μὲν ἀπόπειρα γέγονε συστῆναι τὴν τοιαύτην μονὴν ἰδίᾳ καὶ καθ' ἑαυτὴν εἰς τὴν οἰκείαν συντηρουμένην αὐτοδεσπότητα, ἡ δὲ τῶν ἐκεῖσε τιθεμένων εἰς τὸ δῆθεν ἡγουμενεύειν μοναχῶν ἀβελτηρία καὶ τὸ ἀμελὲς γενέσθαι τοῦτο οὐ συνεχώρησαν, ὅτε μὴ καὶ μᾶλλον τῇ ἀπωλείᾳ συνήργησαν, παρόσον ὁ μὲν σήμερον, αὔριον ἄλλος, νῦν οὗτος, ἔπειτ' ἐκεῖνος τὴν ἡγουμενείαν ταύτης διαδεχόμενοι ἐκ τοῦ κατὰ μικρὸν τὰ τῆς μονῆς ἐλυμαίνοντο, ὡς ἐντεῦθεν κινδυνεύειν αὐτὴν μή τοι γε τὸ εἶναι μονήν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἁπλῶς ὀνομάζεσθαι ἀπολέσαι...

οὐδὲ ὁ κατὰ καιροὺς ἐπίσκοπος τῆς νήσου Κῶ ἕξει τινὰ παρείσδυσιν ἐν τῇ τοιαύτῃ πατριαρχικῇ μονῇ, οὐδὲ ὁ μητροπολίτης ['Ρόδου ὁ διενεργῶν] τὰ κατὰ τὰς ὑπ' αὐτὸν νήσους πατριαρχικά δίκαια, οὐδ' ὁ παρ' αὐτοῦ ἀποστελλόμενος ἔξαρχος ἢ ἕτερός τις εἰσελεύσεται ἐν

αὐτῇ...· οὕτω γὰρ καὶ εἰς μετόχιον αἰωνιζόντως ταύτην καθέξουσιν, ὀφείλουσι δὲ καὶ οἱ τῆς νήσου τῆς Κῶ ἔποικοι ἅπαντες καὶ ὁ νῦν τὰ δημόσια ἐν ταύτῃ διενεργῶν καὶ οἱ μετ' αὐτὸν ἐνεργήσοντες τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος ὑπομνήματος τῆς ἡμῶν μετριότητος μηδένα ποτὲ διασεισμὸν ἢ τὴν οἱανδήτινα ὄχλησιν... εἰ μὴ βούλονται τὸν ὑπὸ τῆς ἡμῶν μετριότητος ἀφορισμὸν ἑαυτοῖς ἐπισπάσασθαι...

13. Ορισμός Ιωάννου Δ' Δούκα Λασκάρεως[19]
Οκτώβριος 1258

Ο αυτοκράτορας επικυρώνει τις κτήσεις της μονής Πάτμου. Ως κτήσεις στην Κω αναφέρονται *«τὰ τοῦ Περιπάτου καὶ Ἀντιμαχείας, ὡσαύτως τὲ κατέχειν καὶ τοὺς προσόντας ταύτη παροίκους καὶ ξένους καὶ ἀνεπιγνώστους τῷ δημοσίῳ ἔξω παντὸς βάρους...»*. Η μονή Σπονδών δεν αναφέρεται, ίσως διότι δεν είχαν ακόμη περατωθεί οι σχετικές διαδικασίες παράδοσης. Είναι επίσης δυνατόν ο Περίπατος και η Αντιμάχεια να είχαν παραχωρηθεί στη μονή Πάτμου ήδη επί Ιωάννη Βατάτζη[20]. Αναφέρονται πάντως στο χρυσόβουλο του Μαΐου 1259 ως κτήματα της μονής Σπονδών.

14. Χρυσόβουλος λόγος Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου[21]
Μάιος 1259

Ο αυτοκράτορας επικυρώνει τις κτήσεις της μονής, στις οποίες συμπεριλαμβάνεται το μετόχι της Θεοτόκου των Σπονδών με τις κτήσεις του στην Κω.

μετόχιον ἐν τῇ νήσῳ Κῶ ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος, ἡ ἐκ τῆς τοῦ τόπου κλήσεως ἐπὸνομαζομένη τῶν Σπονδῶν, μετὰ πάντων τῶν ἀρχαίων τὲ καὶ νέων δικαίων αὐτοῦ, ἤγουν χωραφίων τῶν ἐν τοῖς Περιπάτου, τοῖς Πετρορείοις καὶ τῆς Ἀντιμαχίας, τοῦ μύλωνος τοῦ περιελθόντος τῇ μονῇ ἐκ προσενέξεως τοῦ Διογένους, τοῦ διακειμένου ἐν τοῖς τοῦ Εὐδρομαρίου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ προσκαθημένων ξένων καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστων καὶ τῶν λοιπῶν αὐτῆς δικαίων κατὰ τὴν γεγονυῖαν πατριαρχικὴν παράδοσιν καὶ ἀποκατάστασιν.

Στο έγγραφο παρέχεται η πληροφορία ότι η μονή των Σπονδών είχε παραδοθεί πριν λίγο καιρό με πατριαρχικό υπόμνημα στη μονή Πάτμου. Μερικά από τα κτήματα που αναφέρονται ανήκαν και παλιότερα στη μονή Πάτμου, ως κτήσεις του Χριστόδουλου. Το γεγονός ότι η μονή Σπονδών αναφέρεται ως το μόνο μετόχιο της Πάτμου στην Κω είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη μετέπειτα ιστορία των σχέσεων του νησιού με τη μονή[22]. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στον ορισμό του Ιωάννου Δ' Λασκάρεως (έγγραφο 13) τα κτήματα του Περιπάτου και της Αντιμάχειας αναφέρονται ως κτήσεις της μονής Πάτμου, ενώ στο χρυσόβουλο του Μιχαήλ ανήκουν στο μετόχι της μονής Σπονδών.

15. Ορισμός Θεοδώρας, συζύγου Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου[23]
μετά το 1259-πριν το 1263

Η αυτοκράτειρα, ανανεώνοντας παλαιγενή δίκαια της μονής Πάτμου, επικυρώνει την κατοχή του προαστείου Αναβασίδιον στην Κω, το οποίο είχε πρόσφατα καταμετρηθεί και παραδοθεί στη μονή από τον Ιωάννη Μαγκαφά.

Ἦσαν μὲν καὶ εἰσὶ τῇ κατὰ τὴν Πάτμον σεβασμία μονῇ τῆς βασιλείας μου τοῦ ἠγαπημένου

Θεολόγου παλαιγενῆ δικαιώματα καὶ χρυσόβουλλα τῶν ἀοιδίμων βασιλέων, ἀλλὰ (δὴ) καὶ χρυσόβουλλον τοῦ αὐθέντου μου τοῦ βασιλέως, τοῦ περιποθήτου μου αὐτοκράτορος, διοριζόμενα κατέχεσθαι παρὰ τῆς τοιαύτης μονῆς καὶ τὸ προάστειον τὸ ἐν τῇ νήσῳ τῆς βασιλείας μου τῇ Κῷ, τὸ Ἀναβασείδιον ὀνομαζόμενον, μετὰ πάντων τῶν δικαίων αὐτοῦ, ἤγουν μετρίων ἐλαϊκῶν δένδρων καὶ ἑτέρων τινῶν· ἐπεὶ δὲ ἀνεθεωρήθη τὸ τοιοῦτον προάστειον καὶ παρὰ τοῦ οἰκείου τῆς βασιλείας μου Ἰωάννου τοῦ Μακαφᾶ, τοῦ τὴν ἀναθεώρησιν ποιησαμένου ἐν τῇ νήσῳ τῆς βασιλείας μου τῇ Κῷ ὁρισμῷ τῆς βασιλείας μου, καὶ παρεδόθη καὶ αὖθις παρ' αὐτοῦ τὸ τοιοῦτον προάστειον πρὸς τὴν ῥηθεῖσαν σεβασμίαν μονήν...

Οι μοναχοί της Πάτμου πέτυχαν να τους παραχωρήσει η αυτοκράτειρα το Αναβασίδιο προβάλλοντας τα «παλαιγενή δικαιώματα και χρυσόβουλλα». Πρόκειται για τον ισχυρισμό τους ότι ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός είχε παραχωρήσει το Αναβασίδιο στη μονή, όπως φαίνεται και από άλλο σχετικό έγγραφο[24]. Τούτο βέβαια δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, διότι ο Χριστόδουλος είχε ανταλλάξει όλες τις κτήσεις του στην Κω με την Πάτμο. Με αυτόν τον τρόπο όμως οι μοναχοί της Πάτμου κατάφεραν να οικειοποιηθούν μετόχια σε διάφορα μέρη. Το χρυσόβουλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου που αναφέρεται δεν έχει διασωθεί. Η χρονολόγηση του ορισμού που πρότειναν οι ερευνητές προκύπτει από το γεγονός ότι το Αναβασίδιο δεν αναφέρεται στα πριν του 1259 έγγραφα, ενώ εμφανίζεται ως κτήση σε αυτά του 1263. Σημαντική επίσης είναι η πληροφορία που εξάγεται από το έγγραφο ότι η Κως ανήκει αυτή την εποχή στο προσωπικό ταμείο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας και επομένως έτσι εξηγείται το γεγονός ότι στο όνομά της εκδίδεται ο ορισμός για τη διευθέτηση του όλου ζητήματος.

16. Ορισμός Θεοδώρας, συζύγου Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου[25]
πριν το Μάιο 1263

Η αυτοκράτειρα επικυρώνει εκ νέου την κατοχή του Αναβασιδίου από τη μονή Πάτμου, το οποίο παραδόθηκε στους μοναχούς μετά από δεύτερη απογραφική καταμέτρηση. Προφανώς μετά την πρώτη καταμέτρηση, οπότε εκδόθηκε ο προηγούμενος ορισμός, προέκυψαν προβλήματα και ο Μαγκαφάς διενέργησε νέα απογραφική παράδοση, μετά την οποία εκδόθηκε ο παρών ορισμός[26]. Το κείμενο, που διαβάστηκε χάρη σε υπεριώδεις ακτίνες, αποτελεί ουσιαστικά επανάληψη του προηγούμενου.

17. Πατριαρχικό πιττάκιο Αρσένιου Αυτωρειανού[27]
μετά το Μάιο 1259 (ίσως μέχρι το 1261)

Το πιττάκιο αυτό επικυρώνει την παραχώρηση της μονής του Σωτήρος Χριστού στη μονή Πάτμου. Με τη χρονολογία που προτείνει η Μ. Νυσταζοπούλου δε συμφωνεί η Ε. Βρανούση. Η τελευταία προτείνει ως πιθανή χρονολόγηση το διάστημα λίγο μετά το Μάιο του 1258 (λίγο πριν το Μάιο 1258 έγινε κατά την ερευνήτρια η επιδρομή των Ιταλών που μνημονεύεται) και πριν το 1259, όταν ο Αρσένιος εκδιώχτηκε από τον πατριαρχικό θρόνο[28]. Η Μ. Νυσταζοπούλου βασίστηκε στο γεγονός ότι στο χρυσόβουλο του Μαΐου 1259, όπου επικυρώνονταν όλες τις κτήσεις της μονής Πάτμου, δε γίνεται καμία μνεία της μονής του Σωτήρος[29]. Η παραχώρηση έγινε με χαμένο σήμερα έγγραφο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, το οποίο όμως αναφέρεται ρητά τόσο στο παρόν όσο και

στο γράμμα του Λέοντος Εσκαμματισμένου. Η παράδοση έγινε από τον Ιωάννη Μαγκαφά. Το πιττάκιο απευθύνεται στον επίσκοπο Κω, ο οποίος δεν αφήνει τον ηγούμενο Πάτμου να λάβει στην κατοχή του το εν λόγω μοναστήρι, με την πρόφαση ότι, ενώ η μονή Πάτμου είναι πατριαρχική μονή, η μονή Σωτήρος είναι επισκοπική. Στο γράμμα δεν έχει σωθεί το όνομα του Πατριάρχη. Με βεβαιότητα όμως πρόκειται για τον Αρσένιο Αυτωρειανό, διότι αυτό προκύπτει από πληροφορία του χρυσόβουλου του Ανδρόνικου Β′ Παλαιολόγου του έτους 1292[30]. Σημαντική είναι η πληροφορία ότι η μονή Σωτήρος είχε καταστραφεί από επιδρομές τόσο από τη θάλασσα όσο και από την ξηρά.

...οὐκ ἐᾶται (ἡ μονή Πάτμου) παρὰ σοῦ κατέχειν εἰς μετόχιον τὴν ἐπὶ σταυροπηγίῳ τῆς σῆς ἐπισκοπῆς ἀνεγερθεῖσαν μονήν, ἐπ᾽ ὀνόματι δὲ τοῦ Σωτῆρος τιμωμένην Χριστοῦ, τὴν καὶ πρὸ ὀλίγου παραδοθεῖσαν αὐτῷ παρὰ τοῦ οἰκείου τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης, τοῦ Μαγκαφᾶ... ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ καθηγούμενος τῆς σεβασμίας πατριαρχικῆς μονῆς διὰ τὴν ἐπισυμβᾶσαν τῇ μονῇ συμφορὰν ἀπό τε τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν, ἀπό τε τῶν κατὰ γῆν ἠθέλησεν ἐπαρεῖν εἰς οἰκείαν ἀνάπαυσιν καὶ φυλακὴν τῶν προσκαθημένων ἐν ταύτῃ μοναχῶν τὴν ὑπὸ σὲ εὑρισκομένην ἐξειλημμένην μονὴν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ ἀνοικοδομῆσαι καὶ εἰς μοναστήριον ἀνεγεῖραι διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν εἰς τόπον ὀχυρόν τε καὶ ἐπιτήδειον, ἡ μετριότης ἡμῶν καὶ τῆς τῶν μοναχῶν σωρηρίας κηδομένη... διορίζεται ἔχειν μὲν τὴν πατριαρχικὴν τῆς Πάτμου μονὴν εἰς μετόχιον τὴν ἐπὶ σταυροπηγίῳ τῆς σῆς ἐπισκοπῆς ἀνεγερθεῖσαν [μονὴν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ] μετὰ πάντων τῶν προσόντων αὐτῇ κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων πραγμάτων..., ἀλλὰ δὴ καὶ ἅπαντα τὰ ἀκίνητα, ἤγουν ἀμπελῶνας, ἐλαιῶνας, γῆν χερσαίαν καὶ πάντα τὰ ἐν τῇ μονῇ τῇ σήμερον εὑρισκόμενα...

18. Πλαστό σιγιλλιώδες γράμμα Ιωσήφ Πανγκάλου[31]
Σεπτέμβριος 1261

Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, η μονή Πάτμου είχε δεχτεί ως δωρεά τη μονή Σπονδών στην Κω (έγγραφο Μαΐου 1258), μετά την καταστροφή της τελευταίας κατά τη διάρκεια πειρατικής επιδρομής. Αλλά επειδή η μονή Σπονδών δεν κατείχε αρκετά ελαιόδεντρα για την επιβίωση των μοναχών, οι μοναχοί υπέβαλαν σχετική παράκληση στο διερχόμενο στρατιωτικό, πανευγενέστατο Μιχαήλ Φωκά (*«ἐνταῦθα τυχὼν παραγενόμενος τὴν ἐξέτασιν τοῦ σιτηρεσίου εἰς τὸν ἅγιον Κοσμᾶν πρὸς τὸ βασιλικὸν στράτευμα ποιήσασθαι»*). Αυτός διέταξε τον Ιωσήφ Πάνγκαλο να διενεργήσει αναθεώρηση και εξίσωση της Κω. Ο τελευταίος αφιέρωσε στη μονή Σπονδών το προάστειο Κάτω Πυργήν, που άλλοτε ανήκε στην επίσκεψιν του Μαρουλλή και τώρα ήταν ελεύθερο. Επίσης, δώρισε στο μοναστήρι και δύο μισθίους, που κατέβαλαν τέλη στη μονή και πρόσφεραν τις συνηθισμένες αγγαρείες. Σημαντική είναι η πληροφορία για την επιδρομή Ιταλών, που αναφέρεται στο έγγραφο (*«ὅθεν ἀρτίως αὖθις ὑπὸ τῶν ἀθέων Ἰταλῶν καὶ ἀνόσίων πειρατῶν λίαν βιαζομένων τῶν κατὰ τὴν Πάτμῳ εὐαγεστάτη μονῆ μοναχῶν εἰς τὴν τῶν ἀναγκαίων χορήγησιν»*) και που κατά την Ε. Βρανούση πρέπει να χρονολογηθεί λίγο πριν το Μάιο 1258[32].

19. Σιγιλλιώδες γράμμα Λέοντος Εσκαμματισμένου[33]
Μάιος 1263

Πρόκειται για σιγιλλιώδες αποκαταστατικόν γράμμα του αναγραφέα της νήσου

Ρόδου και των λοιπών Κυκλάδων, στο οποίο καταγράφονται λεπτομερώς οι κτήσεις της μονής Πάτμου τόσο στη Λέρο όσο και στην Κω.

Εἰς τὴν νῆσον τὴν Κῶ μετόχιον ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος ἡ ἐγχωρίως ἐπονομαζομένη τῶν Σπονδῶν μετὰ πασῶν τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ, ὧν ἐκράτει τε καὶ ἔκπαλαι μέχρι τοῦ νῦν καὶ ἐνέμετο κατὰ τὰς περιλήψεις καὶ πάσας τὰς διαστείξις τῶν προσόντων καὶ ἐπὶ τοῦτο τὸ μέρει τῆς μονῆς παλαιγενῶν δικαιωμάτων. Ἕτερον μετόχιον τὸ προσκυρωθὲν τῇ τοιαύτῃ σεβασμία μονῇ παρὰ τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρᾶς καὶ δεσποίνης, τὸ ἐπονομαζόμενον ὁ Σωτήρ, καὶ αὐτὸ μετὰ πάντων τῶν ἀνηκόντων αὐτῷ δικαίων καὶ προνομίων, καθὼς διαλαμβάνεται καὶ ἐν τῷ ἐκδοτηρίῳ σιγγιλλίῳ τοῦ τε διενεργοῦντος τὴν νῆσον Κῶ δικαίῳ τοῦ θεοφρουρήτου βεστιαρίου τοῦ κράτους τῆς ἁγίας αὐτῆς βασιλείας, τοῦ τε Λωετροῦ τῶν ἐλαϊκῶν δένδρων, τῶν χωραφίων τοῦ Ἀναβασίδου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἐλαϊκῶν δένδρων καὶ λοιπῶν διαφόρων δένδρων, καὶ τοῦ τοπίου τοῦ χωραφιαίου τοῦ ἐπονομαζομένου τῆς Παφλαγόνος καὶ τῶν ἐν αὐτῷ εὑρισκομένων δένδρων, ἃ δὴ καὶ ἀπὸ τοῦ μακαρίτου ἐκείνου κτήτορος εὑρίσκονται διαφέροντα τῇ μονῇ μετὰ τῶν ἐν τοῖς τοιούτοις κτήμασι προσκαθημένων μονικῶν μισθίων τῆς μονῆς τῶν ἀφορισθέντων παντὸς δημοσιακοῦ καταστίχων. Τὰ τοιαῦτα τοίνυν κτήματα καὶ τοὺς εἰρημένους ἅπαντας ὀφείλει κατέχειν ἡ σεβασμία ἁγία μονῇ ἀνενοχλήτως πάντη καὶ ἀταράχως...

Η μονή της Θεοτόκου των Σπονδών, όπως γνωρίζουμε, δόθηκε στη μονή Πάτμου από τον πατριάρχη (Αρσένιο Αυτωρειανό), ο οποίος εξέδωσε και το αντίστοιχο πατριαρχικό υπόμνημα. Η μονή του Σωτήρος Χριστού δίνεται στη μονή Πάτμου από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, όπως φαίνεται από το ίδιο το έγγραφο. Επικυρώνεται δε με έγγραφο του πατριάρχη Αρσενίου Αυτωρειανού, όπως αναφέρει μεταγενέστερο χρυσόβουλο του Νοεμβρίου 1292. Ο «διενεργῶν τὴν νῆσον Κῶ» που αναφέρεται εδώ είναι ο Ιωάννης Μαγκαφάς, που είχε εκτελέσει την αναθεώρηση της Κω και είχε παραδώσει τη μονή Σωτήρος στη μονή Πάτμου. Η μνεία «τοῦ μακαρίτου ἐκείνου κτήτορος» αναφέρεται στον ιερομόναχο Νεόφυτο Αμπελά, κτήτορα της μονής του Σωτήρος.

20. Σιγιλλιώδες γράμμα Λέοντος Εσκαμματισμένου[34]
Ιούλιος 1263

Ένα από τα σημαντικότερα έγγραφα του πατμιακού αρχείου, σε ό,τι τουλάχιστον αφορά την Κω, είναι το δεύτερο σιγιλλιώδες αποκαταστατικό γράμμα του απογραφέως Λέοντος Εσκαμματισμένου. Ο συγγραφέας του, για να αποτρέψει τυχόν παρανοήσεις και διαμάχες, περιγράφει λεπτομερώς τις κτήσεις της μονής Πάτμου στην Κω. Οι πληροφορίες που μας δίνει είναι ακριβείς, συγκεκριμένες και εύγλωττες.

Τὴν ἀπογραφὴν καὶ ἀποκατάστασιν ποιουμένων ἡμῶν τῆς νήσου 'Ρόδου καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων, ἐγεγόνει μὲν παρ' ἡμῶν καὶ τῷ μέρει τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐγγελιστοῦ ἠγαπημένου τοῦ Θεολόγου τῆς ἐν τῇ Πάτμῳ ἀποκατάστατικὸν γράμμα, ἐφ' οἷς εὑρέθη ἡ τοιαύτη ἁγία μονὴ προκατέχουσά τε καὶ νεμομένη κτήμασί τε καὶ μετοχίοις ἔν τε τῇ Λεροκαλύμνῳ, τῇ Φαρμάκῳ, τῶν Λειψῶν, τῆς Κῶ καὶ τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς Κυκλάσι τῶν νήσων. Ἐπεὶ δὲ ἐν τῷ ποιεῖσθαι ἡμᾶς καὶ τὴν τῆς Κῶ τελείαν ἀποκατάστασιν δέον ἔδοξε καὶ ἴδιον ἀποκαταστατικὸν γράμμα γενέσθαι τῷ μέρει τῆς τοιαύτης μονῆς ἐπὶ τοῖς οἷς εὑρέθη κατέχουσα καὶ νεμομένη ἐντὸς τῆς τοιαύτης νήσου Κῶ μετοχίοις

καὶ κτήμασι διά τε παλαιγενῶν χρυσοβούλλων καὶ ὁρισμῶν τῶν ἀοιδίμων βασιλέων ἀλλὰ δὴ καὶ προσκυνητοῦ χρυσοβούλλου καὶ σεπτῶν προσταγμάτων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, ἕνεκα τοῦ μὴ ἀπὸ τῶν γειτονούντων τοῖς τοιούτοις κτήμασιν ἐνοχλεῖσθαι τὸ τῆς μονῆς μέρος, τὸ παρὸν καὶ αὖθις ἀποκαταστατικὸν γράμμα τῷ μέρει τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου πεποιήκαμεν, ἔκδηλα θέμενοι κατὰ μέρος ἐν αὐτῷ τὰ παρὰ ταύτης κατεχόμενα ἐντὸς τῆς δηλωθείσης νήσου Κῶ κτήματα, τά τε διὰ παλαιγενῶν προστάξεων πρὸσἀρμόσαντα ταύτη καὶ τὰ διὰ προσκυνητῶν χρυσοβούλλων τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως καὶ σεπτῶν προσταγμάτων τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας αὐτοῦ βασιλείας καὶ αὐτῆς δὴ τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρᾶς καὶ δεσποίνης ἐπιβραβευθέντα καὶ προσκυρωθέντα τῷ μέρει ταύτης· ἃ δὴ καὶ ἔχουσιν οὕτως: Μετόχιον ἡ ὑπεράγία Θεοτόκος, ἡ ἐπονομαζομένη τῶν Σπονδῶν, μετὰ πασῶν τῶν δικαίων καὶ προνομιῶν αὐτοῦ, ἤγουν γῆς ἀπὸ τῶν ἐγχωρίως λεγομένων στρατιῶν στράται δύο ἥμισυ, ἤτοι γῆ μοδίων χιλίων διακοσίων, ἧς καὶ τὸ τέλος προἀπεσπάσθη μὲν καὶ ἀπεχαρίσθη τῷ μέρει τῆς μονῆς παρὰ τοῦ μακαρίτου καὶ ἀοιδίμου ἐκείνου ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα, ἀλλὰ δὴ καὶ διὰ προσκυνητοῦ χρυσοβούλλου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως καὶ σεπτῶν προσκυνητῶν ὁρισμῶν τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας αὐτοῦ βασιλείας καὶ τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρᾶς καὶ δεσποίνης· χωράφιον το ποτὲ ἐπὸνομαζόμενον τοῦ Μανδρικοῦ, ἐν ᾧ καὶ δένδρα σύκινα, ὡσεὶ μοδίων δύο, ἔνθα ποτὲ προσεκάθητο ὡς ὑποτελετὴς Γεώργιος ὁ Βιλιλίδης· χωράφιον τοῦ Πυργίου ὡσεὶ μοδίων ἑπτά, ἐν ᾧ καὶ δένδρα ἐλαϊκά· εἰς τὸ ποσὸν δὲ τῆς γῆς τῶν εἰρημένων στρατειῶν συμπεριορίζεται καὶ τὸ ἐν τῇ ἐνορία τῆς Ἀντιμαχείας προάστειον τὸ ἐπὸνομαζόμενον τὸ Κοίλεον μετὰ τῶν διαφερόντων αὐτῶν δικαίων πάντων καὶ αὐτοῦ τοῦ χωραφίου τοῦ ἐπονομαζομένου τοῦ Φίλου. Ἕτερον μετόχιον Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτήρ, τὸ ἐπὸνομαζόμενον τοῦ Ἀμπελᾶ, ὅπερ προσεκυρώθη τῇ μονῇ διὰ προσκυνητῶν ὁρισμῶν τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρᾶς καὶ δεσποίνης, σταυροπήγιον ὧν τοῦ ἐπισκόπου Κῶ, μετὰ πάντων τῶν διαφερόντων αὐτῶ δικαίων, ἤγουν γῆς βοϊδατικῆς δύο μοδίων τῆς ποτὲ ἀπὸ τοῦ μέρους τοῦ Φιλανθρώπου καὶ τοῦ Παντοκράτορος, μετὰ τῶν ἐν τῇ τοιαύτη γῇ ἐλαιῶν τῶν ἐπιλεγομένων τοῦ Βαβουλᾶ, τῆς ἀπὸ τῆς στάσεως τοῦ Στιχῆ μετὰ τῶν ἐν ταύτη ἐλαιῶν τῶν ἡμισείων καὶ τῶν δρυΐνων δένδρων τῶν ἡμισείων, ὡς τῶν ἑτέρων ἡμισείων ἐλαϊκῶν δένδρων καὶ δρυΐνων τῶν ἀπὸ τῆς αὐτῆς στάσεως τοῦ Στιχῆ οὐσῶν τοῦ μέρους τῆς ἐπισκοπῆς Κῶ, καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Μαμούτου ἐκείνου περιἐλθούσης τῶ τοιούτω μετοχίω γῆς εἰς τοὺς Πουλωπιαστὰς μετὰ καὶ τῶν ἐν ταύτη ἐλαϊκῶν δένδρων, συμποσουμένης καὶ τῆς τοιαύτης ἁπάσης γῆς τοῦ τοιούτου μετοχίου μετὰ τῶν χωραφίων τῆς Σολάνης τῶν ἐν τῇ τοποθεσία τῶν Λωετρῶν εἰς ποσότητα μοδίων τριακοσίων. Ἕτερον προάστειον τὸ Ἀναβασίδιον, τὸ ποτὲ ὂν ἀπὸ τῶν δικαίων τῶν σεβασμίων μονῶν τοῦ Φιλανθρώπου καὶ τοῦ Παντοκράτορος, ὡσεὶ μοδίων ἑκατὸν πεντήκοντα μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ εὑρισκομένων ἐλαϊκῶν δένδρων καὶ ἑτέρων διαφόρων δένδρων· εἰς τὴν τοιαύτην δὲ ποσότητα τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα μοδίων συγκατελογίσθη καὶ συμπεριορίσθη καὶ ἡ γῆ ἡ ἐπιλεγομένη τοῦ Ἔξω Κάμπου, ἡ ὡσεὶ μοδίων οὖσα τριάκοντα, ἡ ἀπὸ τῶν δικαίων οὖσα τοῦ Ἀναβασιδίου, ἧ δὴ καὶ ἀπελύθη παρ' ἡμῶν τῷ μέρει τῆς μονῆς ὡς οὖσα ἐκ τῶν δικαίων αὐτῆς· τοῦ δηλωθέντος δὲ μετοχίου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ τοῦ τοιούτου προαστείου τοῦ Ἀναβασιδίου προἀπεχαρίσθη τῇ σεβασμία μονῇ τῆς Πάτμου τὸ τέλος, ὃ κατεβάλοντο πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου διὰ προσκυνητοῦ ὁρισμοῦ τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρᾶς καὶ δεσποίνης, ὅτε καὶ προσεκυρώθησαν ταύτη τὰ τοιαῦτα κτήματα. Ἐσεῖται τοίνυν τὸ μέρος τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς τῆς

Πάτμου κατέχον καὶ νεμόμενον μετὰ τῶν ἄλλων αὐτοῦ κτημάτων τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς νήσοις καὶ τὰ ἐν τῇ τοιαύτη νήσῳ Κῷ κτήματα ἀνενοχλήτως καὶ ἀνεπηρεάστως μὴ παρα τινος τῶν γειτονούντων τὴν οἱανδήτινα εὑρίσκον ἐπήρειαν κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων ταύτῃ προσκυνητῶν χρυσοβούλλων καὶ ὁρισμῶν τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως. Ἐπὶ τούτῳ καὶ γὰρ ἐγεγόνει ταύτῃ καὶ τὸ παρὸν ἡμέτερον σιγιλλιῶδες γράμμα εἰς ἀσφάλειαν. Μηνὶ Ἰουλίῳ (ἰνδικτιῶνος) ς′ + Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ἀπογραφεὺς τῆς νήσου Ρόδου καὶ τῶν περὶ αὐτὴν καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων Λέων ὁ Ἐσκαμματισμένος +

Κατά τη Μ. Νυσταζοπούλου, το Πυργίον ή Πυργί βρίσκεται στον κόλπο της Αστυπάλαιας, στο ΝΑ τμήμα του νησιού. Σε πλαστό έγγραφο του Παγκάλου αναφέρεται μόνο το χωράφι στο κάτω Πυργί. Οι μονές Φιλανθρώπου και Παντοκράτορος, που αναφέρονται, είναι προφανώς τα κωνσταντινοπολίτικα μοναστήρια που ιδρύθηκαν από την Ειρήνη, σύζυγο Αλεξίου Α′ Κομνηνού, και τον Ιωάννη Β′ Κομνηνό αντίστοιχα. Για τα κτήματα των μονών αυτών στην Κω, η Μ. Νυσταζοπούλου δε γνωρίζει άλλη αναφορά τους. Υποθέτει ότι αυτά τα κτήματα τα κατείχαν οι δύο μονές πριν το 1204, ή με συγκυριότητα ή η μία μετά την άλλη, και τα έχασαν μετά τη φραγκική κατάκτηση, αφού δεν μπορούσαν να τα επιβλέπουν. Γι' αυτό και δόθηκαν ως δωρεά σε άλλα μοναστήρια που δε βρίσκονταν υπό λατινική κυριαρχία[35]. Με τη φράση «Υποστατική στάσις» εννοείται ιδιόκτητο κτήμα. Επίσης, το τοπονύμιο Λωετρών-Λωετρού ίσως συνδέεται με τις θερμοπηγές στο ΒΑ τμήμα του νησιού.

21. Πατριαρχικό σιγίλλιον, ίσως του Ιωσήφ Α′[36]
Σεπτέμβριος 1267

Με αυτό το γράμμα η μονή Σπονδών ή Σφονδών κηρύσσεται αυτοδέσποτος. Η μνεία της πειρατικής επιδρομής πριν το 1267 είναι σημαντική. Αυτή προβάλλεται ως προφανής αιτία για τη σύνταξη του γράμματος. Η πραγματική αιτία όμως για την οποία η μονή Πάτμου χάνει τις κτήσεις της στην Κω είναι το σχίσμα των Αρσενιατών (1259), όπως φαίνεται από το πατριαρχικό γράμμα του Αθανασίου (βλ. παρακάτω, έγγραφο 26). Φαίνεται ότι η μονή Πάτμου έχασε την εύνοια των κρατούντων, την οποία επανέκτησε όταν στο θρόνο ανέβηκε ο Ανδρόνικος Β′ Παλαιολόγος.

Ἡ ἐν τῇ νήσῳ Κῷ διακειμένη σεβασμία πατριαρχικὴ μονὴ τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς οὕτω πως τὰ Σφοντίου ἐπονομαζομένης ἦν μέν ποτε περιφανὴς καὶ περίοπτος καὶ πολλοῖς ἐτύγχανεν ἐνευθηνοῦσα τοῖς ἀγαθοῖς, ἀλλ' ἡ καιρικὴ τῶν πραγμάτων ἀνωμαλία καὶ ἡ τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν Ἰταλῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ νήσῳ λῃστρικὴ ἔφοδος μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὴν εἰρημένην τῶν Σφοντῶν μονὴν ἐξ εὐπόρου πάντη ἄπορον ἀπειργάσατο καὶ ἐξ ἄγαν περιφανοῦς παντάπασιν ἄκοσμον καὶ κατηναλωμένην σχεδὸν ἁπάντων τῶν προσόντων ταύτῃ ἱερῶν κειμηλίων καὶ ἀλλοίων κινητῶν καὶ αὐτοκινήτων πραγμάτων, οὐ μόνον δὲ (τούτων), ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ἐπὶ τοῖς ἀκινήτοις αὐτῆς κτήμασι χαρτῴνω δικαιωμάτων· ...ὅθεν καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν... διορίζεται ἐν ἁγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς γράμματος, ἐλευθέραν εἶναι καὶ ἀκαταδούλωτον, ὡς τὸ πρότερον, τὴν τῶν Σφοντῶν μονὴν καὶ κατέχειν αὐτὴν καὶ νέμεσθαι ἀπερικόπως τὰ προσκυρωθέντα ταύτῃ ἀκίνητα κτήματα, εἴτε χωραφιανὰ τόπια εἰσίν, εἴτε ὑπάμπελα, εἴτε ὑδρομυλικὰ ἐργαστήρια, εἴτε τινὰ ἕτερα, μηδένα τῶν τῆς νήσου οἰκητόρων τολμᾶν ἀδικεῖν αὐτὴν ἢ ἀποσπᾶν ἐξ αὐτῆς ὁποιονδήτι

κτῆμα προφάσει τυχὸν τοῦ ἀπωλείᾳ παραδοθῆναι τὰ χαρτῷα αὐτῆς δικαιώματα ἢ τοῦ εἶναι ἀπόγονον καὶ κληρονόμον τοῦ πάλαι ποτὲ ἀφιερώσαντος τῇ μονῇ ὁποιονοῦν κτῆμα, ...ἀλλὰ καὶ οἷαπερ τοῦ ἐκ μέσου τῆς μονῆς ἐξερχομένου ὕδατος τὰ ἑαυτῶν ἀρδεύοντος κτήματα ὀφείλουσι καταβάλλειν πρὸς τὸ μέρος τῆς μονῆς, ὅπερ ἦν ἀρχῆθεν συνήθεια δίδοσθαι χάριν τῆς τῶν οἰκείων κτημάτων ἀρδεύσεως. ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Κῶ Μιχαὴλ ἀφέξεται τοῦ τῶν τῆς πατριαρχικῆς μονῆς κατεπεμβαίνειν δικαίων καὶ ὑπὲρ τοῦ μὴ ἀνήκοντος αὐτῷ ὕδατος τέλος ἀπαιτῶν ἐκ τῆς μονῆς ἀμετόχως, ὅπερ οὐδέποτέ τις τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐπισκόπων ἀπῄτησεν, ἵνα μὴ ταῖς κανονικαῖς ὑποπέσῃ εὐθύναις. ἐπεὶ δέ, ὡς ὑπεμνήσθη ἡ μετριότης ἡμῶν, παρὰ τῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ μοναχῶν καὶ παρὰ τῶν ἐν τῇ Κῷ τὰ δημόσια διενεργούντων ἐπηρεάζονται ἐξ ὑποθήκης τινῶν χαιρεκάκων ἀνθρώπων ἐγχωρίων, (πειρῶνται γὰρ ἐννομιάζειν τὰ μέτρια ζῷα καὶ τὰ μελίσσια, ἃ μετὰ πολλοῦ μόχθου καὶ βίας οἱ μοναχοὶ προσεκτήσαντο), διορίζεται καὶ τούτοις ἐν ἁγίῳ πνεύματι, ἵνα μὴ ἐπηρεάζωσι τὴν τοιαύτην μονὴν καὶ εἰς δόσεις ἐννομίου ἢ ἄλλων τινῶν καθέλκωσι κεφαλαίων ἀπαίτησιν.

22. Ορισμός Θεοδώρας ή Μιχαήλ Η′ Παλαιολόγου[37]
Αύγουστος 1268

Η αυτοκράτειρα ή ο αυτοκράτωρ επικυρώνει την αποκατάσταση των κτήσεων μιας μονής, η οποία είναι αυτοδέσποτος και ελεύθερη και δεν πρέπει να υπάγεται στη μονή του Άλσους. Πιστεύω ότι η επιχειρηματολογία της Ε. Βρανούση είναι λογική και το συμπέρασμα ότι πρόκειται για τη μονή των Σπονδών αρκετά πειστικό.

Ἐπεί, ὡς τὴν βασιλείαν μου ὑπεμνήσατε, ὁ τὴν ἀπογραφὴν ποιούμενος εἰς τὴν νῆσον Κῶ, ἀναθεωρήσας καὶ τὰ προσόντα δίκαια τῇ καθ' ὑμᾶς μονῇ, ἀποκατέστησεν αὐτὰ πάλιν κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων αὐτῇ δικαιωμάτων, ἐπιθεὶς καὶ τὸ ἀναλογοῦν αὐτοῖς τέλος, νῦν δ' ἀναδραμόντες εἰς τὴν βασιλείαν μου ἐδεήθητε καὶ ὁρισμοῦ ταύτης τυχεῖν, ἐπικυροῦντος τὴν τοιαύτην τοῦ ἀπογραφέως ἀποκατάστασιν, ἡ βασιλεία μου, τὴν δέησιν ὑμῶν προσηκαμένη, τὸν παρόντα ὁρισμὸν τῇ ὑμετέρα μονῇ ἐπιχορηγεῖ, δι' οὗ καὶ διορίζεται τὸ κῦρος ἔχειν τὴν γεγονυίαν αὐτῇ ἔγγραφον ἀποκατάστασιν παρὰ τοῦ ἀπογραφέως, κατὰ πάσας τὰς περιλήψεις αὐτῆς, ὥστε ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείστως κατέχειν καὶ νέμεσθαι τὴν μονὴν τὰ παραδοθέντα αὐτῇ, ὀφείλουσαν πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου καταβάλλειν μόνον τὸ ἐπιτεθὲν τέλος αὐτῇ, προσέτι καὶ μηδένα τῶν ἁπάντων διασεισμὸν ἢ ὄχλησιν ἐπαγάγη τῇ μονῇ ἐπὶ τοῖς παραδοθεῖσιν αὐτῇ· ἀλλὰ καθέξει ταῦτα, καθὼς αὐτῇ παρεδόθησαν, καὶ καθὼς ἐπιμενόντος κατῖχειν αὐτά. Ἐπεὶ δὲ καὶ τοῦτο ὑπεμνήσατε, ὡς ἡ μονὴ αὕτη, αὐτοσύστατος οὖσα, ὑπήχθη εἰς μετόχιον τῇ μονῇ τοῦ Ἄλσους, ἀλλ' αὖθις ἀποκατέστη εἰς ἣν εἶχεν ἐλευθερίαν διὰ γράμματος πατριαρχικοῦ, καὶ ἐδεήθητε αὐτῇ ἵνα ἐπικυρωθῇ καὶ τὸ τοιοῦτον πατριαρχικὸν γράμμα, διορίζεται ἡ βασιλεία μου βεβαίαν εἶναι τὴν τοιαύτην πατριαρχικὴν ἀποκατάστασιν, ὥστε καταδήλως τε ἀπὸ τὸ [...] τὴν καθ' ὑμᾶς μονὴν παρὰ τοῦ μέρους τῆς τοῦ Ἄλσους μονῆς, ἀλλ' εἶναι αὐτοδέσποτον καὶ ἰδιοσύστατον κατὰ τὴν πατριαρχικὴν ἔγγραφον ἀποκατάστασιν. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἐγεγόνει τῇ καθ' ὑμᾶς μονῇ καὶ ὁ παρὼν τῆς βασιλείας μου ὁρισμός, ὀφείλων προσεῖναι αὐτῇ εἰς δικαίωσιν καὶ εἰς ἀσφάλειαν.

Ο τρόπος με τον οποίο αποκαθιστά τα γεγονότα η Ε. Βρανούση είναι ο εξής: Κατά τη διάρκεια του σχίσματος των Αρσενειατών, η μονή Σπονδών καθίσταται ανεξάρτητη από τη μονή Πάτμου. Τούτο επιβεβαιώνεται από το πατριαρχικό γράμμα που δηλώνει ότι η σταυροπηγιακή μονή των Σπονδών είναι ανεξάρτητη έναντι της Πάτμου, του

επισκόπου Κω ή της μονής του Άλσους[38]. Μετά το γράμμα έγινε έλεγχος από δημόσιο λειτουργό για την αποκατάσταση των κτήσεων της μονής και στη συνέχεια απολύθηκε ο παρών ορισμός. Αφού δεν αναφέρεται με ακρίβεια ο εκδότης του ορισμού, η ερευνήτρια υποθέτει ότι πρόκειται είτε για το Μιχαήλ είτε για τη σύζυγό του, η οποία, όπως είδαμε, κατείχε το νησί.

23. Παράδοσις Μιχαήλ Βασιλικιώτου[39]
Ιούλιος 1271

Στις ατέρμονες αντιδικίες στις οποίες ενεχόταν η μονή Πάτμου στην Κω αναφέρεται και το έγγραφο αυτό. Ο τρόπος που λειτουργεί η μεσαιωνική δικαιοσύνη, οι τοπικές κοινότητες και η σχέση τους με την εκκλησία και την κεντρική εξουσία παρουσιάζεται ιδιαίτερα ζωντανά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση καταπατητής είναι ο επίσκοπος Κω και αντικείμενο τα κτήματα της μονής του Σωτήρος[40].

Ἐπεὶ ἡ κραταιᾶ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δέσποινα, διὰ ψυχικῆς ἕνεκα σωτηρίας τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτῆς, ἐδωρήσατο τὼ εἰς τὴν Κῶ διὰκείμενον μοναστήριον τὸ ἐπ' ὀνομαζόμενον Σωτῆρα Χριστὸν μετὰ καὶ πάσης τῆς περιοχὴς αὐτοῦ εἰς μετόχιον πρὸς τὴν σεβασμίαν καὶ ἁγίαν μονὴν τῆς Πάτμου πρὸς τὸν τιμιώτατον καθηγούμενον ἱερομόναχον κύριν Γερμανόν, ὅπως ἀνεγήρη ταύτην καὶ εἰς τὴν πρωτέραν ἀποκαταστήσει φιλωκαλείαν τε καὶ κατάστασιν, διὰ τὸ εἶναι τὴν τοιαύτην ρηθεῖσαν μονὴν εἰς παντελὴ ἀφανισμὸν καὶ ἀπωρίαν· ἐπεὶ δὲ ἔφθασαν ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχὴς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ δένδρα ἐλαϊκὰ τὰ ἥμισυ καταρπαγῆν ἀποσπασθῆναι, ἀλλὰ δὴ καὶ ἱ δρύαις τῆς αὐτῆς μονῆς, καὶ εἰς τὰ τῆς ἐπισκοπὴς δίκαια ἀδίκως διατεθεῖναι, διὰ το οὐκ εἴν τὶς ἐν αὐτῇ τῇ δηλουμένη μονῇ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἀνεγῆρε τὸν τοιούτον θεῖον ναὸν καὶ ἐπικρατεῖναι τὰ ἐν αὐτῇ διαφέροντα δίκαια· ἐπεὶ δὲ ἐξαπεστάλην καθ' ὁρισμὸν θεῖον τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης ἐν τῇ χώρα τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτῆς τῇ Κῶ, ἵνα τηρῆσω καὶ ἐξισάσω τὰ ἅπερ ὑφίνσταται ἀδικά τως, ἀποκαταστῆσαι δὲ ἕνα ἕκαστον εἰς τὸ οἰκεῖον αὐτοῦ πρᾶγμαν, ὅπερ ἐξαρχὴς ἐκέκτητο, ἀλλὰ δὴ καὶ αὐτῶν τῶν μοναστηρίων τῆς αὐτῆς νῆσου ἀπὸκαταστῆσθαι καὶ αὐτὰ εἰς τὸ οἰκεῖον αὐτῶν πρᾶγμαν, ἅπερ ἐξαρχὴς ἐκέκτητο, προκαικόμησεν ἡμῖν ὁ τιμιώτατος καθηγούμενος τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου θεῖον καὶ προσκυνητὸν δεσποινικὸν ὁρισμόν, ὡς ἂν ἐπιτηρῆσαι ἀκριβὼς καὶ ἐρευνῆσαι μετὰ καὶ τῶν ἐποίκων τῆς αὐτῆς νῆσου περὶ τῶν δηλουμένων ἐλαϊκῶν δένδρων καὶ τῶν δρυῶν, πῶς κατηρπάγησαν ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ ἐτέθισαν εἰς τὴν τοῦ ἐπισκόπου διακράτησιν. Ὅθεν καὶ ἐπισυνάξας τοὺς ἐν αὐτῇ τῇ χώρα οἰκοῦντας ἐν τῇ ἐνορία τῶν Βορηνῶν καὶ αὐτοὺς δὴ τοὺς πλησίων οἰκοῦντας καὶ γειτνιάζοντας, εἰ καὶ κατ ὄνομα δηλούμενοι, τοῦ τε ἱεροδιακόνου κυροῦ χαρτοφύλακος κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Σκουριλλα, κυροῦ Γεωργίου τοῦ Ἀμαρτωλοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ 'Ῥάδονος, Μιχαὴλ τοῦ Δρόσου, Στεφάνου τοῦ Γλαβά, Νικήτα τοῦ Φουρνάρη, Νικολάου τοῦ Ἀβραμίου, Γεωργίου τοῦ Φωτεινοῦ, Ἰωάννου τοῦ Φάση, Ἰωάννου τοῦ Μεντώνη, Μιχαὴλ τοῦ Ἀμαγειρεύτου, Θεοδώρου τοῦ Κεντάρχου, Γεωργίου τοῦ Βεργωτῆ, Κωνσταντίνου τοῦ Καλαμέα, Νικολάου τοῦ Μακροῦ· καὶ ἀπὸ τῆς Στροβήλου κυροῦ Παῦλου τοῦ Μαγκοῦση, ἱερέως τοῦ Σωροῦ, Νικήτα τοῦ Παγωμένου, Γεωργίου τοῦ Καμανᾶ, Ἰωάννου τοῦ Βεβαπτισμένου καὶ τοῦ καστροφύλακος τοῦ Παρδοβούνου κυροῦ Νικολάου τοῦ Κουρτίκη· καὶ ἀπὸ τῆς ἐνορίας τοῦ Κεφάλου τοῦ πρωτοπαπᾶ Θεογνώστου, δευτερεύωντος Ἰωάννου καὶ τοῦ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Ἄλσου μοναχοῦ κυροῦ Παῦλου, καὶ ἑτέρων τινῶν, ἐνώπιον καὶ τοῦ ἀρχιερέως

κυροῦ Γαβριήλ· καὶ ἠρωτῆσαντες ταύτοις, πῶς τὰ τοιαυτα ἐλαϊκὰ δένδρα ἀπεσπάσθησαν ἐκ τῆς περιοχὴς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἀλλὰ δὴ καὶ ἱ δρύαις, καὶ ἅπαντες οὗτοι ὡς ἐξ ενὸς στόματος μιᾶ τῇ φωνὴ ἐξεβωησαν ὅτι, δυναστεία χρώμενος ὁ ἀπιχουμενος ἐπίσκοπος κύρις Ἡσαΐας κατῆρπασεν ταῦτα καὶ ἀπέσπασαι ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ἐξωρισμένου ἐκείνου διὰ τὸ εἶναι καὶ αὐτὸ συμφέρωντα τὸ θελήματι τούτου· ὅθεν οὐδὲ κατα δίκαιον λόγον οὔτε γονικὰ τυγχάννωσιν τῆς ἐπισκοπῆς, οὔτε ἀγορασίαι, οὔτε δωρεαί, οὔτε ἄλλο τί. Ἐντεῦθεν γοῦν τῶν μαρτύρων ἀκρωασαμεθα, καθὼς καὶ δεδῆλωται, εἶτα καὶ αὖθις τὸν ἐπίσκοπον ἠρωτῆσαμεν καὶ ἐζητῆσαμεν δικαῖωμαν, ὁ δὲ οὐκ ἠδυνήθει δεῖξαι ἢ διὰ δικαιώματος ἢ διὰ μαρτύρων, καθὼς οἱ μοναχοὶ ἐνεφάνησαν τὸ δικαῖωμαν καὶ τὴν διαθῆκην τοῦ κτητορος ἱερομονάχου κυροῦ Νεοφύτου τοῦ Ἀμπελᾶ, ἀποσοβοῦντα ἐκ τῆς περιοχῆς πάσης τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἀλλὰ πρόφασιν λόγου ὁ ἐπίσκοπος ποιησάμενος ὅτι "ἐκρατοῦντο παρὰ του πρώιν αρχιερατεύοντος καὶ ἐκράτουν ταῦτα καὶ ἐγὼ μέχρι καὶ τίμερον". Καὶ ἐπεὶ εὕρωμεν τὸν ἐπίσκοπον ἄνευ δικαιώματος καὶ ἀμαρτύρωτων ἀσειστατοῦντα, ἀπεδιώξαμεν αὐτὸν τέλαιον ἐκ τῆς περιοχὴς τῶν ἐλαϊκῶν δένδρων καὶ τῶν δρυῶν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ παραδεδόκαμεν ταῦτα πρὸς τῇ ῥηθείση σεβασμία μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, καθὼς εἶχαι ταῦτα καὶ πρώτερον. Ἐπεὶ γοῦν καὶ τὰ γονικὰ ἴδια χωράφια τῆς ρηθεῖσης μονῆς τὰ διακείμενα ἐν τῇ ἐνορία τῆς Ἀντιμαχαίας, τῶν Λουετρῶν ἔφθασαν καὶ αὐτὰ ἀποσπασθῆναι ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς δηλουμένης μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ διὰ το οὐκ εἶν ὁ ἐπικρατὼν ταῦτα, παραδεδωκαμεν καὶ αὐτὰ πρὸς τῇ ρηθείση μονὴ ὡς ἴδια καὶ κληρωνομικὰ αὐτῆς κτήματα, καθὼς ἡ κραταιᾶ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δέσποινα ὡς ἰδιόκτητον μοναστήριον αὐτῆς διὰ ὁρισμῶν αὐτῆς ἐφορων διὰκελεύεται, ὡς ἵνα ἀπό γε τοῦ νῦν ἡ σεβασμία καὶ δεσποινικὴ μονὴ τῆς Πάτμου τὰ τῆς περιοχῆς ταύτης κτῆματα τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἔχωσιν τὸ ἀπαρασάλευτον καὶ ἀνενόχλητον. Ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ Ἀναβασείδιον διὰ χρυσοβούλου λόγου τοῦ ἀοιδήμου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ κατεῖχε καὶ αὐτὸ ἡ σεβασμία μονῆ τῆς Πάτμου, ἐδεήθησαν δὲ οἱ μοναχοὶ τῇ κραταιᾶ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δεσποίνη διὰ ὁρισμοῦ ταύτης τυχεῖν, ὅπως ἔχωσι τὸ τοιούτον προάστειον μετὰ τῶν ἐλαϊκῶν δένδρων αὐτοῦ, τῆς δεῆσεως αὐτῶν ἐπακοῦσασα θεῖον καὶ προσκυνητὸν δεσποινικὸν ὁρισμὸν ἐπορέγει αὐτῆς, ὅπως ἔχωσι καὶ αὐτό, καθὼς καὶ τὸ πρώτερον, μη παρά τινος ἐμποδιζόμενοι. Ὅθεν καὶ τῇ ἐμφανεία τῶν προσόντων αὐτῆς δικαιωμάτων καὶ τῆς ἡμετέρας φανερὰς καὶ καθαρὰς παραδώσεως οὐκ ὠφείλει τις τὸν μετέπειτα παρ' ἡμῖν ὄχλησιν ἐπάξαι τῷ τιμιωτάτω καθηγουμένω τῆς σεβασμίας μονῆς {τῆς μονῆς} τῆς Πάτμου κυρῶ Γερμανῶ καὶ τοὺς ἐν αὕτη προσκαθημένους μοναχούς. Ὅθεν καὶ ἐπεδόθη ἡ παροῦσα παράδωσεις πρὸς αὐτοῖς εἰς ἀσφάλειαν. μηνὶ Ἰουλίω (ἰνδικτιῶνος) ιδ'. + Ὁ δοῦλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης Μιχαὴλ ὁ Βασιλικιώτης +

Και πάλι για την Κω αποφασίζει η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, αφού το νησί ανήκει στο βεστιάριό της. Είναι επίσης σημαντική η πληροφορία ότι η μονή ήταν σε παντελή αφανισμό, η οποία συνδυάζεται με άλλο έγγραφο του Αρσενίου που αναφέρεται σε πειρατικές επιδρομές από θάλασσα και ξηρά. Από τα τοπωνύμια που αναφέρονται, ιδιαίτερα ενδιαφέρει το «καστροφύλακας Παρδόβουνου». Γενικά το όνομα Πάρδος απαντάται σε πολλά σημεία της Ελλάδας (Καλάβρυτα, Μάνη, Κρήτη). Προφανώς έχει σχέση με απόκρημνες κορυφές[41]. Το συγκεκριμένο παράδειγμα της Κω παραμένει αταύτιστο. Τέλος, στο συγκεκριμένο έγγραφο έχουμε και τη μνεία ότι τη μονή Σωτήρος είχε ιδρύσει ο Αμπελάς.

24. Δέησις των Εποίκων της Κω[42]
Ιούλιος 1288

Οι κάτοικοι του νησιού, κληρικοί, στρατιωτικοί και ο απλός λαός υποβάλλουν αναφορά στον αυτοκράτορα με την οποία εκθέτουν το ιστορικό της μονής Σπονδών, τα σχετικά με την προσάρτησή της στη μονή Πάτμου, βεβαιώνοντας ότι η μονή του Άλσους δεν έχει κανένα δικαίωμα πάνω στη μονή Σπονδών.

«Δέησις διὰ σημειώματος τῶν ἐποίκων τῆς νήσου Κῶ, ἱερωμένων, στρατευομένων καὶ τὸ κοινὸν τοῦ λαοῦ καὶ δούλων καὶ στλάβων τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου». Ακολουθούν 66 σίγνα (υπογραφές με σταυρό) κατοίκων του νησιού και υπογραφές 17 μαρτύρων. Από τους κατοίκους μάς ενδιαφέρουν: *«καστροφύλαξ Πηλίου Ἰωάννης ὁ Στεριώνης... Σίγνον τζαγκράτορος Γεωργίου τοῦ Ματζόνη. Σίγνον τζαγκράτορος Νικολάου τοῦ Κρίτζη. Σίγνον τζανκράτορος Γεωργίου τοῦ Λικαρδίτης»*, οι οποίοι υπογράφουν σχεδόν τελευταίοι στον κατάλογο των κατοίκων.

Τολμῶντες οἱ δοῦλοι καὶ στλάβοι τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου δέσποτά μου ἅγιε, ἡ ἄνοθεν τοῦς τιμίους καὶ ζωοποιοῦς σταυροὺς οἰκειόχεῖρος ποιήσαντες καὶ ὑπογράψαντες, ἀναφέρομεν τὴν κραταιὰν καὶ ἁγίαν βασιλείαν σου, δέσποτά μου ἅγιε, περὶ τῆς ὑπομνήσεως, ἣν ἐνέφερεν εἰς τὴν κραταιὰν καὶ ἁγίαν βασιλείαν σου ὁ καθηγούμενος τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Ἄλσου, ὁ μοναχὸς Μεθώδιος, διὰ τὴν μονὴν τῶν Σποδῶν, τὴν διακειμένην ἐν τῇ μονῇ τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου. Μαρτυροῦμεν τουτο ἐπὶ Θεοῦ φόβου καὶ πάσης ἀληθείας ὀς χρηστιανοὶ ὁμολογοῦμεν καὶ λέγομεν ὅτι ἡ μονῆ τῶν Σποδῶν εἶτον παλαιὸς ναὸς καὶ ἓν πρότερον παρὰ τῆς κτήσεως τῆς μονῆς τοῦ Ἄλσου καὶ ἦτον μόνη ἐκκλησία· καὶ ηὐφθάσαμεν τὴν ἡμέραν τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως τοῦ Καλωϊωάννου ὅτι ἐπροὲκάθητον εἰς τὴν τιαὕτην μονὴν τῶν Σποδῶν καλόγηρος πνευματικὸς λεγόμενος ὁ Μύρον· καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἤλθεν ὁ Δανιὴλ λεγόμενος Δούκας εἰς τὴν χώραν καὶ ἰδῶν τὴν ἐκκλησίαν ὅτι ἦτον εἰς τόπον καλῶν καὶ εἶχεν ἀρκετονερὸν πληθικὸν ἐπίασεν αὐτὴν (καὶ ἀντ)ισχον τηνὲς τοῦ ἐπικρατὴν τὸν τιοῦτον τόπον· ἔκειτο δὲ καὶ ἡ βουλὴ αὐτοῦ, ἵνα ζήτιση τὸν τιοῦτον τόπον ἀπὸ τὸν βασιλέα τοῦ ποιῆσε αὐτὸν ἐδικόν του, καὶ οὐκ εὐφθαστη ποιῆσαι τουτω, ἀλλ' ἐξέβαλαν αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν· καὶ ηὕρεν ἄνθρωπον ὀνόματι Ἰωάννην Βιλλίδην λεγόμενον καὶ ἐπαρέδοκεν τὸν τόπον, ὅπως κρατεῖ αὐτὸν δικαίου αὐτοῦ, καὶ ἐκράτει αὐτόν· ὣς δὲ ἀπέθανεν ὁ Δανιήλ, ἤλθεν μοναχὸς λεγόμενος ὁ Παντελέων καὶ ἔζηεν μὲ τὴν παπαδικὴν αὐτοῦ καὶ τὴν πνευματικὴν ἐξαγορίαν· μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἤλθεν ἀπὸ τῆς Κύπρου μοναχὸς μετὰ καὶ ἐτέρους μοναχοὺς δύο καὶ εὕρον τὸν τόπον μὶ κρατοῦμενον παρα τηνος, ἐκάθησαν ἐκεί· καὶ ἰδὸν τὸν τόπον καλὸν ἀνέδραμαν εἰς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην καὶ ἔλαβαν γράμμα καὶ ἐκρατοῦσαν αὐτώ. Καὶ πλέον τίποτε εἰς τὸν τόπον οὐκ ἐσυνήστησαν ἡ μὶ βοΐδιον ἕν· καὶ ἐζήουσαν καὶ μὲ τὸ ψυχικὸν τῶν χρηστιανῶν. Καὶ θελήσαντες οἱ τιοῦτοι μοναχοὶ Κύπριοι ἀπήγαν μετὰ βουλῆς τῆς ὅλης χώρας καὶ ἐπαρέδωκαν αὐτὸ τὴν μονὴν τῆς Πάτμου δι' ἀνάστασην καὶ βελτίοσιν τοῦ ἀναστῆσαι αὐτω· καὶ ἐλθῶντες ἡ Πατμιῶτε εἰς τὸν τόπον, τίποτε οὐκ ἤβρον ἡ μὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ μόνην· τὸ δὲ ὅσον πράγμαν ἔχη τὴν σήμερον ἡμέραν αὐτῆ ὑ Πατμιῶτε τὸ ἠφέρασην, καὶ ἀπὸ τοῦ κόπου αὐτὸν καὶ ἀπὸ τῶν χρηστιανῶν τὴν κ.τ..πην ἐβελτιὅθη ὁ τόπος. Τὴν δὲ μονὴν τοῦ Ἄλσου ηὐφθάσαμεν ὅτι ἐπὶ τὴν ἡμέραν τῆς κυρὰς Εἰρήνης τῆς δεσποίνης ἦτον ἡγούμενος μοναχὸς λεγόμενος Γεράσιμος, ἐγνόριμος δὲ εἰς τὸν βασιλέα καὶ εἰς τὴν δέσποιναν καὶ εἰς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ...α...μιδὲν εἶχε δίκαιον εἰς τὸν τὸπον· καὶ γὰρ ἐζήτισεν τὸ ἥμισυ τῆς χώρας καὶ νὰ τοῦ τὸ ἐδόκασιν· καὶ ἀποθανόντος αὐτοῦ

ἐγένετο αὐτοῦ ἡγούμενος ἕτερος ἡγοῦμενος, ὁ Μοσχογέρων... τὰ νὺν δὲ ἤλθεν καὶ ὁ μοναχὸς Μεθώδιος. Καὶ τῶν τόσων ἡγουμένων τὴν πολλυχρονίαν οὐκ ηξεύρομεν νὰ κρατήται ὑπὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἄλσου, ἀλλὰ γνωρίζωμεν τὴν τιαὕτην μονὴν τῶν Σποδῶν ἐκκλησίαν καὶ μόνην, καὶ οὐκ εκρατήτο παρά τινος ἡμὶ εἶτον, ὅς ἄνοθεν ἐδιλόσαμεν. Εἰ τοιαὕτη μαρτυρία ἐγεγόνει παρ' ἡμῶν τῶν ἐπίκων τῆς ὅλης χώρας κατενόποιον τῆς κεφαλῆς ἡμῶν κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Βαραγγοπούλου, τοῦ βυστιαρίτου τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Σκολάρι, τοῦ θεοφυλεστάτου ἐπισκόπου Κιραμου. Καὶ ἐγεγόνει τὸ παρὸν σιμιομαρτυρον ἡμῶν γράμμαν καὶ ἐπεδόθη τῆς μοναχοῖς τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου εἰς ἀναδρομὴν καὶ ἔνεφάνιαν τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου, καὶ ἤτι ἐκ Θεοῦ ὁδιγηθῆ ἡ κραταιὰ καὶ ἁγία βασιλεία σου· καὶ ὅς δουλοι καὶ στλάβοι τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου τολμῶντες ἀναφέρομεν. τὸ παρὸν σημιομάρτυρον γράμμαν ἐπεγράφη καὶ παρ' ἡμῶν εἰς ἔνδιξην καὶ ἀσφάλειαν. + Μηνὶ ἰουλλίω (ἰνδικτιῶνος) α′ + τὸ παρὸν σημειωμαρτυρον γράμμα ἐπεγράφη καὶ παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου νήσου Κῶ Νίφων + + Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Ἀλέξιος ὁ Βαραγγόπουλος.

Πολύ λογικά η Μ. Νυσταζοπούλου συμπεραίνει ότι η φράση «του βεστιαρίτου της κραταιάς και αγίας βασιλείας σου» σημαίνει ότι η Κως είχε πλέον περάσει στη δικαιοδοσία και στο βεστιάριο (ταμείο) του αυτοκράτορα. Η αλλαγή αυτή πρέπει να συντελέστηκε μετά το 1282, δηλαδή μετά το θάνατο του Μιχαή Η′ Παλαιολόγου, οπότε η Κως πέρασε από το βεστιάριο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας σε αυτό του Ανδρόνικου Β′ Παλαιολόγου[43].

25. Ορισμός Ανδρόνικου Β′ Παλαιολόγου[44]
Οκτώβριος 1290

Το πολύ ενδιαφέρον αυτό κείμενο παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την τοπογραφία της Κω. Με αυτό ο αυτοκράτορας προστάζει το δούκα της Κω Γεώργιο Βαλσαμώνα να ενεργήσει ώστε να μην παραβιάζονται τα δικαιώματα και οι κτήσεις της μονής του Άλσους από τον επίσκοπο της Κω. Ο ορισμός αυτός επομένως έχει εκδοθεί πριν το Μάιο του 1292, όταν με πατριαρχικό σιγίλλιο η μονή των Σπονδών και η μονή του Άλσους υπήχθησαν και πάλι ως μετόχια στη μονή Πάτμου.

Γραμματικέ τῆς βασιλείας μου δοὺξ τῆς νήσου Κῶ Γεώργιε Βαλσαμών· οἱ μοναχοὶ τῆς αὐτόθι σεβασμίας πατριαρχικῆς μονῆς, τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης τοῦ Ἄλσους, ἀνέφερον ὅτι, περιφρονούμενοι παρὰ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου τῆς τοιαύτης νήσου, οὐκ ὀλίγην ἐπίθεσιν καὶ καταδυναστείαν εὑρίσκουσιν ἐξ αὐτοῦ· ἐκράτησε γὰρ τρόπω ἀμετόχω καὶ πλεονεκτικῶ τὸ ὕδωρ τοῦ οἰκείου περιβολίου, χωράφιον τὸ ἔμπροσθεν τῆς πύλης τῆς τοιαύτης μονῆς, ἕτερα ἐπιλεγόμενα τῶν Δύο Πετρῶν καὶ λίμνην, ἅτινα εἰσὶν ἀνέκαθεν τῆς τοιαύτης μονῆς, παραδεδομένα πρὸς αὐτοὺς δι' ἀπογραφικῶν ἀποκαταστάσεων καὶ ἑτέρων διαφόρων παλαιγενῶν δικαιωμάτων· ὁμοίων ἐπάγει εἰς αὐτοὺς καὶ ἕτερα ἐπιβαρῆ καὶ ἐπιζήμια οὐκ ὀλίγα, ὑπὲρ οὗ καὶ ἐδεήθησαν τῆς βασιλείας μου· εἴπερ γοῦν ἔχει οὕτω τὸ ἀληθές, τίνα λόγον ἔχει ὁ τοιοῦτος ἀρχιερεὺς καὶ κατεπεμβαίνει καὶ καταπλεονεκτεῖ τῶν τοιούτων μοναχῶν, ἐφ' οἷς οὐκ ἔχει δίκαιον; διατί, εἴπερ ἐγνώρισας τοῦτο, οὐδὲν ἐδεφένδευσας αὐτοὺς ἀπὸ τοιαύτης καταδυναστείας ὡς δοὺξ τῆς τοιαύτης νήσου; ἡ βασιλεία μου διορίζεται σοι, ὡς ἂν ἀναδέξῃ τοὺς τοιούτους μοναχοὺς καὶ βοηθήσης αὐτοῖς κατὰ τὸν τοῦ δικαίου λόγον καὶ οἰκονομήσης ὥστε

μὴ ἀδικεῖσθαι εἰσέτι ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις χωραφίοις τε καὶ ὕδατι καὶ τῇ λίμνῃ αὐτῶν, ἀλλὰ κατέχειν ἀνενοχλήτως αὐτούς, κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων αὐτοῖς δικαιωμάτων, ἐπιφωνησόμενος πρὸς τὸ μέρος τοῦ δηλωθέντος θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου, ἵνα ἀρκῆται εἰς τὸ οἰκεῖον δίκαιον καὶ ἀπέχῃ τέλεον τοῦ καταδυναστεύειν τῶν τοιούτων μοναχῶν· καὶ ποίησον κατὰ τὸν παρόντα ὁρισμόν, ὃν καὶ ἀντί στρεψον πρὸς αὐτοὺς δι' ἀσφάλειαν· + μηνὶ Ὀκτωβρίῳ, (ἰνδικτιῶνος) δ' +.

26. Πατριαρχικό σιγίλλιο του Αθανασίου[45]
Μάιος 1292

Ο Αθανάσιος ξαναδίνει στη μονή Πάτμου τα δύο μετόχια που της είχαν αφαιρεθεί, τη μονή Άλσους και τη μονή Σπονδών στην Κω. Η έμμεση αναφορά στο σχίσμα των Αρσενειατών είναι σημαντική για την κατανόηση της ιστορίας των καθιδρυμάτων της Πάτμου στην Κω.

...ἦν δέ γε τοιαύτη, ἕως μήπω τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζάλης συμβέβηκε καὶ συγχύσεως, ἐπεὶ δὲ τοῦτο συμβέβηκε καὶ οἱ κρείττους ἐκεῖθεν τῶν μοναχῶν ὑπεχώρησαν ὑπ' ἀβελτηρίας τῶν ἐναπολειφθέντων, ἐλαττοῦται τὰ τῆς μονῆς καὶ τοσοῦτον, ὡς τῆς πάλαι κατ' ἀμφότερα εὐπορίας ἀποπεσεῖν καὶ μηδὲν μηδ' ὅλως σώζειν ἀπομνημόνευμα. τότε δὴ καὶ τὰς ἐν τῇ νήσῳ Κῷ μονὰς τοῦ τε Ἄλσους καὶ τῶν Σπονδῶν ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς μὲν ἁγιωτάτην τοῦ θεοῦ ἐκκλησίαν τελούσας, ὡς τὴν ἀρχὴν ἐπὶ πατριαρχικῷ σταυροπηγίῳ ἀνιδρυθείσας, προσκυρωθείσας δέ γε ταύτῃ, τὴν μὲν τοῦ Ἄλσους παρὰ τοῦ δομησαμένου αὐτήν, θατέραν δὲ παρὰ τοῦ ἀοιδίμου ἐν πατριάρχαις κυροῦ Ἀρσενίου ἐν σιγιλλιώδει ἐκείνου γράμματι, τοῦτο μέν, ἵνα καὶ βελτίωσιν ἔχοιεν ἐξ αὐτῆς, ἐπείπερ ὁ φθάσας χρόνος εἰς ἐσχάτην ἀπορίαν ταύτας συνήλασε· τοῦτο δέ, ἵνα καὶ εἰς κρησφύγετον εἶεν ταύτῃ ταῖς ἐφόδοις περιστοιχιζομένῃ τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν. τότε οὖν τῇ τοῦ κωλύσοντος ἐρημίᾳ ἀφῃρέθη ταύτης ἡ εἰρημένη τῆς Πάτμου μονὴ καὶ ἐξ ἐκείνου τούτων στέρησιν ὑπομένει... διορίζεται γὰρ ἐν ἁγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς σιγιλλιώδους γράμματος ὑποτεταγμένας εἶναι καὶ αὖθις καὶ ἡνωμένας τῇ τῆς Πάτμου μονῇ τὰς δηλωθείσας μονὰς τοῦ τε Ἄλσους καὶ τῶν Σπονδῶν...

27. Χρυσόβουλος λόγος Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου[46]
Νοέμβριος 1292

Ο αυτοκράτορας επικυρώνει όλες τις κτήσεις της μονής Πάτμου συμπεριλαμβανομένων των κτήσεων στην Κω. Πρόκειται για τρία μετόχια τα οποία αναφέρονται ως εξής:

μετόχιον ἐν τῇ νήσῳ Κῷ, ἐπ' ὀνόματι τιμώμενον τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένον τῶν Σπονδῶν μετὰ τῶν προσόντων αὐτῷ δικαίων, ἤγουν τῶν χωραφίων τῶν ἐν τοῖς Περιπάτοις, τοῖς Πετρωρείοις καὶ τοῖς τῆς Ἀντιμαχείας, ἔτι δὲ καὶ τοῦ μύλωνος τοῦ περιελθόντος τῇ μονῇ ἐκ προσενέξεως τοῦ Διογένους καὶ διακειμένου ἐν τοῖς τοῦ Εὐδρομαρίου καὶ τῶν ἐν τῷ αὐτῷ μετοχίῳ προσκαθημένων ξένων καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστων· ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ Κῷ ἕτερον μετόχιον, λεγόμενον τοῦ Ἄλσους μετὰ τῶν προσόντων αὐτῷ δικαίων, ὅπερ ἦν μὲν πάλαί ποτὲ τῆς μονῆς, προσεκυρώθη δὲ ἀρτίως αὐτῇ καὶ διὰ γράμματος τοῦ ἁγιωτάτου μου δεσπότου, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου· ἕτερον μετόχιον ἐπ' ὀνόματι τιμώμενον τοῦ δεσπότου μου Σωτῆρος Χριστοῦ, προσὸν τῇ μονῇ διὰ γράμματος τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου ἐκείνου κῦρ Ἀρσενίου.

28. Χρυσόβουλος λόγος Ανδρόνικου Γ′ Παλαιολόγου[47]
Ιανουάριος 1329

Επικύρωση όλων των κτήσεων της μονής Πάτμου. Οι κτήσεις στην Κω αναφέρονται σχεδόν αυτολεξεί, όπως στο χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Β′ Παλαιολόγου, Νοέμβριος 1292.

29. Πλαστό χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Γ′ Παλαιολόγου[48]
Δεκέμβριος 1326

Πιθανότερη χρονολόγηση αυτού του εγγράφου είναι το διάστημα Ιανουάριος 1329-Ιούλιος 1331.

Ο αυτοκράτορας φέρεται να επικυρώνει κτήσεις και φορολογικές απαλλαγές της Πάτμου στα διάφορα νησιά, όπως στην Κω. Είναι εντούτοις πολύ ενδιαφέρουσες οι πληροφορίες που αναφέρει για την τοπογραφία και τους κατοίκους του νησιού.

ὡσαύτως καὶ τὰ εἰς τὴν νῆσον τὴν Κῶ τρία μετόχια, τό τε τοῦ Ἀσποντίου ἐπιλεγόμενον, τὸ τοῦ δεσπότου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ Ἄλσος μετὰ τῶν προσόντων αὐτοῖς ὑδρομυλώνων τὲ καὶ χωραφίων καὶ τοῦ ποταμοῦ σὺν τῷ τοπίῳ τῷ ὄντι ἐντὸς τοῦ κάστρου Πυλίου, ἐφ᾽ ᾧ ἀνήγειρεν οἰκήματα ὁ ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς αὐτῆς νήσου Κῶ παρὰ γνώμην καὶ θέλησιν τῶν τοιούτων μοναχῶν· ...ἐπεὶ δὲ ἀνέφερον οἱ τοιοῦτοι μοναχοὶ καὶ ὅτι ὁ ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς δηλωθείσης νήσου Κῶ πειρᾶται ἀπαιτεῖν αὐτοὺς τὸ λεγόμενον κανονικόν, τὸ μνημόσυνον καὶ ἄλλα τινά, ἅπερ οὐδὲν εἶχον συνήθως διδόναι καὶ παρεκάλεσαν καὶ περὶ τούτου, διορίζεται καὶ περὶ τούτου ἡ βασιλεία μου ὡσὰν διαμένωσι καὶ ὑπὲρ τούτων ἀνενόχλητοι.

Ίσως η χάλκευση του εγγράφου αυτού να οφείλεται στην προσπάθεια των μοναχών να προστατευτούν από τις αυθαιρεσίες των τοπικών αρχών, όπως ο αρχιεπίσκοπος Κω[49].

30. Πλαστό χρυσόβουλο Ανδρόνικου Γ′ Παλαιολόγου[50]
Ιούλιος 1331

Αναφέρει τα ίδια με το προηγούμενο πλαστό έγγραφο προσθέτοντας στοιχεία που προφανώς δεν περιέλαβε εκείνο. Όσον αφορά την Κω, αποτελεί επανάληψη των όσων ήδη ελέχθησαν. Η Ε. Βρανούση δέχεται ότι χρόνος χάλκευσής του είναι ο Ιούλιος 1331 και ότι οι μοναχοί το χρησιμοποίησαν για να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους στα διάφορα νησιά.

Β. Έγγραφα από το Αρχείο της Μάλτας (1306-1479)

1. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[51]
27 Μαΐου 1306

Πρόκειται για το κείμενο της συμφωνίας στην οποία κατέληξαν ο Γενουάτης Vignolo dei Vignoli και ο μάγιστρος Foulques de Villaret (1309-17) με σκοπό την κατάκτηση της Ρόδου και των υπόλοιπων Δωδεκανήσων. Ενδιαφέρουν βεβαίως κυρίως οι πληροφορίες που αναφέρονται στην Κω.

Αρχείο Μάλτας, div. V, Lib. Bull. Magistr. XI, f. 187b, σε αντίγραφο του 1392.

In nomine Domini, amen.

Noverint universi, presens publicum instrumentum inspecturi et audituri, quod, cum nos frater Fulcho de Villareto, Dei gratia Sacre domus Hospitalis Sancti Johannis Jerosolimitani magister humilis et pauperum Christi custos, nomine nostro et successorum nostrorum, necnon omnium et singulorum fratrum nostrorum presencium et futurorum, ex una parte, et ego Vignolus de Vignolis, civis Janue, ex altera, paragium seu societatem habuerimus et fecerimus, videlicet ad acquirendum aliquas de insulis Romanie, se nobis Dominus ministraverit, promictimus nobis ad invicem bona fide et firma, et solemni stipulatione convenimus tenere, complere et observare inviolabiliter infrascripta. Sciendum est igitur quod nos magister predictus, nomine quo supra, debemus habere et percipere pacifice et quiete et absque contradicione aliqua duas partes omnium redditiuum, fructuum et proventuum ut [corr.vel] exituum omnium et singularum insularum quas Dominus dabit uobis acquirere adinvicem in Romania, quecumque sint et quibuscumque consistant et undecumque proveniant. Et ego Vignolus predictus debeo habere et percipere terciam partem predictorum redditiuum, fructuum, proventuum et exituum, contridictione aliqua quiescente. Et est eciam deductum in pactum quod ad colligendum, levandum et percipiendum redditus, fructus, proventus et exitus hujusmodi, nos insimul debemus, in quantum quem libet nostrum tangit, personas, quot et quas voluerimus deputare, et deputatas deponere, et muctare, quociens et quando noveverimus expedire. Sciendum est autem quod insule de Lango et de Lerro, quas ego Vignolus predictus dedi dicte Sacre domui, extracto inde publico instrumento manu mei notarii infrascripti confecto, et insula de Rodo, se Deus eas nobis acquirere dederit, non intelligantur in hoc paragio, ymo ab eo sint excluse totaliter et excepte. Verum tamen ego Vignolus predictus habeo et habere debeo quoddam casale in insula Rodi, quod mihi dedit serenissimus imperator Constantinopolitanus, extantibus inde suis litteris; quod casale, cum omnibus suis juribus et pertinenciis ac appendiciis universis, ego Vignolus predictus integre habere et tenere debeo, et pacifice possidere. Conscriptum est pactum inter nos quod ego Vignolus predictus habeam et habere debeam in predicta insula Rodi unum aliud casale, quod eligere voluero, cum Dominus dictas insulas Rodi nobis acquirere dederit; de quibus duobus casalibus, cum suis pertinenciis et appendenciis universis, ac tercia parte predictorum redditiuum aliarum insularum, quas volente Domino acquiremus adinvicem, ordinare et facere valeam ut mee placuerit voluntati. Preterea sciendum est quod ego Vignolus prefatus, pro predicta sacra domo et eodem domino magistro ac successoribus suis, et pro me eciam, debeo esse vicarius seu justiciaruis predictarum insularum, quas ego predicte sacre domui dedi,

tradidi, et aliarum insularum, quas inter nos volente Domino acquiremus; ita quod ego, in hoc officio nostro constitutus, per me vel alium se alias audiam querimonias et causas habitancium in predictis insulis per me datis et aliis acquirendis, et ipsarum qualibet, ac eciam stipendiariorum nostrorum omnium et singulorum cuilibet, secundum quod Deus mihi ministrabit, reddam et faciam quod racio et justicia ortabuntur. Puniam et[iam] delinquentes per mortem et mutilacionem membrorum, videlicet secundum qualitatem et exigenciam delictorum. Verum se contingeret quod essem negligens vel remissus in faciendo justiciam, vel metas transgrederer justicie seu racionis, volo et concedo quod idem dominus magister et successores qui, per se vel per alios, possint in predictis adhibere remedium et consilium, et ea, ut expedire noverint, moderare. Ceterum est conventum quod, si quis vel que in eisdem insulis aut ipsa cum altera sentiret se per me Vignolum, seu officiales meos, seu ministros gravatum sive gravatam a sentencia, per me vel per aliam seu alios nomine meo lata, seu alia de causa, liceat tali gravato sive gravate ad ipsius domini magistri et successorum suorum vel eorum locum tenentis audianciam appellare. Preterea ego Vignolus sepedictus debeo ponere, ordinare et instituere baylivos, servientes et alios officiales, et creare notarios in predictis insulis, de antedicti domini magistri et successorum suorum aut locum suum tenentis voluntare[m], conscilio et assensu. Nos autem magister predictus correccionem pene et punicionem famulorum, ad nostrum et fratrum nostrorum sepedictorum servicium deputatorum, nobis et nostris successoribus, aut locum nostrum tenentibus, reservamus, nisi taliter delinquerent quod deverent vitam perdere sive membra; nam ego dictus Vignolus illud quod alias debeo exercere. Nos ergo magester predictus, nominibus quibus supra, et ego Vignolus, nomine meo, volentes omnem ambiguitatem discordie et dissencionis materiam de medio tellere, ad hoc ut nos et gentes nostre tranquille vivere voleamus et pacifice, omnia et singula predicta, et predictorum quelibet, promittimus nobis adinvicem tenere et observare, attendere et complere.

Actum in campis Nimoarassis [corr.Nimociensibus], prope ecclesiam Sancti Georgii Grecorum» (ακολουθούν υπογραφές).

2. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[52]
5 Οκτωβρίου 1421

Ο μάγιστρος αποφασίζει να απελευθερώσει δύο σκλάβους που ανήκουν στην πρεκεπτορία της Κω.

Arch. 346 (Liber Bullarum, 1421-2), φ. 164r.

De precepto domihj Magistrj et dominorum de Conuentu, fratre Jeno de Bys, requirente, fuerunt manumissi Jani Serjencin et Anthonius Soupy, sclauj insule siue preceptorie Langonensis, cum hac condictione, quod toto eorum tempore seruire debeant et necessaria, ut similibus aliis manumissis, eisdem per preceptorem siue nostrum locumtenentem prestentur.

3. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[53]
29 Οκτωβρίου 1427

Ο μάγιστρος Fluvian διορίζει στην Καστελλανία της Νεραντζιάς, στην Κω, τον Ιωάννη Καλόθετο στη θέση ή στο αξίωμα «Το Κονδύλι», το οποίο θα κατέχει εφ' όρου

ζωής. Τα καθήκοντά του είναι να συντάσσει διαθήκες ή προικοσύμφωνα ανάμεσα σε Έλληνες.

Arch. 347 (Liber Bullarum,1427-8), φ. 161v.

Per reuerendissimum dominum Magistrum fuit collatum officium scribanatus, quod vulgarj diomate vocatur lo Condilj, Johannj Calotheto, insule Langonensis, videlicet: quod possit in castellania de Narangia facere testamenta, codicelos et quamlibet ultimam uoluntatem et instrumenta dotalia inter grecos et grecas, et quascumque scripturas, secundum consuetudinem dicti officii, benefaciendo in dicto officio donec uitam duxerit in humanis, et cetera.

4-5. Έγγραφα από το αρχείο της Μάλτας
4. 4 Μαΐου 1433[54]

Ο μάγιστρος Fluvian διορίζει στη θέση του γραμματικού ή του «γραφέα» στο δικαστήριο της Κω το Μιχάλη Πανσέβαστο.

Arch. 349 (Liber Bullarum, 1432-3), φ. 98r.

...teque (Michaeli Panseuasto) scribam seu graphiarium in dicta nostra curia Langonensi constituimus, creamus et sollemniter,... ordinamus...

5. 6 Οκτωβρίου 1452[55]

Είκοσι περίπου χρόνια μετά, ο μάγιστρος Lastic απευθύνεται και πάλι στο Μιχάλη Πανσέβαστο, «γραμματικό στο κάστρο της Νεραντζιάς», αυτή τη φορά για να τον επιπλήξει. Ο τελευταίος είχε αρνηθεί να δώσει αντίγραφα δικαστικών εγγράφων σε κάποιον Αντώνιο de Anesi, ο οποίος συνακόλουθα παραπονέθηκε στο Τάγμα.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 260v.

Frater Johannes de Lastico et cetera, dilecto nobis in Christo Michaeli Panseuasto, scribe castrj nostri Narangie, insule nostre Langonis, salutem...

6. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[56]
12 Ιουλίου 1437

Μετά από αίτημα του διοικητή της Κω ιππότη Fantino Querini, γίνονται ρυθμίσεις σχετικά με τα δικαιώματα των αξιωματούχων του Τάγματος που υπηρετούν στην Κω και την τύχη των περιουσιακών τους στοιχείων σε περίπτωση θανάτου. Τέλος, διευθετούνται θέματα σχετικά με τη βοσκή των αλόγων που κατέχουν οι αδελφοί του Τάγματος στην Κω. Αναφέρονται πολλά τοπωνύμια, καθώς και η πληροφορία ότι τα άλογα οδηγούνταν τη νύχτα μέσα στο κάστρο της Νεραντζιάς.

Arch. 352 (Liber Bullarum, 1436-7), φ. 194r.

Dicta die, presente et infrascripta petente reuerendo religioso domino fratre Fantino Quirino, Langonis et cetera preceptore, supradictus reverendissimus dominus, meus dominus, Magister predictus, infrascriptas concessiones, factas ipsi reverendo preceptorj, in presentj registro precepit continuarj hoc modo, vedelicet:

Quod locumtenens ipsius reverendj preceptoris Langonis, castellanj et ceterj officiales, quj pro tempore in dicta insula ad seruicia dey et dicti preceptoris comorabuntur, habeant anzianitatem et cetera beneficia et augumenta, que haberent siue habere deberent, si residentiam propriam facerent in Conuentu Rhodj, cum pariter seruiant Religionj ac si in Conuientu continuo residerent, attenta dicte preceptorie Langonis vicinitate pariter et opportunitate locorum.

Item, quod omnia bona siue spolie fratrum faciencium personaliter garauanam in insula Langonis predicta, siue per se ipsos siue pro alijs, usque ad numerum XXV, si casus accideret eos ex hac vita decedere, ipsorum bona siue spolie ubicumque reperte debeant peruenire ad preceptorem Langonis predictum, et e conuerso, bona siue spolie fratrum, quj ad carauanam fuerint deputatj, si per alios garauanam suam fierj facient et pocius velint in Conuentu Rhodj resedentiam facere, si casus accederit et ex hac vita decedant, bona ipsorum fratrum siue spolie ubicumque reperte debeant ad comune thesaurum pervenire.

Item, quod fratres existentes in garauanam non possint mittere equos suos ad marrasium Della Castra, quod est supradicti venerabilis preceptoris, sed pocius teneantur eos transmittere ad marrasium Fardia, siue Duarum Ecclesiarum, et teneantur equos predictos in dicto marrasio Duarum Ecclesiarum tenere ligatos, et singulis noctibus eos teneantur conducere intus castrum Nearancie, propter casus quj sequi aduersos consueuerint, et sic continuo dominus reverendus preceptor teneatur eis dare ordium consuetum. Tempore autem pacis possint dicti fratres dictos equos suos duobus mensibus, Martio scilicet et Aprili, mittere ad marrasium Della Castra, quibus duobus mensibus durantibus similiter habere debeant ordeum consuetum. Et si ultra dictos duos menses dicti fratres garauane equos in dicto marrasio Della Castra duxerint retinendum, tunc pro eo tempore, quo ibidem stabunt, non teneatur dominus venerabilis preceptor eis ultra dictos duos menses Martij et Aprilis concedere et dare ordeum, sed sine ordeo ibidem stare teneantur, sicutj equum et justum est, et in nostro Conuentu Rhodj fit et est consuetum.

7. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[57]
21 Σεπτεμβρίου 1437

Ο μάγιστρος Fluvian αναγνωρίζει ότι η οικογένεια του Μιχάλη Ρόδιου, γιου του Νικήτα και της Ευδοκίας του Καρατζά, κατοίκου Κω, στο κάστρο της Κεφάλου, είναι απελεύθερη (απαλλαγμένη από τις υποχρεώσεις των παροίκων). Το προνόμιο αυτό τους είχε παραχωρήσει ο προηγούμενος διοικητής της Κω ιππότης Roger de Loubaut (1381-5) και είχε επικυρώσει ο νυν διοικητής του νησιού Fantino Querini.

Arch. 352 (Liber Bullarum, 1436-7), φ. 179r-v.

Frater Anthonius Fluuiani...fideli subtito nostro in Christo nobis dilecto Micaeli Rhodio, Niquite Rhodij filio, insule nostre Langonis, apud castellum nostrum Kiefali, habitatori...

8. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[58]
27 Οκτωβρίου 1437

Ο διοικητής της Κω Fantino Querini υπέβαλε έκθεση στο Τάγμα, σύμφωνα με την οποία, λόγω της τεράστιας μείωσης των εισοδημάτων της Κω και της εγκατάλειψης

και ερείπωσης των φρουρίων της, δεν μπορεί να διασφαλίσει την άμυνα του νησιού. Το Τάγμα, για να τον βοηθήσει, μειώνει το ετήσιο ενοίκιο που εισέπραττε, από 1.600 σε 1.000 ροδίτικα φιορίνια.

Arch. 352 (Liber Bullarum, 1436-7), φ. 146r.

Oblata coram nobis uestra humiliter facta expositio continebat, quod vos attenta redditus dicte baiulie nostre Langonis maxima diminucione et attenta magnitudine dirupcionis, uastitatis et destructionis edificiorum et fortiliciorum dicte insule, que, nisi celerime restaurentur, magnum cucureret perdicionis periculum, si ab infidelibus contra dictam insulam, quod deus averter, aliquid attemptaretur, non potestis ullo modo dicte restauracioni resistere, uacare vel inherete, nisi de nostre consideracionis remedio ad diminucionem summe florenorum mille sexcentorum pro responsione annua per ipsum debitorum, iuxta tenorem bullarum super hoc alias confectarum, aliquatenus non procedamus....tenore presencium reducimus, referimus et deductis dictis florenis sexcentis ad mille predictos florenos de nouo taxamus...

9. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[59]
8 Αυγούστου 1439

Το συγκεκριμένο έγγραφο είναι από τα πιο ενδιαφέροντα, όσον αφορά τη συμβίωση ιπποτών-ντόπιου πληθυσμού και την προσπάθεια του Τάγματος να εγκαθιδρύσει ειρηνικές σχέσεις δικαίου με τους κατοίκους των νησιών. Οι κάτοικοι των νησιών Κω, Λέρου και Καλύμνου, των οποίων διοικητής είναι ο Fantino Querini, έχουν υποβάλει σοβαρά παράπονα στο Τάγμα εναντίον του. Ο μάγιστρος Lastic αποστέλλει τριμελή επιτροπή να ερευνήσει τις κατηγορίες, να αποδόσει δικαιοσύνη και να αποκαταστήσει την τάξη και τις καλές σχέσεις με τον πληθυσμό. Μας ενδιαφέρει η αναφορά ότι η επιτροπή υποχρεούται να επισκεφτεί όλες τις περιοχές των νησιών, δηλαδή τα κάστρα, τα μικρότερα φρούρια, τα χωριά και την ύπαιθρο, καθώς και η δικαιοδοσία της επιτροπής στον τομέα των οχυρωματικών έργων.

Arch. 354 (Liber Bullarum, 1439-40), φ. 251v-252v.

...nostros ac dicte domus nostre comissarios, procuratores, visitatores, judices... uniuersa loca, castella, fortillicia, rura et casalia dictarum insularum visitandum, homines, subditos et vasallos nostros super premissis audiendum...

Item ad ordinandum, procurandum, precipiendum et mandandum ea omnia et singula que pertineant ad reparationem et necessitatem insularum nostrarum aut dictorum locorum et fortiliciorum earumdem pro utilitate et sucuritate domus prefate.

Etiam ad noua edificia, castra, passus, turres et quevis alia munitionj et presidio dictarum insularum nostrarum et locorum earumdem necessaria pariformiter et oportuna.

10. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[60]
8 Αυγούστου 1439

Ο μάγιστρος Lastic επιβεβαιώνει την πώληση ενός σπιτιού του δημόσιου ταμείου του Τάγματος στη Νεραντζιά της Κω στον Ιωάννη Συμεών, μισθοφόρο-βοηθητικό στρατιώτη του Τάγματος.

Arch. 354 (Liber Bullarum, 1439-40), φ. 252v.

...pro et ex causa certe venditionis supradictis facte de quadam domo ad ipsum nostrum comunem tesaurum pertinente, sita in insula nostra Langonis et terra nostra Nearancie, prope domum domine Marie Karoline, fidelis dilecte nostre, cuius confines hic haberi uolumus, pro sufficienter expressis, ac si de illis hic facta esset mentio specialis.

11. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[61]
11 Απριλίου 1441

Ο μάγιστρος Lastic απευθύνεται στο Fantino Querini, διοικητή της πρεκεπτορίας της Κω, τον οποίο επαινεί για τις προσπάθειές του να επισκευάσει τα κάστρα των νησιών και να τα εξοπλίσει με αμυντικό και επιθετικό οπλισμό. Πριν αναλάβει το αξίωμα αυτό ο Querini, τα φρούρια ήταν ερειπωμένα και ανυπεράσπιστα. Ο Querini, ο οποίος έκανε τα απαιτούμενα έργα με δικά του έξοδα, αναγκάστηκε να σταματήσει τις εργασίες λόγω έλλειψης χρημάτων. Το Τάγμα προσδιορίζει ότι για τα επόμενα δέκα χρόνια ο διοικητής θα δαπανά ετησίως μέχρι και 800 φιορίνια για την επισκευή των οχυρώσεων. Επίσης, αναλαμβάνει να εξοπλίσει την Κω με αμυντικά και επιθετικά όπλα αξίας μέχρι 500 φιορίνια. Οι επισκευές θα επιθεωρούνται κάθε χρόνο από τέσσερις πρωτομάστορες, δύο οικοδόμους και δύο μαραγκούς, ενώ για τον οπλισμό θα σταλούν δύο ειδικοί από τη Ρόδο.

Το Τάγμα ακολούθως κάνει τις απαραίτητες ρυθμίσεις ώστε οι παραπάνω δαπάνες να καλυφθούν σε μεγάλο ποσοστό από χρήματα του δημόσιου ταμείου (παραχώρηση διαφόρων προσόδων στην Querini).

Arch. 355 (Liber Bullarum, 1441-42), φ. 219r-v.

Frater Johannes de Lastico...venerabili ac religioso fratri Fantino Quirino...baiullie nostre capitularis Langonis preceptori..

Cura nobis iniuncti regiminis et onus rationis expostulat, ut circa reparationem et forificationem locorum, fortilitiorum, nec non personarum et bonorum subditorum nostrorum confirmationem indesinenti studio uacare continuo debeamus, et tanto magis modernis temporibus insudamus, quanto maius periculum iminere discernimus.

Cum itaque baiullia nostra premissa in pluribus insulis et fortilitij dispersa consistat, et ipsa loca pariter et fortilitia olim ante uestram promotionem ad ipsam nostram preceptoriam, sub uarijs ruinis et dissipationibus, et nuda armis, tam offinsibilibus quam defensibilibus, et statu domus, videlicet: omnibus suppelectilibus congruis et necessarijs, in dicta domo dimitti consuetis, relicta et deducta extiterit, per uos subito et inmediate, post uestrum accessum ad preceptoriam premissam, diligenter et solicite uestris sumptibus, laboribus et expensis laudabiliter reparari et restaurari, ultra etiam vestram possibilitatem, reperta extiterit, ad honorem et comoditatem comunem totius Religionis nostre, et propter maximas diuersorum honerum expensas, ipsas reparationes, magnifice et sumptuose ad perpetuam rei conseruationem incohatas, ad finem deduci per uos verisimiliter non existat, quod esset in graue damnum totius Religionis nostre ac Ordinis nostri, et maxime propter periculum imminentium guerrarum, quas cum infidelibus Orientis hoc tempore gerimus.

Ideo nos ad ipsa futura pericula et damnum comune mentes et cogitationes uigili studio

conuertentes et considerantes reparationes locorum et fortilitiorum premissorum Religionis nostre decorem et comoditatem, ac fidelium subditorum nostrorum conseruationem concernere, volentes etiam vobis, qui tanto ardore et zelo ad ipsam reparationem intenditis, aliqualiter pro futura utilitate succurrere, in hunc, qui sequitur, modum, et cum infrascriptis presertim conditionibus, duximus uanamiter et concorditer prouidendum, videlicet:

Quod vos, venerabilis preceptor, in obsequium, utile et comodum dicte Religionis, et conseruationem dicte baiullie, nec non subditorum nostrorum, in eadem et suis insulis consistentium, tuitionem, teneaminj et debeatis in locis necessarijs et maxime opportunis vobis uisis usque ad tempus annorum decem reparationes facere usque ad summam florenorum octingentorum, et ulterius, quantum ad munitionem armorum et aliarum artiliariorum, volumus quod hinc ad festum Sancti Johannis proxime futurum, vel saltem infra menses octo a die date presentium computandos, teneamini et vestris pecunijs ad dictam insulam conduci fecisse armaturas aptas ad offendendum et deffendendum, pro summa et valore florenorum correntium quingentorum, et premissas, tam reparationes annis singulis uisitare et extimare faciemus per quatuor prothomagistros, duos videlicet muratores et duos carpentarios, secundum consuetudinem et extimationem ciuitatis nostre Rhodi, quam armaturas per duos alios semeltantum per nos deputandos. Et casu, quod in dictis reparationibus et armis reperiatur deffectus, quod presens infrascripta gratia, per nos presentialiter uobis antedictis rationibus facta, ipso facto expiret, et sit nullius ualoris, efficantie vel momenti...

12. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[62]
13 Νοεμβρίου 1444

Ο μάγιστρος Lastic απευθύνεται εκ νέου στο Fantino Querini, αναγνωρίζει ότι το Τάγμα αντιμετωπίζει πολλούς κινδύνους από τις επιθέσεις των απίστων, χωρίς να περιμένει από καμιά χριστιανική δύναμη ενισχύσεις, και παραδέχεται ότι αδυνατεί να προστατεύσει αποτελεσματικά τις νησιωτικές κτήσεις, πλην της Ρόδου. Ο διοικητής της πρεκεπτορίας της Κω αποκτά το δικαίωμα να συνάπτει ξεχωριστά συνθήκες ειρήνης, ακόμα και με εχθρούς του Τάγματος, στην προσπάθειά του να προστατεύσει τα νησιά που βρίσκονται στη δικαιοδοσία του. Υποχρεούται πάντα να τηρεί κάποιες δεσμεύσεις, όπως το να μη θίγεται η Καθολική εκκλησία, να μην πληρώσει ποτέ φόρο υποτέλειας, να σέβεται τις αρχές του Τάγματος κτλ.

Arch. 356 (Liber Bullarum, 1444), φ. 223v.

Cum itaque, preter et ultra insulam nostram Rhodj, alias plurimas et diuersas insulas habeamus, in quibus plurime christianorum anime nobis ac Religioni nostre subdicte vitam pauperimam degunt, et maior pars ipsarum insularum, videlicet Langonis, Lerrj, Calamj et Nizerj, fidei vestre et cure relicta existat, satis difficile videtur omnes insulas et nobis et vobis subditas per nostras vires apparatusque tutamen diffensarj ab infidelium conatibus posse, nisi de pace ubi bellum tollerarj nequeatur salubriorj proposito rebus saltim vestris cum tempore. Consulamus vobis, igitur, venerabili armirato et preceptorj antedictarum insularum, presedj, gubernatorj et domino, ut, non obstantibus quibuscumque guerris maris et terre a nobis contra quoscumque infideles vel contra nos a quibuscumque infidelibus in futurum gerendis, cum ipsis infidelibus pro dictis insulis nostris, vobis et fide vestre comissis, cum

meliorj modo, via, forma, medio et interposicione vobis posibili, pacem temporaneam, treugam siue amicabilem viam Religionis hactenus consuetam, cum ipsis infidelibus exquirendj, praticandj, tractandj, faciendj, ineundj, firmandj, promictandj, jurandj... invicem deliberato consilio, licenciam, potestatem, arbitrium et bayliam damus, concedimus ac in domino plenissimam elargimur, promittantes nos gratum et firmum habituros quitquid impremissis et quolibet premissorum duxeritis faciendum.

13. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[63]
28 Ιουλίου 1445

Ο μάγιστρος Lastic αναγνωρίζει ως απελεύθερο τον πάροικο Μιχάλη Αλβανίτη, που κατοικεί στην Αντιμάχεια της Κω.

Arch. 357 (Liber Bullarum, 1445), φ. 221v.

Frater Johannes de Lastico et cetera, et nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, Capitulum Generale celebrantes, dilecto nobis in Christo Michaeli Aluanti, filio prouidi viri Nicolai Aluanti, loci de Andimachi, insule nostre Langonis, seruo nostro et dicte domus nostre ascripticio, salutem et sinceram in domino caritatem...

14. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[64]
8 Μαΐου 1447

Ο μάγιστρος Lastic διατάζει το διοικητή της Κω Fantino Querini να πληρώσει τους καθυστερούμενους μισθούς (soldea) στους αδελφούς του Τάγματος που εκτέλεσαν τη στρατιωτική τους υπηρεσία (caravana) στην Κω κατά την προηγούμενη χρονιά. Ο συγκεκριμένος διοικητής δε φρόντισε να πληρώσει τους μισθούς, πράγμα που δημιούργησε ζημιά και αναστάτωση στους αδελφούς, οι οποίοι απευθύνθηκαν στο μάγιστρο.

Arch. 359 (Liber Bullarum, 1446-7), φ. 225r.

A voy venerabili comandator de la nostra comandaria de Lango et cetera, et al vostro locumtenente notificamo come davanti noy sono comparuti tuti quelli freri a cui voy deuete dar e pagar lor soldeya de lor carauane fate ala dita nostra ysola de Lango nel anno passato, secondo le lor police che hano de voy dito venerando commandador e incora de voy locumtenente; dicendo diti freri come per molte fiate ve hano requesto e domandato lor pagamento e satisfacion, e che non e remedio ne podeno esser pagati, e che lor passatede jorne in jorno con dilacione et difugij, in grandissimo danno loro e de lor besogni e necessitate, perche hano supplicato a noy molto humilmente che sopra de questo lor volessemo proueder de remedio e justicia.

15. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[65]
21 Ιουλίου 1447

Ο μάγιστρος Lastic δίνει άδεια στο σιδηρουργό-πεταλωτή Γιάννη Ξάρχο, κάτοικο Αντιμάχειας Κω, ο οποίος αναγκάστηκε από τις αδικίες του διοικητή Querini να καταφύγει στην Κρήτη, να εγκατασταθεί στη Ρόδο.

Arch. 359 (Liber Bullarum, 1446-7), φ. 226r.

Noi frar Johan de Lastic,... a ti dilecto Jannj Xarko, naturale de Landemachi, seruo e pericho nostro e de nostra Religione, salute e dilectione

Intesa la tua humile supplicacione donata dauantj noj e nostra venerable audientia, dicendo come tu sie absentato in la jsola de Candia per certe iniurie e violencie a ti fate per lo venerable comandador de Lango, e che tu desidera venir e habitar in la nostra cita e jsola de Rhodes, per imparar la tua arte de marescallia o ferraria, se de nostro saluoconducto e securita a te volessemo proueder.

16. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[66]
29 Σεπτεμβρίου 1448

Ο μάγιστρος Lastic επιτρέπει στον Κώο Νικόλαο Βοριέρα, που βρίσκεται στο Χάνδακα Κρήτης, να επιστρέψει ελεύθερα στο νησί, για να παρουσιαστεί σε δίκη που κινεί εναντίον του ο διοικητής της Κω, ενώπιον του καστελάνου της Νεραντζιάς και επιτροπής σταλμένης από το Τάγμα. Ο Βοριέρας μπορεί να ασκήσει έφεση και η υπόθεσή του να εξεταστεί εκ νέου στη Ρόδο. Παρουσιάζει ενδιαφέρον η αναφορά σε όλους τους αξιωματούχους του Τάγματος στην Κω, οι οποίοι υποχρεούνται να σεβαστούν την παρούσα άδεια του μαγίστρου.

Arch. 360 (Liber Bullarum, 1447), φ. 215r.

Frater Johannes de Lastico et cetera, discreto viro Nicolao Uoriera, de Candida, habitatori nostre insule Langonis, salutem in domino.

Tenore presentium et ex nostra certa scientia tibi prefato Nicolao eundi ad dictam nostram insulam Langonis illicque manendi et standi, et tua negocia agendi standique in judicio et omnes actus juridicos agendi in causa, quam contra uos mouet siue motutus est venerabilis preceptor Langonis modernus coram castellano Narrantie et venerandis nostris visitatoribus, quos missuri sumus, et si te senseris in aliquo aggrauantum, ad nos appellandi, quia tibi administrabimus justicie complementum, et ex dicta insula Langonis recedendi tute et libere et sine aliquo metu, saluumconductum, congietum et licentiam damus atque concedimus.

Mandantes supradicto venerabili preceptori Langonis eiusque omnibus castellanis et offitialibus, in virtute sancte obedientie, ac hominibus, uasallis et subditis nostris, sub sacramento fidelitatis et omaggij, quo nobis et dicte domui sunt astricti, in dicta insula constitutis, tam presentibus quam futuris, ne contra hunc nostrum saluumconductum aliquo modo facere uel venire presumant, quinymo, iuxta eius mentem et seriem, studeant inuiolabiliter obseruare...

17. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[67]
1 Φεβρουαρίου 1449

Ο μάγιστρος Lastic πληροφορεί τους καστελάνους και λοιπούς αξιωματούχους του Τάγματος στην Κω ότι διέταξε το διοικητή Κω Fantino Querini να επιτρέψει την πώληση τροφίμων στους ιππότες του κάστρου του Πετρουμιού. Στέλνεται μάλιστα στην Κω ειδικός αντιπρόσωπος για να διαπιστώσει κατά πόσο εφαρμόζεται η διαταγή. Σε περί-

πτωση που ο διοικητής αρνηθεί να την εφαρμόσει, ο Villalba (αντιπρόσωπος-πληρεξούσιος του μαγίστρου) και οι υπόλοιποι αξιωματούχοι πρέπει να κινηθούν άμεσα ώστε να ανεφοδιαστεί το κάστρο Πετρουμιού. Ιδιαίτερη σημασία για μας έχει στο έγγραφο αυτό η συμπληρωματική διαταγή του μαγίστρου, ότι λόγω επικείμενης επίθεσης του τουρκικού στόλου οι κάτοικοι της Κω καλούνται να συγκεντρωθούν με τις οικογένειες και τα πράγματά τους στο κάστρο του Πυλιού, ώστε να μην αιφνιδιαστούν.

Arch. 360 (Liber Bullarum, 1447), φ. 194v.

Frar Johan de Lastico et cetera, ali religiosi in Christo noy carissimi frari et castellani e offitiali dela nostra jsola de Lango, salute nel Signore, e ali nostri comandamenti fermamente obedire.

Per nostre lettere patente hauemo comandato al venerabile comandatore de la ditta nostra jsola de Lango, che uenda e lassa uendere ali homeni de la ditta isola frumento, vino e altre cose necessarie al viuer humano ali frari e stipendiati e homeni del nostro castel de San Petro. E per questa casone mandamo lo religioso a noy carissimo frare Johanne de Villalba, dela nostra castellania de Emposta, demonstratore dela presente; e se per auentura lo ditto venerabile comandatore non uolesse mandar ad executione e far lo ditto nostro comandamento, ad jstantia del ditto fra Villalba ve comandamo, in virtute de sancta obedientia, che faciate fare una crida publica, che tuto homo habitante al Lango possano e de-biano uendere ali frari e soldaziati e homenj del castel San Pietro formento, vino e altre cose necessarie per lo ditto castello, azo che per manchamento de uictualie quello castello non sostengano pericolo...

Ultra di questo, perche hauemo certa noticia che alcune fuste de Turchi somo armate per uenire a damnificar alla nostra jsola de Lango supraditta, volemo che comandate a tuto homo se riduca al castel del Pili, cum soe familie e robe, azo che ex inprouiso non hauesse danno.

18. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[68]
21 Μαρτίου 1449

Συστήνεται επιτροπή επισκεπτών-ελεγκτών, η οποία μαζί με ένα πληρεξούσιο του Τάγματος θα περιέλθει τα νησιά Κω, Νίσυρο, Κάλυμνο, Λέρο. Μας αφορούν τα τμήματα του εγγράφου που αναφέρονται σε οχυρωματικά έργα. Αφού λοιπόν ελέγξουν, με τη βοήθεια αρχιτεχνιτών, οικοδόμων και μαραγκών, τα οχυρωματικά έργα ή τις επισκευές που έκανε ο πρεκέπτορας Querini, οφείλουν να τακτοποιήσουν τις σχετικές εκκρεμότητες, να επισημάνουν νέες τοποθεσίες για καινούρια κτίσματα, φρούρια, γέφυρες, περάσματα, πύργους και να δρομολογήσουν την κατασκευή τους.

Arch. 361 (Liber Bullarum, 1447-9), φ. 247v-249r.

...et uniuersa castella, fortillicia, rura casalia dictarum insularum visitandum; reparationes factas et noua edificia fabricata edificataque per prefatum venerabilem preceptorem uidendum; easque ac ea extimari per prothomagistros, tam muratores quam marangonos fatiendum, et in scriptis redigendum;...

Item, ad ordinandum et precipiendum et mandandum ea omnia et singula que pertineant ad reparationem et necessitatem insularum predictarum et castrorum ac fortilitiorum earumdem pro securitate et utilitate domus nostre prefate.

Item, ad ordinandum et fieri mandandum noua edificia, castra, passus, pontes, turres et queuis alia munitionj et presidio dictarum insularum nostrarum et locorum earumdem necessaria pariformiter et opportuna, pro salute et conseruatione dictarum insularum nostrarum ac populorum ac habitantium earundem.

19. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[69]
26 Σεπτεμβρίου 1449

Ο μάγιστρος Lastic αναγνωρίζει ως μαρινάριο τον πάροικο Νικηφόρο του Λέου του Φωκά, που κατοικεί στην Αντιμάχεια της Κω, ως ανταμοιβή για τις καλές του υπηρεσίες στο Τάγμα.

Arch. 361 (Liber Bullarum, 1447-9), φ. 284r-v.

Frater Johannes de Lastico et cetera, et nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, Generale Capitulum celebrantes, fideli dilecto nostro Nichiforo tu Leo tu Voca, parico nostro Lindemachie, insule nostre Langonis, salutem in domino sempiternam...

20. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[70]
6 Οκτωβρίου 1449

Ο μάγιστρος Lastic αναγνωρίζει ως απελεύθερους τους απογόνους των –ήδη απελεύθερων– Περουλή, Γεωργίου και Ιωάννη Σμυράκη, κατοίκων του κάστρου της Αντιμάχειας Κω, ως ανταμοιβή για την αφοσίωση και τις καλές τους υπηρεσίες στο Τάγμα.

Arch. 361 (Liber Bullarum, 1447-9), φ. 282r.

Frater Johannes de Lastico et cetera, et Nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, Capitulum Generale celebrantes, dilectis nobis in Christo Perulio, Georgio et Johannj Smiracis, francomatis et engossatis, habitatoribus castrj nostrj Lindimachij, insule nostre Langonis, salutem in domino sempiternam...

21. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[71]
6 Οκτωβρίου 1449

Ο μάγιστρος Lastic «προάγει» σε απελεύθερη την Καλή του παπά Ιερώνυμου του διάκου Τζαγκαρόπουλου, κάτοικο του κάστρου του Περιπάτου Κω. Η Καλή είχε προσφέρει ως αντίδοση στο Τάγμα τέσσερις σκλάβους. Η ιδιότητα του απελεύθερου θα ισχύει και για τους απογόνους της.

Arch. 361 (Liber Bullarum,1447-9), φ. 317v.

Frater Johannes de Lastico,... fideli, dilecte nobis in Christo Cali papatis Iheronimmi diachy Zangaropoli, de insula nostra Langonis et castro nostro Peripatj, filie, etatis annorum XVIIJ vel circa, nostre ac dicte domus serue ascripticie siue parichisse, salutem...

22. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[72]
25 Φεβρουαρίου 1450

Ο μάγιστρος Lastic απευθύνεται στον καστελάνο της Αντιμάχειας Bernardo Rocha και τον καλεί να μεριμνήσει για την εκτέλεση δικαστικής απόφασης που ρύθμιζε τις

διαφορές ανάμεσα σε δύο ιππότες του Τάγματος που βρίσκονταν στην Αντιμάχεια. Η διαμάχη τους αφορούσε ποσότητα κριθαριού, που τελικά επιδικάστηκε υπέρ του ενός, χωρίς όμως και να αποδοθεί.

Arch. 361 (Liber Bullarum, 1447-9), φ. 341r.

Frare Johannes de Lastic et cetera, a voi religioso a noj molto caro frare Bernardo Rocha, castellano del nostro castello de Lindimachia, in la nostra jsola de Longo[sic], overo suo locotenente, o qual se uol altro officiale della dicta nostra jsola, al qual la presente lettera nostra patente sia presentata, salute in dio et allj nostri comandamenti fermamente obedire.

Secondo hauemo visto per scripture autentiche altrauolta sopra uno certo debatto de alchuna quantita d'orgio, tra lo religioso...frare Georgio de Coronia et frare Nicola de Napolj dimorante ala dicta nostra jsola de Londo[sic], per assemblea publica fatta al dicto loco, secondo le bone usanze de dicta jsola, in fauore del dicto frare Georgio fo data una certa et legittima sententia, de poi ratificata tanto per commissarij quanto ultimamente per li nostri visitadorj al dicto locho mandati.

23. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[73]
5 Μαΐου 1450

Το περιεχόμενο του εγγράφου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με αυτό, μια οικογένεια της Κω παρουσιάζει στο μάγιστρο Lastic χρυσόβουλο, με το οποίο ο Βυζαντινός αυτοκράτορας τους είχε παραχωρήσει εκτάσεις και ακίνητα στην Κω, απαλλαγμένα από φόρους και επιβαρύνσεις. Μετά την κατάληψη του νησιού από το Τάγμα, ο τότε μάγιστρος Hélion de Villeneuve (1319-46) είχε αναγνωρίσει και επικυρώσει το σχετικό έγγραφο. Το Τάγμα αποδέχεται το αίτημα της οικογένειας να επικυρωθεί και πάλι η ισχύς του χρυσόβουλου, που τώρα (1450) ήταν σε αρκετά σημεία του φθαρμένο αλλά ευανάγνωστο.

Arch. 362 (Liber Bullarum, 1450-51), φ. 189r-v.

Frater Johannes de Lastico et cetera, et nos Conuentus Rhodj domus eiusdem, prudentibus viris subditis nostris Constantino Zachalla, Johannj Seuasto, eius fratri germano, nec non contestabili Johannj Jacobo et Catherinem filijs legittimis prefati Constantinj, et vestris in perpetuum successoribus, de insula nostra Langonis, fidelibus nobis, sincere dilectis, salutem in domino et fidelitatis vestre perpetuum augmentum...

Cum, igitur, vos prefatus Constantinus Zachalla, nomine ac vice supradictorum fratris, filiorum utriusque sexus antedictorum et successorum, a nobis jumiliter postulaueris, ut quasdam fraqnchisie, inmunitatis et libertatis literas, greco ydyomate scriptas, bullaque nostra comuni plumbea roboratas per felicis memorie quondam fratrem Helyonum de Villanoua, dicte domus tunc Magistrum, dictumque nostrum Rhodi Conuentum, quibusdam Seuasto Basili de Assino fratrique suo Angelo Gordato, Michaellj de Assino, eius fratri, et Drosso Prothonouellissimo, ob merito pure fidelitatis concessas, ac in nostra presencia, licet antiquas et in aliqua earum parte vetustate corrosas, non tamen adeo quin optime legi interpretarique potuerint, manualiter exhibitas, renouarj in obseruacionem gratie ac promissionis per nostros dictos antecessores supradictis vestris antecessoribus, a quibus per rectam lineam originem habere videminj, et si oporteat, ob meritum vestre fidelitatis, de

nouo contenta in eisdem literis, vobis et vestris alijs superius nominatis graciose concedj postulaueritis, et nos premissorum contemplacione vobis in hac parte vestris satisfacere cupiamus, easdem literas que in effectu ista continebant, videlicet: quod omnes possessiones quas vel ex gratia donacionis dudum dictis antecessoribus vestris facte et de quibus literas aureis bullis munitas ostendere possitis, siue quas jure patrimonij, dotium, parafrenalium, siue donacionum a nostris antecessoribus, que seleumatica greco vocabulo nuncupantur, siue alio quouis jure acquisitas, tam vineatas quam aratiles et campestres, molendina et alia queuis bona inmobilia cum pertinentijs suis, sint franche, libere et inmunes ab omni dictione ac dominio, et nulla possit in perpetuum contradiction fierj...

Volentes ipsas literas imperatorias, greco ydyomate crussouulo nuncupatas, presentibus haberi pro expressis, ac si de eisdem habita hic fuerit mencio speciales.

24. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[74]
24 Απριλίου 1450

Σε ιδιόγραφη βεβαίωση του διοικητή της Κω Fantino Querini, σχετικά με παραχώρηση ορισμένων γαιών από το μεγάλο μάγιστρο προς υπήκοο του Τάγματος, αναφέρεται ότι ο Querini έγραψε τη βεβαίωση στα «Κάστρα της Κω».

Arch. 362 (Liber Bullarum, 1450-51), φ. 195v.

In la Castra de la nostra isola de Lango, adi XXIIIJ Aprile, Mil(le) quatrocento cinquanta.

25. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[75]
14 Ιανουαρίου 1451

[Και απόσπασμα εγγράφου της 10.5.1432]

Πρόκειται για σημείωση της γραμματείας του Τάγματος, που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αν και η πληροφορία που μας δίνει είναι μοναδική, όπως παραδέχεται και ο Ζ. Τσιρπανλής, και επομένως δεν μπορεί να στηρίξει την αντίστοιχη επιχειρηματολογία. Όπως αναφέρεται, κάποιοι συγγενείς του εκλιπόντος μητροπολίτη Κω Μακαρίου, στον οποίο ο μάγιστρος Antonius Fluvian (1421-37) είχε επιτρέψει να διαθέσει, μετά θάνατον, το ήμισυ της περιουσίας του σε όποιον ήθελε, ζήτησαν αντίγραφο του σχετικού εγγράφου. Στη σημείωση παρατίθεται η αρχή και το τέλος του εγγράφου του Fluvian, με χρονολογία 10 Μαΐου 1432.

Arch. 362 (Liber Bullarum, 1450-51), φ. 186r.

Die XIIJ mensis Januarij ab incarnatione [1450]

Ad instantiam quorundam affinium reverendi condam papa Macharij, metropolite Grecorum in Langone, fuit extracta quedam scriptura, siue gratia et licentia data dicto condam Machario per bone memorie condam reverendissimum dominum dominum fratrem Antonium Fluvian, Magistrum sacri Hospitalis, et cetera, quod in articulo mortis testari valeat de mediate bonorum suorum et illa legare cui voluerit.

Que scriptura sic incipit:

Frater Antonius Fluuian et cetera, dilecto nobis in Christo papa Machario, metropolite

insule nostre Langonensis, salutem in domino sempiternam. Sacre nostre Religionis sinceritas, et cetera.

Et finit:

In cuius rei testimonium bulla nostra in cera nigra presentibus est impressa. Datum Rhodi in nostro Conuentu die X mensis Maij, anno incarnationis domini MCCCCXXX secundo.

Et hoc extractum bulla magistrali in cera nigra fuit factum.

In forma cancellarie consueta.

26. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[76] (1451)

Το έγγραφο αυτό αναφέρεται στις ταραχές που ξέσπασαν στην Κω εξαιτίας της απόφασης του διοικητή του νησιού Fantino Querini να γκρεμίσει τα σπίτια των κατοίκων που βρίσκονταν κοντά στο κάστρο της Νεραντζιάς. Με το παρόν έγγραφο ορίζεται επίτροπος και καθορίζονται τα πλαίσια μέσα στα οποία πρέπει να κινηθεί για την εκτόνωση της κρίσης. Εντύπωση προκαλεί το πνεύμα συνδιαλλαγής, μετριοπάθειας και σεβασμού προς το ντόπιο στοιχείο που διαπνέει το κείμενο. Στόχος είναι η ειρηνική συμβίωση και όχι η βίαιη αντιπαράθεση. Οι κάτοικοι πρέπει να καταλάβουν ότι το ισχυρό κάστρο βρίσκεται εκεί για τη δική τους προστασία, οι σχετικές όμως ενέργειες πρέπει πάντα να σέβονται τους κανόνες του δικαίου.

Ο επίτροπος θα ελέγξει επίσης και διάφορα θέματα που σχετίζονται με τους ιππότες του Τάγματος που διαμένουν στο νησί. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μερικοί από αυτούς συνέπραξαν με τους ντόπιους ενάντια στο διοικητή, οι οποίοι καλούνται να γυρίσουν στη Ρόδο για να δώσουν λόγο για τις πράξεις τους. Μας ενδιαφέρει επίσης το σημείο όπου ο μάγιστρος Lastic αναφέρει πως οι ιππότες στην Κω κοιμούνται έξω από το Κολλάκιο της Νεραντζιάς. Ο επίτροπος θα φροντίσει να μεταφερθούν μαζί με τα πράγματά τους εντός του περιβόλου. Η σημασία του εγγράφου είναι προφανής. Δυστυχώς δεν ξεκαθαρίζεται αν η καταστροφή των οικιών έγινε για να προχωρήσουν έργα επέκτασης του κάστρου ή πρόκειται απλώς για διάνοιξη του χώρου γύρω από το κάστρο, συνήθης πρακτική όταν αναμενόταν εχθρική επίθεση.

Arch. 362 (Liber Bullarum, 1450-51), φ. 215r-216r.

Instrutione dalla parte de noi Magistro del Hospital de Jherusalem...de quanto auerete da fare et sequire al presente viaggio ve mandamo nostro commisario alla nostra isola de Lango...

Chome noi hauemo inteso alchuno contrasto esser stato tra lui et lo popolo de Narangia circha lo derochare delle case erano preso castello, et perche al tempo che corre noi deliberamo passarci humanamenti con nostri sottoposti, attendute le graueze et le necessitati loro, vorramo la ditta materia per noi de qui deliberata l'auesse fatta con bona deliberatione et dare bene ad intendere la casa perche se fa, zoe per fortificare quello loco, et per salute de ditti nostri sogetti, et quando vede, che alle cose lui vol fare non concorre la volonta et lo piacere delli popoli, non lo faccia, per non mettere piu diuisione che quella ce nata, et consulte cum noj et scriuaci qui son li constrastanti, peroche noi li castigaremo con justicia, et lui non

restara cum lo hodio et la malauolentia, la quale dubitamo non supramote, tanto che seria cossa inremediabile, et circha questo boi sapereti bene darli a intendere lo volere nostro, pregamoue che lo fatte per modo che qualche remedio per vostro bon persuadere sentamo venirne da qui quanti...

Item, peroche auemo sentito che alcuni frari demoranti a Lango per garauana o altramente aueriano tenguta la partita del popolo, et non esser stato verace et| humili obedienti al venerabile comandadore, come deuiano fare...

Item, peroche noi auemo inteso che li frari de garauana non habitano ne dormeno dentro del Collaco de Narania, vollemo et vi comandamo, degiate fare comandare attuti li frari de carauana, deggiano stare, habitare et dormire dentro lo dicto Collacho, et cossi fatte fare comandamento al dicto venerabile comandadore, lor faccia el melliore che fare se porra, secondo lo locho, nettare et delliuerare quele stantie ci sono et fare tenir bona guardia, secondo l'antiana et bona costuma, che dicti frari tengano lor stantia et beni et arnesi dentro lo dicto Collaco, et simile li lore cauallj...

...Et per tanto che quanto bene et utille deuera fare (el dicto venerabile comandadore), in tutto el tempo della vita sua el faccia tutto, in reparatione et fortificatione del castello de Narangia, qui se trovano tutti li magistri, tutti operarij, tutto lo studio, lo sforzo et la diligentia, siche a una volta sia in forza, car altramente non tenemo conto de quella isola quanto si non fosse nostra, attendute le costume delli populj, increduli al retrarse. Et sapiate che a Mettellino tanti sono saluati quanti dentro le forze se sonno recolti, et l'altri tutti sono andati schiauj et preda di Turchi. Adunque bisogna che quello che non cognosce la povera gente, lo cognoscamo et supplimo noj, cioe a prouedere lo locho al loro comodo sia forte, et pero non vollemo in altro le cose metta una pretta saluo al castello, in turrj et mura et altre forze, peroche la pace del Turcho, un sereno de inuerno che da sera ala matino se mutta, et luj deue pur imaginare che lo populo di Narangia e perso senza quello castello...

27. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[77]
31 Μαρτίου 1452

Ο μάγιστρος Lastic συστήνει σε κάθε αξιωματούχο, οποιουδήποτε πλοίου ή χώρας, το Βυζαντινό ευγενή Ισαάκιο Λάσκαρι Μετοχίτη, ο οποίος ταξιδεύει για διαπραγματεύσεις με τον Πάπα και το βασιλιά της Αραγόνας. Ο Ισαάκιος βρίσκεται στην υπηρεσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα, με τον οποίο βρίσκεται εδώ και πολλά χρόνια σε φιλικές σχέσεις.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 258r.

Universis et singulis, magnificis capitaneis, patronis, subpatronis, comitibus, et officialibus triremium, nauium, biremium, charauellarum et aliarum fustarum et nauigiorum, sub uexillo cuiuscumque principis, comunitatis et domini christiani, nauigantibus, Nos frater Johannes de Lastico, dei gratia sacre domus Hospitalis Sancti Johannis Jherusalem Magister humilis pauperumque Jhesu Christi custos, notum facimus, quod spectabilis vir Isachios Laschari Metochias, lator presentium, ut nobis exposuit, pro quibusdam arduis negocijs, iturus est ad pedes Sanctitatis domini nostri Summi Pontificis et ad Maiestatem serenissimi domini regis Aragonum.

Quacircha ad ipsius instanciam et requisicionem, rogamus omnes..., ut dictum Isachium...inuenerint, ovuiauerint, recommissum habeant,...et erit res ualde grata serenissimo domino Imperatori Constantinopolitano, cuius se nobilem et seruitorem dictus Isachios profitetur. Erit eciam res nobis accepta, qui magnam cum dicto Imperatore amiciciam a longis temporibus habemus, quo ipse Isachios iter suum tucius et facilius expedire et sue fidei comissa adimplere ualeat.

28. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[78]
17 Μαΐου 1452

Ο μάγιστρος Lastic απευθύνεται στον καστελάνο της Νεραντζιάς ιππότη Petro Mauregeno, σχετικά με δύο ιππότες, οι οποίοι βρίσκονται στην Κω, χωρίς να ανήκουν στη στρατιωτική δύναμη του νησιού, και ως εκ τούτου πρέπει να επιστρέψουν το συντομότερο στη Ρόδο.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 236v.

Frater Johannes de Lastico et cetera, religioso in Christo nobis carissimo fratri Petro Mauregeno, domus nostre Barbarini, prioratus nostri Veneciarum, preceptori, ac nostri castri Narangie, insule nostre Langonis, castellano, salutem et nostris obedire infalibiliter mandatis.

29. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[79]
26 Μαΐου 1452

Ένας ιππότης του Τάγματος, που έχει υπηρετήσει σε διαφορετικές θέσεις στην Κω, έχει αποκτήσει μεγάλη ακίνητη και κινητή περιουσία. Με το τέλος της θητείας του, το Τάγμα τού δίνει την άδεια να πουλήσει ελεύθερα αυτά τα αγαθά, ώστε να ζήσει με αξιοπρέπεια στην έδρα του Τάγματος.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 259v.

Frater Johannes de Lastico et cetera, religioso in Christo nobis carissimo fratri Bernardo Serp, dicte domus et prioratus nostri Sancti Egidij, salutem in domino sempiternam.

Exposuistis nobis vos diu mansise in insula nostra Langonis in diuersis officijs, et vestra industria et bono regimine aquisiuise et emisse in dicta insula vineas, teritoria, domos, molendinum, mandram animalium grosorum et minutorum et multa bona mobilia.

Nunc verum derelita stacione dicte insule, vos optate dicta bona, inmobilia et mobilia, vendere et alienare, quo honorabilius et decensius in hoc nostro Conuentu viuere et residere valeatis, si de nostra vobis licencia benignius succuratur, et super premissis assensum et licenciam nostram vobis dari humilime suplicastis.

30-31. Έγγραφα από το αρχείο της Μάλτας
30. 13 Ιουνίου 1452[80]

Ο μάγιστρος Lastic αναθέτει στο διοικητή του κάστρου του Πετρουμιού να επιληφθεί θεμάτων που αναφέρονται στις διαμάχες ανάμεσα στον πρεκέπτορα της Κω Fantino Querini και δύο κατοίκους του νησιού. Ο ένας είναι ο Ιωάννης Σεκουνδινός,

κάτοικος του κάστρου Περίπατος στην Κω, και ο δεύτερος ο Μανόλης Κορατσάρ. Οι φάκελοι σχετικά με τις υποθέσεις αυτές τελικά θα παραπεμφθούν στη Ρόδο.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 240v.

Inter venerabilem ac religiosum in Christo nobis carissimum fratrem Fantinum Qurinum, insularum nostrarum Langonis et cetera preceptorem ac nostri Conuentus Rhodi admiratum, et dilectum nostrum Johannem Sagundinum, castri nostri de Peripato dicte insule nostre Langonis habitatore, uertatur certa questio siue differencia, in qua ipse Johannes opus habet examinari facere aliquos testes in dicta insula Langonis et habere aliquos processus, sentencias et scripturas sibi, ut dixit, necessarias.

Μας ενδιαφέρει φυσικά η αναφορά του κάστρου του Περιπάτου, που μαρτυρείται σε σχέση με τον ίδιο κάτοικο και στο αμέσως παρακάτω ελαφρώς μεταγενέστερο έγγραφο.

31. 26 Αυγούστου 1452[81]

Το δεύτερο αυτό έγγραφο απευθύνεται στο Σεκουνδινό και επέχει θέση δικαστικής κλήσης, για να παραστεί στη δίκη για τη διευθέτηση της διαφοράς του με το διοικητή της Κω.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 260r.

Fra Johan de Lasticho et cetera, al dilecto nostro Johan Saccudino, habitante alo nostro castello del Peripato, salute et lo nostro commandamento fermamente hobedire.

32-33. Έγγραφα από το αρχείο της Μάλτας[82]
32. 8 Αυγούστου 1452

Πρόκειται για ένα από τα γράμματα που ο μάγιστρος Lastic απευθύνει προς όλο το διοικητικό εποικοδόμημα της Κω. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αναγγέλλει την άφιξη ειδικής εξεταστικής επιτροπής. Είναι χαρακτηριστικό ότι αναφέρει πρώτα τους αξιωματούχους, καστελάνους ή απλούς αδελφούς του Τάγματος, έπειτα τους τοπικούς κοινοτικούς άρχοντες, τους πρώτους, τους ομότες· τελειώνει με τους υπηκόους, τους υποτελείς και γενικά όλους τους κατοίκους του νησιού.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 241r.

Frar Johan de Lastico, per la dio gratia de la sacra casa del Hospital de San Johanne de Jherusalem Magistro humile e gardiano deli pouieri de Jhesu Christo, a tuti e ciascun frari de dita nostra casa de qualunque grado e condicione se sian, tanti castellani como de carauana o non carauana e officiali, prodomini, jurati, homeni, subditi e vassali nostri, presenti e auenitori, habitanti e chi se trouano in la nostra isola de Lango, salute nel Signore, e ali nostri comandamenti firmamenti obedire.

33. 3 Απριλίου 1453[83]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μεταγενέστερη επιστολή του μεγάλου μαγίστρου προς τους κατοίκους των νησιών της κουμενδαρίας της Κω, με παρόμοιο περιεχόμενο. Τους καλεί να υπακούσουν στις αποφάσεις των επιθεωρητών-εξεταστών της επιτροπής που έχει σταλεί από το Τάγμα (πρόκειται για διαφορετική επιτροπή από

αυτή του παραπάνω εγγράφου). Εδώ, αντίθετα από το προηγούμενο έγγραφο, μετά την αναφορά των αξιωματούχων και αδελφών του Τάγματος, ο τοπικός πληθυσμός χωρίζεται καθαρά σε τρεις τάξεις, τους απελεύθερους, τους μαρινάριους και τους παροίκους.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 141r.

Frater Johannes de Lastico et cetera, uniuersis et singulis, subditis nostris nostrarum insularum Langonis, Nizeri, Lerri et Calamj, videlicet castellanis, fratribus nostris et officialibus ceterisque alijs tam angusatis, marinarijs, parichis siue seruis, cuiuscumque gradus siue condicionis existant ac preheminencie, salutem...

34-35. Έγγραφα από το αρχείο της Μάλτας
34. 18 Αυγούστου 1452[84]

Το περιεχόμενο του εγγράφου, ιδιαίτερα όσον αφορά τις οχυρώσεις της Κω, είναι σχεδόν πανομοιότυπο με εκείνο του εγγράφου αρ. 18. Και πάλι συστήνεται επιτροπή επισκεπτών για να αποκαταστήσει την εσωτερική ειρήνη στα νησιά και να εξετάσει τα παράπονα ενάντια στο διοικητή Fantino Querini. Θα ελέγξει τις παλιές και νεότερες οχυρώσεις, θα κάνει υποδείξεις για την αναγκαίες επισκευές, οι οποίες πρέπει να γίνουν ταχύτατα, θα επισημάνει καινούριες θέσεις που πρέπει να οχυρωθούν, ώστε να τονωθεί το αίσθημα ασφάλειας των κατοίκων. Οι αναφορές δυστυχώς είναι γενικές και γι' αυτό δε μας δίνουν πιο συγκεκριμένες πληροφορίες.

35. 29 Ιανουαρίου 1453[85]

Οι ίδιες δε επισημάνσεις επαναλαμβάνονται και σε λίγο μεταγενέστερο έγγραφο. Ο συγκεκριμένος διοικητής έχει απομακρυνθεί και μια νέα επιτροπή αναλαμβάνει να εξετάσει τα θέματα των νησιών. Ένα από τα καινούρια στοιχεία του εγγράφου που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι η επιτροπή πρέπει να ελέγξει όλους τους νεοδιορισμένους καστελάνους και αξιωματούχους του νησιού, αντικαθιστώντας όσους αποδεικνύονται ανίκανοι.

Arch. 363 (Liber Bullarum, 1451-2), φ. 268v.

Insuper, ad inuestigandum et intelligendum, si castellani et officiale noui, per nos positi in dictis nostris insulis, se honeste et bene regant, in castellanis et officijs sibi commissis; et si administrent sine fraude omnibus justiciam; et si alicui injuriam aut volenciam fecerunt...

36. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[86]
10 Σεπτεμβρίου 1453

Ο μάγιστρος Lastic αναγνωρίζει τα προνόμια της Άννας Μεταξωτού, κατοίκου του κάστρου της Νεραντζιάς. Πρόκειται για φορολογικές απαλλαγές που είχαν παραχωρηθεί στον παππού της Νικηφόρο Μποτάριο από το διοικητή Κω Raymondus Berengarius. Τα προνόμια είχαν καταστρατηγηθεί από το Fantino Querini και τους επόμενους πρεκέπτορες του νησιού. Έτσι η Άννα αναγκαζόταν να πληρώσει μορτή για ένα αμπέλι ονόματι Σώχωρο, που βρισκόταν στην καστελανία της Νεραντζιάς.

Μετά από ενδελεχή εξέταση του θέματος, των σχετικών εγγράφων και μαρτύρων, το Τάγμα επικυρώνει την ισχύ των προνομίων για την Άννα και τους απογόνους της.

Arch. 364 (Liber Bullarum, 1453-4), φ. 191v-192r.

Frater Johannes de Lastico et cetera, et Nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, dilecte nobis in Christo Anne Metachsoti, habitatrici insule nostre Langonis, in castro nostro Narantie, salutem in domino sempiternam.

Nuperime presentauisti coram nobis et nostro venerando Consilio quandam supplicationem et cum eadem quasdam literas patentes condam fratris Raymondi Berengarij, magni preceptoris, ac nostre insule Langonis preceptoris; que franchisiam et libertatem continet concessam Nichiforo Botario, auo tuo,...et cum notis exposueris per condam preceptorem Langonis, nuperime defunctum, franchisiam condam dicto Nichiforo suisque heredibus et successoribus, masculis et feminis, concessam, fuisse fractam et super quandam vineam uocatam Sochoro, in castellania Narantie situatam, contra dicte franchisie formam morti fuisse impositum et exactum a dicto condam preceptore...

37. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[87]
10 Σεπτεμβρίου 1453

Το Τάγμα αναγνωρίζει δικαστική απόφαση βάσει της οποίας επήλθε συμβιβασμός ανάμεσα σε δύο κατοίκους της Κω, τον Νικήτα Τουρκάρη ή Σμαΐλη και τον παπά Λαμπρινό, για διαφορά τους που πρωτόδικα είχε εκδικαστεί στη Νεραντζιά της Κω.

Arch. 364 (Liber Bullarum, 1453-4), φ. 191r-v.

...comparuerunt Niquita Turquarj, alias Smaili, et papa Lambino et cetera, et exposuit dictus Turquari, qualiter hijs diebus efluxis quedam questio orta extitit inter ipsas partes hic in Arangia, et lata fuit sentencia contra ipsum Turquarj in fauorem dicti papatis injuste, a quadam sentencia ipse apellauit et quia hucusque non potuit finem habere, ideo ipse ambe partes suplicarunt ipsis dominis reuerendis, ut uelent liti finem imponere expeditam...

38. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[88]
26 Οκτωβρίου 1453

Ο μάγιστρος Lastic επιτρέπει στον Damas Brutin, καστελάνο του κάστρου της Νεραντζιάς, να τρώει στο δωμάτιό του, έχοντας συντροφιά δύο αδελφούς που θα επιλέξει ο ίδιος.

Arch. 364 (Liber Bullarum, 1453-4), φ. 193r.

A voy religioso in Christo a noy carissimo frare Damas Brutin, castellan del nostro castel de Naranzia, demo licentia, per lo tenor de la presente, che possate magare in uestra camera con doy frarj, li qualj ve parera hauer in uestra compagnia...

39. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[89]
15 Δεκεμβρίου 1453

Γράμμα του μαγίστρου Lastic στο Γεωργηλά Λιμενίτη, κάτοικο Κω. Επειδή αγωνίστηκε γενναία και τραυματίστηκε βαριά, υπερασπιζόμενος το κάστρο της Νε-

ραντζιάς, κατά την επίθεση των Τούρκων, το Τάγμα απαλλάσσει το δύο μοδίων αμπέλι του, στην περιοχή της καστελανίας της Νεραντζιάς, ανάμεσα στον ποταμό Χαλαρούση και στην περιοχή Πίλα, από το φόρο της μορτής (ή της ετήσιας εισφοράς). Η απαλλαγή είναι ισόβια.

Arch. 364 (Liber Bullarum, 1453-4), φ. 170r.

Frater Johannes de Lastico et cetera, et nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, dilecto nobis in Christo Georgile Liminiti, insule nostre Langonis habitatorj, salutem in domino sempiternam.

Quia pro honore fidej catholice ac nostre Religionis deffensioneque nostri castri Narantie, dicte nostre insule, contra Teucros, qui dictum castrum agressi sunt, te uiriliter gessisti uulneraque grauia passus fuisti, ad exemplum aliorum uti bene et fortiter agant, et ut tibi animus crescat in melius perseuerandum, supplicationibus tuis benigne duximus annuendum.

Tenore, ergo, presentium et ex nostra certa scientia et gratia spetialj, ac inuicem deliverato consilio, vineam quandam tuam sitam et positam in dicta nostra insula et castellania Narantie, modiorum duorum terre, inter flumen Chalarusi et locum nominatum Pylla, suis confinibus limitatam, ab omni seruitute dandi morti vel censum, siui effitum annuum, deputatis siue deputandis per nos ad regimen et gubernationem dicte nostre insule, donec vitam duxeris in humanis, liberamus, affranchimus atque penitus exemptam facimus...

40. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[90]
21 Δεκεμβρίου 1453

Την επιστολή αυτή απευθύνει ο μάγιστρος Lastic στον τοποτηρητή του στην Κω Johanne Dufay. Ο τελευταίος δεν είχε υπακούσει σε δύο προηγούμενες επιστολές-διαταγές, να αναθέσει στον Ponzo Pataut τα καθήκοντα του υπεύθυνου-τεχνίτη στο στάβλο της Νεραντζιάς, μετά το θάνατο του Jacomo de la Bursa.

Arch. 364 (Liber Bullarum, 1453-4), φ. 169v.

Frater Johannes de Lastico et cetera, al venerabile et religioso in Christo a noi precarissimo frar Johanne Dufay, nele isole nostre de Lango et cetera nostro locatenente, salute nel Signor et ali nostrj comandamenti obedire.

Per altre due nostre lettere ue hauemo scripto como haueuamo fatto maistro de stallo de Narantia fra Ponzo Pataut, dela Lingua de Prouenza, nel modo et forma che era condam fra Jacomo dela Bursa, et voleuamo et ve mandassemo, che voy lo metesti in possesione delo ditto officio de maestro de stallo; la qual cossa voy non hauete voluto fare fin al presente...

41. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας[91]
17 Ιουλίου 1479

Ο μάγιστρος d'Aubusson κηρύσσει απελεύθερη τη «Γιλιάμα του Κόστα Γιατρου» και τα μελλοντικά τέκνα της, μετά από πρόταση του διοικητή Κω Giacomo de la Geltru[92]. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι το έγγραφο αυτό σώζεται στα ελληνικά, έχει δε μεταγραφεί από τον «Καλαμηα», νοτάριο και γραμματικό της κομενταρίας Κω.

Liber Bullarum, 75f 192.

Εἰς τὸ ὄνομαν ᾽Ιησοῦ Χριστοῦ ἀμήν. εἰς χρονίας ᾳυοθ᾽, μηνὶ ἰουλίου ιζ΄, κατενόπιαν εἰς

ἐμὰς φρὰ ᾽Ιάκουβος δὲ Λαγιάλτρου, πριόρις Κατελονίας καὶ ἀντιμάστορ καὶ κομεντόρης Κόου τὸν ἐξῖς, ἐνέφανιν ειδια συνουδενα τοῦ ᾽Αρνάδου Φράγκου, καὶ δεειεην, ειvα εβεργετισομεν εἰς τὸν νοθετην αυτις Γιλιαμαν τοῦ Κόστα Γιατρου παρειkοισα υμετεραν, ειvα πιεισομεν εις αυτην χαρην ελευθεριας εκ της αυτις δουλοσυνις...

...Εγραφικα παρ εμου Καλαμηα του πανσέβαστου νοτεριος και γραματικου ζενεραλε τις κομενταρίας τις Κος με ορισμον και θελιμαν του ανοθε ἀνομασμενου ανφεντος εἰς εδιξιν και ασφαλιαν και δια μαρτιριας και πιστοσην υπεγραψα αυτην υποκατοθεν, και πιω και το σινηθιτον μου σιμας εις ενδιξιν.ς

Γ. Πληροφορίες για την Κω από το έργο *Dell'Istoria Della Sacra Religione, Et ILLma Militia Di S.Gio: Gierosol/o.* Di Iacomo Bosio, Parte Seconda Di Nuovo Ristampata, e dal Medesimo Autore Ampliata Et Illustrata, Roma 1630

(Για τα γεγονότα της περιόδου από τις αρχές του 14ου αι. έως το 1522)

σ. 32D.

Ο μέγας μάγιστρος αποφασίζει να μεταφέρει την έδρα του Τάγματος από την Κύπρο.

(Fra Folco di Villareto)determino di mettere in esecutione quello, ch'intempo del Predecessor suo, era piu volte stato trattato, e per diuersi impedimenti, non essettuato; cioe di leuare la residenza del Conuento di questa Religione, da Cipro; per i disgusti, e mali trattamenti, ch'Enrico Re di quell'Isola, per i sospetti, che detti habbiamo, alla Religione sua dati haueua.

43B-C.

1314. Οι Ιωαννίτες κατακτούν την Κω. Περιγραφή του νησιού. Διαφορετικές απόψεις για τη χρονολογία κατάκτησης.

...haueuano con l'Armataloro, pigliate, & acquistate alcun'altre isole nell'Arcipelago, & in quegli altri mari. E fra l'altre, l'Isola di Lango, anticamente detta come Iginio, & altri vogliono Merope;...e poi..., chiamata Coa, o Coo. Stende quest'Isola la lunghezza sua, da Settentrione, a mezo giorno; e gira settanta miglia intorno. Ella e quasi tutta piana; dalla parte Orientale impoi, da'cui monti deriua vn picciol Fiume, che le pianure, & i campi di lei irriga. Ond'ella e delitiosa, fertile, & abbondante; particolarmente d'ottimi, e pretiosi vini. Euui dalla parte, che guarda verso Settentrione, la Citta edificata alla marina, e dell'istesso nome dell'Isola chiamata; ancorche anticamente fosse detta Astipalea. Fu quest'Isola negli antichi tempi, molto celebre; per il famoso Tempio d'Esculapio, ch'iui era;...Credono alcuni, che la Religione di San Giouanni Gierosolimitano acquistasse quest'Isola, in tempo del Gran Maestro Frat'Elione di Villanoua. Pero in cio pigliano errore. Posciache non l'acquisto egli altrimenti, ma essendosi ribellata, la ridusse di nuouo all'vbbidienza della Religione. Pressero parimente i Caualieri di Rodi sopradetti, e ridussero sotto il Dominio loro; Lerro, e Calamo, Isolette a Lango adiacenti.

83D-E.

1352. Όταν ο Ιωάννης Ε΄ περιορίζει τον Καντακουζηνό σε μοναστήρι, ο μεγάλος γιος του Καντακουζηνού ζητάει βοήθεια από το Τάγμα για την ανακατάληψη του θρόνου. Οι Ιωαννίτες αρνούνται.

...Onde il suo (del Cantacuzeno) maggior Figliuolo, ch'egli haueua destinato Re, e Collega nell'Imperio; trouandosi spogliato del Regno, nauigo in Rodi; a chieder aiuto, e soccorso al gran Maestro; & alla Religione; accio co'l braccio loro, il perduto Imperio ricuperar potesse. Ma non hauendo iui trouata la corrispondenza, che sporaua; posciache temendo il gran Maestro, e la Religione, d'inimicarsi il nuouo Imperatore... prudentemente

si scusarono, di non hauer forze basteuoli, per dargli rileuante aiuto, in cosi difficile Impresa...

105C-D.

1366. Εγκατάσταση Αρμενίων στην Κέφαλο της Κω. Πηγή του συγγραφέα το σχετικό γράμμα του μεγάλου μαγίστρου με ημερομηνία 8 Φεβρουαρίου 1366.

Poco dopo questo, alcune Famiglie d'Armeni, le quali per non restar sotto la tirannia de gl'Infedeli; che tutto il Paese loro occupando andauano; se n'erano fuggite in Grecia, & haueuano fin all'hora habitato nell'Isola di Metellino; mandarono vno di essi, chiamato Vanes Corfa Ambasciator al Gran Maestro, & alla Religione; supplicandogli, che si degnassero d'assegnargli, e concedergli, qualche luogo ne gli Stati loro; doue habitar potesserо...concedettero loro c'habitar potessero nell'Isola di Lango. E quiui per habitatione loro, gli assegnarono il luogo chiamato Quefalo, co'l suo Territorio; accio lauorare, e coltiuare lo potessero; nel modo, e maniera, che gli altri Vassalli di quell'Isola, chiamati Francomati, e Pengoni, far soleuano. E per aiutargli in quel principio, gli prestarono venticinque paia di Buoi; con che obligati fossero a restituire il prezzo, fra due anni, E fecero anco nel luogo predetto, assegnargli vna Chiesa; doue secondo il rito loro (tollerato pero dalla Chiesa Cattolica) celebrar potessero le Messe, e gli altri Diuini Vfficij. Facendogli per il primo anno, esenti d'carichi;...

135E.

1383. Στο Γενικό Συμβούλιο του Τάγματος, Valenza 1383, αποφασίζεται ότι οι αδελφοί που έχουν υποπέσει σε παραπτώματα θα φυλακίζονται, ανάμεσα σε άλλα μέρη, και στην Αντιμάχεια.

...(i mali Religiosi) e bene spesso svsurpauono le Comende, & i beni della Religione, e con la mala vita, e peruersi costumi loro, faceuano vergogna, e dishonore all'Habito; fu determinato, che simili, non si douessero piu rimandare in Ponente; ma si confinassero a Castel Rugio, & a Feraclo; a Landimacchio, o vero nell'Isola di Lango.

142E-143C.

1391. Ο μάγιστρος Heredia δίνει στο H. Slegelholtz (Slegleoltz στο κείμενο) τη διοίκηση της κουμανταρίας της Κω.

...(Heredia) se ne torno in Auignone, doue poco dopo il ritorno suo, confermo, e concedette in vita sua, al Caualier Frat'Essone di Slegleoltz Comendatore di Lango, il gouerno, e l'amministratione di dett'Isola, e Comenda; insieme con l'Isole di Calamo, e di Lerro. Con patto, e donditione, che pagar douesse ogni anno, cento fiorini d'oro di Risponsione al Tesoro; e far'ardere continouamente le Lampane, & vfficiar bene le Chiese di dette Isole; Che fosse obligato di tenere in detta Comenda, venticinque Fratelli, cioe quindici Caualieri, sei Seruenti d'arme, e due Frati Seruenti d'Vfficio, co'Seruitori loro; in modo che di detti Frati, e Seruitori, il Tesoro non sentisse spesa alcuna: Che tutti i venticinque Fratelli sopradetti; con le loro armi, Caualli, e Seruitori; tante volte, quante andarebbono per seruigio della Religione, e comandamento de'Superiori, a Rodi, o da Rodi a Lango tornerebbono; alle spese di esso andassero, e venissero: Che di piu fosse obligato a tenere alle spese sue, dieci Huomini d'arme Latini, nati di qua dal mare, ben'armati, e ben' a Cauallo; & oltra i

sopradetti; trattenere douesse ordinariamente, cento Huomini, fra Turcopoli, e Sergenti; dando loro gli stipendij, e le paghe solite. E che I Donati riceuuti nella dett'Isola, e Comenda di Lango; iui ordinariamente state, & habitare douessero; e ch'egli fosse obligato a prouedergli del vitto, vestito, e di tutte le cose necessarie; dichiarando, che questi, non s'intendessero compresi nel numero de'dieci Huomini d'arme: Che fosse obligato di tenere in dett'Isola, e Citta di Lango, Vn Medico valente, & vno Spetiale; con vna Spetieria fornita: Che fosse obligato di fare nettar ogni anno, nel mese d'Aprile la bocca del Lago, che sta vicina alla Citta; aprendola in modo, che'l mare potesse entraui, & uscirne; accio l'acqua di detto Lago corrompendosi; alla Citta, & all'Isola sopradetta non generasse mal'aria: Che non potesse mandar a vendere formenti, ne altro genere di vettouaglie, d'animali, o Caualli; se non nell'Isola di Rodi: Che douesse tener ben'armato vn Legno di venti banchi; per guardia di quell'Isole; a gli Huomini delle quali, osseruar douesse i Pruilegij, e l'Immunit loro; amministrandogli buona, e retta giustitia; osseruando co'Vicini, tutte le Paci, o Tregue, ch'in vso si trouassero: Che douesse tenere i Castelli ben proueduti d'armi, di munitioni, e di vettouaglie; e di ristaurare, e riparare le Chiese, e Palagi, e gli altri edificij; mantenendogli, e conseruandogli alle spese sue in buono stato; con altre clausole, e conditioni, che nella Donatione, e Concessione sopradetta si contengono; la quale fu spedita in Auignone, a'ventinoue del mese d'Agosto, del medesimo anno, mille, trecento, e nouant'vno; Per la quale chiaramente si vede lo stato, & il gouerno, co'l quale all'hora si reggeua la sopradetta Comenda, & Isola di Lango, che poi fu data in Titolo di Bagliaggio con la gran Croce.

165A.

1404. Ο Bosio αναφέρεται στη συνθήκη βάσει της οποίας το Τάγμα επέστρεψε το Δεσποτάτο του Μορέως στο Θεόδωρο Παλαιολόγο. Ο Θεόδωρος από την πλευρά του, ως αντίδοση, παραχωρεί στους Ιωαννίτες την Κομητεία των Σαλώνων και τη Βαρονία της Λαμίας.

E per tutti gli altri danni, ed I interessi, che la Religione poteua di piu, sopra cio pretendere; per conto di Sparta, e de gli altri Luoghi, de'quali non haueua potuto hauer il possesso; dono (Teodoro) alla medesima Religione; il Contado del Sole, e la Baronia Zetonense.

216D.

1440. Ο Fantino Querini λαμβάνει τη διαταγή να μεριμνήσει για τις οχυρώσεις της Κω, ενόψει του εξωτερικού κινδύνου.

Et all'istesso Ammiraglio Fra Fantino Quinini ordino espressamente, che come Bagliuo di Lango, douesse con ogni diligenza fortificare, munire, e prouedere le Fortezze di quell'Isola, e del suo Dominio; prouedendole particolarmente d'armi, d'artigliarie, di Soldati, e d'altre cose necessarie...

218A-C.

1444. Ο Fantino Querini λαμβάνει άδεια να συνάψει ξεχωριστή ειρήνη με το Σουλτάνο της Αιγύπτου, σεβόμενος όμως τους νόμους και τις συνήθειες του Τάγματος.

Et a'diciotto di Giugno (1444) *tenendosi Consiglio in Rodi, sopra le prouisioni necessarie... leuandosi in piedi l'Ammiraglio Fra Fantino Quirini, Comendator di Lango, e di Nis-*

saro; dimando al Gran Maestro, & al Consiglio, s'attento il gran romore, & apparato dell'Armata del Soldano, la qual'era per venire a'danni della Religione; doueua egli rimanere in Rodi; o pure passarsene al gouerno dell'Isole di Lango, e di Nissaro; chiedendo appresso, che dar se gli douesse souuentione, & aiuto; per prouedere l'Isole sopradette, delle cose necessarie. Et oltra di cio disse, che se'l Gran Maestro, & il Consiglio gli hauessero data liceza; egli si sarebbe affaticato, & adoperato, per mezo della Signoria di Venetia, per trattar pace co'l Soldano d'Egitto; per le cose appartenenti all'Isole di Lango, e di Nissaro;...gli fu detto, ch'essendosi poco dianzi ordinato, che la Terra di Naragia, e l'altre Terre dell'Isola di Lango, che forti non erano; abbadonare si douessero; e che gli Habitatori di quelle, nelle Fortezze della medesima Isola si ritirassero...egli hauesse iui le Persone, l'armi, le munitioni, e l'altre cose, che di tenerui era obligato...in quanto al trattar la Pace co'l Soldano, per le cose alle dette Isola apparteneti; gli fu risposto, che'l Gran Maestro, & il Consiglio si contentauano, ch'egli potesse far la detta Pace, nel miglior modo, che fatto gli venisse; purche cio con honore, e riputatione della Religione si facesse.

222E-3B.

1445. Ο κουρσάρος Gabriello επιχειρεί επιδρομή στα τουρκικά παράλια. Οι άντρες του αποκαλύπτονται. Οι περισσότεροι σκοτώνονται. Ανάμεσα σε αυτούς που συλλαμβάνονται είναι και ένας υπήκοος του Τάγματος από την Κω. Οι Τούρκοι παραπονούνται στο Τάγμα. Ο μάγιστρος επιπλήττει το διοικητή της Κω, που δέχεται τους πειρατές στην επικράτειά του.

Haueua la Religione... trattata, e conchiusa pace, con Amuratte Re de'Turchi; & essendo andato in questi tempi, vn certo Gabriello Corsale con vna sua Fusta armata, in Turchia; e sbarcati hauendo alcuni Huomini in terra, per far preda; scoperti furono da'Turchi, e la maggior parte di loro vccisi rimasero. Et essendoui con esso loro vn Vassalo della Religione, dell'Isola di Lango; fu preso, e menato viuo dinanzi al Turco; il quale... mando subito a lamentarsi co'l Gran Maestro;...(il Gran Maestro) sdegnato grandemente contra il Bagliuo di Lango Fra Fantino Quirini; perche contra l'ordine suo, hauesse riceuuto il detto Corsale in quell'Isola; gli scrisse vna Lettera molto risentita, e collerica;...

237A.

1451. Ο Fantino Querini καταστρέφει μερικά σπίτια για να οχυρώσει το κάστρο της Νεραντζιάς. Προκαλούνται επεισόδια. Το Τάγμα στέλνει αντιπροσώπους.

Poco dopo questo, volendo il Bagliuo di Lango Fra Fantino Quirini, far rouinare alcune Case della Terra di Narangia; per fortificare quel Castello; gli Huomini di detta Terra, da lui si ribellarono; e contra di esso si solleuarono: Nelche fomentati, e fauoriti furono, da alcuni dell'Habito. Ilche inteso essendosi in Rodi; furono incontanente mandati certi Visitatori, e Correttori dal Gran Maestro, e dal Consiglio; I quali gastigando alcuni de piu colpeuoli; tutti quei romori quietarono.

250B.

1455. Μπροστά στην επερχόμενη τουρκική επιδρομή ο μάγιστρος φροντίζει για την ενίσχυση των κάστρων της Κω.

...(Il Gran Maestro) mando il detto General del Mare, con le Galere, & altri Vaselli

armati della Religione; a preueder la Fortezza di Narangia, nell'Isola di Lango, e gli altri Castelli, e Fortezze, dell'altre Isole della medesima Religione, & il Castello San Pietro; con autorita, e possanza di lasciar in detti Castelli e Fortezze, le Persone, & il numero de'Caualieri, Religiosi, e Soldati, che necessario gli paresse.

255B-C.

1457. Περιγραφή της τουρκικής επιδρομής στην Κω και της πολιορκίας της Αντιμάχειας.

Solamente l'Isole, ch'a questa Sacra Religione erano sottoposte; mostrando di non stimare la potenza di quell'Armata ...sopra la guardia loro se ne stettero. Il che inteso hauendo Maometto, non potendo tollerare, che si piccoli scogli; di contrastare alla gran potenza sua, hauessero ardimento; rinforzando la detta Armata, la mando sopra l'Isola di Lango. E sbarcati hauendo il Generale, diciotto mila Fanti in terra; tralasciando gli altri Castelli, ch'erano in sito piu difficile; se n'ando con essi ad assediare il Castello di Landimachio. E dopo hauerlo con fieri, e terribili assalti molte volte combattuto; per lo spatio di venti giorni continoui; finalmente vedendo, che i nostri valorosamente si defendeuano; perdendo la speranza di poter iui far essetto alcuno; dopo hauere sfogata l'ira sua sopra bestiami, ch'alle Campagne si trouarono; e dato hauendo il guasto all'Isola; con mortalita di molti de'suoi; fu costretto a partirsi; & a tornarsene con poco honore a Constantinopoli.

274D-5B.

1461. Ο Βαΐλος της Κω ζητάει βοήθεια και ενισχύσεις από το Τάγμα για την υπεράσπιση του νησιού. Οι ξένοι έμποροι που βρίσκονται στη Ρόδο απαιτούν να μην ελαττωθεί η άμυνα της Ρόδου, απειλώντας ότι στην αντίθετη περίπτωση θα εγκαταλείψουν την έδρα του Τάγματος. Το Συμβούλιο αποφασίζει να μεταφέρει όλο τον πληθυσμό και τον πολεμικό εξοπλισμό της Κω στη Ρόδο, εγκαταλείποντας τα κάστρα του νησιού. Μόνο το κάστρο του Πυλιού θα συνεχίσει να ενισχύεται με άντρες και πυρομαχικά.

...il Prior d'Aluergna, e Bagliuo di Lango Frat'Adimaro de Podio, scrisse al Gran Maestro, & al Consiglio; e mando in Rodi il suo Luogotenente, con due Ambasciatori del popolo di Lango; chiedendo soccorso, per difendersi dalla detta Armata Turchesca... Perilche dopo esserse maturamente considerato il tutto; fu finalmente risoluto, ch'abbandonar si douesse la Terra di Narangia, co'l suo Castello; e che gli Huomini iui habitanti; in Rodi ritirare si douessero. Et in conformita di tal deliberatione, il Gran Maestro, scrisse vna Lettera al detto Prior... ordinandogli espressamente, ch'abbandonando dal tutto, e lasciando senza alcuna difesa la sopradetta Terra di Narangia, co'l suo Castello; personalmente in Rodi andare se ne douesse; conducendo con esso lui, tutto il Popolo, e gli Habitanti di detta Terra; con le massaritie e le robbe loro; insieme con tutte le bombarde, artigliarie, munitioni, vettouaglie, e prouisioni, che cola si trouauano; E che i Caualieri, e Religiosi, ch'iui erano in presidio, insieme con i Compagni Franchi; con l'arme, con le munitioni, e con le vettouaglie loro, al Castello San Pietro, andare se ne douessero; per stare in presidio, e difesa di quella Piazza; facendogli sapere, che similmente ordinato s'era; ch'abbandonarsi douessero le Fortezze di Calamo, di Chiffalo, e di Landimachio. Pero, ch'in quanto a'Castelli di Pilli,

e di Lerro; s'era risoluto, che si tenessero, e difendessero; con mandarui alcun soccorso, secondo il parere del medesimo Priore.

312E-313A.

1467. Ένα τούρκικο πλοίο ναυαγεί στην Κω. Οι Ιωαννίτες που βρίσκονται στο νησί πιάνουν τους επιζώντες και σώζουν τμήμα του ναυαγίου. Ζητούν από το Τάγμα να κρατήσουν τη λεία για τον εαυτό τους. Η απάντηση της διοίκησης είναι αρνητική.

Diede in questi tempi, a trauerso, all'Isola di Lango vna Galeotta di Turchi; & hauendone hauuta noticia i Caualieri della Carouana di Lango, ch'iui in presidio se ne stauano; correndo subito con l'armi, e co'caualli loro, alla marina; pigliarono prigioni tutti i Turchi, ch'in terra saluati s'erano; e ricuperarono la maggior parte delle robbe, ch'in detta Galeotta si trouauano; e dando auuiso, di quell'auuenimento a Rodi; scrissero al Reggente, & al Consiglio; pregandogli, che contentare si volessero, che quel Bottino fra loro partir si potesse. Pero gli fu risposto, che tutto quel Bottino, al Tesoro apparteneuo.

322A.

1470. Προετοιμασίες των Ιωαννιτών για την Κω μπροστά στον τουρκικό κίνδυνο.

Fu anche a'ventisei del medesimo, risoluto in Consiglio, che munire, e difendere si douesse il Castello di Narangia dell'Isola di Lango. Et in conformita di tal risolutione, gli fu mandato soccorso, e prouisione di Caualieri, di Soldati, di munitioni e di tutte le cose necessarie; in conformita della richiesta, che'l Prior di Catalogna Fra Iacomo della Gialtrui Bagliuo di Lango fatta haueua.

509C.

1491. Από τα πιο ενδιαφέροντα κομμάτια για την τοπογραφία της πόλης Κω: έχει ξεσπάσει λοιμός, οι αρχές πιστεύουν ότι προέρχεται από τη λίμνη και το αντιμετωπίζουν ανάλογα.

Moriuano in quest'anno, molti nella Terra di Narangia dell'Isola di Lango, e ne'Luonghi circonuicini; talmente, che pareua, che vi fosse la Peste. Di che essendo stato auuisato il Gran Maestro, & il Consiglio; ordinarono, che nettare, aprire, & allargare si douesse la bocca del lago, ch'e vicino alla detta Terra, verso Tramontana; talmente, ch'entrandoui dentro il Flusso, & il Riflusso del Mare; tenesse il detto Lago netto, e purgato d'herbe, e di feccia; la quale guidicauano, che generar douesse Aria corrotta; nel che punto non s'ingannarono. Percioche tosto che la bocca di detto Lago fu aperta, e nettata; si purifico l'Aria in maniera, che cesso subito la mortalita.

511C-D.

1492. Οι οχυρώσεις της Κω βελτιώνονται από φόβο τουρκικών επιδρομών.

E perche alcuni de'Castelli e Fortezze sopradette, e particolarmente dell'Isola di Lango, di Lerro, e di Calamo; non erano cosi forti, e cosi ben munite; come per difendersi dall'Armata suddetta...fu ordinato, e risoluto, che per prouedere a gli inconuenienti, che quindi nascere poteuano; la Terra di Narangia, e gli altri Castelli dell'Isola di Lango...fortificare, di tutte le cose alla difesa loro necessarie; diligentemente prouedere si douessero.. e fu mandato per Commissario delle Fabriche, e fortificationi, che fare si doueuano, Fra Filippo

di Guidone Comendatore di Randazzo, il quale era in cio molto pratico (ordinare le fortificationi, e le munitioni necessarie), per hauer lungamente atteso alle fortificationi della Citta di Rodi;...

512B-E.

1493. Μεγάλος σεισμός στην Κω.

...si scosse e tremo la Terra; con tanto impeto e con tanta violenza; che nella Terra di Narangia, e nelle Castella d'Antimachia, o sia di Landimachio, di Pilli, e di Chefalo; rouino la maggior parte delle Case, e parte delle muraglie delle Fortezze; vccidende alcuni Caualieri, molti Huomini...

513A-B.

1493. Ο Βαΐλος του Μωρέα στέλνεται να εκτιμήσει την κατάσταση του νησιού μετά το σεισμό. Οι καταστροφές είναι τεράστιες. Αποφασίζουν αμέσως να επισκευάσουν το κάστρο της Νεραντζιάς και να ξανακτίσουν αυτό της Αντιμάχειας σε έναν κοντινό τόπο που λέγεται Cochinocremo. Το ερώτημα ποιος θα αναλάβει τα έξοδα της νέας κατασκευής παραπέμπεται στη Γενική Συνέλευση του Τάγματος.

Onde scrisse che trouata l'haueua (l'Isola) senza Castelli, e Fortezze; nelle quali i Popoli di quella, per saluezza loro, ritirare si potessero... Il che inteso hauendo il Gran Maestro; con parere, e deliberatione del Consiglio; a'dodici di Decembre, ordino, che la Terra di Narangia, con ogni diligenza riparare, e ristaurare si douesse. E perche il Castello dell'Antimachia, o sia di Landimachio era rouinato affatto; fu determinato, che di nuouo riedificare si douesse iui vicino, in vn sito piu forte, e piu commodo, chiamato Cochinocremo. E perche i Procuratori del Tesoro protestarono, che tutte quelle spese, dal Bagliuo di Lango fare si douessero; decreto il Consiglio...che quella differenza, al Capitolo Generale; rimessa fosse.

516A-C.

1494. Το Τάγμα στέλνει επιτροπή να μεριμνήσει για την αποκατάσταση των ζημιών στην Κω. Τα κάστρα Cognino και Entoemo, που αναφέρονται στο χωρίο αυτό, δε συναντώνται σε κανένα άλλο σημείο του Bosio.

...Ordinando, che prima d'ogni altra cosa, visitar douessero la Terra di Narangia;...E che dopo questo, visitar douessero la Rocca, o sia il Castello della medisima Terra; e che quindi andassero a farne altrettanto a'Castelli di Pilli, di Cognino, d'Entoemo, e di Chefalo.

583D.

1505. Πληροφορίες ότι Τούρκοι κουρσάροι σχεδιάζουν επιδρομή στην Κω προκαλεί την αποστολή ενισχύσεων στο νησί. Διατάζεται η εκκένωση του κάστρου Κεφάλου, το οποίο κρίθηκε ανίσχυρο.

Il Gran Maestro... mando alla detta Isola di Lango... buon numero di Caualieri, di Soldati, e di munitioni... ordinandogli espressamente, che mandar douessero a Rodi tutte le genti inutili; e che facessero dishabitare il Castello di Cefalo, come debole.

589B κ.ε.

1506. Επτά φούστες αιγυπτιακές προσαράζουν στην Κω με σκοπό να κάνουν επι-

δρομή στο νησί. Οι δύο γαλέρες του Τάγματος, που περιπολούσαν εκεί, τις αντιλαμβάνονται, τις καταλαμβάνουν, συλλαμβάνοντας και όσους προσπάθησαν να βρουν καταφύγιο στο νησί.

Pero le due Galere della Religione nulla sapendo dell'arriuo di dette Fuste; vscendo nell'Aurora dal Porto... costeggiando l'Isola, arriuarono innanzi al giorno sopra Capo Croce. E nel voler spuntar il Capo; improuisamente s'incontrarono in due delle Fuste del Soltano...

650D-E.

1522. Τις παραμονές της πολιορκίας της Ρόδου γίνεται επιδρομή ενάντια στην Κω, η οποία απωθείται χάρη στη δυναμικότητα του διοικητή του νησιού.

Le tranta Vele Turchesche intanto sbarcarono gente in terra, nell'Isola di Lango; per saccheggiare i Casali, e per abbruciare i grani, che gia erano maturi. Pero il... Bagliuo di Lango, personalmente all'hora quiui si trouaua; montando subito a cauallo, insieme co'Caualieri, ch'iui in presidio se ne stauano; co'Soldati, e con gli Huomini dell'Isola; diede sopra quelli, che smontati erano in terra; con tanto impeto, che ben tosto si posero in fuga; correndo alla volta delle Galere loro;...

Δ. Κείμενα που αναφέρονται στην ιστορία της Κω

1. Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*[93] (για τα γεγονότα της περιόδου 1283-84)

L'anno seguente Veneziani aggionsero alle sei gallee de miser Ruzier Morosini altre venticinque gallee, delle qual tutte fu capitano miser Pangrasso Malipiero uomo valoroso e cortese della contrada di S.Severo, el qual andó in Romania per sicurar li navieeii da mercato de Veneziani e per dannificar le terre e gente dell'imperator predetto; e giunto all'isola de Langó fece descender le genti sue in terra e correr e dannegiar sull'isola. Quelli dell'isola e cavalli e pedoni dell'imperator, che si travavan ivi, con il soccorso anco de Turchi, fatti venir su l'isola de la terra ferma vicina, s'aduno rono ad uno in buon numero e assalto rono gli uomini delle gallee e le misero in rotta. Il capitano Malipiero, ragunati da 500 de suoi, si volse fermar e essortava, quanto potea, li suoi star fermi e gridava al bandieraro che ficcasse la bandiera in terra; ma tanta era la gente in fuga, che non la potè fermar, e tutti fuggirono alle gallee ed ebbero gran danno e stragge, e appena il capitano si salvó, e tornato a Vinegia, ebbe gran imputazione e villania dal popolo solamente, in modo che fu levata una canzone, che si giva cantando per la citta: «Ficca bandiera, spoglia spalliera!»...

L'anno seguente miser Jacomo Tiepolo Scopolo, che fu figlio e nipote del Doge fu mandato capitano; Il qual, per aver cosi in commisione, levó su l'armata gente da cavallo e da piedi e passó su l'isola detta l'Angó e corse l'isola depredandola tutta bruziola, essendole cosi commesso che 'l facesse, e prese molti villani e mandoli in Candia, e prese un calogero, che se dicea che avea tradito la gente de miser Pangrasso Malipiero, e li fece tagliar la testa e quella, scorticata e impita de paglia mandó a Vinegia per satisfazion de quelli che aveano ricevuto danno da quell'isola per opera de questo calogero. E guardato il mare con navilij veneziani, secondo la commissione sua, il detto capitano ritornó a Venezia;...

2. Απόφαση της Ενετικής Γερουσίας[94] 30 Οκτωβρίου 1302

Misti, I, ff.175-175vo, No203.

Millesimo trecentesimo II, die penultimo Octubris

Cum dicatur quod ducha Crete tractauit cum ser Angelo Quirino de accipiendo insulam de Lango post discessum domini Belleti Justiniani de Creta et habuisset obsides de Lango et mitteret cum uno ligno armato Castellanum qui debebat esse in castro de Lango et quod illi de Maluasia ceperunt ipsum lignum et dicatur quod commisio ipsius castellani uenit ad manum illorum de Monouasia et propterea dictus ducha retinuerit aliquos de Monouasia qui erant in Creta, qui excessus si ita sunt possent impedire complementum negocij nostri... quod scribatur duche aggravando negocium si ita est et precipiendo sibi quod si ita est factum deberet reparare relaxando detentos proprie libertati.

3. Επιστολή του Μικρού Συμβουλίου της Βενετίας προς το Δούκα της Κρήτης[95] 7 Φεβρουαρίου 1310

Duche et consiliariis Crete.

Recepimus nuperime litteras nostras datas vltimo octubris, inter cetera continentes, qualiter alias nobis significaueratis, quod receperatis insulam de Lango ad nostrum beneplacitum cum certis pactis et conuentionibus, que scripsistis, et quod nunc in ipsis pactis certa melioramenta obtinuistis, que nobis uestris litteris interclusa misistis, et quod pro munitione duorum castrorum dicte insule C stipendiarios misistis, denotantes etiam requisitionem uobis factam de dicta insula per quendam fratrem Hospitalem, illuc uenientem de Rodo. Ad que prudencie uestre rescribimus, quod, cum per uestras priores litteras sciuimus uos dictam insulam recepisse, nec data prius nobis noticia et habita nostra responsione, fuimus admirati, et sicut ad illas uestras litteras respondentes rescripsimus, quod nos prouidimus uos de dicta insula non impedire, quod Comuni nostro est, mandantes uobis, per nos et nostra consilia Minus, de XL et Rogatorum, quod nobili viro Johachino Sanuto de eo quod fecerat ut nuncius illorum de Lango, de sua oblatione regraciantes per illa decentia uerba, que uobis conuenire uiderentur, discederetis a facto, et credimus quod predicta feceretis, ut uobis scripsimus. Si uero aliquid restaret fiendum, vobis iterato scribimus per nos et nostrum consilium, precipiendo mandantes, quod predicta faciatis; sed de non impediento uos pro nostro Comune inde guarnimentum quidlibet, quod fecisetis (sic), propterea, ut uobis scripsimus, accipiendo inde tam gentem quam arma, nec de hoc uos inde impedire peritis.

Datum VIJ februarii, octaue indictionis.

4. Περιγραφή της Κω από το Nicolas de Martoni τέλος του 14ου αι.

De insula Lango.-Habilitabiles sunt insule Langonis, cui dominantur Frerii Rodi, que girat per milearia ducenta in qua sunt plura castra et casalia. Versus quam insulam est Torchia, que est terra firma, et sunt montes alti, sicut mons Marsicus; que distat a dicta insula milearia XV[96].

Quando applicuimus ad insulam Langonis.-Die martis Iio ejusdem mensis februarii...-propter ventum contratium, accessimus versus insulam Langonis, et circa horam vespertinam applicuimus ad portum dicte insule Langonis. Statim dominus Antonatius et ego descendimus cum barcha eunte pro aqua ad dictam terram Langonis, causa ipsa videndi et causa videndi domos que fuerunt illius sapientissimi philosophi et medici Ypocrate, qui fuit de dicta terra Langonis. Terra ipsa est secus mare et est magna, extimo, sicut civitas Caleni vel circa; sed habet turpes domos. Est ibi castrum in quo manet preceptor dicte terre Langonis qui est frerius Sancti Johannis. Quod castrum est totum intra mare et quemdam lacum ibi sistentem, magnum forte pro tertia parte laci Caleni, et intrat aqua maris subtus pontem castri ad dictum lacum, et sic castrum ipsum est insolatum dictis aquis maris et laci, et est propterea difficile castrum...Quadam die hiis temporibus non longe preteritis quidam frerius Sancti Johannis stabat in terra Langonis, quia est una consuetudo quod omnes frerii Sancti Johannis qui vadunt ad civitatem Rodi debent morari per annum unum in terra Langonis ad serviendum ibi pro defensione illius insule Langonis que est prope Turchiam, vel quod ibi serviant per substitutum, qui frerius...[97]

5. Christoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi*[98]
Φλωρεντία, 1420

Περὶ τῆς Κῶ.

Ἤδη δὲ καὶ πρὸς τὴν Κῶ καλουμένην ἐρχόμεθα νῆσον, ἥτις νοσώδης ἐστὶ τὸ πλεῖον τοῦ ἐνιαυτοῦ μέρος διὰ τὴν τοῦ ἀέρος δυσκρασίαν. Τὸ μὲν οὖν ἀπ' ἀνατολῆς πρὸς δυσμὰς μέρος μιλίων ἐστὶ τεσσαράκοντα, ὁμαλὸν διόλου σχεδὸν τυγχάνον· τὸ πρὸς μεσημβρίαν δὲ ὄρεσιν ὁρίζεται ὑψηλοῖς, ἐν οἷς καὶ φρούρια ὑπῆρχον ταυτὶ, Πέτραι, Θέρμια καὶ Πύλη, ὅπερ σήμερον [Περίπατον] καλοῦσιν. Ἐν γοῦν τῇ κορυφῇ τοῦ καλουμένου Διχαίου ὄρους, ὅπερ καὶ τῶν ἄλλων ὑψηλότερόν ἐστιν, ὀχυρώτατον ἦν φρούριον, ἐν ᾧ καὶ πλεῖσται ἔτι καὶ νῦν καταφαίνονται κινστέρναι. Ἐν δὲ τοῖς τούτου ποσὶ πηγὴ Φάνδικος λεγομένη ἐστὶν, ἀφ' ἧς καὶ ὁ ὀνομαζόμενος Φάνδακος ἐξέρχεται ποταμὸς, ὃς ἐγγὺς τοῦ καλουμένου Κιλίπου ὄρους ῥέων εἰς θάλασσαν πρὸς τὸ τῆς ἄρκτου μέρος ἐκβάλλει.

Ἐν μέσῳ δὲ πεδίων μεγίστων δύο μόνοι ἵστανται λόφοι, ἀφ' ὧν καὶ πηγὴ ἀρίστη Λίκαστος μὲν τὸ πάλαι, νῦν δὲ Ἀποδομάρδη λεγομένη ἀναδίδοται. Ἐγγὺς ἔτι τούτων καὶ φρούριον παλαιὸν ὑπῆρχεν, ὡς δηλοῦσιν οἵ τε μύλωνες καὶ οἱ ἐκ μαρμάρων κατεσκευασμένοι πίθοι. Τοσαύτη δέ ἐστιν ἡ τῶν τόπων τούτων χάρις καὶ ἡ ἀπὸ τῆς τῶν διαφόρων ὀρνίθων ᾠδῆς προσγινομένη τέρψις, ὦ οὐ τοὺς θνητοὺς μόνον ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς, οἶμαι, τοὺς θεοὺς κατακηληθῆναι.

Πρὸς ἕω μὲν οὖν ἐν τῷ αἰγιαλῷ μητρόπολίς ἐστιν ἡ καλουμένη Ἀραγγέα, καὶ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς λίμνη νοσώδης ἐν ἔαρι μάλιστα· ἔξω δὲ περὶ τὰ τείχη τῆς πόλεως ἀράγγια πλεῖστα ἀνθοῦσιν (εἰσὶ δὲ ταῦτα τὰ παρ' Ἕλλησι λεγόμενα κίτρια), ὅθεν καὶ ἡ πόλις ταύτης ἔτυχεν τῆς ἐπωνυμίας. Τοσαῦται οὖν οἰκοδομαὶ ἐκ μαρμάρων τυγχάνουσιν ἐν αὐτῇ καὶ θέατρα, ὥστε θαυμάζειν μὲν τοὺς βλέποντας, ἀπιστεῖν δὲ τοὺς ἀκούοντας.

Ἔστιν ἔξω τῆς πόλεως περί που τὴν λίμνην πρὸς τὸ ἀρκτικώτερον καὶ ἡ πολυτελεστάτη τοῦ πάλαι ἐν ἰατρικῇ διαπρέψαντος Ἱπποκράτους οἰκία· πλησίον δὲ αὐτῆς πηγὴ καὶ λίμνη ὀνομαζομένη Λάμπη, ἥτις ἐν χειμῶνι μὲν αὐξάνει καὶ κατὰ πολὺ ἐξαπλοῦται, ἐν τῷ θέρει δὲ ξηραίνεται.

Ἔμαθε δὲ τὴν τέχνην ὁ θεῖος οὗτος Ἱπποκράτης παρὰ τῷ πατρὶ Ἡρακλείδῃ καὶ παρὰ τῷ πάππῳ Ἱπποκράτει· ἀλλὰ παρὰ μὲν τούτοις τὰ πρῶτα ἐμυήθη τῆς ἰατρικῆς, ὅσα πιθανὸν ἦν καὶ τούτοις εἰδέναι· τὴν δὲ σύμπασαν τέχνην αὐτὸς ἑαυτὸν ἐδίδαξε θείᾳ φύσει κεχρημένος καὶ τοσοῦτον διενήνοχε τῇ τῆς ψυχῆς εὐγενείᾳ τοὺς προγόνους ὅσον διενήνοχεν αὐτῶν καὶ τῇ τῆς τέχνης ἀρετῇ· ὑπῆρξε δὲ καὶ κατ' ἀμφότερα, ὥς φασι, τὰ σπέρματα θεῶν ἀπόγονος· πρὸς μὲν πατρὸς Ἀσκληπιάδης ὤν, πρὸς δὲ μητρὸς Ἡρακλείδης. Ὁ δὲ Ἀσκληπιὸς οὗτος ἰατρὸς ἦν, ὃς ἐδίδαξε καὶ τοὺς ἑαυτοῦ υἱοὺς τὴν ἰατρικὴν, καὶ προσέταξε ταύτην διαδέχεσθαι παῖς παρὰ πατρὸς, ὅπως ἡ τῆς τέχνης εὐγένεια μὴ εἰς ἀλλοτρίους, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς μόνους τοὺς τοῦ αὐτοῦ γένους ὄντας ἀεὶ διαμένοι· καὶ προσεπιτούτοις οἰκεῖν μὲν ἐν τῷ μέσῳ τῶν Κυκλάδων νήσων διὰ τὴν τοῦ ἀέρος κρᾶσιν, θερίζειν δὲ ἐν τοῖς ὄρεσι ταύτης τῆς νήσου. Παρέδωκεν τοίνυν Ἱπποκράτης τὴν ἰατρικὴν τελείαν τοῖς Ἕλλησιν, ἥτις πεντακοσίοις ἤδη ἔτεσιν ἐπαύσατο πρὸ αὐτοῦ, ὥς φησιν Ἰσίδωρος καὶ Μακρόβιος, οἱ τὰς ἱστορίας συγγεγραφότες. Πρῶτοι γοῦν εὑρεταὶ τῆς ἰατρικῆς ὑπῆρξαν Ἀπόλλων τε καὶ Ἀσκληπιός. Ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων ἅλις.

Πρὸς τὸ μέσον δὲ τῆς νήσου προχωρῶν τις μικρούς τινας λόφους ἀνισταμένους εὑρήσει ποιοῦντας τὴν πεδιάδαν ταύτην ὑψηλοτέραν τῆς προλεχθείσης Ἀραγγέας. Ἀπὸ δὲ τοῦ φρου-

ρίου τοῦ καλουμένου Ἀντιμάχου, ὅπερ πρὸς μεσημβρίαν κεῖται, δι' ὁμαλῆς βαδίζομεν μέχρι τοῦ τέλους τῆς νήσου· ὅπου καὶ τὸ καλούμενον Κέφαλος φρούριον ἔτι καὶ νῦν ἵσταται ἐν ὑψηλῷ τινι τόπῳ. Ἐν τούτῳ, πρό τινων ἐνιαυτῶν, ὡς ἐπυθόμην, ὄφις μέγιστος ἀνεφάνη κεραΐζων ἅπαντα· οὐ μόνον γὰρ ζῶα, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπους ἐλυμαίνετο· ὅθεν καὶ πάντες ἔφευγον ὑπὸ φόβου· ἀνὴρ δέ τις ῥωμαλέος, ὑπὲρ τῆς τῶν πολλῶν σωτηρίας, εἰς μάχην μετὰ τοῦ θηρίου ἐλθεῖν κατετόλμησεν. Ὡς γοῦν ἔνοπλος καὶ μεθ' ἵππου κατ' ἐκείνου ὥρμησεν, ὁ ὄφις τὸν ἵππον τοῖς ὁδοῦσι δακὼν νεκρὸν εὐθὺς εἰς γῆν ἔρριψεν· ὁ νέος δ' ἐκεῖνος οὐδὲν ἧττον καὶ ἄνευ ἵππου σφοδρῶς μαχόμενος ἐφ' ἱκανὸν, τελευταῖον τὸ θηρίον ἀπέκτεινε.

Φασὶ δέ τινες καὶ τὴν τοῦ Ἱπποκράτους θυγατέρα ζῶσαν κατὰ περιόδους φαίνεσθαι ὁμιλοῦσαν καὶ διηγουμένην τὰς ἰδίας συμφορὰς, καὶ δεομένην ἐπὶ τούτοις τὸν τοῦ παντὸς ποιητὴς ὅπως ἐλεήσας ἐλευθερώσῃ αὐτὴν τῆς τοσαύτης κολάσεως. Φαίνεται δὲ αὕτη μετὰ ἓξ ἢ ὀκτὼ ἐνιαυτοὺς οὐ πόρρω τῆς πατρικῆς οἰκίας, ὡς οἱ πολλοὶ μαρτυροῦσι, λόγοις χρωμένη γοεροῖς γεγονωτέρᾳ φωνῇ.

Ἱστορεῖ ἐπὶ τούτοις ὁ Πλίνιος καὶ περὶ τοῦ Ἀρισταίου ὅπως ἦν υἱὸς Ἀπόλλωνος καὶ ὅπως εἰσηγήσει τῆς μητρὸς εἰς ταύτην ἦλθε τὴν νῆσον καὶ ᾤκησε, τὰς Θήβας καταλιπών· καὶ μετὰ ταῦτα παρεστήκατο πᾶσαν καὶ τῶν πραγμάτων ἐγκρατὴς γέγονε.

Φασὶ δέ τινες καὶ τοῦτο, ὡς αἱ αὐτόθι γυναῖκες τοὺς ἑαυτῶν ἐδολοφόνησαν ἄνδρας, διὰ τὸ ἐκείνους μὲν εἰς τοὺς ἐν τῇ κάτω Ἀσίᾳ πολέμους ἀποδημεῖν ἀεὶ, τὴν δὲ φροντίδα τῆς νήσου ταύταις ἐᾶν· ἀφ' ἧς αἰτίας, ὡς εἴρηται, πᾶσαι ἐπίσης ἀγανακτήσασαι πρὸς τοιαύτην ἀνοσιουργίαν ἐξώρμησαν.

Καὶ Ἰάσων δὲ εἰς Κόλχους ἀπερχόμενος διὰ ταύτης τῆς νήσου τὴν ὁδὸν ἐποιήσατο, καὶ εἰς τὸ καταντικρὺ τῆς πόλεως κείμενον ἐν τῇ Ἀσίᾳ φρούριον, τὸ νῦν λεγόμενον Κοῦρκον, ἀφίκετο· ἐν ᾧ καὶ μέχρι τῆς σήμερον οἰκοδομαὶ καταφαίνονται πλεῖσται τὲ καὶ πολυτελέσταται· ἔστι δὲ τοῦτο ἐν τῇ κάτω Ἀρμενίᾳ πρὸς Κύπρον ἀφορῶν.

Καὶ, ὡς εἰπεῖν, ἡ νῆσος αὕτη εὐπορωτάτη πασῶν ἐν πᾶσι καθέστηκε. Φασὶ δὲ καὶ τὴν τὰς γυναῖκας κοσμοῦσαν ἐριουργίαν ἐνταῦθα εὑρεθῆναι· καὶ τὴν μνήμης ἀξίαν Φίλιδος τοῦ ποιητοῦ γέννησιν, ὃς τὴν τῆς Βάκχιδος συνέθηκεν ἱστορίαν, τὴν Σαπφὼ μιμησάμενος, οὐκ ἀλλαχοῦ γενέσθαι οἱ πλείους φασί.

Μυθεύονται γὰρ ὡς αὐτόθι ὄρνις τις ἔτεκε δύο ὠὰ περί που τὰς σχισμὰς τῶν πετρῶν τὴν ἑαυτῆς πηξαμένη καλιὰν, καὶ ἀπὸ μὲν τοῦ ἑνὸς ὄρνις, ἀπὸ δὲ τοῦ ἑτέρου κύων ἐγένετο. Γνοῦσα δὲ τοῦτο ἡ μήτηρ, ἀπέκτεινέ τε εὐθὺς τὸν κύνα, καὶ τῷ ἰδίῳ ἀδελφῷ παρέθηκεν εἰς ἑστίασιν.

Ἐπεὶ δὲ ἡ νῆσος αὕτη οὐ πόρρω τῆς κάτω Ἀσίας, ἥτις μεγάλας κέκτηται πόλεις, διὰ τοῦτο ἡ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἀδελφότης, ὡς διαβεβαιοῦνταί τινες, φρούριον ἔκτισε κατὰ τῶν τῆς ἡμετέρας πίστεως ἐναντίων, τὸ ὀνομαζόμενον Ἅγιος Πέτρος.

6. Έγγραφο από το Εθνικό Αρχείο Μιλάνου[99]

Επιστολή του μεγάλου μαγίστρου της Ρόδου
Jacques de Milly στις ενετικές αρχές της Κρήτης
8 Ιουλίου 1457

Copiavnius littere scripte per Reverendissimum dominum Magistrum Rode Regimini Crete.

Magnifici et potentes viri, amici nostri honorandi, cordiali salutatione premissa. Gratias agimus omnipotenti deo, qui sua clementia et bonitate adiuuat semper sperantes in se.

Nouerint namque dominationes vestre Magnum Theucrum, quem deus deleat, struxisse magnam classem, quam ad delendas nostras insulas traiecit. Ea tercia die junij preteriti Narrantiam appulit, quod est castrum insule nostre Langonis. Illud combusit, vacuum incolis, quis se ad tuiciora loca transtulerant. Deinde aliud castrum nomine Peripatum, simili modo a nostris derelictum, igne deleuit; pars ipsius classis castrum del Pili petijt, pars Chefalum infestauit. Que duo castra situ locorum fortissima sunt et altis montibus sita, circa hec diutius morari non dixit, tota classis et impetus hostium circa castrum de Lendemachi ad illud oppugnandum per dies XXIIJ, omnibus tormentis, machinis et belli apparatibus laborauit. Sed maxime in uigilia et in die S(ancti) Johannis proxime elapsi et sequenti die ab ortu solis usque ad uesperam prelia accerrima et fortissima oppido predicto canes illi dederunt, muros disicarunt, scalas posuerunt, ab oppidanis uiriliter repulsi sunt.

Cruentum bellum pro Teucris fuit, nam a transfugis quibusdam nouimus, qui prefate classi intererant, plusquam mille Theucros perijsse et alios multos plures uulneratos. Tres cuneos siue minas mirabiles fecerunt subtus castrum, nostri vero anteminas confodere, intendentes hostium apparatum et struem lignorum, quibus tellus ne rueret in cuneis sustinebatur. Illic plurimi hostium suffocati sunt.

Fuit autem num[erus] classis inter minores et maiores triremes et biremes ad 156, Theucrorum vero XVJm, ut ueris relatibus nouimus. Ex nostris vero solum XV ceciderunt et mortui sunt. In oppido prefato erant solum XV fratres, oppidani vero circa IIJc, et pro maiori parte inermes. Sed, deo dante, ab omnibus ita strenue pugmatum est, pro libertate tutanda ac honore fidei christriane, vt merito dignis laudibus extolendi sunt. Nostre triremes quinque biremes hostium ceperunt.

Illa vero misera classis 26 die mensis preteriti, sentiens se in uanum tempus fundere, ab obsidione illius discessit et uiam, ut fertur, occidentis petijt, delusa multum in spe sua et suis cogitationibus. Totam ipsam insulam animalibus depopulauit, frumenta incendit, arbores deleuit, fructiferos presertim. Ex cuius discessu tria castra ipsius insule, videlicet Lendemachi, Pili et Chefalo, ad que tota plebis multitudo concurrerat, numero XIJm animarum incirca, beneficio clementissimi dei, ab manibus Theucrorum liberata sunt.

Si alicuius principis uel communitatis aut domini christiani triremium vna cum nostris auxilium habuissemus, potuisset fieri contra ipsam classem res gloriosa nomini christiano, et non dubitamus quin uictoria ex hostibus succesisset; tanta multitudo ab vno paruo castro et inualido nihili pensa est. Quid vrbes potentissime terrorem Theucrorum formidare debent, se ad defendendum darent.

Hec uoluimus notificare leto animo amicicijs vestris, quas scimus ex corde letaturas, nam sic deus nolit, classis illa infelicissima uotum suum de Langone obtinuisset, profecto strages omnium insularum secura fuisset. Quod iter ipsa classis tenuerit, nostras triremes exploratorias misimus, ut nobis notum sit et id curabimus M(agnificen)cijs vestris notum facere. Valete.

Ex Rodo die VIIJ julij 1457.

7. Χωρίο από την Ιστορία του Δούκα[100] (για τα γεγονότα του έτους 1455)

ἐλθόντες δὲ καὶ ἰδόντες ἀπομακρόθεν τὴν πόλιν (Ῥόδον) καὶ τὸν λιμένα πλήρη νηῶν

μεγάλων, πάσας εἰς παράταξιν ἑστώσας, καὶ τὴν πόλιν ὑπερμέγεθη, καὶ διπλῆν τὴν παρασκευὴν ἐννοήσαντες ἢ τῆς Χίου, εἰς τὴν νῆσον Κῶ τὴν θάλατταν ἔσχιζον. ἐκεῖ τοίνυν ἐξελθόντες καὶ τὸ καθολικὸν πολίχνιον ἔρημον εὑρόντες τὰ εὑρεθέντα ἐσκύλευον, καὶ μέρος γερόντων τε καὶ γραῶν εὑρόντες ἠρώτων περὶ τῶν πολιτῶν· οἱ δὲ ἔφησαν ἐν ἄλλῳ πολιχνίῳ, ὅ 'Ραχεία λέγεται, ἐν ἐκείνῳ ὡς ὀχυρωτάτῳ εἰσήχθησαν. λαβόντες οὖν αὐτούς, καὶ εἰς τὴν 'Ραχείαν ὁ στόλος διαβάς, ἐξελθόντες τὰς σκηνάς ἔπηξαν, καὶ τῇ ἐπαύριον ζητήσαντες τὸ πολίχνιον, καὶ ὅρκους τοῦ μὴ αἰχμαλωτεῦσαι. ἦν δὲ ὁ τὴν διάλεκτον μεταχειρισθεὶς ὁ Φραντζῆσκος· οἱ δὲ τοῦ κάστρου φρέριοι διὰ βελῶν καὶ ἀκροβολισμῶν τοῦτον ἐδίωξαν, μηδὲ ἀπόκρισιν δόντες. τότε ὁ Χαμζᾶς σὺν τοῖς ὑπ' αὐτὸν καὶ δι' ἐπάλξεων καὶ διὰ κλιμάκων καὶ διὰ προβόλων μηχανικῶν καὶ διὰ πάσης ἄλλης μεθόδου καταπολεμήσας τὸ πολίχνιον ἡμέρας κβ', καὶ μηδὲν κερδήσας, ἐπανέζευξε καταλιπὼν Τούρκους πολλούς, τοὺς μὲν παρὰ τοῦ πολιχνίου σφαγέντας, τοὺς δὲ κοιλιακῷ νοσήματι.

8. Χωρίο από την Ιστορία του Κριτοβούλου[101] (για τα γεγονότα του έτους 1455)

Ἰονούζης δὲ μετὰ νεῶν ἓξ ἀπολειφθεὶς καὶ πανημέριος ἐν τῷ πελάγει χειμαζόμενός τε καὶ κλυδωνιζόμενος μόγις που καὶ αὐτὸς πρὸς ἑσπέραν ἐς τὸν ἐν τῇ Χίῳ κατήχθη λιμένα διάβροχός τε καὶ πάντα τὰ ἐπὶ τῶν καταστρωμάτων ἀποβαλών· παρὰ τοσοῦσον ἦλθεν κινδύνου. ἡμέρας δὲ τρεῖς ἐπιμείνας ἐν Χίῳ καὶ τὸν περιλειφθέντα στόλον πάντα συναγαγὼν καὶ ἐπισκευάσας ἐκ τῶν ἐνόντων ἀναχθεὶς ἐκεῖθεν καταίρει ἐς Κῶν τὴν νῆσον καὶ ἀποβὰς ἔκειρέ τε τὴν γῆν τῶν Κῷων καὶ προσβαλὼν τῷ ἄστει ἐπολιόρκει ἐπὶ τρισὶν ἡμέραις. ὡς δ' οὐδὲν ἤνυεν, ἐμπρήσας τὰς πρὸ τοῦ ἄστεος οἰκίας καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην νῆσον καταδραμὼν καὶ κώμας διαρπάσας καὶ λείαν πλείστην ἐλάσας καὶ ταῖς ναυσὶν ἐνθέμενος ἐπανῄει.

9. Ενθύμηση από τον Πατμιακό Κώδικα 57 (1456-7)[102]

– ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6964 (1456), μηνὶ μαΐῳ, τρίτῳ ἔτει τῆς ὑπὸ τῶν Τουρκῶν ἁλώσεως τῆς μεγάλης πόλεως τοῦ Κωνσταντίνου ἐφάνη ἀστὴρ ἐπὶ τὰς ἀνατολὰς καπνίζων ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἐφ' ὅλας ἡμέρας λ'.

– ἐν δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἔγενον θανατικὰ μεγάλα καὶ λοιμοὶ καὶ καταποντισμοὶ κατὰ τόπους, καὶ λεηλασίαι καὶ ἐπιδρομαὶ ἀσεβῶν Τουρκῶν ἐπὶ τὰς νήσους, ὥστε καὶ ἐρημωθῆναι τέλεον πολλὰς ἐξ αὐτῶν,... ἐν δὲ τῇ 'Ρόδῳ καὶ Κρήτῃ τοσοῦσον ἀπεκράτησεν ὁ θάνατος... ἐν τῇ 'Ρόδῳ μαρτίῳ ἤρξατο ἐν ἔτει 1456, καὶ ἰουλλίῳ κατέληξεν ἤδη μικρόν—ὥστε ἀριθμούμενος ὁ περὶ αὐτὴν πεσούμενος λαὸς εὑρέθη χιλιάδες ιθ' καὶ μικρόν τι πρὸς ἢ ἔλαττον. ἐν δὲ τῇ Κῷ τῇ νήσῳ ἀπέθανον χίλιοι πεντακόσιοι νς' τῷ αὐτῷ ἔτει.

– Νίσυρος δὲ καὶ Κάλυμνος αἱ περὶ τὴν 'Ρόδον ὑποκείμεναι νῆσαι ὑπὸ τῶν ἐκ Στροβύλω καὶ Μιλήτω ἐξερχομένων τὸ τηνικαῦτα ξύλων παντελῶς καὶ ἄρδην ὑπ' αὐτῶν ἠφανίσθησαν. Νερατζεία δὲ καὶ Περίπατος τὰ περὶ τὴν Κῶν νῆσον κάστρα ὑπὸ τοῦ στόλου ἄρδην ἐπυρπολήθησαν τῆς Καλιπόλεως.

Ε. Κατάλογος τυπωμένων χαρτών της Κω (15ος-18ος αι.)

Τα κείμενα των περιηγητών συχνά συνοδεύονταν από χάρτες. Στο παράρτημα που ακολουθεί παρατίθενται με χρονολογική σειρά έκδοσης οι χάρτες που περιλαμβάνονται στα έργα των σημαντικότερων δυτικών χαρτογράφων και ταξιδιωτών. Οι χάρτες περιγράφονται από το όνομα του χαρτογράφου, τον τίτλο του έργου στο οποίο περιλαμβάνονται, έτη έκδοσης, τίτλο και διαστάσεις του συγκεκριμένου χάρτη. Οι πηγές μας γι' αυτό το παράρτημα στάθηκαν κυρίως τα έργα των Ζαχαράκη και Μάρκογλου[103]:

1. Christoforo Buodelmonti, *Liber Insularum Archipelagi,* 1420, Choa nunc Lango, 29 x 21 εκ.
2. Bartolommeo Dalli Sonetti, *Isolario,* 1485, 1532, Lango, 17,5 x 15,5 εκ.
3. Benedetto Bordone, *Libro de tutte l' Isole del Mundo*, 1528,1532,1534,1537, Lango 14 x 8 εκ.
4. Franco Ferreti, *Dipporti notturni*, 1579,1580, Ragionevo l'Forma et vera postura del Isola di Lango 13 x 9 εκ.
5. André Thevet, *Cosmographie Universelle*, 1575, Lango, 16 x 13,5 εκ.
6. Giuseppe Rosaccio, *Viaggio da Venetia a Constantinopoli*, 1598,1606,1630 (εκδ. G. Franco), 1610 (εκδ. M. Sadeler), Lango, 16,5 x 9,5 εκ.
7. Joanees Matal (Metellus Natalius Sequanus), *Insularum orbis aliquot insularum tabulas alneis delineationem contineus*, 1601 (εκδ. J. Christoferi), Stampalia-Lango, 17,5 x 10 εκ.
8. Henri Beauvau, *Relation Journaliere du voyage du Levant*, 1615,1619, Lango, 16 x 11 εκ.
9. S. Bochard, *Geographiae Sacrae*, 1646, 1674, 1681, 1692, 1707, 1712, Aegei Maris Insulae cum parte Graeciae et Asiae/Tabula Universalis Locorum quae Phoenicum Navicationibus Maxime Frequentata sunta Tabrobana thuleusque/[Cyprus]/[Chios]/[Co]/[Tabrobana],38 x 29εκ. Στην ίδια έκδοση περιλαμβανόταν σε μεγέθυνση ο χάρτης της Κω (Co Caris/Chios ins., 29 x 20 εκ).
10. Marco Boschini, *L' Archipelago con tutte le Isole, Scogli,seche et fonti bassi. Opera de Marco Boschini,* 1654, 1658, Lango, 12 x 16 εκ.
11. Alain Manesson Mallet, *Description de l' Univers*, 1683, 1686, 1719 (γερμ.έκδ.), Isles de Lero, Calamo et de Lango, 15 x 10,5 εκ.
12. Francesco Piacenza, *L' Egeo redivisio o sia chotographia dell' Arcipelago...,* 1688, Lango/Cos, 18,5 x 14 εκ.
13. Olfert Dapper, *Description des Isles de l' Archipel*, 1701, 1703, 1730 (γαλλ. έκδ.), 1688 (ολλ. έκδ.), 1689 (γερμ. έκδ.), Eylant on Isle de Stanko of Lango, 16,5 x 12,5 εκ.
14. Jacobus Peeters, *Description des principales villes, havres et isles du Golfe de Venice... et des isles principales del' Archipel*, 1690, Lango-Cos insula hodie Lango, 20 x 14 εκ.
15. Vicenzo Maria Coronelli,
    a. *Atlante Veneto-Isolario*, 1690, 1696
    b. *Archipelago,* 1707
    c. *Il Mediterraneo,* 1688, 1695

d. *Isola di Rodi,* 1688, 1695 Isola di Stanchio o Lango, 17 x 13 εκ. (περιλαμβάνεται και στις τέσσερις εκδόσεις)
e. *Isole e Citta,* 1689, Stanchio o Lango, 24,5 x 21 εκ.
f. *Theatro Citta,* 1696, 1697, Lango, 50 x 37 εκ.

16. Alphonsus Varea Lasor, *Universis terrarum ordis scriptorum calamo delineatus,* 1713, Lango, 17 x 10 εκ.
17. Pierre Vander AA, *La Galerie Agreable du Monde,* 1729, Eylant Stanko of Lango/ L'Ile Stanko, Lango, ou Cos, dans la partie Meridionale de l'Archipel, 17,5 x 13,5εκ.
18. Joseph Roux, *Recueil des principaux plans des ports et rades de la Mediterranee,* 1764, 1779, 1795 (εκδ. J. J. Allezard), Colfo Stanchio, 13 x 18 εκ.
19. Χάρτης αγνώστου, L'isle de Coo apressent(sic) Lango, 19 x 15,5 εκ.

Synopsis
MEDIEVAL CASTLES AND FORTIFICATIONS OF KOS

INTRODUCTION

During the period of Byzantine (7th-14th century) and Hospitaller domination (14th-16th century), Kos was never found in the heart of historical evolution. The island merely followed the course of events that occurred in the wider geographical area, that is, the complex of the Dodecanese. For this reason, historical accounts are rare and reports are merely limited to the simple mention of the name of the island. The focus of most accounts is centered on the capital (known also as Kos), while the mainland is barely known.

The present study examines four fortified complexes of Kos, namely the castles at Palio Pyli, Antimachia and Kefalos, and the small fortress at Kastelli Kefalou (plan 1). However, the original aim was a general presentation of the fortifications of the island, so that subjects such as the fortification system, communication and settlement patterns, could be better understood. In the course of the study it was realised that the evidence we have is insufficient, since we cannot be sure of the precise number of castles. Byzantine sources, Hospitaller documents or traveller accounts, mention castles whose location we ignore. Furthermore, because of its volume and complex constructional phases, the island's most important fortification, its capital, requires a monograph of its own.

Three of the above mentioned castles (Palio Pyli, Antimachia and Kefalos) were already mentioned by previous students, though with no details[1]. The fourth one (Kastelli Kefalou) was identified by the author, in the course of field-walking. A common characteristic of these fortifications was the fact that they co-existed and were used simultaneuously during hospitaller rule. The castle of Antimachia was built in the first half of the 14th century, the one in Kefalos at the end of the 14th-beginning of the 15th century, while Kastelli Kefalou dated from the second half of the 15th century. The castle at Palio Pyli must have been built at the end of 11th-beginning of the 12th century and continued as a fortified settlement well into Ottoman times. For the settlement period of these fortifications evidence came from written sources and surface ceramics. The basic aim remained to date the walls and establish their connection with the defence practices of every period. This proved not an easy task since very seldom were dated architectural characteristics preserved, especially in the roughly made smaller castles. It is also true that comparative detailed studies on the medieval castles of Greece are very few, if not totally lacking.

In the process of examining the architectural evidence from the fortresses of Kos, we focused on those elements that predate the use of artillery in the process of defence. In the course of description, obviously, all remaining parts were mentioned in an effort to discern the architectural history of the monuments. The first artillery weapons date back to the end of the 13th-beginning of the 14th century; their extensive use however and the building of walls to withstand their power falls into the second half of the 15th century. Especially in the island dominion of the Hospitallers, the turning-point for the appearance of the new elements in military architecture seems to have been the first siege of Rhodes by the Ottoman Turks in 1480, after which the entire defence system was modernised. Architectural elements of this period are extremely interesting, since they define the transition from the medieval castles to renaissance fortifications. In the constructions of this "transitional" era it is sometimes difficult to discern where the medieval sense of "vertical defence" stopped (the defender being always higher than the assailant), and the logic of the "horizontal defence" (the defender is at the same level as the assailant) started. Medieval elements continued to be used right down to the last years of Hospitaller rule (for ex. machicolations), while "modern" elements, such as cannon embrasures, were easily adapted at the wall-walk of pre-existing walls.

HISTORICAL ACCOUNT

Before the examination of the individual sites it was important to have an overview of the historical evidence concerning the island during the Byzantine period and the Hospitaller rule. In the Byzantine period, the weight fell in the middle and late Byzantine times (9th-14th century), during which there is evidence of habitation in the area of the castles. The information was scanty and sometimes contradictory. The aim was not to elucidate difficult historical issues, such as the place of Kos in Byzantine administration, but to concentrate on the logical exposure of evidence. Important information came from the archive of the monastery of St.John at Patmos. The founder of the monastery, St.Christodoulos, before going to Patmos, had spent almost eight years (1080-8) at Palio Pyli, where he founded another monastery. There, he procured himself a number of imperial chrysobulls insuring his possessions and privileges, and finally exchanged his estates on Kos for the island of Patmos. However, in the late Byzantine period, the monastery of Patmos was found with a number of monastic dependencies in Kos, for which a rich documentation is preserved. Through these documents, we have valuable information on the state of the island, its administrative position, pirate raids, the topography or the population. Apart from these,

there are only mentions of the island in connection with enemy raids (the Arabs, 654-5, Tzahas, late 11th century, Pisan and Geoese fleet, 1099, Venetians, 1124-6, 1283-4, 1302, 1309), imperial visitors or officials (the "droggarios" of Kos, 8th-9th century, Nicephoros Melissenos, 1080-1, an imperial judge at the half of the 12th century), official documents (privileges to Venetians, 1198, second Viterbo treaty, 1267).

For the period of Hospitaller rule, the information on Kos, and especially its fortifications, was more plentiful; this was due to the emphasis the Hospitallers laid on the defence preparations of the island in view of growing ottoman expansionism. Important information came from descriptions of enemy invasions (especially that of 1457), as well as mentions in Hospitaller documents, preserved in the archives of Malta. Kos became a preceptory of the Order, with its own garrison and commanders. Their obligations were thoroughly described and their primary aim was the protection of the island. The published documents of the Malta archives give us a vivid picture of the island's society, the priorities of the government and its effort to co-operate with local population. Apart from this source, we rely on Bosio's history of the Order, which used also documents, today lost. Important events during this period were the settlement in 1366 of an Armenian population in the area of Kefalos, the government of Kos by Fantino Querini (1433-53) who conducted numerous restorations to its castles, a series of Ottoman raids in the second half of the 15th century after the refusal of the Order to pay tribute, and a strong earthquake in 1493 that demolished many buildings and parts of fortifications.

THE CASTLE AT PALIO PYLI

The castle at Palio Pyli is an important and complicated architectural entity (plan 2, fig. 1, pl. I, IIa). Questions which arose during its examination are difficult to answer, at least within the limits of this study. The same masonries seem to have been used for great time spans (from middle Byzantine to Hospitaller times). For many issues there is but scarce evidence, comparative or other, that could help clarify what belongs to one or another period.

It is well documented that on the hill of Palio Pyli there had been a prehistoric enclosure of the Mycenaean period. Its size is unknown, as well as the limits of the included area. Untill now only one part of this wall had been recorded at the northwest side of the hill[2]. To this we may add the cyclopean masonry at the base of the wall Γ'-Δ' of the enclosure III, at the northeast end of the hill (fig. 44). Whether the placenames "Kastello" or "Kastrianon", mentioned in the imperial chrysobulls of 1080 and 1085 for the area, were in fact a remembrance of these

ruins remains uncertain. We cannot also answer the question of whether there had been some kind of medieval fortification in the region prior to the arrival of St.Christodoulos which may had been used as refuge in times of danger.

However, the monk mentions in his "Hypotiposis" (will) that at the time of his settlement in the area, the hill was deserted. Of course in a slightly later document, called "Kodikellos", he claimed that he himself had built a "kastellion". The monumental gate 1, which has been dated to the end of the 11th-beginning of the 12th century, is a proof that at this time there was in fact a castle at Palio Pyli (fig. 2, 7, 8). That castle, nevertheless, cannot be ascribed to St.Christodoulos. Its monumental character and refined construction, which betray influences from Constantinople, relate the gate either to the representative of the central government, to whom Christodoulos had ceded his fortune (chrysobull of 1088), or to the monks of the monastery of Pantokrator in Constantinople, to whom the area was donated, according to the "typikon"(foundation act) of 1136. From the walls of this castle we only have indications, based on the use of a mortar containing large proportions of chipped brick, both at gate 1 and the foundations of towers Γ and H. The fact that there were no sherds dating from this period, among the ones collected, cannot be taken into consideration, since the surface finds of the castle were rather limited.

After the fall of the Byzantine empire to the Latins (1204), it is reasonable to conclude that the castle was cut off from the administration of the constantinopolitan monastery. Ceramic finds show that during the whole late Byzantine period the castle was inhabited. After the reconquering of Kos by the Byzantines (1224-5), we learn of a garrison at Palio Pyli with a castellan and bowmen, mentioned in the petition of the islands' inhabitants to the emperor Andronicus II Paleologus at 1288.

We can ascribe the oldest parts of the walls at the period from the end of 11th-beginning 12th century, when we can verify the existence of the castle, until the first half of the 14th century, when Hospitallers were taking over the castle. These are: side A1-B1 with the earliest phase of tower A - enclosure I (fig. 28-9), as well as the earliest phase of side Λ-M, also connected to tower A (fig. 34). However, they are quite hard to discern, since masonry does not change from Byzantine to Hospitaller period. The walls were built with roughly cut stones, set in courses with reused bricks and smaller stones at the joints, for a considerable time span that seems to stretch from the end of the 11th-beginning of 12th century to the end of the 15th century. In this way, many parts of the walls, as tower B of enclosure I, towers η and λ, sides ζ-η1-θ-ι-κ-λ-μ of enclosure II, side A'-B' of enclosure III, that bear no other characteristics except from their masonry, can be dated within these time limits (fig. 18-20, 26, 27, 15).

At the period of the Hospitallers (first half of the 14th century-1522), the castle functions as one of Kos' main fortresses. The inhabitants find refuge here during invasions, as noted in Hospitaller documents. The situation is aggravated during the 15th century, when the Ottoman raids become systematic, and so does the effort to strengthen the castles. Governor Fantino Querini's main task on taking over the command of the island was precisely to improve its fortifications. Even though Querini's constructions cannot be identified, the existence of two marbled slabs with his coat-of-arms -unfortunately not in their original place (fig. 48, 48a)- is a proof of intense activity during his term in office (1436-53). The presence of ceramics from this period is a further indication of the use of the castle. From this point of view, sherd no.6 is important, belonging to an Italian renaissance vessel from the end of the 15th century (pl. VI).

At the age of the Hospitallers we can date the main part of enclosures I and II, judging from their general pattern. We can discern elements that can be generally assigned to Hospitaller architecture up to 1480, as seen in the fortifications of Rhodes, and the other castles of the island. We can mention the arrowslits of simple form at sides B2-B3 and H-Θ-I of enclosure I, α-β-γ-δ of enclosure II, as well as the pointed vaults of the cisterns at tower A of enclosure I and tower ε of enclosure II (fig. 30, 38-9, 24). From the period of Hospitaller architecture after 1480 and until the Ottoman conquest of 1522, when artillery is seriously taken into consideration, we may assign side E-Z and B3-Γ1 of enclosure I with their talus, as well as the second phase of gate 1 (fig. 30, 32, 12). The latter may be connected to the restoration work that took place on the castle after the destructive earthquake of 1493.

After the Ottoman conquest of the island, the use of the castle continued, while the settlement was inhabited, according to verbal sources, until the first decades of the 19th century. Gunloops at the upper part of gate 1 of enclosure II, together with the Ottoman talus at the north side of tower A and side A1-B1 of enclosure I, are important elements because they show that the military character of the castle was not lost. The dating of building 2, enclosure I, at the Ottoman period is an indication that at a certain time -which we cannot specify- part of the castle's interior was covered with constructions. At that time, the walls have been used to form the back part of the buildings and the slits we see today on the walls, can be interpreted as lighting slits serving these premises. Parts of older constructions (such as the coat-of-arms of Querini) have been used as building material, while the crenellations were also destroyed. The masonry that can be recognised as Ottoman is rubble, using rough stones irregularly placed.

Certain questions arise in connection with the castle, which have not been satisfactorily answered. As far as the dating of enclosure III is concerned the following can be mentioned: at this enclosure there are parts built with different

masonries; cyclopean at the lower part of side Γ'-Δ', with roughly cut stones in courses at sides A'-B' and Δ'-E'; sides B'-Γ'-Δ' and Z'-H', on the other hand, are constructed with rubble (fig. 44, 15, 45, 43, 46). This diversity points to different construction periods. The presence of the roughly cut stones in courses points to a date from the end of the 11th-beginning of the 12th century until the beginning of the 16th century. Even though we cannot have a more accurate chronological definition, we must concede that from one point onwards the three enclosures co-existed as one defence complex. This three-part division that we observe at the castle of Palio Pyli is one of the basic characteristics of medieval architecture both of Byzantine and of the western world. As far as rubble masonry is concerned, it can be dated at the period of Turkish dominion. It is likely that walls built of that masonry are part of the restoration program followed by the Ottomans after the conquest of the castle at 1522.

It is important to mention that the castle is not an independent structure, cut-off from the settlement. In Byzantine or Hospitaller documents, when the "castle" is cited, the reference is not only to the fortifications at the top of the hill, but to the settlement as a whole. However, questions related to the existence of a fortified settlement, or its connection to the hilltop fortifications still remain unaswered.

From the surface survey of Palio Pyli nine sherds are included in the catalogue, dating from the 13th to the 16th century (pl. V-VI). Sherds 1-8 belong to late Byzantine workshops. Nr.1-4 bear sgraffito decoration with concentric circles. No parallels have been found for sherd nr.5, also incised with geometric motives. Nr.8 belongs to late Byzantine painted ware (13th-15th century). Nr.6 is a painted and sgraffito sherd (polychrome sgraffito ware) from the mature or renaissance production of Venetian workshops (second half of 15th century). Nr.9 belongs to the red ware ceramics with slip decoration from Ottoman workshops of Asia Minor (whose main production centre seems to have been Iznik), dating from the 14th century, while nr.7 is an Ottoman coarse ware from the 16th century.

THE CASTLE AT ANTIMACHIA

The castle of Antimachia, based on written sources, ceramic finds and architectural remains, was built after the conquest of the island by the Hospitallers, within the first half of the 14th century (plan 3, pl. IIb). The area of course is mentioned in late Byzantine documents from the archives of Patmos. However the Byzantine settlement might not have been in the same area or was not fortified.

At the walls of the castle we can discern four construction periods. The original building dates back to the years of Master Hélion de Villeneuve, probably in the period after 1337 (final Hospitaller conquest of the island) and until 1346

(death of Villeneuve). The 14th century is also the date of the earliest ceramic sherd from late Byzantine workshops collected in the castle. From the first construction period, from the first half of the 14th until the end of the 15th century, information comes from historical sources, such as documents from the Malta archive and description of raids withstood by the castle, and surface ceramics. During this period, the walls follow the basic type of medieval fortification, as formed in the seat of the Order, Rhodes. In Rhodes, Gabriel[3] concluded that the military features were virtually unchanged for the 14th and 15th century, until the Ottoman siege of 1480. To this basic fortification type with the vertical walls, a single line of defence at the level of battlements, the wallwalk with arrowslits and machicolations, we may ascribe the walls of the south side of the Antimachia (side H-Z-E-Δ-Δ1, fig. 66, 91-103). It is probable that the east and northeast side (part Δ1-Γ-B, except Γ3-Γ4, fig. 104-5) also belong to the same period, even though their state of preservation does not allow a safe conclusion. In Antimachia there is no outer wall, as in Rhodes, since the castle is built at a naturally defended place with no need for outer walls. For the position of the main gate at this period there can be only assumptions based on the trace of the walls.

Isolated and datable parts within this period -interpreted perhaps as additions or restorations- are the following:

i) Point E2 where an early rectangular cannonhole coexists with a machicolation above it (fig. 100), parallels for which we may find on the walls of Rhodes from the period of Master Zacosta (1461-7), and ii)early rectangular cannonholes at battlement lever of part Δ-Δ1 (fig. 101-2), from the early years of d'Aubusson magistrate (after 1477-8).

Bosio in his History of the Order records a destructive earthequake in October 1493 that caused the castles of Kos considerable damage. The Knights decided to abandon the castle of Antimachia and transfer its inhabitants to a new fortification at the area "Cochinocremo". The plan was never put into practice, and our impression today is that starting at 1493 and until the Ottoman conquest of 1522, the castle underwent constant improvements to its defences. We discern several consecutive additions and alterations that can be separated into two major construction periods (second and third).

The second construction period dates between 1492 and the last years of d'Aubusson's magistrate (+1503). The coat-of-arms of this Master preserved in its original position above gate 2 is a strong piece of evidence (fig. 58, 61). In this period we may ascribe gate 2 and the sides Πύλη 2-K-I-Θ, part B1-B, as well as the original building of parts Πύλη 2-A-B1, Θ-H (fig. 58-60, 65, 67-72, 74). The main features of these walls (talus, cannonholes, successive defence lines), belong to the military repertoire of Rhode's fortifications during the second half of 15th

century. It is what we can call a transitional period of the military architecture, when medieval characteristics, such as arrowslits, machicolations, saw-toothed battlements, co-exist with modern ones for defence against artillery. Changes that appear on the walls shortly after they were built -such as the replacement of a crenel with an early rectangular cannonhole at the west side of corner H (fig. 85) - show that there was a constant concern for maximization of the defensive capability of the walls.

During the third construction period, which occupies the first two decades of the 16th century, we can date the reinforcement from the inner side of parts Πύλη 2-A-B1 and Θ-H (fig. 78, 80, 107-8). In these parts terraces for large cannons were created together with french-type embrasures. Internal reinforcement, in order to increase the thickness of the walls is the solution also chosen in Rhodes at the same period. This practice has the benefit of maintaining defence capability of the enclosure during the construction of the new parts. This was necessary since the insular state of the Knights was under constant threat of invasion. In the same period the last Hospitaller addition to the castle is dated, a semicircular bastion with gate 1 at the north side of the walls (fig. 54). Semicircular bastions are not infrequent in military architecture of the early 16th century. The coat-of-arms of Master Caretto (1513-21) bearing the date 1520, preserved -although not in its original place- on the forefront of building II (St.Nickolas) must be connected with the building activity both on the walls and the bastion (fig. 111, 115).

The fourth construction period includes the times of Turkish occupation from 1522 onwards. We know from the accounts of travellers that the castle was inhabited until the beginning of the 19th century, both by local population and a Turkish garrison. This incomplete picture is supplemented by the ceramic finds which are impressive by their number and variety, with no apparent rupture from the Hospitaller to the Turkish rule. From the Turkish period we may date the gunholes at two points: the terrace of the semicircular bastion and the walls of the construction at corner H (fig. 89). The most important feature of this period, however, is the addition of a talus outside walls H-Z-E-Δ (fig. 91-3, 97). This talus is not Hospitaller in character and its role is more static than defensive. Furthermore, the discovery of a 17th century marbled ware sherd from the core of the talus at point E1, is a strong evidence for the later date of the construction. It must be noted that the talus does not cover the lower parts of the walls, but rather the bedrock on which the castle was founded and which is constantly being eroded. At the period of Turkish occupation we may also place part Γ3-Γ4 of side Δ1-Γ, where extensive use of chipped brick is observed in an almost rubble masonry (fig. 106). The same masonry is to be found in the post Byzantine church of St.Paraskevi-building III and the minaret of building I (mosque) (fig. 119-20, 114).

A basic element of the present research was to distinguish within the castle a second quadrangular -almost rectangular- inner enclosure, whose north side coincides with the corresponding side of the walls (Πύλη 2-A-B1, plan 4). From this enclosure one can recognise a monumental gate (gate 3, fig. 63-4), as well as two buildings (I and II, fig. 111-2). The masonry of this enclosure (fig. 109), roughly curved stones set in courses, is clearly Hospitaller and can be connected with the second construction period and Master d'Aubusson. The reinforcement of part Πύλη 2-A-B1 from the interior during the third construction period, already mentioned, can be partially interpreted by the existence of this inner enclosure and the need to strengthen its defences.

From the surface survey of Antimachia the following ceramics are included in the catalogue (pl. VII-XII): Nr.10 belongs to the production of a late Byzantine workshop of the 14th century. Sherds nrs.11 and 12 fall within post Byzantine production of the 16th-17th century, while nrs.13 and 14 are dated from the 17th-18th century.

Seven sherds originate from Ottoman workshops of Asia Minor, mainly Iznik. Nr.19 belongs to the red ware known as "Miletus" from the 15th century. At the blue-and-white ceramics of Iznik (also known as Iznik I) we can attribute sherds nrs.20 and 21. We also came across a sherd (nr.22) that belongs to the type of "Golden Horn" from the first decades of the 16th century. Sherds nr.23-25 are attributed to Iznik III ware, known as "Rhodian", from 16th-17th century.

Ceramics nrs. 15 to 18 fall into the category of Ottoman coarse ware, from the 16th till the first half of the 17th century. One sherd, nr.34, belongs to Çanakkale ware, probably from the early production of the workshop at the 18th century. Nr.33 is ascribed to a late Ottoman ware with slip decoration (known also as drip-painted), also from the 18th-19th century.

Marbled ware -a pottery with painted decoration imitating the veins of marble - is present in the finds of Antimachia with nine sherds (nr.26-32, 35-36). Two of these, nrs.35 and 36 derive from north Italian workshops, mainly Pisan, from the late 16th-17th century. The remaining seven sherds (nrs.26-32) are attributed to Ottoman workshops of the 17th-19th century. Nr.26 may belong to the production of Didymoteichon (17th-19th century), while nrs.27 to 30 bear decoration similar to specimen from Athens dated from the 18th century.

Finally two sherds, nrs.37-38, belong to the coarse plain glazed ware, and were included in the catalogue as specimens of a probably local production.

THE CASTLE AT KEFALOS

The castle of Kefalos (plan 5-6, pl. IV) must have been built during the

Hospitaller period since the first written reference dates from 1420. The area was of course, inhabited during the 13th and 14th century, a fact established both by late Byzantine sources and surface finds. The exact date of its construction remains unknown. It is possible that it was built in the late 14th or early 15th century after the settlement of an Armenian population in the area, whose defence it ensured.

Its position rather than the strength of its defences enabled the castle to withstand enemy raids such as that of 1457. The fortifications must have included a simple defence enclosure with vertical walls, of which only one part survives (part Z-H, fig. 128). East of this enclosure lay a smaller polygonal fortified area, which seemed to be relatively independent and could perhaps act as a last refuge of the defenders; this is the part of the castle that survives today (fig. 124, 126-7). Constant erosion of the plateau, as well as the continuing habitation of the area, eliminated the larger part of Kefalos castle. The main feature of the walls is their great height on the exterior, while on the interior of the enclosure they hardly exceed the level of the ground. They belong to the main medieval type of Hospitaler fortification, already mentioned and well known from the walls of Rhodes, with thin curtain walls, one defence zone at battlement level, and simple vertical arrowslits. Bosio[4] records the information that in the earthquake of 1493 the castle of Kefalos suffered considerable damage and a committee was sent from the Order's seat to attend to its restoration. It is this period of restoration, taking place between 1493 and 1505 when the Knights decided to abandon its defences, to which we may ascribe the part Θ-I-K with its talus, probably at the place of a previous destroyed wall (fig. 130-1). The talus is an architectural element amply used in the Hospitaller fortifications after Rhodes's Ottoman siege of 1480.

However, the area of the castle continued to be used well into the 16th and the 17th century, as shown by a number of ceramic finds. Perhaps it served as a dwelling after the Ottoman conquest, or can have maintained its military function, under its new overlords. On this subject we have no information, except for the mention of a Turkish garrison immediately after the island's conquest. It is also known that until the 19th century, Hospitaller coats-of-arms were preserved and observed by Ross and Newton[5].

From the surface survey of Kefalos (pl. XII-XIII) one sherd, nr.39, belongs to the late Byzantine sgraffito ware of the 13th-14th century. Nrs.40 and 44 are attributed to a post Byzantine workshop (15th-16th century) based on the technique and decorative features. Four sherds (nrs.41-45) belong to the Ottoman coarse ware of the 16th century. Nrs.46 and 47 bear a marbled ware decoration and derive from an Ottoman workshop of the 17th-19th century.

THE FORTRESS AT KASTELLI KEFALOU

Since there are no written sources, the conclusions regarding the dating of the fortress at Kastelli Kefalou rest entirely on ceramic finds and architectural elements. The picture can be only too schematic. It involves an area that was inhabited during the 13th century, fortified in the second half of the 15th century, and continued to be used during the 16th century (fig. 134-6, 138-41). Its exact dimensions or elements can be defined through further research and excavation. The use of the area from the 13th century is documented by the late Byzantine pottery collected, and supplemented by architectural features of the settlement (fig. 148). The walls of Kastelli Kefalou, however, fall within the frame of Hospitaller military architecture and can be dated at the second half of the 15th century. Evidence for this date are: a. the early rectangular cannonholes (second half of 15th century, fig. 142-3), b. the simple vertical arrowslit, a common element of Hospitaller medieval fortifications (first half of the 14th century-end of the 15th century, fig. 144), c. the strong similarity betweenly the gate at Kastelli Kefalou (fig. 137) and gate 2 of Antimachia (end of the 15th century), and finally d. the possible existence of two successive lines of defence (second half of the 15th century). The vertical walls and the fact that there is no talus, may point to the period just prior to 1480, when the extensive use of talus begins in Rhodes. The walls of Kastelli Kefalou belong to a single construction period, within which we may distinguish two consecutive phases, the target being always to maximize defence capacity.

All the features observed above find parallels both in Rhodes and in the other fortresses of Kos. However, as usually happens, the principles are adjusted to the landscape and the individual conditions of the area. The defences of Kastelli Kefalou must belong to the works of fortification reinforcement that took place in the insular state of the Knights, and especially Kos, at the end of the 15th century. Indication for the habitation of the area during the ottoman period is a surface find, a sherd of Ottoman coarse ware (nr.52).

From the surface survey of Kastelli Kefalou (pl. XIV), two sherds, nrs.48 and 49, belong to late Byzantine sgraffito pottery, and can be connected to the category known as "Zeuxippus ware derivatives" from the 13th-14th century. Nr.50 falls also within late Byzantine production of the 14th century, even though exact parallels were not found. Two sherds (nrs.51 and 53) are connected with north Italian workshops. Nr.51 belongs to a polychrome sgraffito vessel of the end of the 15th-beginning of the 16th century. Nr.53 can be related to a group of plain glazed ware from Venetian workshops of the 15th century. Finally, sherd nr.52 belongs to the Ottoman coarse ware of the 16th century.

CONCLUSIONS

The four fortified complexes studied in this book are dated on the basis of the written information, their military characteristics and the ceramic surface finds

The architectural features which were used in order to date different parts of the walls and discern construction phases, were defined by a comparative study of similar forms found in other casles. The most important monumental complex is without doubt the fortified city of Rhodes, based on the study and the observations of Gabriel (Gabriel 1921). The same building elements are also to be found in many fortifications of the Hospitaller state. Comparisons were also made with other castles both of Greece and of western Europe, the later being by far the most accessible and documented. Similarities were also detected with military works of the Balkans and Asia Minor, as well as of the crusader kingdoms of Palestine.

The most vulnerable parts of the castles were the gates. During their construction, basic military rules were always followed: we find them at the forefront of a tower-gatehouse (gate 1, Palio Pyli, fig. 2), or at the side of a tower (circular bastion-Antimachia, fig. 54), at a recess of the walls (gate at Kastelli Kefalou, fig. 135) or a naturally protected point (gate 3-Palio Pyli, fig. 15). Their construction was always careful, sometimes even monumental, with use of ancient stones in second use (gate 3-Antimachia, fig. 63), while additional protection was provided by such elements as drawbridges or machicolations (gates 1 and 2-Antimachia, fig. 52-3).

Towers were observed only at the castle of Palio Pyli; mainly polygonal constructions at crucial or exposed parts of the walls (fig. 16, 18-9, 23, 26, 27). The form was dictated by the configuration of the landscape. In two examples, the ground floor was roofed with pointed vaults and served different functions (cistern at tower A, chapel at tower ε, fig. 16, 24) .

Machicolations on projecting stone beams is a medieval military feature, on the provenance of which a number of theories exist. Box machicolations were only observed at the castle of Antimachia (fig. 53, 58, 81, 86, 100_. This type was widely used in Hospitaller fortifications at the level of battlements situated at vulnerable points such as gates or angles of the walls. They could be supported by two stones (point E2) or more (gate 2, side Θ-H -Antimachia).

Intact medieval crenelations, dating from the Hospitaller period and coinciding with similar examples from Rhodes, were only preserved at the castle of Antimachia; these are merlons with saw-toothed endings interceded with crenels (fig. 65, 67, 71, 74). At times of war the crenels were covered with wooden shutters hold by stone beams at the outer part of the walls. In this way defenders could circulate freely at the wallwalk behind the battlements. The wallwalk is supported

either on solid masonry (Palio Pyli, Antimachia, fig. 33, 74) or at a line of arches (used as embrasures) formed at the inner side of the walls (Antimachia, Kastelli Kefalou, fig. 72). Arrowslits were formed at the thickness of the crenels. At the castles of Kos we observed simple arrowslits with a triangular plan. On the inner face of the wall they are rectangular while on the outer side they end at a vertical slit. This type seemed to have been widely used at the Hospitaller fortifications with numerous comparative examples (fig. 40, 76, 144).

The basic type of medieval fortification acknowledged by Gabriel in Rhodes, and dated at the period of 14th-15th century helped the dating of similar cases in Kos from the first half of the 14th till the end of the 15th century.

We discerned a period of Hospitaller military architecture dating from the second half of the 15th century, which is here called "transitional". Characteristics appeared for the use of artillery weapons and gradually for defence against them. Early rectangular cannonholes were constructed both at battlement level and at lower defence lines, at ground level (Antimachia, Kastelli Kefalou, fig. 73, 142-3). At ground level cannonholes were built in circular embrasures, on which the wallwalk was supported. On the outer face of the walls, there can be a vertical viewing slit above the rectangular opening for the weapon.

After 1480, the use of talus was generalised at the walls of Rhodes, and probably at the whole insular state. Talus, in Kos, was never added to existing walls, but always built as part of new constructions, which may be connected with the building activity after the 1493 earthquake.

In the first two decades of the 16th century, early rectangular cannonholes were succeded by french-type cannonholes (Antimachia, fig. 108). These spread outwards and have an X-plan, giving the user the possibility of covering a larger area without being exposed to enemy fire. They served weapons of larger volume and fire capacity. In the same period, the architectural solution for strengthening the walls was the internal reinforcement and the subsequent increase of thickness, so as to withstand the impact of cannonballs. We also encountered the early attempts to construct bastions that would serve the need for flanking fire (semi-circular bastion-Antimachia, fig. 54).

A basic element in the effort to date architectural phases from the Hospitaller period is the presence of coat-of-arms. Only one was preserved at its original place, bearing witness to the construction of large parts of the walls (d'Aubusson's, above gate 2-Antimachia, fig. 61). The rest lay on the ground or were placed on other buildings in second use (Querini's-Palaio Pyli, d'Aubusson's-building III of Antimachia, Caretto's- building II of Antimachia, fig. 48, 48a, 115, 119). However, their mere existence is a proof for building activity at a certain moment of Hospitaller government.

Defence constructions from the period of Turkish occupation were preserved in the castles of Palio Pyli and Antimachia : they were mainly gunloops added at the upper part of the walls (semicircular bastion and wall H2-H3-Antimachia, gate 1-Palio Pyli). A talus was usually added in existing curtains, due to static rather than defence reasons (tower A, wall A1-B1 - Palio Pyli, side H-Z-E-Δ - Antimachia).

The ceramics, product of a surface survey, although circumstantial and random, contributed significantly to the archaeological study. Research, dating and identification of different wares provided valuable information for the relationships and communications developed between the island and its wider geographical area. All the finds dated after the 13th century, which may be an indication of more intense habitation or even of first settlement in the region. Another important factor was the relative homeogenity of the sherds. Even though they came from different parts of the island and thus from places far apart, according to medieval standards, we recognised the same distribution of types and categories. Since there are no excavation reports or data on ceramic production of the island, it is logical that we focus on decorated wares, whose origin and date can be given through published parallels.

There are three large ceramic groups relating to places of origin. First, we recognised sherds that fall within Byzantine tradition and come from late and post Byzantine workshops. Most parallels derive from island or coastal sites of the Aegean. The Ottoman ceramics, secondly, have a strong presence on the island. Specimens of the fine white wares (such as Iznik) come side by side with red clay coarse wares. The third place of origin is Italy, with which the island seemed to have developed a closer relationship. It is distinctive that in later century (17th onwards) Italian products were widely imported and copied in the Ottoman east (cf. marbled ware).

It must be once more stressed that many sherds may come from local workshops or areas yet unidentified. Future research will undoubtedly lead to a multiplication of known workshops and distribution patterns. We can only be sure that the great quantity of the plain glazed ware - two of them included in the catalogue- was a local product, serving everyday needs of the island's communities.

Concluding the research on the fortifications of the island of Kos, we come up with the following picture:

The four defence complexes, as already mentioned, were all built in the Medieval period (Byzantine or Hospitaller) and continued to be used well into modern times. These castles formed part of the island's defences whose exact range is still unknown.

Byzantine fortifications are encountered only at Palio Pyli, dating from middle Byzantine times. There is however no trace of the castle that was supposedly built by St.Christodoulos during his brief stay on the island (1080-8). Yet, at the end of the 11th-beginning of the 12th century some building activity is observed; it is this point that we consider as a terminus for the existence of the castle.

Ceramic finds are valuable since late Byzantine wares of the 13th-14th century were collected from the castle of Palio Pyli, but also from Kefalos and Kastelli Kefalou. It is logical to conclude that under conditions of insecurity and upheaval in the area of the eastern Aegean, the inhabitants sook refuge in more secure places. The question as to whether there had been fortifications at Kefalos and Kastelli Kefalou remains unanswered.

So, in late Byzantine period, we may suppose that three castles were in use on the island: the capital of Kos, for whose fortifications we lack evidence, the castle at Palio Pyli, a fortified settlement mentioned as "largely populated" in sources, and the castle at Pardobouno, referred to in a document of the year 1271, and yet unidentified. Based on this scant evidence there can be no conclusions as to the defence state of the island or its settlement patterns.

The conquest of the island by the Order of St.John of Jerusalem (first attempt in 1306, final conquest in 1337) was a decisive factor for its fortifications. The Order saw to the building of the castle of Antimachia between 1337 and 1346, and the reinforcement of the defences at Palio Pyli. The castle of Kefalos was constructed probably at the end of the 14th-beginning of the 15th century, while the walls at Kastelli Kefalou are dated from the second half of the 15th century, perhaps before 1480.

A crucial part at the defence of the island during Hospitaller rule was played by large fortified settlements, near or within which a large part of the population lived. Besides, the administrative division of the island into districts was based on these castles, as noted in Hospitaller documents. They were dispersed, covering the whole surface and built at strategic points, both for the interior organisation of Kos and for repulsing enemy raids.

The main fortress of the island is Nerantzia (the capital's castle), seat of the Knight-governor. However, Hospitallers did not hesitate to abandon it during the raid of 1457, in order for the population to be more effectively protected at the castles of Palio Pyli, Antimachia and Kefalos. It is also mentioned that during the same raid, the Hospitaler castle of Peripatos was abandoned and burned down; parts of Peripatos were recently identified[6], though without assessing the dimensions of the whole. The movement and dispersion of the island's population to the castles, so as to withstand the raid, may draw us to the notion that there was a central defence plan, for which there is no mention in the sources. A similar plan is

known to have existed for the island of Rhodes. The small fort at Kastelli Kefalou, which was perhaps a look-out post or seat of a small garrison, could be part of this defence system, with the aim of surveying the island's north-east coasts.

For the Hospitaller period, there are also references to other fortifications, whose place is not yet known; Bosio[7] mentions the castles of Cognino and Entoemo in relation to the events of 1494, while Buondelmonti[8] (1420) records the fortifications Petrai and Thermia, as well as a fort at the peak of mount Dikaios. Consequently, an overall view of the island's defence state during Hospitaller rule is not yet possible.

The conquest of Kos by the Ottomans in 1522 did not mean the destruction or desertion of its castles. The settlements continued to be inhabited (Palio Pyli until ca.1830, Antimachia until 1821) and architectural elements show that the defence character was maintained. Modern features were also added, such as gunloops, at Palio Pyli and Antimachia. It is noteworthy that the garrison left the castle of Antimachia only at 1871. However, the castle of Kefalos, based on surface ceramics, seemed to have been inhabited until the 17th century, while Kastelli Kefalou was abandoned after the 16th century. The castle of Nerantzia remained the seat of the Turkish governor of the island right down to the beginning of the 20th century. Its walls, though, were progressively neglected and gradually lost their defence capability[9].

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ιστορική επισκόπηση

1. Κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων, οι κυριότερες πηγές για την ιστορία της Κω είναι: Sherwin-White 1978, Paton - Hicks 1891, σ. ix-lii.
2. Στην Κω έχουν επισημανθεί περισσότερες από 22 τρίκλιτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Κωνσταντινίδης 1968, σ. 30, Malamut 1988, σ. 280. Βλ. επίσης Μηλίτση 1999, σ. 72 κ.ε. Εξάλλου, έχουν εντοπιστεί περί τα 10 βαπτιστήρια. Βολανάκης 2001, σ. 323 κ.ε.
3. Χατζηβασιλείου 1991, σ. 226-8, Gerola 1915, σ. 28, Κόλλιας 2001, σ. 302. Ο δεύτερος σεισμός που αναφέρεται ίσως πρέπει να χρονολογηθεί το 552 και να συσχετιστεί με το μεγάλο σεισμό που έπληξε κατά τη χρονιά αυτή την Πελοπόννησο και πολλά μέρη της Ελλάδας (Ευαγγελάτου-Νοταρά 1987-8, σ. 438).
4. Χατζηβασιλείου 1991, σ. 226-8, Σαββίδης 2000, σ. 481, του ίδιου 2001, σ. 382.
5. Βλ. Κόλλιας 2001, σ. 302-3.
6. Για την αμφισβητούμενη αυτή επιδρομή, τις σχετικές πηγές και τις διαφορετικές χρονολογήσεις βλ. Σαββίδης 2000, σ. 481 κ.ε. (όπου γίνεται κυρίως αναφορά στη Ρόδο) και του ίδιου 2001, σ. 382.
7. Antoniadis-Bibicou 1966, σ. 79, Luttrell 1986, σ. 130, Παπαμανώλης 1981, σ. 309, Malamut 1988, σ. 105, Foss 1979, σ. 105, Κόλλιας 2000, σ. 303.
8. Michel le Syrien, τ. ΙΙ, σ. 442. Η απόδοση του χωρίου έγινε από τη γαλλική μετάφραση από το συγγραφέα. Βλ. επίσης Σαββίδης 2001, σ. 382.
9. Κόλλιας 2001, σ. 303.
10. Την άποψη ότι η Κως το 829 καταλήφθηκε από τους Άραβες έχει εκφράσει ο Β. Χρηστίδης, Christides 1981, σ. 91, του ίδιου 1984, σ. 162. Βλ. επίσης Σαββίδης 2001, σ. 382-3, ο οποίος εκφράζει αμφιβολίες για την κατάληψη του νησιού.
11. Ahrweiler 1966, σ. 51.
12. Ahrweiler 1966, σ. 65, 82-3 και Ζακυθηνός 1941, σ. 263.
13. Malamut 1988, σ. 303-4. Την άποψή της φαίνεται να ακολουθεί ο Σαββίδης 2001, σ. 383.
14. Schneider 1929, σ. 141 (όπου και φωτ.), Ahrweiler 1966, σ. 82-3, Antoniadis-Bibicou 1966, σ. 85, Laurent 1931, σ. 780, 789, 814, Guilland 1951, σ. 218, Ζακυθηνός 1941, σ. 263. Η Κως ως ναυτική βάση του θεματικού στόλου και σημαντικό πολεμικό και εμπορικό λιμάνι: Ahrweiler 1966, σ. 90, 111, 160, 168.
15. Malamut 1988, σ. 313. Με την άποψη αυτή συμφωνούν ο Κωνσταντινίδης 1968, σ. 37 (στηριγμένος σε πληροφορίες του Πορφυρογέννητου) και ο Σαββίδης 2001, σ. 383.
16. Malamut 1988, σ. 150, 280.
17. Οι πληροφορίες για τη ζωή του όσιου Χριστόδουλου προέρχονται:
    α) από κείμενα που συνέταξε ο ίδιος, όπως η Υποτύπωση, η Διαθήκη και ο Κωδίκελλος της Διαθήκης,
    β) από τους βίους και τα εγκώμια του όσιου,
    γ) από έγγραφα του αρχείου Πάτμου.
    Τα χωρία των παραπάνω πηγών που αναφέρονται στην Κω παρατίθενται στο Παρ. Ι. Για την ιστορία του Χριστόδουλου από το Λάτρος στη Στρόβιλο και από εκεί στην Κω και στην Πάτμο βλ. επίσης Foss 1988, σ. 149, Βρανούση 1980, σ. *21 κ.ε., Κόλλιας 2001, σ. 291 κ.ε., Μαστορόπουλος 2001, σ. 333.

18. Παρ. ΙΙ. Α. 2. Κατά τη Βρανούση 1980, σ. 23 κ.ε., η αναφορά του διοικητή των Κυκλάδων Νήσων στο έγγραφο αποτελεί απόδειξη ότι η Κως στην εποχή τούτη ανήκει στην περιφέρεια των Κυκλάδων Νήσων. Για την τύχη των κελιών αυτών δεν υπάρχουν άλλες ιστορικές πληροφορίες. Κάποιοι ερευνητές (Καρπάθιος 1955, σ. 48 κ.ε., Μαστορόπουλος 2001, σ. 333 κ.ε.) τα ταύτισαν με τη μεταγενέστερη μονή του Σωτήρος Χριστού, μετόχι της Μονής Πάτμου κατά το 13ο-14ο αι. (για τη μονή Σωτήρος Χριστού βλ. παρακάτω, σ. 4, υπ. 35). Η άποψη αυτή όμως στερείται προς το παρόν τεκμηρίωσης (Κόλλιας 2001, σ. 297).
19. Παρ. ΙΙ. Α. 3, 5.
20. Για τη μονή της Παναγίας των Καστριανών και το σωζόμενο σήμερα καθολικό βλ. Καρπάθιος 1963α, σ. 106 κ.ε., Θεοχάρη 1989, σ. 162 κ.ε., Βολανάκης 1989, σ. 103-7, Μαστορόπουλος 2001, σ. 334, Κόλλιας 2001, σ. 292-5, Παπαθεοφάνους-Τσουρή 2001, σ. 357-9 (ιδ. για τις τοιχογραφίες του καθολικού).
21. Παρ. ΙΙ. Α. 6.
22. Βλ. Παρ. ΙΙ. Α. 7, 8 και Νυσταζοπούλου 1980, σ. 70 κ.ε.
23. Malamut 1988, σ. 319, 322.
24. Βλ. και Σαββίδης 2001, σ. 383.
25. Την άποψη ότι η Πάτμος συνανήκε δημοσιονομικά με την Κω έχει εκφράσει και η Νυσταζοπούλου 1980, σ. 80. Η ίδια ερευνήτρια όμως πιστεύει ότι η Πάτμος ανήκε διοικητικά στο θέμα Σάμου (Νυσταζοπούλου 1980, σ. 65). Στην άποψη αυτή πιθανόν στηρίχτηκε ο Τσουρής 2001, σ. 373, και υποστήριξε ότι η Κως ανήκε διοικητικά κατά τα έτη 1087-89 στο θέμα Σάμου, με στρατηγό τον Ευστάθιο Χαρσιανίτη, στον οποίο αποδίδει πιθανόν την πύλη 1 στο Παλιό Πυλί (βλ. παρακάτω, σ. 36).
26. Βρυέννιος, βιβλ. IV, κεφ. 31, σ. 301.
27. Για το Νικηφόρο Μελισσηνό και την εξέγερσή του βλ. Βρυέννιος, βιβλ. IV, κεφ. 31, σ. 301: *«Ἐν ὅσῳ δὲ ταῦτα ἐπράττετο, ὁ Μελισσηνὸς Νικηφόρος, ἀνὴρ εὐγενής, ὡς ὁ λόγος ἐγνώρισεν ἄνωθεν, ἐκ κήδους ὢν ᾠκειωμένος τοῖς Κομνηνοῖς, καὶ γὰρ ἔφθη συναφθῆναι τὴν τούτων ἀδελφὴν Εὐδοκίαν, περὶ τὴν Κῶ διατρίβων, τὰς Τούρκων δυνάμεις καὶ τοὺς Τούρκων ἄρχοντας ἑλκύσας πρὸς ἑαυτόν, περιῄει τὰς τῆς Ἀσίας πόλεις, τὰ κοκκοβαφῆ ὑποδησάμενος πέδιλα. Οἱ γοῦν πολῖται ὡς βασιλεῖ Ῥωμαίων σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ τὰς πόλεις αὐτῷ παρεδίδουν»*. Επίσης, βλ. Αλεξιάς, βιβλ. ΙΙ, κεφ. VIII, 1-4, σ. 87 κ.ε., Angold 1984, σ. 96-7,105, Σαββίδης 1985, σ. 395, του ίδιου 2001, σ. 381, Ahrweiler 1965, σ. 5. Για την οικογένεια των Μελισσηνών βλ. Ahrweiler 1966, σ. 160, υπ. 7. Επίσης, για την ιστορία της ίδιας οικογένειας ο Σπ. Λάμπρου αναφέρει αδημοσίευτη πραγματεία (Λάμπρου 1904, σ. 191). Για την παρουσία των Μελισσηνών στην Κρήτη κατά την ενετική περίοδο βλ. Thiriet 1959, σ. 97, 99, 130· για την περιοχή της Σμύρνης κυρίως στο 13ο αι. βλ. Ahrweiler 1965, σ. 172.
28. Malamut 1988, σ. 175, 177.
29. Για τις επιδρομές του Τζαχά βλ. Malamut 1988, σ. 116, Χατζηβασιλείου, 1991, σ. 239-40, Ahrweiler 1966, σ. 184, της ίδιας 1965, σ. 5, Παπαμανώλης 1981, σ. 312, Argenti 1958, σ. 14-8, Angold 1984, σ. 110, 112, Βρανούση 1966, σ. 116, Σαββίδης 2001, σ. 381. Αναλυτικά στοιχεία για τη δράση του Τζαχά βλ. στα δύο άρθρα του Α. Σαββίδη (Σαββίδης 1982 και 1984). Για το ποια νησιά καταλήφθηκαν σε κάθε περίοδο της δράσης του Τζαχά βλ. Σαββίδης 1982, σ. 24, υπ. 1. Βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στις επιδρομές του Τζαχά είναι: Αλεξιάς, βιβλ. VIII, κεφ.ΙΙΙ, 2, σ. 134, και βιβλ. IX, κεφ. I, 9, σ. 162, καθώς και βιβλ. XI, κεφ. V, 1, σ. 23, για τα γεγονότα μετά το 1097 (η Ε. Βρανούση χρησιμοποιεί το τελευταίο αυτό χωρίο σαν να περιγράφει γεγονότα του 1085· βλ. Βρανούση 1966, σ. 117, της ίδιας 1980, σ. *50), Ζωναράς, βιβλ. 18, κεφ. 22, τόμ. iv, σ. 239, Γλυκάς, βιβλ. IV, σ. 620 (βλ. και Σαββίδης 1982, σ. 11, υπ. 3, σ. 12, υπ. 1), Διαθήκη του όσιου Χριστόδουλου, ΜΜ VI, 81 (βλ. Βρανούση 1966, σ. 116-8, της ίδιας 1980, σ. *50-*51).

30. Αλεξιάς, βιβλ. XI, σ. 43, Ahrweiler 1966, σ. 194, Malamut 1988, σ. 95. Στα ανοιχτά της Ρόδου ο στόλος της Πίζας συγκρούστηκε και με το στόλο της Βενετίας, και μετά τη νίκη του τελευταίου οι Πιζανοί αναγνώρισαν στους Ενετούς το αποκλειστικό δικαίωμα να χρησιμοποιούν τις ελληνικές θάλασσες και βάσεις (Thiriet 1959, σ. 40).
31. Angold 1984, σ. 201-2, Thiriet 1959, σ. 41, 52.
32. Nicol 1988, σ. 79, Lilie 1993, σ. 97, Argenti 1958, σ. 18-20, Angold 1984, σ. 154, Gerola 1915, σ. 28, υπ. 2. Ο τελευταίος παραπέμπει στον Cerbanus Cerbani, Ενετό κληρικό που το 1123 βρισκόταν στην αυλή του Ιωάννη Κομνηνού. Η ιστορία του Cerbanus είναι πραγματικά εντυπωσιακή και άκρως ενδιαφέρουσα. Ο ίδιος την κατέγραψε με τον τίτλο *Translatio mirifici martyris Isidori a Chio insula in civitatem Venetam*. Δημοσιεύθηκε στο Recueil des Historiens des croisades V, Paris 1895, και στους Αργέντη - Κυριακίδου 1946, τόμ. Γ′, σ. 1273-96. Πρέπει να σημειωθεί ότι για τα γεγονότα αυτής της εκστρατείας οι πηγές παρουσιάζουν αρκετές διαφορές μεταξύ τους, ιδιαίτερα ως προς το ποια νησιά δέχτηκαν επιδρομή του ενετικού ναυτικού. Ο Thiriet 1959, σ. 41, για παράδειγμα, αναφέρει ότι το ναυτικό της Βενετίας αποτελούνταν από διακόσια πλοία και ότι λεηλάτησε τα νησιά Ρόδο, Σάμο και Λέσβο, το λιμάνι της Μεθώνης, την Κεφαλλονιά και τα υπόλοιπα Ιόνια νησιά – δεν αναφέρει δηλαδή την Κω.
33. Ευσταθίου, Επιστολές, σ. 319-20. Βλ. επίσης Malamut 1988, σ. 150. Η Ε. Malamut δίνει τη χρονολογία 1175 για την επιστολή θ′ (Malamut 1988, σ. 326). Σχετικά με τη ζωή και το έργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης βλ. Κουκουλέ 1950, τόμ. Α′, σ. 3-14, όπως επίσης και την εισαγωγή στο Ευσταθίου, Άλωσις, σ. xxxiv-lxiii.
34. Την εικόνα αυτή ευημερίας και ευδαιμονίας για το νησί επαναλαμβάνει ο Ευστάθιος και στα σχόλιά του στην Ιλιάδα. Αναφέρει μάλιστα και μία σχετική παροιμία: *«Ὃν οὐ θρέψει Κῶς, ἐκεῖνον οὐδὲ Αἴγυπτος»* (Ευσταθίου, Παρεκβολαί, τόμ. III, σ. 222 [ραψωδία Ξ, στ. 245-5]). Μνείες στην Κω βρίσκουμε επίσης στις Ευσταθίου, Παρεκβολαί, τόμ. I, σ. 82 (ραψωδία Α, στ. 250-3), σ. 258 (ραψωδία Β, στ. 671-81).
35. Για το μοναστήρι του Σωτήρος Χριστού βλ. Καρπάθιος 1955, σ. 48 κ.ε., Βολανάκης 1993, σ. 84-5, Κόλλιας 2001, σ. 296-7, καθώς και τις πληροφορίες στα έγγραφα Παρ. II. Α.17, 19, 20, 23, 27, 29. Από τους παραπάνω ερευνητές το μοναστήρι αυτό τοποθετείται στην κορυφή του όρους Δικαίου. Μία διαφορετική τοποθεσία έχει προτείνει ο Μαστορόπουλος 2001, σ. 336-43.
36. Malamut 1988, σ. 326, 327.
37. Ahrweiler 1966, σ. 134-5, 273-4.
38. Ευσταθίου, Επιστολές, σ. 324-8. Το 10ο αι. οι δικαστές της πρωτεύουσας διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: «κριταί του βήλου», ανώτεροι ιεραρχικά, που είχαν ίσως σχέση με το αυτοκρατορικό δικαστήριο, και «κριταί του ιπποδρόμου» (Οικονομίδης 1979, σ. 163-3). Κατά τον 11ο αι. και μετά ο κριτής του βήλου είναι ένας από τους ανώτερους αξιωματούχους της κεντρικής διοίκησης, τον οποίο γνωρίζουμε από τα σημειώματα στα σημεία όπου συνδέονταν τα διάφορα τεμάχια των επίσημων εγγράφων μεταξύ τους. Η υπογραφή του αναφέρεται σε χρυσόβουλα ή άλλα επίσημα έγγραφα (Βρανούση 1980, σ. *131). Ακόμα, αναφέρεται ως ανώτερος δικαστικός και στο χρυσόβουλο του 1198, με το οποίο κατοχυρώνονται τα προνόμια των Ενετών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία: είναι υπεύθυνος για την εκδίκαση οικονομικών υποθέσεων που κινούνται από Έλληνες ενάντια σε Ενετούς πολίτες (Thiriet 1959, σ. 59, υπ. 2).
39. Thiriet 1959, σ. 59-60, Angold 1984, σ. 290-1, Ζακυθηνού 1941, σ. 259-63, Fedalto 1973, σ. 154-5 (όπου καταγράφεται η σημασία του εγγράφου για την παρουσία της λατινικής εκκλησίας στα εδάφη της αυτοκρατορίας πριν την άλωση του 1204). Το λατινικό κείμενο βρίσκεται στους Tafel - Thomas 1964, σ. 246 κ.ε., ιδ. σ. 265, με λανθασμένη όμως χρονο-

λογική ένδειξη 1199 (βλ. Ζακυθηνού 1941, σ. 209). Το γεγονός ότι όλα τα νησιά αναφέρονται ονομαστικά και αυτόνομα αποδεικνύει κατά την E. Malamut ότι σε αυτή την περίοδο το κάθε νησί αποτελούσε ξεχωριστή διοικητική ενότητα (βλ. παραπάνω, σ. 4).

40. Για τα γεγονότα της τέταρτης σταυροφορίας, την ιστορία της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, επιμέρους πτυχές του ζητήματος ή την τύχη των ελληνικών κρατών βλ. τα σχετικά χωρία στους Ville-Hardouin, Fine 1994, κεφ. 2: «The Fourth Crusade and its Aftermath», σ. 60 κ.ε., Nicol 1972, σ. 275-330, Ahrweiler 1966, σ. 301 κ.ε., Carile 1965, σ. 131 κ.ε., Argenti 1958, σ. 8-9, Angold 1984, σ. 287-96, Thiriet 1959, σ. 63 κ.ε. (ειδικότερα για το ρόλο των Ενετών στην υπόθεση), Fedalto 1973, κεφ. II: «Il Patriarcato di costantinopoli 1204-1261», ιδ. σ. 162 κ.ε., 179-81, σ. 181 κ.ε. (ο ρόλος της δυτικής εκκλησίας στα γεγονότα). Για την «partitio romaniae», τα στάδια σύναψής της και τις διαφορετικές χρονολογήσεις που έχουν προταθεί βλ. Ζακυθηνού 1951, σ. 180-2, Nicol 1988, σ. 141, 149-50, Fedalto 1973, σ. 165-6, Thiriet 1959, σ. 73, Carile 1965, σ. 125-31. Ο Carile προτείνει ως πιθανότερη χρονολόγηση της partitio το διάστημα αρχές-20 Σεπτεμβρίου 1204, συνδυάζοντας ιστορικά γεγονότα της Λατινικής Αυτοκρατορίας (Carile 1965, σ. 156, 158, 167). Το κείμενο της «partitio Romaniae» είχε εκδοθεί αρχικά από τους Tafel - Thomas 1964, σ. 452 κ.ε., οι οποίοι ήδη το είχαν συσχετίσει, ως προς το γεωγραφικό κατάλογο, με το χρυσόβουλο του Αλεξίου Γ′ Αγγέλου, του 1198. Λόγω λανθασμένης ανάγνωσης όμως, η Κως είχε παραλειφθεί, αφού η φράση που την ανέφερε είχε αποδοθεί: *«...scilicet Priconiso et cetera, cum Strouilo. Samos et Tinos cum Samandrakio»*. Την ανάγνωση αυτή χρησιμοποιούν για το σχολιασμό τους και οι Ζακυθηνός 1951, σ. 179-209, του ίδιου 1952, σ. 159-82, του ίδιου 1955, σ. 127-157, Thiriet 1959, σ. 76-8. Η διορθωμένη ανάγνωση του κειμένου έγινε από τον Carile 1965, σ. 218 (επίσης σ. 160, χάρτης II και III, σ. 238-9): «...scilicet Priconiso et cetera. **Ico**, Istrovillos, Samos et Tinos...» και σε αυτή βασίζονται οι Oikonomides 1976, ιδ. σ. 18 κ.ε., Malamut 1988, σ. 101-2, Σαββίδης 1981-2, σ. 317 [Ο τελευταίος ερευνητής όμως σε άλλο άρθρο του (1983, σ. 411) βασίζεται στους Tafel - Thomas 1964 και δείχνει να αγνοεί τη νεότερη ανάγνωση του εγγράφου, αλλά και τη σχετική βιβλιογραφία για τη χρήση του όρου «Δωδεκάνησος» μέσα στο κείμενο της Partitio (Tafel - Thomas 1964, σ. 486, Ζακυθηνού 1951, σ. 189)]. Για την απόδοση των νησιών στο Λατίνο αυτοκράτορα βλ. Diehl 1945, σ. 136, Βρανούση 1966, σ. 168, της ίδιας 1980, σ. *85, Argenti 1958, σ. 53, που χρησιμοποιεί βεβαίως την παλιότερη έκδοση των Tafel - Thomas στην οποία δεν αναφέρεται η Κως. Ο Thiriet 1959, σ. 83, σε σχετικό χάρτη φαίνεται να δέχεται πως τα νησιά των μικρασιατικών παραλίων (Λέσβος, Χίος, Σάμος, Ικαρία, Πάτμος, Κως, Κάρπαθος) αμέσως μετά το 1204 πέρασαν στην κυριαρχία της αυτοκρατορίας της Νικαίας.

41. Fedalto 1973, σ. 226-8. Στα χρόνια αυτά δε συντάχθηκε επίσημη λίστα των αρχιεπισκοπών, επισκοπών ή πατριαρχείων που αναγνώριζαν την παπική εξουσία. Ο κατάλογος αυτός, ο οποίος για οικονομικούς λόγους συντασσόταν στη Ρωμαϊκή κούρια, ήταν γνωστός ως Provinciale Romanum ή Liber Censuum. Μετά την έκδοση του 1192, συντάχθηκε και πάλι μόλις το 1228, οπότε και απουσιάζουν μνείες των συγκεκριμένων νησιών, αφού είχαν ήδη καταληφθεί από τους Βυζαντινούς της Νικαίας (Fedalto 1973, σ. 200-1, 229-31). Είναι ενδιαφέρον εντούτοις ότι στο Provinciale Romanum του 1228 αναφέρεται η αρχιεπισκοπή Ρόδου, κάτι που ιστορικά είναι μάλλον δυσεξήγητο (Fedalto 1973, σ. 231).

42. Για την καταγωγή της οικογένειας Γαβαλά και την παρουσία μελών της στην αυλή της αυτοκρατορίας της Νικαίας βλ. Ahrweiler 1959, σ. 59, της ίδιας 1965, σ. 25, και κυρίως σ. 169, όπου και σχετ. βιβλ., στην περιοχή της Φυγέλειας το 1216 βλ. MM VI, σ. 174-6, στην Κρήτη βλ. Malamut 1988, σ. 522-3, Στεριώτου 1992, σ. 56. Για την παρουσία μελών της οικογένειας στην Κωνσταντινούπολη στο διάστημα 10ου-13ου αι. βλ. Κατσιώτη - Αρχοντόπουλος 2000, σ. 384, υπ. 59. Για το διορισμό και την αποστασία του Λέοντα Γαβαλά βλ.

Σαββίδης 1983, σ. 410-1, του ίδιου 1981, σ. 361, Malamut 1988, σ. 100, Luttrell 1989, σ. 147. Για τα γεγονότα της σύγκρουσης του Λέοντα Γαβαλά με τον Ιωάννη Βατάτζη βλ. Nicol 1972, σ. 311, Paton - Hicks 1891, σ. xlii, Σαββίδης 1981, σ. 364-7, του ίδιου 1983, σ. 414, 417, 419, Angold 1975, σ. 28, 183, 197-199, Diehl 1945, σ. 156, Παπαμανώλης 1981, σ. 313. Για τη συνθήκη του 1234 μεταξύ του Λέοντα Γαβαλά και της Βενετίας βλ. Tafel - Thomas II, σ. 320-2, Ahrweiler 1966, σ. 317-8, υπ. 6, Angold 1975, σ. 114, Χατζηβασιλείου 1991, σ. 240, Σαββίδης 1981, σ. 367-9, του ίδιου 1983, σ. 417-8, Nicol 1988, σ. 172, Thiriet 1959, σ. 98-9, Luttrell 1999, I, σ. 741. Για τον αδερφό και διάδοχο του Λέοντα, τον Ιωάννη Γαβαλά, και τα γεγονότα της κατάληψης της Ρόδου από τους Γενουάτες το 1248 βλ. Σαββίδης 1981, σ. 371-4, του ίδιου 1983, σ. 420-3, του ίδιου 1990, σ. 183-99, Balard 1989, σ. 159, Ilieva 1991, σ. 149-50, Nicol 1972, σ. 318, Angold 1975, σ. 197, 255, Τσιρπανλής 1991, VIII, σ. 152, Kollias 1991, σ. 13, Παπαμανώλης 1981, σ. 314.

43. Σαββίδης 2001, σ. 383. Αντίθετα, ο Luttrell 2001, σ. 401 πιστεύει ότι η Κως δεν ακολούθησε απλά την ιστορική διαδρομή της Ρόδου, αλλά βρισκόταν πάντα κοντύτερα στη βυζαντινή διοίκηση.
44. Γρηγοράς, βιβλ. II, 3, τόμ. I, σ. 28-9: *«ναῦς τε γὰρ μακρὰς κατεσκευακὼς οὐκ ὀλίγας (εννν. ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης) ναυστολεῖ πρὸς τὰς κατὰ τὸν Αἰγαῖον νήσους, καὶ πάσας ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ λαμβάνει, Λέσβον καὶ Χίον, Σάμον τε καὶ Ἰκαρίαν καὶ Κῶ καὶ ὅσαι ταύταις εἰσὶ προσεχεῖς· οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ διαβὰς καὶ ἐς Ῥόδον, ἐγκρατὴς καὶ αὐτῆς ἀναδείκνυται»*. Βλ. επίσης Ahrweiler 1966, σ. 316, Angold 1975, σ. 104, 197, Diehl 1945, σ. 154, Malamut 1988, σ. 103, Βρανούση 1966, σ. 169, της ίδιας 1980, σ. *87,*97 κ.ε., Argenti 1958, σ. 53, Σαββίδης 1983, σ. 414 (ο οποίος πιστεύει ότι η κατάληψη των νησιών από το ναυτικό της Νικαίας πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 1225-αρχές του 1226), του ίδιου 2001, σ. 383-4.
45. Angold 1975, σ. 293.
46. Παρ. II. A. 24.
47. Παρ. II. A. 25.
48. Η απογραφή και εξίσωση αποτέλεσε ουσιώδες μέρος της αναδιοργάνωσης της περιοχών που προσαρτόνταν στην αυτοκρατορία (Angold 1975, σ. 211, Νυσταζοπούλου 1980, σ. 167).
49. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Angold 1975, κεφ. X: the fiscal organization of the nicaean empire, σ. 202-36.
50. Παρ. II. A. 19, 20, βλ. επίσης Angold 1975, σ. 140, 249, Νυσταζοπούλου 1980, σ. 164 κ.ε.
51. Η ιστορία των κτήσεων της μονής Πάτμου στην Κω είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αν και ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας. Στα σχετικά έγγραφα του πατμιακού αρχείου δίνονται πολλές πληροφορίες για τοπωνύμια, οικισμούς και κατοίκους του νησιού. Επίσης, τα έγγραφα δίνουν ανάγλυφη εικόνα των διαφόρων μεταβολών που υπέστησαν οι κτήσεις της Κω, καταπατήσεις, επιδρομές, αλλαγές λόγω πολιτικών αναταραχών στο βυζαντινό κράτος (βλ. Παρ. II. A. 12-27). Ενδιαφέρον εξάλλου παρουσιάζει η ιστορία του κάθε μετοχίου ξεχωριστά, καθώς και τα σημερινά τους κατάλοιπα. Για τη μονή Σωτήρος βλ. παραπάνω, σ. 4, υπ. 35, για τη μονή Σπονδών βλ. Καρπάθιος 1956, σ. 3 κ.ε., Κόλλιας 2001, σ. 297-9, Μαστορόπουλος 2001, σ. 334-5· για τη μονή Άλσους βλ. Καρπάθιος, 1963β, σ. 133 κ.ε., Μαστορόπουλος 2001, σ. 335, Κόλλιας 2001, σ. 299-301.
52. Παρ. II. A. 15, 16, 19, 20, 22.
53. Παρ. II. A. 24.
54. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 235.
55. Βρανούση 1980, σ. *87, *97 κ.ε.
56. Τη χρονολόγηση των επιδρομών έχει προτείνει η Ε. Βρανούση. Βλ. τα σχετικά χωρία στα έγγραφα Παρ. II. A. 17 και 21.
57. Βρανούση 1966, σ. 179-80.

58. Τσιρπανλής 1991, ΙΙ, σ. 26, Ahrweiler 1966, σ. 362. Γνωστός πειρατής είναι ο Γενουάτης κουρσάρος Giovanni Del Cavo, τον οποίο διορίζει ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος το 1278 διοικητή της Ρόδου, καθώς επίσης και ο Κρυβιτζιώτης, γνωστός με την προσωνυμία «καπετάνιος της Ρόδου» (Nicol 1988, σ. 201-2, Luttrell 1999, Ι, σ. 739, 743-4).
59. Βλ. Παρ. ΙΙ. Α. 23 και 24.
60. Fine 1994, σ. 170, Argenti 1958, σ. 53, υπ. 1, Laiou 1972, σ. 12. Βλ. επίσης για τις συνθήκες του Viterbo: Thiriet 1959, σ. 149, Fedalto 1973, σ. 272-3, Bon 1969, σ. 136-7. Η πρώτη συνθήκη του Viterbo, στις 24 Μαΐου 1267, συμφωνήθηκε ανάμεσα στον Charles d' Anjou και στον πρίγκιπα της Αχαΐας Guillaume II Villehardouin. Ο δεύτερος αναγνώρισε την επικυριαρχία του πρώτου και ουσιαστικά δέχτηκε να περάσει η εξουσία του πριγκιπάτου στα χέρια των Anjou της Νάπολης μετά το θάνατό του.
61. Στη συνθήκη ορίστηκε επίσης ότι οι δυνάμεις των συμμάχων θα εκστράτευαν από την Ιταλία για να επιτεθούν στην Κωνσταντινούπολη μέσα σε διάστημα περίπου δύο χρόνων, μέχρι δηλαδή τον Απρίλιο του 1283. Laiou 1972, σ. 13, Nicol 1988, σ. 208, Μαλτέζου 1967, σ. 29, Thiriet 1959, σ. 151-2.
62. Παρ. ΙΙ. Δ. 1, Μαλτέζου 1967, σ. 25-6, Hopf 1873, σ. 133-4, Τσιρπανλής 1991, VIII, σ. 152-3, Παπαδοπούλου 2000, σ. 152-3. Στα σχετικά με τις επιδρομές γεγονότα αναφέρονται επίσης οι Loenertz 1975, σ. 51, 97, Βρανούση 1980, σ. *105, Luttrell 1999, Ι, σ. 741, του ίδιου 2001, σ. 401. Μνείες των ίδιων γεγονότων περιέχονται και σε πολλά βενετικά χρονικά με χρονολογικές κυρίως διαφορές μεταξύ τους. Επίσης, σε μερικά πρωτεργάτης της αντίστασης ενάντια στους Ενετούς αναφέρεται ανώνυμα «uno chavalier» και όχι ο Καλόγερος (Μαλτέζου 1967, σ. 32-4).
63. Βλ. το κείμενο της απόφασης στο Παρ. ΙΙ. Δ. 2. Επίσης, Loenertz 1975, σ. 199-200.
64. Θεοτόκης 1936, σ. 21.
65. Thiriet 1966, τόμ. Ι, αρ. 73, σ. 98-9. Η απόδοση στα ελληνικά από τη γαλλική έκδοση έγινε από το συγγραφέα.
66. Τσιρπανλής 1991, ΙΙ, σ. 26.
67. Παρ. ΙΙ. Α. 24.
68. Βρανούση 1980, σ. *127, Παρ. ΙΙ. Α. 27.
69. Παρ. ΙΙ. Α. 25.
70. Ο Τσιρπανλής αναφέρει πως η Ρόδος ανήκει μόνο τυπικά στο βυζαντινό κράτος. Ουσιαστικά, βρίσκεται στα χέρια Γενοβέζων κουρσάρων, όπως των Giovanni Del Cavo –που αναφέρθηκε ήδη παραπάνω–, Andrea Moresco, Vignolo de' Vignoli (Τσιρπανλής 1991, ΙΙ, σ. 26, βλ. επίσης Χριστοφοράκη 2000, σ. 458, υπ. 76). Ο Α. Luttrell (2001, σ. 2, υπ. 10, και του ίδιου 1999, Ι, σ. 740, υπ. 11) πιστεύει πως η πληροφορία ότι ο Andrea Moresco κυβέρνησε τη Ρόδο είναι ένα λάθος του C. Hopf το οποίο αναπαράγεται από τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Στο Moresco δόθηκε από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο μόνο η διοίκηση της Καρπάθου το 1304 και της Κάσου. Για την καριέρα του Moresco στην υπηρεσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα βλ. Luttrell 1999, Ι, σ. 743.
71. Ως πειρατική επιδρομή με στόχο τη λεηλασία την αναφέρει και ο Loenertz 1975, σ. 51.
72. Για το βυζαντινό-ενετικό πόλεμο και τα γεγονότα του 1302 βλ. Laiou 1972, σ. 106, 108-11, Nicol 1988, σ. 220-1, Thiriet 1959, σ. 154-5, Loenertz 1975, σ. 100 κ.ε. Για το συνδυασμό των ενετικών πηγών με τις αντίστοιχες πληροφορίες του βυζαντινού ιστορικού Παχυμέρη βλ. Failler 1990, σ. 50-1.
73. Σύμφωνα με το Loenertz 1975, σ. 57, την Κέα και τη Σέριφο είχαν καταλάβει ένας Federico (επονομαζόμενος Belletto) Giustinian και οι συνεργάτες του Bartolomeo Michiel και Giorgio Ghisi. Ο συγγραφέας φαίνεται πως ξεχωρίζει το Federico (Belletto) Giustinian από το ναύαρχο Belletto Giustinian, όταν τους αναφέρει στα γεγονότα των ετών 1301-2 (Loenertz

1975, σ. 102). Σε άλλο σημείο όμως (Loenertz 1975, σ. 103) αναφέρει ως συνεργάτη των Michiel-Ghisi τον Belleto Giustinian, χωρίς να κάνει διάκριση αν πρόκειται για το Federico ή αν πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο. Η κατοχή της Κέας και της Σερίφου από τους τρεις συνεργάτες δημιούργησε, στα έτη 1302-1304, αρκετά προβλήματα, κατά την έκθεση των οποίων ο Loenertz (1975, σ. 111-3) αναφέρεται μονίμως και αποκλειστικά στον Belletto Giustinian. Η σύγχυση επιτείνεται όταν αργότερα σημειώνεται άτομο με το ίδιο όνομα (βλ. παρακάτω, υπ. 74) να κατέχει τη θέση του δούκα της Κρήτης.

74. Είναι ενδιαφέρον ότι ένας Belleto Guistignan-Giustinian (το ίδιο πρόσωπο με τον Ενετό ναύαρχο και τον κυρίαρχο της Σερίφου-Κέας;) αναφέρεται ως ο δούκας της Κρήτης στο διάστημα 1306-8, ο οποίος το 1307 μεταφέρει, μετά από έρευνα που διεξήγαγε στη Βενετία, το αίτημα του Κρητικού φεουδάρχη Gerolamo Gradenigo να αποζημιωθεί για κτήσεις του που δόθηκαν στον επαναστάτη Αλέξιο Καλλέργη στα πλαίσια της συνθήκης που τερμάτισε την επανάσταση (Thiriet 1959, σ. 273). Επίσης, με διάταγμά του, όσοι πάροικοι από την Αμοργό είχαν καταφύγει σε άλλες ενετικές κτήσεις, υποχρεώνονταν να επιστρέψουν στο νησί τους, που τότε βρισκόταν υπό την εξουσία των Giovanni και Tommaso Ghisi (Loenertz 1975, σ. 71).
75. Δεν αναφέρεται στους σχετικούς γενεαλογικούς καταλόγους. Βλ. Hopf 1859, πίν. IX, και Loenertz 1970, σ. 503-536 («Les Quirini I-II»).
76. Όπως δέχεται ο Luttrell 2001, σ. 401.
77. Για τη σημασία και το ρόλο που έπαιξε η Μονεμβασιά ιδιαίτερα κατά την περίοδο αυτή, τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στην πόλη από τον Ανδρόνικο Β′, καθώς και για τις ιστορικές πηγές που διαθέτουμε βλ. τη μονογραφία της Χ. Καλλιγά, που περιλαμβάνει και το προαναφερόμενο έγγραφο του 1302 (Kalligas 1990, σ. 111-2).
78. Την ερμηνεία αυτή δέχτηκε πρόσφατα και ο Luttrell 2001, σ. 401, που παλιότερα είχε υποστηρίξει ότι η Κως ήταν ένα από τα νησιά που έμειναν στην κατοχή της Βενετίας (Luttrell 1999, I, σ. 741, 747). Την άποψη ότι μετά από το 1302 η Κως βρισκόταν υπό ενετικό έλεγχο έχει εκφράσει και ο Vatin 2000, σ. 10.
79. Σε μία περίπτωση τα ενετικά κτήματα υπενοικιάστηκαν σε Έλληνες, ανάμεσα στους οποίους ένας παπάς, με το σύστημα της mezzadria, της μοιρασιάς της σοδειάς. Ο Leonardo Mazzamano από την Κάντια (σημερινό Ηράκλειο) ήταν υπενοικιαστής του casale (φέουδου) Semana, το οποίο ανήκε στο «κοινόν» (comunis) της Κρήτης (Luttrell 2001, σ. 401). Το 1305 ο Niccolo Venier απελευθέρωσε το σκλάβο Vaxili (Βασίλη) από την Κω με την προϋπόθεση ότι αυτός θα παρέμενε στο φέουδο Açupadhe, που κατείχε ο Venier στην Κω (Luttrell 1999, I, σ. 741).
80. Τσιρπανλής 1991, II, σ. 26. Την πληροφορία για την κατάληψη της Κω δεν την αναφέρουν άλλοι συγγραφείς που ασχολούνται με την ιστορία των Zaccaria της Χίου. Είναι αλήθεια πως ο τελευταίος άρχοντας της Χίου Martino Zaccharia (ο οποίος έχασε όλες τις κτήσεις του όταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ′ Παλαιολόγος (1328-41) κατέλαβε τη Χίο το 1329, φυλακίστηκε στην Κωνσταντινούπολη και απελευθερώθηκε μετά από κάποια χρόνια μόνο χάρη στους όρους της συνθήκης του Νυμφαίου) συνέχισε να φέρει τον υπεροπτικό τίτλο «Βασιλιάς της Μικράς Ασίας, Δεσπότης και Κύριος των Οινουσσών, Μαρμαρά, Τενέδου, Σαμοθράκης, Λέσβου, Χίου, Σάμου, Ικαρίας και Κω» που του απένειμαν ο Φίλιππος του Τάραντα και η Αικατερίνη των Βαλουά, ψιλώ ονόματι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης στα 1325 (Paton - Hicks 1891, σ. xlii, Laiou 1972, σ. 319, Miller 1911, σ. 48, Argenti 1958, σ. 59, 68-9). Ίσως αυτός ο τίτλος να σημαίνει ότι κάποια στιγμή η Σάμος και η Κως βρέθηκαν κάτω από την κυριαρχία των Zaccaria, όπως δέχεται ο Miller 1911, σ. 48. Τούτο φυσικά δε θα μπορούσε να συμβεί πριν το 1304-5, όταν αρχίζουν να δημιουργούν τη νησιωτική τους επικράτεια, ενώ το 1306 ο Vignolo αναφέρεται ως κύριος της Κω. Ίσως με αυτό το σκεπτικό θα μπορούσε

κάποιος να δεχτεί ότι η πιθανότερη περίοδος για την κυριαρχία των Zaccaria στην Κω είναι αυτή μεταξύ των ετών 1304 και 1306, αν και δεν υπάρχουν ιστορικές αποδείξεις για κάτι τέτοιο. Την άποψη ότι το νησί της Κω βρίσκεται υπό γενοβέζικη κυριαρχία στο διάστημα 1304/6-1313/14 έχει εκφράσει ο Σαββίδης 2001, σ. 380, ακολουθώντας το Ζ. Τσιρπανλή.

81. Miller 1911, σ. 45 κ.ε., Argenti 1958, σ. 54-5, Laiou 1972, σ. 91, 152-3, όπου και τα επιχειρήματα για τη χρονολόγηση της παραχώρησης το 1305. Ο Luttrell 1999, I, σ. 740, αντίθετα, χρονολογεί την παραχώρηση της Χίου στον Benedetto Zaccaria το 1308-9.
82. Βλ. το κείμενο της συμφωνίας στο Παρ. ΙΙ. Β. 1. Για τη συμφωνία (κείμενο και σχολιασμός), τους πρωταγωνιστές της και την κατάσταση του Τάγματος κατά την περίοδο αυτή βλ. Delaville 1904, σ. 272 κ.ε., Riley-Smith 1967, σ. 215, Kollias 1991, σ. 13-4, Χατζηβασιλείου 1991, σ. 241, 245, Luttrell 1975, σ. 281-3, Μακρής 1999, σ. 55, Vatin 2000, σ. 7 κ.ε. Επίσης, πρβ. Luttrell 1999, I, σ. 744-7, του ίδιου 2001, σ. 402, Galea 2001, σ. 407.
83. Το κατά πόσο ο Vignolo είχε πράγματι στην κατοχή του την Κω και τη Λέρο κατά το έτος 1306 παραμένει ένα αναπάντητο ερώτημα (Luttrell 1999, I, σ. 744). Η πληροφορία πάντως που αναφέρει ο Luttrell 1975, σ. 283, ότι το 1306 οι Βυζαντινοί κατείχαν ένα από τα κάστρα της Κω, φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με την κατοχή της Κω από το Vignolo.
84. Luttrell 2000, σ. 309. Για τη χρονολογία κατάκτησης της Ρόδου από τους Ιωαννίτες, τις ιστορικές πηγές, καθώς και τις διαφορετικές απόψεις για το θέμα βλ. Failler 1992, σ. 112 κ.ε., ο οποίος όμως πιστεύει ότι η ολοκλήρωση της κατάκτησης του νησιού έλαβε χώρα το 1310, χρονολογία που προτείνει και ο Vatin 2000, σ. 13. Περιληπτικά τα γεγονότα της κατάκτησης στο Luttrell 1999, I, σ. 747 κ.ε.
85. Κόλλιας 1980, σ. 291, Κραντονέλλη 1985, σ. 97.
86. Delaville 1904, σ. 176-79, Τσιρπανλής 1991, ΙΙ, σ. 30, Luttrell 1999, I, σ. 747, του ίδιου 2001, σ. 402, Vatin 2000, σ. 13.
87. Luttrell 1975, σ. 285, Τσιρπανλής 1991, ΙΙ, σ. 30-1, Laiou 1972, σ. 236.
88. Το έγγραφο έχει εκδοθεί από τον Τσιρπανλή 1991, ΙΙ, σ. 32-33. Βλ. επίσης Χατζηβασιλείου 1991, σ. 245-6, για την ελληνική μετάφραση, Luttrell 1999, I, σ. 742, του ίδιου 2001, σ. 402. Το λατινικό κείμενο παρατίθεται στο Παρ. ΙΙ. Δ. 3.
89. Ο Χ. Κουτελάκης πιστεύει ότι πρόκειται για το κάστρο της πόλης της Κω και εκείνο του Περιπάτου ή της Αντιμάχειας (Κουτελάκης 2001, σ. 386, υπ. 11). Ο Luttrell 2001, σ. 401, θεωρεί επίσης τη Νεραντζιά και την Αντιμάχεια ως τις δύο υστεροβυζαντινές οχυρώσεις που αναφέρονται στο έγγραφο.
90. Σ' αυτόν ήδη τον Ιανουάριο του 1309 είχε δοθεί η άδεια για τη μεταφορά σιτηρών από την Κρήτη στην Κάρπαθο, Luttrell 1999, I, σ. 742.
91. Loenertz 1975, σ. 117-9.
92. Για την περίπτωση της Καρπάθου βλ. Luttrell 1975, σ. 287, του ίδιου 1999, σ. 755-6.
93. Luttrell 1999, σ. 754, του ίδιου 2001, σ. 402, όπου υποστηρίζεται ότι η Κως καταλήφθηκε από το μάγιστρο Foulques de Villaret, ο οποίος έφτασε με αξιόλογη δύναμη από τη Δύση στα μέσα του 1310.
94. Τσιρπανλής 1991, ΙΙ, σ. 33, Gerola 1915, σ. 28, Vatin 2000, σ. 13.
95. Luttrell 2001, σ. 404. Το γεγονός ότι, όταν μετατίθεται το 1324, δεν αντικαθίσταται από άλλον, καθώς και το ότι ο επόμενος Λατίνος επίσκοπος της Κω αναφέρεται τον Ιούλιο του 1342, είναι ενδείξεις, κατά τον ίδιο ερευνητή, ότι η Κως στο διάστημα 1317/8-1337 δεν ήταν πλέον στην κυριαρχία των ιπποτών.
96. Luttrell 2001, σ. 403. Ο ίδιος ερευνητής πιστεύει ότι η απώλεια του νησιού ίσως ήταν αποτέλεσμα επανάστασης των Ελλήνων κατοίκων, πιθανόν με βοήθεια είτε από Τούρκους είτε από τους Λατίνους της Χίου. Για τις σκέψεις αυτές στηρίζεται σε αποσπασματικές πληροφορίες από δυτικά και βυζαντινά έγγραφα.

97. Το 1317 το Τάγμα συνταράχτηκε από μία πρωτοφανή ανταρσία των ιπποτών ενάντια στο μάγιστρο Foulques de Villaret. Ο πολυτελής τρόπος της διαβίωσής του και η αυταρχική άσκηση της εξουσίας (αντίθετη με την παράδοση και τις επιταγές του Τάγματος) εξόργισαν τους ιππότες, που εξέλεξαν νέο μάγιστρο το Maurice de Pagnac και προσπάθησαν να συλλάβουν το Villaret. Αυτός κατάφερε να διαφύγει και να βρει καταφύγιο στο κάστρο της Λίνδου. Το θέμα παραπέμφθηκε στη διαιτησία του Πάπα. Τελικά και οι δύο μάγιστροι παραιτήθηκαν, και το 1319 ο Πάπας διόρισε σε αυτό το αξίωμα το Hélion de Villeneuve (Delaville 1974, σ. 11 κ.ε., Luttrell 1975, σ. 288, Kollias 1991, σ. 14).
98. Luttrell 2001, σ. 404, Vatin 2000, σ. 13, 21. Βλ. και Bosio II, σ. 43C (Παρ. ΙΙ. Γ), ο οποίος αναφέρει ότι ο Hélion de Villeneuve δεν κατέκτησε την Κω, αλλά κατέστειλε εξέγερση που είχε ξεσπάσει στο νησί.
99. Luttrell 1975, σ. 293, του ίδιου 1989, σ. 147, του ίδιου 1986, σ. 143, Delaville 1974, σ. 99, οι οποίοι όμως δεν παραθέτουν τις πηγές ή τα χωρία από όπου αντλούν αυτές τις πληροφορίες.
100. Παρ. ΙΙ. Α. 28. Το χρυσόβουλο αυτό μάλιστα αποτελεί επανάληψη του αντίστοιχου χρυσόβουλου του Ανδρόνικου Β′ Παλαιολόγου, το Νοέμβριο του 1292 (Παρ. ΙΙ. Α. 27), χωρίς καμία διαφοροποίηση.
101. Βρανούση 1980, σ. 170, 180-1. Παρ. ΙΙ. Α. 29 (με χρονολογία Δεκέμβριος 1326) και 30 (με χρονολογία Ιούλιος 1331).
102. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση που αναφέρεται στο έγγραφο Παρ. ΙΙ. Β. 22: οικογένεια της Κω παρουσιάζει το 1450 στο μάγιστρο Lastic (1437-54) χρυσόβουλο Βυζαντινού αυτοκράτορα το οποίο επικύρωνε τις κτήσεις της στην Κω. Μετά την κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες το χρυσόβουλο είχε γίνει δεκτό από το μάγιστρο Villeneuve. Ο μάγιστρος Lastic επικυρώνει εκ νέου το φθαρμένο αλλά ευανάγνωστο έγγραφο.
103. Η πληροφορία του Argenti 1958, σ. 243, ότι οι Γενοβέζοι της Χίου παραχώρησαν στους Ιωαννίτες την Κω, λίγο χρόνο πριν το 1481, πρέπει να κριθεί ως αναληθής, αν και δεν κατέστη δυνατόν να ελεχθούν οι πηγές που αναφέρει.
104. Gerola 1915, σ. 28-9, βλ. επίσης Χατζηβασιλείου 1991, σ. 248.
105. Hopf 1867, σ. 463 και του ίδιου 1868, σ. 31-2, 149, 150, 167.
106. Για παράδειγμα, ο Luttrell 2001, σ. 404, θεωρεί ότι οι δύο πρώτοι κυβερνήτες του νησιού είναι ο Dragonet de Joyeuse (1337) και ο Robert de Quintinhac (1340), ενώ ο G. Gerola αναφέρει τον Dragonetto de Gaudiosa (Gaudiosa = Joyeuse = εύθυμη) στο διάστημα 1338-44. Επίσης, ο Delaville 1974, σ. 289, υπ. 1, αναφέρει ως διοικητή της Κω το 1430 τον Jean Schlegelholtz, ο οποίος δε συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο του G. Gerola.
107. Τσιρπανλής 1991, VIII, σ. 163, Gerola 1915, σ. 28. Κατά πόσον οι διαφορετικοί τίτλοι αποτελούσαν ένδειξη διαφορετικών αρμοδιοτήτων ή θέσης μέσα στην ιεραρχία του Τάγματος αποτελεί ένα ανοιχτό ερώτημα που δύσκολα μπορεί να απαντηθεί με βάση το σημερινό στάδιο της έρευνας. Σύμφωνα με τον Bosio II, σ. 143C (Παρ. ΙΙ. Γ), μετά το 1391 ο διοικητής της Κω έφερε τον τίτλο Bagliaggio con la Gran Croce, ενώ ο τίτλος Baglivo di Lango ή Bagliaggio di Lango δινόταν ως τιμητική διάκριση ακόμα και μετά την τουρκική κατάκτηση το 1523 (βλ. Χατζηβασιλείου 1991, σ. 249).
108. Ο Schlegelholtz είχε διοριστεί κυβερνήτης της κουμενταρίας της Κω στις 13 Φεβρουαρίου 1386, αλλά στις 29 Αυγούστου 1391 ο μάγιστρος Heredia (1377-96), θέλοντας να ενδυναμώσει την άμυνα των νησιών, του παραχώρησε την κουμενταρία διά βίου, συντάσσοντας και το κείμενο με τις υποχρεώσεις του διοικητή, το οποίο αναφέρεται εδώ (Delaville 1974, σ. 223, υπ. 6, σ. 230).
109. Bosio II, 142E-143C (Παρ. ΙΙ. Γ), Delaville 1974, σ. 230-1, Τσιρπανλής 1991, VIII, σ. 163-5, Hopf 1868, σ. 148-9, Χατζηβασιλείου 1991, σ. 251, Luttrell 1992, σ. 195.
110. Η μνεία για το στόμιο μιας χαμένης σήμερα λίμνης υπάρχει τόσο στην απόδοση του εγγρά-

φου από τον Delaville 1974, σ. 230-1, όσο και στο κείμενο του Bosio II, σ. 142E-143C (Παρ. ΙΙ. Γ), όπου αναφέρεται (μτφρ. του συγγραφέα): «να καθαρίζει το στόμιο της λίμνης, που βρισκόταν κοντά στην πόλη· να το διανοίγει με τρόπο ώστε να μπορεί να εισρέει και να εκρέει το θαλασσινό νερό. Έτσι το νερό της λίμνης δε θα μολύνεται, και δε θα αναδύεται μολυσμένος αέρας στην πόλη και στο νησί». Στη λίμνη και στον καθαρισμό του στομίου της ώστε να αποφεύγονται οι επιδημίες αναφέρεται και ένα άλλο χωρίο του Bosio II, σ. 509C (Παρ. ΙΙ. Γ), για τα γεγονότα του 1491. Η ύπαρξη λίμνης στην πόλη της Κω, η οποία αποτελούσε εστία μόλυνσης και η οποία συνδεόταν με την τάφρο της Νεραντζιάς, αναφέρεται και σε κείμενα περιηγητών [Martoni (Παρ. ΙΙ. Δ. 4), Buondelmonti (Παρ. ΙΙ. Δ. 5)]. Πρόκειται για ένα σημαντικό θέμα της τοπογραφίας της πόλης κατά τη μεσαιωνική περίοδο, που όμως εξετάστηκε αλλού (Κοντογιάννης 2001, σ. 413-4).

111. Για την απόφαση αυτή του μαγίστρου και τη γενικότερη οικονομική και πολιτική κατάσταση του Τάγματος που την υπαγόρευσε βλ. Delaville 1974, σ. 319.
112. Παρ. ΙΙ. Β. 3, 4-5.
113. Παρ. ΙΙ. Β. 16, 30-1, 37.
114. Παρ. ΙΙ. Β. 15, 16.
115. Παρ. ΙΙ. Β. 7, 23, 24, 36.
116. Παρ. ΙΙ. Β. 9, 18, 26, 34-5.
117. Παρ. ΙΙ. Β. 19, 20, 39.
118. Οι σχετικές πληροφορίες είναι συγκεντρωμένες στο Παρ. ΙΙ. Β.
119. Βλ. Τσιρπανλής 1995. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθ. Ζ. Τσιρπανλή για τις συμβουλές και τη βοήθειά του.
120. MM VI, σ. 260-1.
121. Κωνσταντινίδης 1968, σ. 43.
122. Fedalto 1976, σ. 137, όπου περισσότερες πληροφορίες, Luttrell 2001, σ. 403-4.
123. Οι σχετικές πληροφορίες αντλούνται από έγγραφα που δημοσιεύονται στους MM I. σ. 72, 157, 197, 198, 224, 230, 233-5, MM II, σ. 92-4, 94-5, 106-8, 197-9. Βλ. επίσης Κωνσταντινίδης 1968, σ. 46-7, 48 ιδ. υπ. 94, 48-53, 131, Janin 1956, σ. 927, Τσιρπανλής 1998, σ. 31-2, Luttrell 2001, σ. 403. Για το θέμα είναι πιθανόν να αλλάξει η εικόνα που έχουμε σήμερα μετά τη μελέτη των αρχείων της Μάλτας: ήδη σε ένα έγγραφο που δημοσίευσε ο Τσιρπανλής 1995, αρ. 231, σ. 577-8 (εδώ Παρ. ΙΙ. Β. 25) αναφέρεται την εποχή του μαγίστρου Fluvian (1421-37) ο Μητροπολίτης Κω Μακάριος, που προφανώς ζούσε στο νησί. Ίσως στην Κω να επήλθε ένας αντίστοιχος με τη Ρόδο συμβιβασμός ανάμεσα στα δύο δόγματα μετά τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (Luttrell 2001, σ. 403). Για τη Ρόδο βλ. Κόλλιας 1994, σ. 44, Hattersley-Smith 2000, σ. 494, Vatin 2000, σ. 46-8.
124. Luttrell 2001, σ. 402.
125. Luttrell 2001, σ. 403.
126. Για τα σχετικά γεγονότα βλ. Bosio II, σ. 105C-D (Παρ. ΙΙ. Γ), Delaville 1974, σ. 155, Βρανούση 1980, σ. *110, Χατζηβασιλείου 1991, σ. 150. Επίσης, Hrochova 1998, σ. 292.
127. Το Τάγμα έλαβε ενεργά μέρος στις υποθέσεις της εξασθενημένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας βοηθώντας το Μανουήλ Β′ Παλαιολόγο να κερδίσει το θρόνο από τον ανιψιό του Ιωάννη Ζ′. Φαίνεται ότι, όταν η κατάσταση πήρε αρνητική φορά για το Μανουήλ, αυτός απέδρασε από την Κωνσταντινούπολη και κατέφυγε στη Ρόδο (Wirth 1974, σ. 388, Schreiner 1975, II, σ. 340-1). Με τη βοήθεια των ιπποτών επανακατέλαβε τη βασιλεύουσα. Για τα γεγονότα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, καθώς και τις διαφορετικές υποθέσεις για το ταξίδι του Μανουήλ στη Ρόδο βλ. Barker 1969, σ. 71 κ.ε. Πηγή για το ταξίδι του Μανουήλ αποτελεί ένα Βραχύ Χρονικό (Schreiner 1975, I, σ. 68-9, Λάμπρου 1932, σ. 88-9. Βλ. επίσης Charanis 1938, σ. 356-7), καθώς και η μαρτυρία του προσκυνητή Ιγνάτιου του Smolensk

(Ignace, 141-2· για τις ερμηνείες του κειμένου του Ιγνάτιου βλ. Charanis 1938, σ. 356-7, υπ. 6, Wirth 1974, σ. 387-8, Barker 1969, σ. 76, υπ. 204).

128. Hunger - Kresten 1969, II, σ. 28-31, Wirth 1974, σ. 387, Schreiner 1975, II, σ. 341.
129. Galante 1935, σ. 8-9, Hrochova 1998, σ. 292, Τσιρπανλής 1999, σ. 223-4, Vatin 2000, σ. 48. Η πρώτη αναφορά για ύπαρξη εβραϊκού στοιχείου στην Κω χρονολογείται στα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ και βρίσκεται στο πρώτο βιβλίο των Μακκαβαίων (Sherwin-White 1978, σ. 249).
130. Luttrell 2001, σ. 404, ιδ. υπ. 33, που όμως πιστεύει ότι πρόκειται για επισκευές υπαρχόντων κάστρων και όχι για οικοδόμηση νέων. Βλ. επίσης Delaville 1974, σ. 4, ο οποίος αναφέρει τη γενική πληροφορία ότι οι Ιωαννίτες έκτισαν δύο κάστρα για την άμυνα του νησιού, χωρίς εντούτοις να παραθέτει το σχετικό κείμενο.
131. Delaville 1974, σ. 4, υπ. 6, Κόλλιας 2001, σ. 301.
132. Delaville 1974, σ. 216, Bosio II, σ. 135E (Παρ. ΙΙ. Γ).
133. Βλ. παραπάνω, σ. 13-4.
134. Delaville 1974, σ. 212.
135. Κόλλιας 2001, σ. 306-7.
136. Παρ. ΙΙ. Β. 8.
137. Παρ. ΙΙ. Β. 9.
138. Bosio II, σ. 216D (Παρ. ΙΙ. Γ).
139. Vatin 2000, σ. 25, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 166.
140. Παρ. ΙΙ. Β. 11.
141. Αναφέρεται στο Σουλτάνο της Αιγύπτου, κύριο αντίπαλο του Τάγματος αυτή την εποχή (Vatin 2000, σ. 25).
142. Παρ. ΙΙ. Β. 12, Bosio II, σ. 318A-C (Παρ. ΙΙ. Γ).
143. Παρ. ΙΙ. Β. 15, 16, 30-1, 36.
144. Παρ. ΙΙ. Β. 14.
145. Παρ. ΙΙ. Β. 17. Στο ίδιο έγγραφο ο μάγιστρος προστάζει τους κατοίκους της Κω να συγκεντρωθούν στο Κάστρο του Πυλιού, επειδή υπάρχουν πληροφορίες για επικείμενη επίθεση του τουρκικού στόλου.
146. Παρ. ΙΙ. Β. 18.
147. Παρ. ΙΙ. Β. 26, Bosio II, σ. 237A (Παρ. ΙΙ. Γ), Τσιρπανλής 1991, II, σ. 42, Παπαμανώλης 1981, σ. 316.
148. Παρ. ΙΙ. Β. 26.
149. Η αναφορά σε Κολλάκιο της Νεραντζιάς (προφανώς με την ίδια σημασία με το Κολλάκιο της Ρόδου, βλ. Κόλλιας 1994, σ. 89-90) στο κείμενο αυτό είναι η μοναδική που σώζεται και είναι ιδιαίτερα σημαντική για την οργάνωση του Τάγματος εκτός της Ρόδου.
150. Παρ. ΙΙ. Β. 34.
151. Παρ. ΙΙ. Β. 35.
152. Βρανούση 1980, σ. *112, Κραντονέλλη 1985, σ. 26, 415, Babinger 1957, σ. 203, Τσιρπανλής 1991, V, σ. 103.
153. Τσιρπανλής 1991, V, σ. 103 κ.ε.
154. Σύμφωνα με τον Bosio II, σ. 255B-C (Παρ. ΙΙ. Γ), ο σουλτάνος Μεχμέτ ΙΙ έστειλε έναν ισχυρό στόλο από δεκαοχτώ χιλιάδες άντρες, που εισέβαλε στην Κω και πολιόρκησε το κάστρο Landimachio (Αντιμάχεια) για είκοσι μέρες. Απέτυχε και έφυγε για την Κωνσταντινούπολη, αφού λεηλάτησε το νησί. Ο Vertot, 1772, αναφέρεται επίσης στην ανδρεία των υπερασπιστών, που επιχείρησαν έξοδο προκαλώντας την ήττα των εχθρών τους (βλ. Κραντονέλλη 1985, σ. 193).
155. Παρ. ΙΙ. Δ. 6 σύμφωνα με τον Τσιρπανλή 1991, V, σ. 122-24. Βλ. επίσης Χατζηβασιλείου 1991, σ. 253 κ.ε.

156. Το κάστρο του Περιπάτου, κάτοικοι του οποίου αναφέρονται και σε έγγραφα του αρχείου της Μάλτας (Παρ. ΙΙ. Β. 21, 30-1), έχει πρόσφατα ταυτιστεί με λείψανα κτιρίων που σώζονται σε περιοχή του σημερινού χωριού Νέο Πυλί (Κόλλιας 2001, σ. 302).
157. Για τα γεγονότα της πολιορκίας της Αντιμάχειας βλ. παρακάτω σ. 86-7.
158. Δούκας, κεφ. LXIII, σ. 324 (έκδ. Bekkerus), σ. 407 (έκδ. Grecu) και Παρ. ΙΙ. Δ. 7.
159. Τη χρονολογία αυτή αναφέρουν και όλοι οι μεταγενέστεροι μελετητές (Κραντονέλλη 1985, σ. 192, Babinger 1957, σ. 204). Για το σχολιασμό του κειμένου και τη σχέση της επιδρομής που αναφέρει ο Δούκας με την επιδρομή που περιγράφει το γράμμα του μαγίστρου Milly βλ. Τσιρπανλής 1991, V, σ. 114 κ.ε. Ο Argenti (Argenti 1958, σ. 208-9· βλ. επίσης Babinger 1957, σ. 203-5), που φαίνεται να χρησιμοποιεί γενουατικές πηγές, περιγράφει τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1455 ως εξής: Ο τουρκικός στόλος κατευθύνθηκε πρώτα προς την πόλη της Ρόδου, την οποία πολιόρκησε ανεπιτυχώς. Έπειτα στράφηκε ενάντια στη Χίο, όπου ο ναύαρχος Hamza Beg απαίτησε τη διευθέτηση μιας οφειλής του νησιού προς ευνοούμενο του σουλτάνου (που σημειωτέον ήταν και αυτός Γενουάτης, κάτοικος του Γαλατά) με πληρωμή ενός μεγάλου ποσού, το οποίο δεν έλαβε. Παίρνοντας ως ομήρους δύο από τους διαπραγματευτές, μέλη της Μαχόνας, σαλπάρισε για την Κω. Οι κάτοικοι αντιστάθηκαν γενναία, οι Τούρκοι λαφυραγώγησαν το νησί, αλλά δεν κατέλαβαν τα ορεινά οχυρά, όπου οι κάτοικοι είχαν βρει καταφύγιο. Μετά από είκοσι μέρες σαλπάρισε και πάλι για τη Χίο, όπου προσπάθησε για δεύτερη φορά, ανεπιτυχώς, να έρθει σε συμφωνία για την είσπραξη της οφειλής.
160. Βλ. Τσιρπανλής 1991, V, σ. 116, υπ. 1: «Hinc postea solventes ad insulam Lango navigarunt, quam non amplius Lango sed Languidam possemus appellare. Ipsam enim funditus everserunt, etsi fortilitia mediterranea capere non potuerint». Είναι βέβαια πιθανόν το έγγραφο αυτό να αναφέρεται σε μια επιδρομή ενάντια στην Κω, άλλη από αυτές που αναφέρουν ο μάγιστρος Milly, ο Δούκας ή ο Κριτόβουλος (βλ. αμέσως παρακάτω).
161. Κριτόβουλος, βιβλ. Β, κεφ. 5, 1-2, σ. 93 και Παρ. ΙΙ. Δ. 8. Βλ. επίσης Κραντονέλλη 1985, σ. 192-3.
162. Schreiner 1975, αρ. 106: τόμ. Ι, σ. 665-6, τόμ. ΙΙ, σ. 484-5, Λάμπρου 1932, σ. 162-3 και Παρ. ΙΙ. Δ. 9. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 180, της ίδιας 1980, σ. *112-3, Τσιρπανλής 1991, V, σ. 104-5. Το έγγραφο αυτό περιλαμβάνει τρεις παραγράφους και παρουσιάζει προβλήματα ως προς τη χρονολόγησή του. Ο τελευταίος εκδότης του κειμένου, ο P. Schreiner, θεωρεί πως κάθε παράγραφος της ενθύμησης πρέπει να έχει διαφορετική χρονολογική ένδειξη, και για την τρίτη παράγραφο, όπου αναφέρεται η τουρκική επιδρομή στην Κω, δέχεται τη χρονολόγηση στο 1455. Την άποψή του δε φαίνεται να ενστερνίζεται η Ε. Βρανούση, η οποία μεταγράφει ενιαία, με την ίδια χρονολογική ένδειξη, την ενθύμηση και χρονολογεί την επιδρομή στο 1457. Η Ε. Βρανούση ακολουθεί τον πρώτο εκδότη, Σ. Λάμπρου, που δίνει τη χρονολογία 1456-57 για το κείμενο.
163. Βλ. επίσης Hasluck 1910-1, σ. 163.
164. Όπως με την αποστολή πολεμοφοδίων και στρατιωτών σε όλα τα κάστρα του νησιού το 1455, Bosio II, σ. 250B (Παρ. ΙΙ. Γ). Στρατιώτες και πολεμοφόδια αναφέρεται ότι στάλθηκαν και μεταγενέστερα, Bosio II, σ. 322A (Παρ. ΙΙ. Γ).
165. Τσιρπανλής 1991, V, σ. 118-9, Χατζηβασιλείου 1991, σ. 253-6, Παπαμανώλης 1981, σ. 357.
166. Kollias 1991, σ. 16, Τσιρπανλής 1991, V, σ. 119.
167. Bosio II, σ. 274D-275B (Παρ. ΙΙ. Γ), βλ. επίσης Χατζηβασιλείου 1991, σ. 257, Hasluck 1910-1, σ. 163, Παπαμανώλης 1981, σ. 357-8. Ο Vertot (έκδ. 1772) αναφέρει ότι η Κως εκκενώθηκε προσωρινά από τους κατοίκους της (Κραντονέλλη 1985, σ. 193).
168. Κραντονέλλη 1985, σ. 53.
169. Bosio II, σ. 511B-C (Παρ. ΙΙ. Γ).

170. Bosio II, σ. 512B-E (Παρ. ΙΙ. Γ), Χατζηβασιλείου 1991, σ. 258, Paton - Hicks 1891, σ. xlii, Gerola 1915, σ. 29, Hasluck 1910-1, σ. 165.
171. Bosio II, σ. 513A-B (Παρ. ΙΙ. Γ).
172. Bosio II, σ. 516A-C (Παρ. ΙΙ. Γ).
173. Vatin 2000, σ. 32 για την επιδρομή του Ιουλίου 1502.
174. Κραντονέλλη 1985, σ. 144, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 169.
175. Bosio II, σ. 583D (Παρ. ΙΙ. Γ).
176. Bosio II, σ. 589B κ.ε. (Παρ. ΙΙ. Γ), Κραντονέλλη 1985, σ. 144.
177. Κραντονέλλη 1985, σ. 31-2, 95, 96-7, 416. Η ερευνήτρια χρησιμοποίησε ως πηγή τα Diarii του M. Sanuto, έργο πολύτιμο, καθόσον ο συγγραφέας του ήταν η πιο καλά πληροφορημένη πηγή της εποχής του για τα γεγονότα της ανατολικής Μεσογείου και στάθηκε εμψυχωτής της Δύσης στον αγώνα ενάντια στους Οθωμανούς.
178. Η πληροφορία προέρχεται από χρονικό γραμμένο γερμανικά. Βλ. Μυγδάλης 2000, σ. 501.
179. Bosio II, σ. 650D-E (Παρ. ΙΙ. Γ).
180. Χατζηβασιλείου 1991, σ. 260-3, Κραντονέλλη 1985, σ. 155.
181. Ο Π. Σαβοριανάκης, για παράδειγμα, είχε θεωρήσει ως ένδειξη ότι το νησί αντιστάθηκε το γεγονός ότι σε μεταγενέστερους αιώνες η Κως ανήκε στην κατηγορία των μη προνομιούχων τόπων, συνήθη χαρακτηρισμό για περιοχές που είχαν προβάλει αντίσταση (Savorianakis 1991, σ. 9). Βλ. επίσης Hasluck 1910-1, σ. 164-5, Κωνσταντινίδης 1968, σ. 66.
182. Vatin 1994, σ. 503-15 (παράρτημα 26). Ο N. Vatin δημοσιεύει έκθεση του Αχμέτ Πασά από τις 11 Ιανουαρίου 1523 προς το Σουλτάνο, όπου μεταξύ άλλων περιγράφεται η διαδικασία παράδοσης της Κω, η κατάσταση των οχυρώσεων, καθώς και οι πρώτες διευθετήσεις των κατακτητών. Βλ. επίσης Vatin 2001, σ. 40, Ζαχαριάδου 2001, σ. 465 κ.ε., όπου υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για την κατάσταση του νησιού μετά την κατάκτηση.
183. Vatin 1994, σ. 508-9.
184. Vatin 1994, σ. 368, του ίδιου 2001, σ. 41.
185. Το 1602 οι Φλωρεντινοί λεηλάτησαν την Κω. Το 1609 (ή κατ' άλλους το 1604) Ιωαννίτες ιππότες (πλέον ιππότες της Μάλτας) και Ναπολιτάνοι έκαναν επιδρομή στο νησί. Το 1611-12 οι ιππότες του Αγ. Στεφάνου κατέλαβαν και έκαψαν την τειχισμένη πόλη της Κω, αιχμαλωτίζοντας χίλιους διακόσιους Τούρκους στρατιώτες (Hasluck 1910-1, σ. 165, Galea 2001, σ. 408). Το 1613 ο στόλος της Νάπολης νίκησε τους Τούρκους έξω από την Κω (Slot 1982, σ. 118). Ισπανικές επιδρομές καταγράφηκαν τα χρόνια 1601, 1603 και 1610 (Paton - Hicks 1891, σ. xliii). Το 1648 το νησί καταλήφθηκε από τους Ενετούς υπό τις διαταγές του Leonardo Foscolo (Gerola 1915, σ. 29, Παπαμανώλης 1981, σ. 358).

Το κάστρο στο Παλιό Πυλί

1. Paton - Hicks 1891, σ. 213, Sherwin-White 1978, σ. 59.
2. Για τον όσιο Χριστόδουλο και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 2-3.
3. Παρ. ΙΙ. Α. 3.
4. Για τη μονή των Καστριανών βλ. παραπάνω, σ. 3, υπ. 20.
5. Για το γεγονός ότι οι εισπραττόμενοι φόροι από τις δύο περιοχές ήταν ελάχιστοι έχουν προταθεί δύο ερμηνείες: κατά τη Malamut 1988, σ. 420, οι δύο περιοχές πρέπει να ήταν

εξαιρετικά φτωχές, καταγραμμένες ως «κλάσματα». Κατά τη Βρανούση 1980, σ. 37-8, το τέλος που χαρίζεται δεν αναφέρεται στο σύνολο των γαιών αλλά σε τμήμα τους· ο αυτοκράτορας δωρίζει μόνο τα έσοδα που αντιστοιχούν σε αυτοκρατορικές γαίες που παραχωρούνται, ενώ τα υπόλοιπα τμήματα των δύο περιοχών προέρχονταν από δωρεές ιδιωτών.

6. Παρ. ΙΙ. Α. 5.
7. Βλ. τα σχετικά έγγραφα στο Παρ. ΙΙ. Α. 6, 7, 8.
8. Βρανούση 1966, σ. 51, 55.
9. Βρανούση 1966, σ. 60, 62, της ίδιας 1980, σ. *17-*8. Μία ερμηνεία για την αναντιστοιχία που παρατηρείται μεταξύ των πληροφοριών αυτών και της πρώτης εντύπωσης του όσιου, που αναφέρει το λόφο ακατοίκητο, επιχειρεί ο Κόλλιας 2001, σ. 294.
10. Παρ. ΙΙ. Α. 9.
11. Παρ. ΙΙ. Α. 11.
12. Gautier 1974, σ. 1, 21, 123, Malamut 1988, σ. 419, 420. Το μοναστήρι του Παντοκράτορα, που ίδρυσε ο Ιωάννης Κομνηνός το 1136 στη μνήμη της γυναίκας του αυτοκράτειρας Ειρήνης της Ουγγαρίας, ήταν το τελευταίο μεγάλο μοναστικό καθίδρυμα των Κομνηνών στην Κωνσταντινούπολη (Angold 1984, σ. 235).
13. Παρ. ΙΙ. Α. 24. Βλ. επίσης Κόλλιας 2001, σ. 296.
14. Τζαγκράτωρ και τζαγγράτωρ (arcubalustirius): ο χειριστής της Τζάγγρας, βαλλίστρας (arcus balistarius). Πρόκειται για είδος τόξου, γνωστού ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους, που θεωρείται ότι εισάγεται στο βυζαντινό χώρο κατά την εποχή των Κομνηνών από τους Λατίνους (Du Cange, τόμ. ΙΙ, σ. 1558-9).
15. Παρ. ΙΙ. Α. 29. Βλ. επίσης Κόλλιας 2001, σ. 296, και παραπάνω, σ. 13.
16. Παρ. ΙΙ. Δ. 5.
17. Adorno, σ. 371-73.
18. Piri Re'is, τόμ. ΙΙ, σ. 491-93.
19. Porcacchi 1572, σ. 31.
20. Gerola 1915, σ. 46, Παπαμανώλης 1981, σ. 356.
21. Παρ. ΙΙ. Β. 17.
22. Βλ. τις σχετικές πληροφορίες από το γράμμα του μαγίστρου Milly (1454-61) προς τις ενετικές αρχές της Κρήτης στο Παρ. ΙΙ .Δ. 6, το αντίστοιχο χωρίο του Bosio II, 255B-C (Παρ. ΙΙ. Γ), καθώς και παραπάνω, σ. 18-9.
23. Bosio II, σ. 274D-5B (Παρ. ΙΙ. Γ).
24. Bosio II, σ. 512B-E (Παρ. ΙΙ. Γ).
25. Bosio II, σ. 516A-C (Παρ. ΙΙ. Γ).
26. Vatin 1994, σ. 368. Η πληροφορία προέρχεται από τα Diarii του Sanuto, επειδή όμως δεν επιβεβαιώνεται από καμία άλλη πηγή, ο N. Vatin τη δέχεται με επιφύλαξη ως προς τις λεπτομέρειες.
27. Καρπάθιος 1963α, σ. 111.
28. Ross 1852, σ. 20.
29. Πρόκειται προφανώς για την πύλη 1 του περιβόλου ΙΙ, βλ. παρακάτω, σ. 29 κ.ε.
30. Rayet 1876, σ. 22.
31. Για τον οικισμό στο Παλιό Πυλί βλ. Θεοχάρη 1989, σ. 161 κ.ε.
32. Hope-Simpson - Lazenby 1970, σ. 59-60, πίν. 21a και b.
33. Σχετικά με το ερώτημα κατά πόσο οι τρεις περίβολοι συνυπήρξαν σε ένα ενιαίο αμυντικό σύνολο, βλ. παρακάτω, σ. 83.
34. Για τη μέθοδο της κρυμμένης πλίνθου, η οποία στο πυλώνα του Παλιού Πυλιού παρατηρείται τόσο στην εξωτερική όψη όσο και στο εσωτερικό της κατασκευής, βλ. Mango 1959, σ. 249-50, Vocotopoulos 1979, σ. 247-60, του ίδιου 1981, σ. 556, Buchwald 1979, σ. 271-2,

Schäfer 1973-4, σ. 198 κ.ε., Ousterhout 1984, σ. 163-70, του ίδιου 1999, σ. 174-9, Βελένης 1984, σ. 67 κ.ε.

35. Ο Ousterhout έχει υποστηρίξει ότι η διακοσμητική αυτή χρήση πλίνθων σε κόγχες και ημιχώνια βυζαντινών κτιρίων μπορεί επίσης να ερμηνευθεί με βάση κατασκευαστικούς λόγους. Βλ. Ousterhout 1999, σ. 225-6.
36. Τσουρής 2001, σ. 366. Για τη χρήση επιχρίσματος σε βυζαντινά μνημεία βλ. Ousterhout 1999, σ. 179.
37. Gerola 1915, σ. 48, εικ. 42.
38. Γενικά για τα πτερύγια, που ως διακοσμητικό θέμα απαντούν συνήθως σε ναούς, και την εξελικτική πορεία που ακολουθούν βλ. Γκιολές 1987, σ. 130-1.
39. Τσουρής 2001, σ. 366, 369.
40. Εύστοχα ο Τσουρής 2001, σ. 266, το παρομοιάζει με ναό στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τα τέσσερα γωνιαία διαμερίσματα γεμάτα τοιχοποιία. Βλ. επίσης στον Κόλλια 2001, σ. 295, ο οποίος παρομοιάζει την κατασκευή εσωτερικά με ένα ορθογώνιο διαβατικό.
41. Τη μελέτη της τεχνικής και του κεραμοπλαστικού διακόσμου, όπως αυτά παρουσιάζονται στο συγκεκριμένο μνημείο, τα συγκριτικά στοιχεία από αντίστοιχα μνημεία, καθώς και σκέψεις για τη χρονολόγηση του πυλώνα παρουσίασε πρόσφατα ο Τσουρής 2001, σ. 366-72. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Κ.Τσουρή, που είχε την ευγενή καλοσύνη να μου αποστείλει αντίγραφο του άρθρου του σε χειρόγραφο, αφού η δημοσίευση των πρακτικών του συνεδρίου στα οποία συμπεριλήφθηκε καθυστέρησε σημαντικά.
42. Για τους πύργους Γ και Η του περιβόλου Ι βλ. παρακάτω, σ. 50-2.
43. Κόλλιας 2001, σ. 295.
44. Βλ. το κεφάλαιο για τις tours-portes στο Mesqui 1991, σ. 308-18, επίσης Toy 1985, σ. 103.
45. McNeill 1992, σ. 98-101.
46. Για τη δυτική μεσαιωνική πρακτική βλ. επίσης Châtelain 1996, σ. 88-9, Davison 1986, σ. 130 κ.ε.
47. Βλ. Ορλάνδος 1958, σ. 17 κ.ε.
48. Andrews 1978, σ. 73, 75-6, εικ. 76, 80, 81, Γ. και Θ. Παπαθανασόπουλος 2000, εικ. 163, Ενετοί και Ιωαννίτες σ. 73, εικ. 48.
49. Andrews 1978, σ. 17, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 68.
50. Βακαλόπουλος 1972, σ. 15, 17.
51. Andrews 1978, σ. 149-50, εικ. 165-6, Bon 1969, σ. 627, εικ. 12, πίν. 48.
52. Vocotopoulos 1979, σ. 258-9.
53. Ευγενίδου 1997, σ. 25-7, Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 158.
54. Foss 1996, σ. 41 (masonry O).
55. Τσουρής 2001, σ. 367.
56. Τσουρής 2001, σ. 370-1.
57. Τσουρής 2001, σ. 368.
58. Τσουρής 2001, σ. 372-3. Για τα χρόνια 1087-9, ως στρατηγός Σάμου αναφέρεται ο Ευστάθιος Χαρσιανίτης. Για τη θέση της Κω, όμως, στη βυζαντινή διοίκηση βλ. παραπάνω, σ. 2-3. Με την άποψη του Κ. Τσουρή συμφωνεί και ο Κόλλιας 2001, σ. 295-6.
59. Τσουρής 2001, σ. 371. Βλ. επίσης Κόλλιας 2001, σ. 293.
60. Για το τυπικό της Μονής Παντοκράτορος βλ. παραπάνω, σ. 24.
61. Ο Gerola 1915, σ. 48, είχε ήδη εκφράσει την άποψη ότι πρόκειται για κτίριο βυζαντινής περιόδου, ίσως του 12ου αι. ή και αργότερα.
62. Στο χώρο εσωτερικά της πύλης έγιναν πρόσφατα εργασίες καθαρισμού, υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου της 4ης ΕΒΑ Σοφίας Ντιντιούμη, οι οποίες και αποσαφηνίζουν πολλά από τα ερωτήματα σχετικά με τις οικοδομικές φάσεις της πύλης.

63. Έχει γίνει εκτεταμένη χρήση αρχαίου υλικού σε ιπποτικές οχυρώσεις, όπως στο κάστρο του Αποστόλου Πέτρου στην Αλικαρνασσό (Maiuri 1921-2, σ. 292, Luttrell 1986, σ. 166 κ.ε.) και στο κάστρο της Νεραντζιάς στο λιμάνι της πόλης της Κω (Gerola 1915, σ. 34, Maiuri 1921-2, σ. 278). Για τη λαξευτή τοιχοποιία και τη χρήση αρχαίου υλικού στην ιπποτική αρχιτεκτονική της Ρόδου βλ. Gabriel 1921, σ. 111-2, Κόλλιας 1994, σ. 93-5.
64. Για την πλευρά Ε-Ζ του περιβόλου Ι βλ. παρακάτω, σ. 61-3.
65. Για το σεισμό του 1493 και τις επισκευές που μαρτυρούνται βλ. παραπάνω, σ. 21, 25-6.
66. Η αναγνώριση και μελέτη χαρακτηριστικών που ανάγονται σε νεότερες εποχές είναι εξαιρετικά δύσκολη, λόγω έλλειψης αντίστοιχων μελετών και δημοσιευμένων παραλλήλων από τον ελλαδικό χώρο. Οι τυφεκιοθυρίδες που διακρίνονται στην Κω (στις οχυρώσεις της πόλης της Κω, στο Παλιό Πυλί και στην Αντιμάχεια) φαίνεται πως είναι τυπικές κατασκευές των οθωμανικών κάστρων, όπου δεν καταβάλλεται καμία προσπάθεια επιμέλειας στην κατασκευή ή κανονικότητας στην κατανομή τους. Αντίστοιχες τυφεκιοθυρίδες ή «τουφεκότρυπες» οθωμανικής περιόδου παρατηρούνται στον εξωτερικό περίβολο του φρουρίου της Πύλου (1573, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 83), στο κάστρο της Πάτρας (16ος-17ος αι., Andrews 1978, σ. 125, 127), στο βόρειο περίβολο της Μεθώνης και στην Κορώνη (Andrews 1978, σ. 17, 19-20, 70, 72). Αντίθετα, οι τυφεκιοθυρίδες βενετσιάνικων οχυρώσεων παρουσιάζουν κανονικότητα στην κατασκευή, ενώ ως προς τη μορφή δε φαίνεται να διαφοροποιούνται από τις αντίστοιχες μεσαιωνικές τοξοθυρίδες. Βλ. τις οχυρώσεις του Ρεθύμνου, Στεριώτου 1992, σ. 275-6, πίν. 103α, 233β. Αμυντικές ζώνες με τυφεκιοθυρίδες παρατηρούνται ευρέως σε δυτικές οχυρώσεις του 17ου και του 18ου αι., όπως στο Colmars-les-Alpes (Γαλλία), Faucherre 1996, σ. 78-9 και στο Fort Tigne (Μάλτα), Hughes 1991, σ. 133. Αντίστοιχα δείγματα παρατηρούνται και σε οχυρώσεις των Βαλκανίων, όπως στο φρούριο του Βουθρωτού (Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 152-3).
67. Για τις τυφεκιοθυρίδες στον ημικυκλικό προμαχώνα και στη γωνία Η της Αντιμάχειας βλ. παρακάτω, σ.95, 124. Για τα τείχη του εξωτερικού περιβόλου της Νεραντζιάς βλ. Maiuri 1921-2, εικ. 5, 6.
68. Για την τοιχοδομία με τους αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς βλ. παρακάτω, σ. 81-2.
69. Για το κτίριο 2 και τη χρονολόγησή του βλ. παρακάτω, σ. 75.
70. Για το τμήμα Α′-Β′ του περιβόλου ΙΙΙ βλ. παρακάτω, σ. 70-1.
71. Για την τοιχοδομία αυτή βλ. παρακάτω σ. 81-2.
72. Για τα τμήματα Α1-Β1 και Λ-Μ βλ. παρακάτω, σ. 57-9, 65.
73. Spiteri 1994, σχέδιο σ. 194.
74. Ορλάνδος 1958, σ. 134 κ.ε., Μουτσόπουλος 1973, σ. 36 κ.ε., Ξυγγόπουλος 1957, σ. 23 κ.ε., του ίδιου 1965, σ. 12 κ.ε.
75. Για τον Κεντρικό και το ΒΑ πύργο του Κάτω Κάστρου Άνδρου βλ. Δωρή 1993, σ. 48.
76. Για τον πύργο στο Γυναικόκαστρο βλ. Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 111-3.
77. Μουτσόπουλος 1985-6, σ. 145-63, επίσης Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 214-5.
78. Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 220-1.
79. Για τη χρονολόγηση ίδρυσης του κάστρου βλ. παρακάτω, σ. 81.
80. Για τη σκάρπα του τμήματος Α1-Β1 βλ. παρακάτω, σ. 58-9.
81. Για τη σκάρπα στις οχυρώσεις της Ρόδου βλ. Gabriel 1921, σ. 121, πίν. V, VI, IX. Για την ιπποτική σκάρπα στα τείχη της β′ οικοδομικής φάσης της Αντιμάχειας βλ. παρακάτω, σ. 106-7, 151. Για τη σκάρπα στα τείχη του εξωτερικού περιβόλου στο κάστρο της Νεραντζιάς, και ιδιαίτερα στους γωνιακούς προμαχώνες, βλ. Maiuri 1921-2, σ. 282. Για τη σκάρπα στα τμήματα Ε-Ζ και Β3-Γ1 του περιβόλου Ι στο κάστρο του Παλιού Πυλιού βλ. παρακάτω, σ. 61 και 60 αντίστοιχα.

82. Για την προσθήκη τουρκικής σκάρπας στα τείχη της Αντιμάχειας βλ. παρακάτω, σ. 136-7. Προσθήκη τουρκικής σκάρπας σε προγενέστερο τείχος παρατηρείται επίσης στο κάστρο των Πατρών (Andrews 1978, σ. 121, εικ. 136).
83. Spiteri 1994, σ. 197.
84. Gabriel 1921, σ. 121.
85. Για τη χρονολόγηση της πρώτης φάσης της πύλης 1 του περιβόλου ΙΙ βλ. παραπάνω, σ. 35-6, ενώ για τον πύργο Η βλ. παρακάτω, σ. 51-2.
86. Για το τμήμα Ε-Ζ βλ. παρακάτω, σ. 61-3.
87. Για την πρώτη φάση της πύλης 1 του περιβόλου ΙΙ βλ. παραπάνω, σ. 29 κ.ε., ενώ για τον πύργο Γ βλ. παραπάνω, σ. 50-1.
88. Για το τμήμα Ε-Ζ βλ. παρακάτω, σ. 61-3.
89. Η χρησιμοποίηση αγγείων για λόγους ακουστικής ήταν ήδη διαδεδομένη από την αρχαιότητα και μαρτυρούνται αγγεία μπρούντζινα ή πήλινα σε θέατρα (Vitruvius, βιβλίο πέμπτο, κεφ. V, σ. 173-6). Το θέμα δεν έχει τύχει συστηματικής μελέτης για τους βυζαντινούς χρόνους, αν και ηχητικά αγγεία έχουν παρατηρηθεί σε πολλές εκκλησίες, όπως στον Αγ. Βασίλειο Απιδιάς (Ορλάνδος 1935, σ. 138), Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου (Ορλάνδος 1955-6, σ. 27), Γαρδενίτσα Μάνης (Traquair 1908-9, σ. 180), Παναγία του Μουχλίου (Μουτσόπουλος 1958-9, σ. 293), Αγ. Νικόλαο Ωρωπού (Μουτσόπουλος 1958-9, σ. 293), καθολικό της Νέας Μονής Φιλοσόφου Γορτυνίας (Μουτσόπουλος 1956, σ. 78), καθολικό της μονής Αγ. Γεωργίου «ΑΡΜΑ» Ευβοίας (Λιάπης 1964, σ. 278-9). Ηχητικά αγγεία παρατηρούνται και σε μεσαιωνικούς ναούς της Δ. Ευρώπης (Vocabulaire de l'architecture, κεφ. ΙΙΙ, σ. 59, εικ. 50-2), όπως για παράδειγμα στο Fountains Abbey (12ος αι., Αγγλία). Ο Ousterhout έχει υποστηρίξει ότι ο λόγος χρήσης αγγείων, ιδιαίτερα στα λοφία των τρούλων βυζαντινών μνημείων, είναι κατασκευαστικός και δε συνδέεται με τη βελτίωση της ακουστικής (Ousterhout 1999, σ. 227-9).
90. Κόλλιας 2001, σ. 293, ο οποίος πιστεύει ότι και το καθολικό της μονής της Παναγίας των Καστριανών, στον οικισμό του Παλιού Πυλιού, εμφανίζει τον ίδιο οχυρό χαρακτήρα.
91. Όπως η εκκλησία της Παναγιάς Χρυσαφίτισσας (1290) στη Λακωνία, που φέρει πύργο πάνω από το ιερό (Daux 1968, σ. 820, εικ. 14-5), ή η Παναγία Μουχλιώτισσα (τέλος 14ου-15ος αι.) στην Αρκαδία, με αντίστοιχη διαρρύθμιση (Bon 1969, σ. 524, Αρβανίτη 1998, σ. 370).
92. Για την τοιχοδομία αυτή βλ. παρακάτω, σ. 81-2.
93. Την ύπαρξη επάλξεων στη σωζόμενη άνω απόληξη του τείχους υποστηρίζει ο Spiteri 1994, σ. 194, χωρίς όμως πειστικά στοιχεία.
94. Γενικά για τις τοξοθυρίδες που απαντούν στο κάστρο του Παλιού Πυλιού βλ. παρακάτω, σ. 67-8.
95. Spiteri 1994, σ. 197.
96. Για τον περίδρομο των μεσαιωνικών οχυρώσεων και τους τρόπους στήριξής του βλ. Mesqui 1991, σ. 236-8, Châtelain 1996, σ. 78-80.
97. Για τα κτίρια στο εσωτερικό του περιβόλου Ι βλ. παρακάτω, σ. 74-5.
98. Για το δεύτερο τμήμα (κατώτερο κατακόρυφο) του πύργου Α βλ. παραπάνω, σ. 44.
99. Για τη σκάρπα του πύργου Α βλ. παραπάνω, σ. 44, 46.
100. Όπως στη γωνία Θ του περιβόλου Ι (σ. 75) και στα τμήματα α-β-γ-δ του περιβόλου ΙΙ (σ. 67-8).
101. Γενικά για τις τοξοθυρίδες και τους τύπους που συναντώνται σε μεσαιωνικές οχυρώσεις βλ. Toy 1985, σ. 110-2, Mesqui 1993, σ. 251 κ.ε., ιδ. εικ. 319 και 322, Châtelain 1996, σ. 96 κ.ε.
102. Σε αυτόν τον τύπο ανήκουν οι τοξοθυρίδες της Αντιμάχειας από την οικοδομική φάση του τέλους του 15ου αι. (βλ. παρακάτω, σ. 111-2), του κάστρου της Κεφάλου (βλ. παρακάτω, σ. 173) και της οχύρωσης στο Καστέλλι Κεφάλου (βλ. παρακάτω σ. 192).
103. Gabriel 1921, σ. 125.

104. Για την πλευρά Ε-Ζ βλ. παρακάτω, σ. 61, και για το κάστρο της Αντιμάχειας βλ. παρακάτω, σ. 106-7.
105. Gabriel 1921, σ. 121. Βλ. και παρακάτω σ. 107, υπ. 80.
106. Για την εξωτερική ακμή της γωνίας Η στην Αντιμάχεια βλ. παρακάτω, σ. 125-6.
107. Gabriel 1921, σ. 121. Βλ. και παρακάτω σ. 107, υπ. 80.
108. Γενικά για τις μορφές περιδρόμου σε μεσαιωνικές οχυρώσεις βλ. Mesqui 1991, σ. 236 κ.ε., Châtelain 1996, σ. 78-80.
109. Για τη δεύτερη φάση της πύλης 1 του περιβόλου ΙΙ βλ. παραπάνω, σ. 37-8.
110. Για τις τοξοθυρίδες που συναντώνται στις πλευρές Β2-Β3 του περιβόλου Ι και α-β-γ-δ του περιβόλου ΙΙ πρβ. σ. 59-60, 67-8.
111. Gabriel 1921, σ. 125.
112. Για την κλίμακα ανόδου και την πύλη 2 του περιβόλου Ι, που πρέπει να υπήρχε στη θέση αυτή, βλ. παραπάνω, σ. 39-41.
113. Για τη χρονολόγηση του κτιρίου 2, στην κατασκευή του οποίου έχει χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό το οικόσημο του Querini, βλ. παρακάτω, σ. 75.
114. Για τη χρονολόγηση του πύργου Α βλ. παραπάνω, σ. 46.
115. Ως παραδείγματα για την εμφάνιση ανακουφιστικού τόξου σε επίπεδο θεμελίων μπορούν να αναφερθούν τα εξής μεσαιωνικά κάστρα της σημερινής Γαλλίας: το παλάτι των Δουκών της Νορμανδίας στο Fecamp (11ος αι.), το κάστρο του Yevre-le-Chatel (Loiret, αρχές 13ου αι.), ο περίβολος της πόλης Lille (14ος αι.), το κάστρο του Bressieux (Isere, 15ος αι.), το πυργόσπιτο του Crouy-sur-Ourcq (Seine-et-Marne, τέλος 14ου αι.), (Mesqui 1991, σ. 226-8).
116. Για το κτίριο στο εσωτερικό του περιβόλου ΙΙΙ βλ. παρακάτω, σ. 77.
117. Γενικά για την ιστορία των τοξοθυρίδων και τους διαφορετικούς τύπους που εμφανίζονται σε δυτικά κάστρα βλ. Toy 1985, σ. 110-2, Mesqui 1993, σ. 251 κ.ε., Châtelain 1996, σ. 96-8.
118. Το κατά πόσο στο σημείο αυτό διανοίγονται δύο ζώνες άμυνας εσωτερικά των τειχών με επάλληλες τοξοθυρίδες, αν και φαίνεται πιθανόν, εντούτοις μπορεί να βεβαιωθεί μόνο με ανασκαφικές τομές. Το σύστημα των πολλαπλών ζωνών άμυνας στις μεσαιωνικές οχυρώσεις γενικεύεται από το 13ο αι. και μετά (Mesqui 1991, σ. 238 κ.ε.). Πρβ. επίσης τα τείχη των πλευρών της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β στο κάστρο της Αντιμάχειας, σ. 109.
119. Gabriel 1921, σ. 125.
120. Για τις τοξοθυρίδες του κάστρου της Αντιμάχειας βλ. παρακάτω, σ. 111-2.
121. Για την τοξοθυρίδα στο κάστρο της Κεφάλου βλ. παρακάτω, σ. 173.
122. Για την τοξοθυρίδα στο Καστέλλι Κεφάλου βλ. παρακάτω, σ. 192.
123. Gerola 1915, σ. 34, Maiuri 1921-2, σ. 278.
124. Για τις τοξοθυρίδες των τμημάτων αυτών βλ. παραπάνω, σ. 59-60, 63.
125. Για το κτίριο 3 βλ. παρακάτω, σ. 76.
126. Για την πύλη 3 βλ. παραπάνω, σ. 41-2.
127. Hope-Simpson - Lazenby 1970, σ. 59-60.
128. Για τη χρονολόγηση της αμελούς τοιχοποιίας του περιβόλου ΙΙΙ βλ. παρακάτω, σ. 83-4.
129. Για το κτίριο 2 βλ. αμέσως παρακάτω, σ. 83.
130. Για την κλίμακα ανόδου και την πύλη 2 του περιβόλου Ι βλ. παραπάνω, σ. 39-41. Για τη νότια μακρά πλευρά του κτιρίου 2 και την πλευρά Λ-Μ βλ. παραπάνω, σ. 64-5.
131. Για το οικόσημο του ιππότη Fantino Querini di Stampalia και τα παραδείγματα που σώζονται κυρίως στο κάστρο της Νεραντζιάς βλ. Καρρέρ 1984, σ. 82-5, Maiuri 1921-2, σ. 288.
132. Για την κλίμακα ανόδου βλ. παραπάνω, σ. 39-41.
133. Για το οικόσημο του Querini βλ. και παραπάνω, σ. 75. Για το θυρεό των Ιωαννιτών και την εραλδική του Τάγματος, γενικά, βλ. τα άρθρα των Κάσδαγλη 1987-8, σ. 18 κ.ε., της ίδιας 1992, σ. 115 κ.ε., Καρρέρ 1984, σ. 70 κ.ε., Poutiers 1984, σ. 9 κ.ε. (ελλην.).

134. Για τις συνεχείς προσπάθειες του Τάγματος να ενισχύσει τις οχυρώσεις του νησιού βλ. παραπάνω, σ. 17 κ.ε.
135. Αντίστοιχο ανακουφιστικό τόξο διακρίνεται και στα θεμέλια του τμήματος α-α1 του περιβόλου ΙΙ. Βλ. παραπάνω, σ. 66-7.
136. Για τα ηχητικά αγγεία στο ισόγειο του πύργου ε′ και την προτεινόμενη ερμηνεία του τελευταίου ως παρεκκλησιού βλ. παραπάνω, σ. 54.
137. Μιχαηλίδου 1994, σ. 32.
138. Hayes 1992, σ. 274-5.
139. Hope-Simpson - Lazenby 1970, σ. 59.
140. Την άποψη ότι ο Χριστόδουλος βρήκε στο λόφο κάποια μορφής οχύρωσης έχει εκφράσει ο Κόλλιας 2001, σ. 295. Την αντίθετη γνώμη διατυπώνει ο Κουτελάκης 2001, σ. 386, υπ. 12, σ. 396, ο οποίος πιστεύει ότι το κάστρο κτίστηκε στα τέλη του 14ου αι.
141. Κόλλιας 2001, σ. 296.
142. Βλ. Gabriel 1921, σ. 120 κ.ε.
143. Foss - Winfield 1986, σ. 8. Από τις δυτικές οχυρώσεις μπορεί ενδεικτικά να αναφερθεί το Château Gaillard (Γαλλία, τέλος 12ου αι.), το κάστρο Ortenberg (Βαυαρία, α′ μισό 13ου αι.), Toy 1985, σ. 116, 125-6. Στον τύπο οχύρωσης με τριμερή διάταξη περιβόλων στη βυζαντινή επικράτεια ανήκουν οι οχυρώσεις της πόλης του Μυστρά (Χατζηδάκης 1987, σ. 22-3, Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 76), των Σερρών (Ξυγγόπουλος 1965, σ. 7-21, εικ. 1), της Τραπεζούντας (Bryer-Winfield 1985, σ. 186-95) και της βυζαντινής πόλης της Ρόδου (Κόλλιας 1992, σ. 82, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία, του ίδιου 2000, σ. 306, Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα 2000, σ. 337).

Το κάστρο στην Αντιμάχεια

1. Βλ. σχετικά, Κόλλιας 2001, σ. 301.
2. Παρ. ΙΙ. Α. 13.
3. Παρ. ΙΙ. Α. 14.
4. Παρ. ΙΙ. Α. 20.
5. Παρ. ΙΙ. Α. 23.
6. Για τα μετόχια της μονής Πάτμου στην Κω βλ. παραπάνω, σ. 6, υπ. 51.
7. Παρ. ΙΙ. Α. 27.
8. Για την κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες βλ. παραπάνω, σ. 10 κ.ε.
9. Luttrell 2001, σ. 404, ιδ. υπ. 33, ο οποίος όμως πιστεύει ότι η πληροφορία αναφέρεται σε επισκευή και όχι σε οικοδόμηση καινούριου κάστρου.
10. Delaville 1974, σ. 4, υπ. 6, Κόλλιας 2001, σ. 301, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 240.
11. Delaville 1974, σ. 216, Bosio II, σ. 135E (Παρ. ΙΙ. Γ).
12. Buondelmonti, σ. 64 (Παρ. ΙΙ. Δ. 5).
13. Παρ. ΙΙ. Β. 13.
14. Παρ. ΙΙ. Β. 15.
15. Παρ. ΙΙ. Β. 19.
16. Παρ. ΙΙ. Β. 20.
17. Παρ. ΙΙ. Β. 22.

18. Πρόκειται για γράμμα του μαγίστρου Milly (1454-1461) προς το δούκα της Κρήτης, όπου του γνωστοποιεί τα γεγονότα της τουρκικής επιδρομής. Τσιρπανλής 1991, V, σ. 122-4, Χατζηβασιλείου 1991, σ. 253 κ.ε. Βλ. και Παρ. ΙΙ. Δ.6. Για τις επιδρομές ενάντια στο νησί βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.
19. Bosio II, σ. 255B-C (Παρ. ΙΙ. Γ).
20. Τσιρπανλής 1991, V, σ. 122-4 και Παρ. ΙΙ. Δ. 6.
21. Τσιρπανλής 1991, V, σ. 103 κ.ε.
22. Για το ίδιο θέμα βλ. παραπάνω, σ. 19. Για το απόσπασμα του Δούκα βλ. Δούκας, σ. 324 (εκδ. Bekker), σ. 407 (εκδ. Grecu), καθώς και Παρ. ΙΙ. Δ. 7.
23. Bosio II, σ. 274D-5B (Παρ. ΙΙ. Γ).
24. Bosio II, σ. 512B-E (Παρ. ΙΙ. Γ), Χατζηβασιλείου 1991, σ. 258.
25. Bosio II, σ. 513A-B (Παρ. ΙΙ. Γ).
26. Piri Re'is, τ. ΙΙ, σ. 491-3. Η μετάφραση στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο της έκδοσης έγινε από τον γράφοντα.
27. Vatin 1994, σ. 508-9.
28. Rayet 1876, σ. 16, Kolodny 1974, σ. 168, Vatin 1994, σ. 366, Ζαχαριάδου 2001, σ. 466. Η κατάσταση στην πόλη της Κω αντιστράφηκε πολύ αργότερα, όταν χριστιανοί αγόρασαν τις οικίες Τούρκων που είχαν οικονομικά καταστραφεί.
29. Belon 1553, βιβλ. 2, κεφ. XII, σ. 89.
30. Ross 1852, σ. 21-2.
31. Rayet 1876, σ. 25.
32. Dubois 1884, σ. 7, 17. Η πληροφορία ότι στα 1884 (χρονιά δημοσίευσης του έργου του M. Dubois) υπήρχε φρουρά στην Αντιμάχεια φαίνεται να αντιβαίνει προς όσα αναφέρει ο Rayet, ότι δηλαδή η τελευταία τουρκική φρουρά εγκατέλειψε την Αντιμάχεια το 1871. Τείνουμε να δεχτούμε τη χρονολόγηση του M. Rayet, λόγω της επισταμένης έρευνας που διεξήγαγε στο νησί. Είναι εξάλλου πιθανόν οι πληροφορίες του M. Dubois να ανάγονταν στην περίοδο πριν το 1871, τις οποίες κατέγραψε και δημοσίευσε μία δεκαετία περίπου αργότερα.
33. Egmont - Heyman 1759, τ. Ι, σ. 263.
34. Turner 1820, τ. ΙΙΙ, σ. 41.
35. Michaud - Poujoulat 1834, σ. 470.
36. Για τους ναυτικούς δρόμους που ένωναν τα μεγάλα κέντρα της βυζαντινής, αραβικής και μετέπειτα οθωμανικής Ανατολής (Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια) μεταξύ τους και με τα λιμάνια της Δύσης, και οι οποίοι περνούσαν από την Κω, βλ. Malamut 1988, σ. 560, Ahrweiler 1974, σ. 18, Hrochova 1998, σ. 292.
37. Η Κως κατέχει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά καλλιεργούμενων εδαφών ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου, αποτέλεσμα κυρίως προσχώσεων (Kolodny 1974, σ. 65).
38. Για την εμφάνιση του προμαχώνα ως αμυντικής μορφής που εξυπηρετεί πρωτίστως την ανάγκη πλευρικής κάλυψης και πλαγιοβολής των τειχών βλ. Hughes 1991, σ. 68, Στεριώτου 1992, σ. 281 κ.ε.
39. Παράλληλα, στα Δωδεκάνησα μπορούν να αναφερθούν: ο προμαχώνας της Ιταλίας στα τείχη της Ρόδου (αρχές 16ου αι., Ποζιόπουλος 1984, σ. 189), ο προμαχώνας του del Caretto στο κάστρο της Νεραντζιάς στην Κω (χρον. 1514, Gerola 1915, σ. 42) και ο ημικυκλικός προμαχώνας στο κάστρο Χωριού Σύμης (χρον. 1507, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 226, εικ. 232). Αντίστοιχες μεταβατικές λύσεις για την αντιμετώπιση των κανονιών μέχρι την αποκρυστάλλωση του fronte bastionato βρίσκονται σε πολλά ευρωπαϊκά κάστρα του 15ου-16ου αι., όπως: α) οι οχυρώσεις της Ραγούσας/Ντουμπρόβνικ από το Michelozzo (χρον. 1463, Hughes 1991, σ. 58-9, Ćurčić 1999, σ. 32 [ελλην.]), β) μεταβατικές οχυρώσεις

των αρχιτεκτόνων της οικογένειας Sangallo στην Ιταλία, όπως οι πύργοι του Forte Michelangelo στην Civitavecchia (χρον. 1508-15, Hughes 1991, σ. 73-4), που γρήγορα όμως εγκαταλείπονται (Hale 1977, σ. 12), γ) τα παράλια οχυρά του Ερρίκου Η′ στην Αγγλία (16ος αι., King 1988, σ. 175 κ.ε., Hughes 1991, σ. 82 κ.ε.), δ) οι κυκλικοί tours d'artillerie ή tours à cannon πολλών κάστρων της σημερινής Γαλλίας (Blanquefort, Mont-St-Michel, If, Dijon, Ham, Langres, Salses, Sedan, Faucherre 1996, σ. 13-8, Mesqui 1991, σ. 273 κ.ε.). Επίσης, παραδείγματα μπορούν να βρεθούν και σε βαλκανικές οχυρώσεις, όπως το συγκρότημα της πύλης Zindan (μετά το 1440) στα τείχη του Βελιγραδίου, το φρούριο Kilid-ul-Bahir (15ος αι., Τουρκία), το φρούριο Suceava (β′ μισό 15ου αι., Ρουμανία), Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 129, εικ. 4-6, σ. 170-3, 187. Στον ελλαδικό χώρο, ημικυκλικοί προμαχώνες, οι οποίοι παρουσιάζουν ομοιότητα με τον προμαχώνα της Αντιμάχειας, παρατηρούνται σε πολλά κάστρα, όπως στο Ναύπλιο (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι., Andrews 1978, σ. 97, εικ. 106, 107, 111), την Πύλο (Andrews 1978, σ. 51, Γ. και Θ. Παπαθανασόπουλος 2000, σ. 54, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 81), στο κάστρο της Κορώνης (Andrews 1978, σ. 17 κ.ε., εικ. 3, Γ. και Θ. Παπαθανασόπουλος 2000, σ. 116-7, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 70, εικ. 44), του Άργους (μετά το 1463, Andrews 1978, σ. 112, 115, εικ. 124, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 104, εικ. 76), στο φρούριο της Αγίας Μαύρας στη Λευκάδα (τέλη 15ου, β′ μισό 16ου αι., Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 149-50, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 149-51), στο κάστρο της Ζακύνθου (Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 138-42), στο κάστρο Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας (Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 143-5), στο φρούριο του Ρίο (Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 111-3).

40. Spiteri 1994, σ. 205.
41. Gerola 1915, σ. 51-2. Σύμφωνα με τον G. Gerola, ο προμαχώνας ανήκει στις επισκευές που υπέστη το κάστρο μετά το σεισμό του 1493.
42. Τη σύγκριση αυτή, καθώς και την ευρύτερη μελέτη του προμαχώνα μαζί με τα υπόλοιπα τμήματα του κάστρου, μετά την εμφάνιση της πυρίτιδας, πρόκειται να δημοσιεύσει, στα πλαίσια διδακτορικής διατριβής, ο αρχιτέκτονας Α. Ποζιόπουλος.
43. Αντίστοιχες τυφεκιοθυρίδες παρατηρούνται στην Κω τόσο στα τείχη της πόλης (στο κάστρο της Νεραντζιάς και στον περίβολο της πόλης) όσο και στην πύλη 1 του περιβόλου ΙΙ στο Παλιό Πυλί. Βλ. παραπάνω, σ. 39, υπ. 66, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
44. Για τις τυφεκιοθυρίδες στον εσωτερικό τοίχο Η2-Η3 της γωνίας Η βλ. παρακάτω, σ. 124.
45. Vitruvius, βιβλ. πρώτο, κεφ. V, 2.
46. Στην Αφρική: τα οχυρά Ksar-Bellezma και Aïn Tounga, Diehl 1896, σ. 158-60, εικ. 11, 12. Στη Συρία: το κάστρο Salamiyé, στη Μ. Ασία: η ακρόπολη της Άγκυρας, Deschamps 1932, σ. 373, 376-7. Βλ. επίσης Pringle 1981, σ. 161 κ.ε.
47. Η προσπάθεια των σταυροφόρων να ενισχύσουν όσο το δυνατόν καλύτερα τις πύλες των κάστρων είναι εμφανής και συνεχής (Deschamps 1932, σ. 369 κ.ε.). Πύλες στα πλάγια πύργων βλ. στα κάστρα Sahyun (ή Saone, 12ος αι.), Subeibe (12ος αι.), Crac des Chevaliers (12-13ος αι.), Smail 1973, σ. 107-8, 112, Müller-Wiener 1966, σ. 44-5, 59-62, Deschamps 1932, σ. 373 κ.ε.
48. Το τμήμα αυτό πρόσφατα συντηρήθηκε. Για την προγενέστερη κατάσταση βλ. Gerola 1915, σ. 50, εικ. 45.
49. Στην Πύλη Αποστόλου Παύλου [χρονολογείται στα χρόνια των μαγίστρων Zacosta (1461-6) και Orsini (1467-76), Gabriel 1921, σ. 72] και στην Πύλη Amboise (χρονολ. 1512, Gabriel 1921, σ. 32 κ.ε., πίν. ΙΙΙ, 2 και XXIV).
50. Τύπος γέφυρας Pont-levis à ais et contrepoids (Gabriel 1921, σ. 132).
51. Για τον τύπο αυτό γέφυρας (επίσης γαλλ. pont-levis à flèches, αγγλ.bascule bridge) βλ. Mesqui 1991, σ. 339-41, Châtelain 1996, σ. 91-2, Davison 1986, σ. 136-8, Toy 1985, σ. 202-3.

52. Gerola 1915, σ. 50, εικ. 45.
53. Gerola 1915, σ. 51, εικ. 46.
54. Για την πύλη εισόδου στο Καστέλλι Κεφάλου βλ. παρακάτω, σ. 185-7.
55. Gabriel 1921, σ. 132. Ανασυρόμενες γέφυρες χωρίς μηχανισμούς, τα ίχνη των οποίων διακρίνονται στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση, πρέπει να υπήρχαν στην Πύλη Κοσκίνου (τόσο στην πυλίδα του Zacosta όσο και στην εξωτερική τάφρο· για τα νεότερα αποτελέσματα της έρευνας στο τμήμα αυτό βλ. Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα 2000, σ. 328 κ.ε.), στον Πύργο του Αγ. Νικολάου, καθώς και στην εσωτερική τάφρο της Πύλης Amboise.
56. Pont-levis à treuil, Mesqui 1991, σ. 337-8, Châtelain 1996, σ. 91.
57. Για την παράσταση του οικοσήμου του d'Aubusson βλ. Καρρέρ 1984, σ. 76-8, Κάσδαγλη 1987-8, σ. 20· για την παρουσία της συγκεκριμένης παραλλαγής οικοσήμου στη Ρόδο βλ. Κάσδαγλη 1994-5, σ. 221, αρ. 10γ, πίν. 51.
58. Mesqui 1993, σ. 323 κ.ε. Η ίδια μάλιστα αρχιτεκτονική μορφή χρησιμοποιήθηκε σε πολλά δυτικά κάστρα και για λόγους υγιεινής (ως αφοδευτήρια, latrines en encorbellement, βλ. Mesqui 1993, σ. 172-3). Και οι κατασκευές αυτές όμως σε καιρό πολέμου εξυπηρετούσαν αμυντικούς σκοπούς ως καταχύστρες.
59. Deschamps 1932, σ. 371, υπ. 1.
60. Deschamps 1934, σ. 262-4.
61. Γαλλ. Hourds, αγγλ. hoarding, βλ. King 1988, σ. 84-7, Mesqui 1993, σ. 326 κ.ε., McNeill 1992, σ. 102, Toy 1985, σ. 85, 205-6. Βλ. και παρακάτω, σ. 128, υπ. 148.
62. Deschamps 1932, σ. 371, υπ. 1, του ίδιου 1934, σ. 262· έτσι ερμηνεύτηκε και η πρώιμη εμφάνιση τέτοιας καταχύστρας στην Αγγλία, στο κάστρο Caernarvon, Β. Ουαλία (β′ μισό 13ου αι.), το οποίο φέρει και έντονες επιδράσεις βυζαντινών οχυρώσεων (Hughes 1991, σ. 31). Αντίθετα, ο Ορλάνδος 1958, σ. 137, εκφράζει την άποψη ότι οι σειρές ολιγάριθμων καταχυστρών αποτελούν δυτικό χαρακτηριστικό, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα κατά το 13ο αι. σε κάστρα της Φραγκοκρατίας.
63. Όπως στα κάστρα της Άρτας (Ορλάνδος 1936, σ. 155-6), της Καρύταινας (Bon 1969, σ. 631, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 86, εικ. 64), στο Γεράκι (Traquair 1905-6, σ. 264, εικ. I, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 56, εικ. 25) και στο Χλεμούτσι (Bon 1969, σ. 627). Επίσης, σε πύργους μοναστηριών του Αγίου Όρους, όπως στις μονές Δοχειαρίου και Σταυρονικήτα, στον αρσανά των μονών Ιβήρων και Ζωγράφου κτλ. (Ορλάνδος 1958, σ. 136, Μουτσόπουλος 1973, σ. 37, εικ. 5, 7, 9, 13, 14, 15, 16).
64. Ίχνη από σειρά ολιγάριθμων καταχυστρών σε φουρούσια σώζονται στην πλευρά Θ-Η (βλ. παρακάτω, σ. 122 κ.ε., όπου και περαιτέρω διαπραγμάτευση του θέματος), στη νότια πλευρά της γωνίας Η και στο σημείο Ε2 της Αντιμάχειας (βλ. παρακάτω, σ. 128 κ.ε., 134-5), στην πύλη του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου της Νεραντζιάς (Gerola 1915, σ. 36, εικ. 28), στην Πύλη του Φόρου στον περίβολο της πόλης της Κω (Gerola 1915, σ. 33, εικ. 26) και τέλος σε πλευρά του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου της Νεραντζιάς.
65. Εκτός από τις πύλες, σειρά απλών καταχυστρών (bretêche) παρατηρείται σε τμήμα τείχους βόρεια της θαλασσινής πύλης (Porte de la Marine), Gabriel 1921, σ. 126, εικ. 73.
66. Π.χ. στην Πύλη Κοσκίνου ή στην Πύλη του Αγ. Αθανασίου (βλ. σχετικά Κόλλιας 1994, σ. 85 και σχ. 1).
67. Για το τμήμα της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ βλ. παρακάτω, σ. 106 κ.ε.
68. Για τη χρονολόγηση του τμήματος αυτού βλ. παρακάτω, σ. 112-4.
69. Για τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 βλ. παρακάτω, σ. 143.
70. Για τα χαρακτηριστικά των τμημάτων αυτών βλ. παρακάτω, σ. 106 κ.εξ.
71. Για τις μαρτυρίες σχετικά με τις επισκευές των κάστρων βλ. παραπάνω, σ. 16 κ.ε., ιδ. 21.
72. Για το σεισμό του 1493 βλ. παραπάνω, σ. 21, 87.

73. Για τη χρονολόγηση του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 βλ. παρακάτω, σ. 143.
74. Για τον ημικυκλικό προμαχώνα βλ. παραπάνω, σ. 92-5.
75. Spiteri 1994, σ. 201.
76. Για τη χρονολόγηση της σκάρπας του νότιου τείχους βλ. παρακάτω, σ. 136-7.
77. Για τη χρονολόγηση του κατακόρυφου τείχους των τμημάτων Η-Ζ-Ε-Δ βλ. παρακάτω, σ. 134, 136-7.
78. Βλ. παρακάτω, σ. 145 κ.ε.
79. Για τα νεκρά σημεία των οχυρώσεων, ιδίως στις γωνίες των πύργων, και τους τρόπους αντιμετώπισής τους στις μεσαιωνικές οχυρώσεις βλ. Châtelain 1996, σ. 67 κ.ε., King 1988, σ. 98, Toy 1985, σ. 90.
80. Gabriel 1921, σ. 121. Σκάρπα παρατηρείται σε τμήματα του προτειχίσματος της στεριανής οχύρωσης της Ρόδου ήδη από τα χρόνια των μαγίστρων Fluvian (1421-37) και Milly (1454-61), (πληρ. Ηλ. Κόλλιας).
81. Φίλιππα-Αποστόλου 1978, σ. 36.
82. Μπορούν να αναφερθούν τα τείχη της Ρόδου (400 π.Χ.), τα τείχη της Καρχηδόνας και μερικά ιουστινιάνεια οχυρά της Β. Αφρικής (Haidra, Τυνησία), καθώς και τμήμα των τειχών της Κωνσταντινούπολης (Toy 1985, σ. 12-3, 46-7, 85, Φίλιππα-Αποστόλου 1978, σ. 36).
83. Ανακουφιστικές καμάρες στην εσωτερική πλευρά των τειχών, όπου στηρίζεται ο περίπατος, παρατηρούνται, για παράδειγμα, στα κάστρα Lastours (β′ μισό 13ου αι.) και Coucy (13ος αι.) της Γαλλίας (Mesqui 1991, σ. 235-7, Châtelain 1996, εικ. 69, 70).
84. Bon 1969, σ. 637, πίν. 95c, 96a,b, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 66, εικ. 39.
85. Andrews 1978, σ. 129, εικ. 148, Ενετοί και Ιωαννίτες, εικ. 79.
86. Millet 1899, σ. 5, Bouras 1998, σ. 4 κ.ε., ιδ. 8-9.
87. Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 111, εικ. 11.
88. Andrews 1978, σ. 50, Γ. και Θ.Παπαθανασόπουλος 2000, σ. 54, εικ. 88, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 83, εικ. 58.
89. Bryer - Winfield 1985, σ. 333, πίν. 271b-c.
90. Φίλιππα-Αποστόλου 1978, σ. 13, 36, 47-8.
91. Μπορεί να αναφερθεί ο Αυρηλιανός περίβολος της Ρώμης (3ος-4ος αι. μ.Χ., Toy 1985, σ. 33,110), τα ιουστινιάνεια τείχη της Δάρας και Θεοδοσιούπολης (Toy 1985, σ. 45-6, 110).
92. Για την έννοια της ενεργητικής άμυνας (active defence) βλ. Hughes 1991, σ. 34-5, ο οποίος χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τα κάστρα του Εδουάρδου Ι στη Β. Ουαλία (Conway, Harlech, Beaumaris) για να δείξει την εξέλιξη της αμυντικής αυτής πρακτικής.
93. Smail 1973, σ. 92, Mesqui 1991, σ. 238 κ.ε. Ως παράδειγματα μπορούν να αναφερθούν ο εξωτερικός περίβολος στο κάστρο Beaumaris, Β. Ουαλία (τέλος 13ου αι., Taylor 1988, σ. 42), ο περίβολος της πόλης Provins, Γαλλία (13ος αι., Mesqui 1991, σ. 238), ο εσωτερικός περίβολος του Crac des Chevaliers, Συρία (αρχές 13ου αι., Deschamps 1934, σ. 257).
94. Όπως το φρούριο Bashtove (Αλβανία), το φρούριο Calnik (13ος αι., Ρουμανία), Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 154-5, 183-4.
95. Jones - Renn 1980, σ. 451.
96. Των ίδιων, σ. 445.
97. Για τις πρώιμες μορφές κανονιοθυρίδων βλ. Mesqui 1993, σ. 301 κ.ε., Faucherre 1996, σ. 13-4, Toy 1985, σ. 230-1.
98. Στο επίπεδο των επάλξεων, τα πρώτα δείγματα τετράγωνων κανονιοθυρίδων με σχισμή ή χωρίς χρονολογούνται στα πρώτα χρόνια της μαγιστρίας του d'Aubusson ήδη από το 1477-8 (Gabriel 1921, σ. 121, 124-5, εικ. 65, 68, 69). Εμφανίζονται όμως νωρίτερα στο επίπεδο του εδάφους στα boulevards της πρώτης φάσης του Πύργου του Αγ. Νικολάου (1464-7), του

Πύργου του Απόστ. Πέτρου (1461-4), του Πύργου του Απόστ. Παύλου (1461-76). Βλ. παρακάτω, Gabriel 1921, σ. 70, 75, 83, εικ. 46, 77.

99. Για την κάλυψη των διάκενων των επάλξεων με ξύλινα διαφράγματα, συνήθεια που σε πολλές περιπτώσεις επιβίωσε και στην εποχή της πυρίτιδας, βλ. Châtelain 1996, σ. 95-6, εικ. 91, Toy 1985, σ. 204-5. Η κάλυψη με διαφράγματα αποτελεί επίσης κοινό κανόνα σε όλες τις ροδιακές οχυρώσεις, Κόλλιας 1992, σ. 87-8.
100. Toy 1985, σ. 204, Châtelain 1996, σ. 95-6.
101. Gabriel 1921, σ. 124-5.
102. Η τοξοθυρίδα ως αμυντική μορφή εμφανίζεται σε όλες σχεδόν τις εποχές, από την αρχαιότητα μέχρι την επικράτηση των πυροβόλων όπλων. Εφευρέτης της θεωρήθηκε ο Αρχιμήδης (Toy 1985, σ. 17, Jones - Renn 1980, σ. 445). Κατά τη μεσαιωνική περίοδο, η επικράτησή της συνδυάζεται με την εξέλιξη του τόξου ως επιθετικού όπλου (για τους διαφορετικούς τύπους μεσαιωνικών τόξων βλ. McNeill 1992, σ. 92, Jones - Renn 1980, σ. 446, King 1988, σ. 93-6, 126-7, Toy 1985, σ. 141-2). Για τις διάφορες μορφές, διαστάσεις και τύπους τοξοθυρίδων βλ. Mesqui 1993, 251 κ.ε., Toy 1985, σ. 110-2, Châtelain 1996, σ. 96-8.
103. Gabriel 1921, σ. 125.
104. Για τις τοξοθυρίδες στα υπόλοιπα κάστρα της Κω βλ. Παλιό Πυλί, σ. 67-8, Κέφαλος, σ. 173, Καστέλλι Κεφάλου, σ. 192.
105. Gabriel 1921.
106. Gabriel 1921, σ. 120,124-5.
107. Για τη λειτουργικότητα του προτειχίσματος, την εμφάνισή του στην ιστορία της οχυρωματικής, τις μορφές προτειχίσματος που παρατηρούνται στο διάστημα 13ου-15ου αι. βλ. παρακάτω, σ. 140, υπ. 169.
108. Gabriel 1921, σ. 121.
109. Βλ. Κόλλιας 1994, σ. 86-7, Ποζιόπουλος 1984, σ. 192-4.
110. Gabriel 1921, σ. 123, εικ. 67. Βλ. επίσης Vatin 2000, σ. 74.
111. Gabriel 1921, σ. 130-1. Βλ. επίσης Vatin 2000, σ. 72. Νεότεροι ερευνητές τα αποκαλούν προτειχίσματα ή προμαχώνες (Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα 2000, σ. 332).
112. Πρόκειται για το boulevard στον πύργο του Απόστ. Παύλου (Gabriel 1921, σ. 70 κ.ε.), γνωστό ως Boulevard de France, από την εποχή των μεγάλων μαγίστρων Zacosta (1461-7) και Orsini (1467-76)· το boulevard του πύργου του Απόστ. Πέτρου (Gabriel 1921, σ. 75), που χρονολογείται στο διάστημα 1461-4, στα χρόνια δηλαδή του μαγίστρου Zacosta· τέλος, το boulevard από την πρώτη φάση του πύργου του Αγ. Νικολάου (Gabriel 1921, σ. 79 κ.ε.), επίσης από τα χρόνια του Zacosta. Πρόβλεψη για θέσεις πυροβολικού σε ενδιάμεσο επίπεδο, εκτός των επάλξεων, παρατηρείται και στην πύλη του Αγίου Ιωάννη (Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα 2000, σ. 332).
113. Canonnière ή embrasure à la française. Πρόκειται για κανονιοθυρίδες ή κόγχες με κάτοψη σχήματος Χ για καλύτερη κίνηση του κανονιού, αλλά και άμυνα του χειριστή του. Πρωτοεμφανίζονται στη Γαλλία κατά τη δεκαετία του 1470 [κάστρο Dijon (1479), Dinan, Dol, Fougéres (μετά το 1470), Beaume, Auxonne] και διαδίδονται πολύ γρήγορα σε ολόκληρη την Ευρώπη (Faucherre 1996, σ. 14, Mesqui 1993, σ. 317-8). Στη Ρόδο συνδέονται με τις οχυρωματικές εργασίες των αρχών του 16ου αι. (βλ. Gabriel 1921, σ. 126).
114. Για το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 βλ. παρακάτω, σ. 143.
115. Για τη φάση μετασκευής του τμήματος αυτού βλ. παρακάτω, σ. 143.
116. Για τις οικοδομικές φάσεις του συστήματος της κεντρικής πύλης του κάστρου βλ. παραπάνω, σ. 101.
117. Gabriel 1921, σ. 122-3, εικ. 67. Την πληροφορία για την οικοδομική δραστηριότητα του d' Aubusson οφείλω στον Ηλ. Κόλλια.

118. Η αρχή αυτή τηρείται πάντα από τους Ιωαννίτες στα τείχη της Ρόδου, Κόλλιας 1994, σ. 85.
119. Για την κατάσταση άμυνας στην οποία περιήλθε το ιπποτικό κράτος μετά το 1453 βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.
120. Για τις κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου βλ. Faucherre 1996, σ. 14, Mesqui 1993, σ. 317-8, Gabriel 1921, σ. 126.
121. Για το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 βλ. παρακάτω, σ. 143.
122. Gabriel 1921, σ. 122, Ποζιόπουλος 1984, σ. 189.
123. Για τις επιχωματωμένες πρώιμες κανονιοθυρίδες του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 βλ. παρακάτω, σ. 143.
124. Για το τμήμα Δ-Δ1 βλ. παρακάτω, σ. 137 κ.ε.
125. Gabriel 1921, σ. 121, 125, εικ. 65, 68, 69.
126. Η γωνία Η θα εξεταστεί αναλυτικότερα παρακάτω, σ. 123 κ.ε.
127. Για το σύστημα των προβόλων για ξύλινα διαφράγματα εξωτερικά των διακένων στο επίπεδο των επάλξεων του κάστρου της Αντιμάχειας βλ. παραπάνω, σ. 111.
128. Για το τμήμα Θ1-Θ2 βλ. παραπάνω, σ. 116.
129. Για τις καταχύστρες πάνω από την πύλη 2 βλ. παραπάνω, σ. 99-100.
130. Για τις καταχύστρες στη νότια πλευρά της γωνίας Η και στο σημείο Ε2 βλ. παρακάτω, σ. 128 και 134-5 αντίστοιχα.
131. Για τους διάφορους τύπους των πέτρινων καταχυστρών και τη λειτουργία τους (απλές οπές στην οροφή ευπρόσβλητων σημείων, τύπος bretêche, καταχύστρες με μορφή καμάρας πάνω σε αντηρίδες, με μορφή καμάρας πάνω σε προβόλους, οριζόντιες πάνω σε προβόλους κτλ.) βλ. Mesqui 1993, σ. 322 κ.ε., Toy 1985, σ. 85.
132. Gabriel 1921, σ. 126, 127.
133. Gabriel 1921, σ. 126, 130, εικ. 73, 77. Μεμονωμένες καταχύστρες εμφανίζονται στο τείχος στα βόρεια της θαλασσινής Πύλης, καθώς και σε δύο boulevards, του Αγίου Νικολάου και του Αποστ. Πέτρου.
134. Ποζιόπουλος 1984, σ. 194.
135. Όπως αναφέρθηκε ήδη, στην πύλη 2 της Αντιμάχειας (βλ. παραπάνω, σ. 99-100), στην πύλη του εσωτερικού περιβόλου της Νεραντζιάς (Gerola 1915, σ. 26, εικ. 28) και στην Πύλη του Φόρου στον περίβολο της πόλης της Κω (Gerola 1915, σ. 33, εικ. 26)
136. Για τον εξωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς βλ. Gerola 1915, σ. 41-4, Maiuri 1921-2, σ. 282 κ.ε.
137. Maiuri 1921-2, σ. 282.
138. Προμαχώνας Α στο σχέδιο που δημοσιεύει ο Maiuri 1921-2, εικ. 1, ο οποίος χρονολογείται με βάση τα οικόσημα το 1514 (Maiuri 1921-2, σ. 283).
139. Maiuri 1921-2, σ. 283, εικ. 1.
140. Για τη λειτουργία της καταχύστρας σε σχέση με το κεκλιμμένο επίπεδο θεμελίων (σκάρπα) που παρουσιάζεται σε πολλά μεσαιωνικά κάστρα βλ. το λήμμα «machicoulis» στο Viollet-le-Duc 1854-68, τόμ. VI, σ. 196 κ.ε., ιδ. 206-8 και Φίλιππα-Αποστόλου 1978, σ. 44. Η ύπαρξη σκάρπας σε μεσαιωνικά τείχη δεν είναι σπάνια. Ένα από τα πρωιμότερα δυτικά κάστρα όπου παρατηρείται το χαρακτηριστικό αυτό είναι το Château Gaillard, ενώ εμφανίζεται επίσης στα μεσαιωνικά τείχη στην Angers και Provins (Toy 1985, σ. 117, 202). Σκάρπα, πολλές φορές έντονη, παρατηρείται και σε σταυροφορικά κάστρα, όπως στο Crac des Chevaliers στη Συρία (Deschamps 1934, σ. 145, 226). Σκάρπα υπήρχε και στα βυζαντινά τείχη της Ρόδου, όπως στα τείχη του Κολλακιού, Κόλλιας 1992, σ. 98, του ίδιου 1994, σ. 73-80, του ίδιου 2000, σ. 304-6.
141. Για την παλαιότερη φάση της πλευράς Θ-Η βλ. παραπάνω, σ. 118.
142. Βλ. παραπάνω, σ. 90-1.

143. Για τις τυφεκιοθυρίδες του ημικυκλικού προμαχώνα της Αντιμάχειας βλ. παραπάνω, σ. 95. Για τις τυφεκιοθυρίδες της πύλης 1 στο Παλιό Πυλί βλ. παραπάνω, σ. 39, όπου και παραδείγματα από άλλα οχυρωματικά σύνολα. Για τον περίβολο της πόλης της Κω και το κάστρο της Νεραντζιάς βλ. Gerola 1915, σ. 31 κ.ε.
144. Για τη ζώνη αυτή, καθώς και για τις υπόλοιπες της πλευράς Θ-Η βλ. παραπάνω, σ. 120.
145. Για τις οικοδομικές φάσεις της πλευράς Θ-Η βλ. παραπάνω, σ. 118-9.
146. Για τις κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου (cannonière à la française) βλ. παραπάνω, σ. 115, υπ. 113, σ. 119, υπ. 120.
147. Για τις πρώιμες κανονιοθυρίδες των τμημάτων αυτών βλ. σ. 120, 143. Ο τύπος αυτός κανονιοθυρίδων είναι ήδη γνωστός από τις ιπποτικές οχυρώσεις της Ρόδου (Gabriel 1921, σ. 121, εικ. 69, 71), ενώ αντίστοιχες σώζονται και στο Καστέλλι Κεφάλου, βλ. παρακάτω, σ. 192.
148. Gabriel 1921, σ. 126. Οι συνεχόμενες καταχύστρες στη δυτική μεσαιωνική αρχιτεκτονική αποτελούν ένα από τα πιο σημαντικά κεφάλαια της οχυρωματικής και εντάσσονται στα πλαίσια της κάθετης άμυνας των κάστρων. Από το β΄ μισό του 12ου αι. κατασκευάζονται προεξέχουσες ξύλινες πτέρυγες πάνω σε δοκούς (γαλλ. hourds, αγγλ. hoarding), οι οποίες είχαν χαρακτήρα μόνιμης ή προσωρινής εγκατάστασης (βλ., για παράδειγμα, τα τείχη της Carcassone, Hughes 1991, σ. 40-1). Από το 14ο όμως αι. αντικαθίστανται από πέτρινες αντίστοιχες κατασκευές, οι οποίες συναντώνται σε πολλές παραλλαγές, ανάλογα με την τοπική παράδοση και τη χρονολογική τους ένταξη. Από τα τέλη του 15ου αι. και μετά, οι καταχύστρες αυτές έχουν καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα (King 1988, σ. 84-7, Mesqui 1993, σ. 326 κ.ε., McNeill 1992, σ. 102, Toy 1985, σ. 85, 205-6, Châtelain 1996, σ. 99-102).
149. Για τις μεμονωμένες καταχύστρες στην πλευρά Θ-Η και στην πύλη 2 βλ. παραπάνω, σ. 99-100, 122-3, όπου και βιβλιογραφία για τον τύπο αυτό καταχύστρας.
150. Όπως στην επίστεψη των πύργων της θαλασσινής πύλης στο θαλάσσιο τείχος στη Ρόδο, Ποζιόπουλος 1984, σ. 194, Vatin 2000, σ. 136-7.
151. Για τη χρονολόγηση του τμήματος Η-Ζ βλ. παρακάτω, σ. 136.
152. Για τη σκάρπα της νότιας πλευράς των τειχών βλ. παρακάτω, σ. 134.
153. Για τη χρονολόγηση της σκάρπας της νότιας πλευράς των τειχών βλ. παρακάτω, σ. 137.
154. Για τα ιπποτικά τείχη της περιόδου 14ου-15ου αι. και τη χρονολόγησή τους βλ. παρακάτω, σ. 136-7.
155. Η γεωλογική παρατήρηση στο κάστρο της Αντιμάχειας είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Κάτω από το στρώμα του βράχου, ο οποίος είναι σήμερα ιδιαίτερα μαλακός και εύθρυπτος, υπάρχει στρώμα άμμου. Στα σημεία όπου αυτό έχει αποκαλυφθεί, η διάβρωσή του είναι ταχύτατη και δημιουργούνται κοιλότητες· το αποτέλεσμα είναι ο βράχος, ιδιαίτερα στο τμήμα Η-Ζ, να βρίσκεται στο κενό. Και τα δύο στρώματα περιέχουν πολλά απολιθώματα.
156. Για τα κτίρια εσωτερικά του περιβόλου βλ. παρακάτω, σ. 152-3.
157. Gerola 1915, σ. 49, εικ. 44.
158. Gabriel 1921, σ. 120, εικ. 64.
159. Για τις απλές ή ολιγάριθμες σειρές καταχυστρών σε προβόλους βλ. παραπάνω, σ. 99-100, 122-3 και 128, όπου και βιβλιογραφία.
160. Για τις πρώιμες κανονιοθυρίδες που παρατηρούνται στην Αντιμάχεια βλ. παραπάνω, σ. 110-1.
161. Gabriel 1921, σ. 130, 80, 83, εικ. 46.
162. Gabriel 1921, σ. 130, 75.
163. Gabriel 1921, σ. 84, εικ. 46.
164. Για τη λειτουργία, εξέλιξη και διάδοση των κανονιών, καθώς και για τις αλλαγές που η διάδοση αυτή επέφερε στις μεσαιωνικές οχυρώσεις βλ. Contamine 1980, κεφ. IV, IV, A:

artillerie à poudre, aspects technologiques, σ. 259 κ.ε., και κεφ. VI, IV: la guerre de siege, attaque et défense, σ. 344 κ.ε. Επίσης βλ. Faucherre 1996, σ. 11-2.

165. Η δυνατότητα αμυντικής κάλυψης των πλευρών των τειχών (πλαγιοβολή) με πυροβόλα όπλα αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους άξονες για το σχεδιασμό των οχυρώσεων, διαδικασία που κατέληξε στην αποκρυστάλλωση του fronte bastionato κατά το 16ο αι. (Faucherre 1996, σ. 12, 23 κ.ε., Hughes 1991, σ. 91 κ.ε. Ιδιαίτερα για την πλαγιοβολή στις οχυρώσεις της πόλης της Ρόδου βλ. Ποζιόπουλος 2000, σ. 342 κ.ε.).
166. Για τη νότια πλευρά της γωνίας Η βλ. παραπάνω, σ. 127-9.
167. Gabriel 1921, σ. 124 κ.ε.
168. Για τις πρώιμες κανονιοθυρίδες των πλευρών Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η βλ. παραπάνω, σ. 110-1.
169. Gabriel 1921, σ. 121, 125, εικ. 65, 68, 69.
170. Spiteri 1994, σ. 206.
171. Το προτείχισμα ως οχυρωματική μορφή ήταν γνωστό στο βυζαντινό χώρο ήδη από τους ρωμαϊκούς και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, με αρτιότερο παράδειγμα τα χερσαία τείχη της Κωνσταντινούπολης του 5ου αι. (βλ. τη δημοσίευση του Krischen 1938 και Meyer-Plath - Schneider 1943, καθώς και Ευγενίδου 1997, σ. 160-2). Προτείχισμα απαντάται επίσης στο πρωτοβυζαντινό κάστρο της πόλης της Ρόδου (Κόλλιας 2000, σ. 304-5, Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα 2000, σ. 337) και στα τείχη της Θεσσαλονίκης (Ρωσσίδης 1999, σ. 59). Στα μεσαιωνικά κάστρα της Δύσης, εντούτοις, η ύπαρξη δευτερεύουσας, εξωτερικής γραμμής τειχών συνδέεται με την εξέλιξη της οχυρωματικής κατά το 13ο αι. και συνδυάζεται με την εμφάνιση της «ομόκεντρης τείχισης» (concentric castles, King 1988, σ. 110 κ.ε.). Από τα σταυροφορικά κάστρα της Ανατολής, όπου εμφανίζεται προτείχισμα, τα γνωστότερα είναι οι οχυρώσεις των Tartus, Άκρας και Κορυκού (Müller-Wiener 1966, σ. 44-5, 50-1, 72-4, 79-80 αντίστοιχα), καθώς και το Crac des Chavaliers (αρχές 13ου αι., Deschamps 1934, σ. 225, ο οποίος θεωρεί το στοιχείο αυτό ως βυζαντινό δάνειο, Hughes 1991, σ. 27-9, Müller-Wiener 1966, σ. 59-62, Toy 1985, σ. 135-6). Στο σημαντικότερο σύνολο οχυρωματικής στη Δύση από το τέλος του 13ου αι., τα κάστρα του Εδουάρδου Α′ στη Β. Ουαλία, προτείχισμα εμφανίζεται σε τέσσερα από αυτά: Aberystwyth, Rhuddlan, Harlech και Beaumaris, ενώ στην Αγγλία μπορεί να μνημονευτεί επίσης ο Πύργος του Λονδίνου και το κάστρο του Caerphilly (β′ μισό 13ου αι.) (King 1988, σ. 112-5, Hughes 1991, σ. 29-36, Allen-Brown 1985, σ. 44-6· βλ. και Taylor 1986). Στη Γαλλία γνωστότερο παράδειγμα είναι τα τείχη της Carcassone, όπου προστέθηκε στον περίβολο της γαλλορωμαϊκής εποχής προτείχισμα στη διάρκεια του 13ου αι. (Salch 1987, σ. 234-7, Hughes 1991, σ. 40-1, Toy 1985, σ. 139-40), ενώ στην Ιταλία μπορεί να αναφερθεί το κάστρο Maniace του Φρειδερίκου Β′ (α′ μισό 13ου αι., Toy 1985, σ. 139). Από τις βαλκανικές οχυρώσεις στον τύπο αυτό ανήκει το Άνω Φρούριο του Βελιγραδίου (αρχές 15ου αι.), η πόλη και η ακρόπολη του Smederevo (α′ μισό 15ου αι.) και η ακρόπολη του Novo Brdo (14ος-15ος αι.) στη Γιουγκοσλαβία, Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 129, 132-4, 206, 208-11. Τα ιπποτικά τείχη της Ρόδου, από το 14ο-15ο αι., ανήκουν στον τύπο της «ομόκεντρης» οχύρωσης (Gabriel 1921, σ. 17-8, 133, ο οποίος υποστηρίζει επίσης τη βυζαντινή επίδραση), ενώ στον ίδιο τύπο πρέπει να ανήκε και το πρώιμο ιπποτικό κάστρο της Νεραντζιάς, στο λιμάνι της Κω (Maiuri 1921-2, σ. 281-2).
172. Για το τμήμα Γ3-Γ4 βλ. αμέσως παρακάτω, σ. 141 κ.ε.
173. Ποζιόπουλος 1992, σ. 163, εικ. 24.
174. Για το κτίριο ΙΙΙ βλ. παρακάτω, σ. 154.
175. Για τη μετασκευή των επάλξεων των γωνιών Θ και Η βλ. παραπάνω, σ. 114-5.
176. Gabriel 1921, σ. 126 (embrasures ή cannoniere à la française). Βλ. επίσης παραπάνω, σ. 115, 119, 127.

177. Gabriel 1921, σ. 122, εικ. 67.
178. Gerola 1915, σ. 52.
179. Gabriel 1923, σ. 138-9, Ντέλλας 2000, σ. 364. Αντίστοιχη διακόσμηση στην Αντιμάχεια σώζεται σε δομικό στοιχείο κτιρίου του οικισμού, στην περιοχή εσωτερικά του Ζ-Ε (βλ. παρακάτω, σ. 152).
180. Για τη μορφή μιναρέδων σε οθωμανικά τεμένη βλ. Goodwin 1971, εικ. 136, 138, 165, 174, 200, 293, 314, 348, Kiel 1990, VIII, πίν. 5, 7, 8, 14.
181. Rayet 1876, σ. 25. Βλ. και παραπάνω, σ. 88.
182. Ευχαριστώ τον κ. Κόλλια για την προφορική αυτή πληροφορία. Βλ. επίσης Βολανάκης 1989, σ. 82-4.
183. Gerola 1915, σ. 52. Για την παραλλαγή αυτή του οικοσήμου του Caretto στη Ρόδο βλ. Κάσδαγλη 1994-5, σ. 226-7, αρ. 42β, πίν. 51. Τα άλλα δύο οικόσημα που συμπεριλαμβάνονται στο ανάγλυφο δεν έχουν αναγνωριστεί ακόμα.
184. Για το οικόσημο του μαγίστρου d'Aubusson στο ναό της Αγ. Παρασκευής βλ. παρακάτω, σ. 146.
185. Στη Ρόδο οι ιππότες ζούσαν αυστηρά και μόνο στο Κολλάκιο (Κόλλιας 1994, σ. 89-90· βλ. επίσης Luttrell 2000, σ. 310, Vatin 2000, σ. 42). Όσον αφορά την πόλη της Κω, υπάρχουν πληροφορίες σε έγγραφο της Μάλτας (Παρ. ΙΙ. Β. 26) ότι το 1451 κάποιοι ιππότες κοιμούνται έξω από το Κολλάκιο της Νεραντζιάς (Collaco de Narania). Η επιτροπή που στέλνεται από τη Ρόδο και ο διοικητής του νησιού έπρεπε να φροντίσουν ώστε όλοι οι ιππότες να μένουν στο Κολλάκιο, «κατά τις αρχαίες συνήθειες του Τάγματος».
186. Για την τοιχοδομία ή την χρονολόγηση των τμημάτων αυτών βλ. παραπάνω, σ. 104, 112-4.
187. Για το κτίριο ΙΙ βλ. παραπάνω, σ. 150.
188. Για το κτίριο Ι βλ. παραπάνω, σ. 147-9.
189. Gabriel 1923, σ. 138-9, Ντέλλας 2000, σ. 364.
190. Βλ. Βολανάκης 1989, σ. 79-82.
191. Το οικόσημο είναι όμοιο με αυτό που βρίσκεται πάνω από την πύλη 2. Βλ. παραπάνω, σ. 99. Το οικόσημο σήμερα έχει απομακρυνθεί από τη θέση του και βρίσκεται δίπλα στην είσοδο της εκκλησίας.
192. Για το τμήμα Γ3-Γ4 βλ. παραπάνω, σ. 141-3.
193. Ευχαριστώ την Ευαγγελία Μηλίτση, αρχαιολόγο της 4ης ΕΒΑ, που μου έδειξε τα σχετικά ευρήματα.
194. Aslanapa 1989, σ. 25 κ.ε.
195. Hayes 1992, σ. 238 κ.ε.
196. Hayes 1992, σ. 268.
197. Gabriel 1921, σ. 124-5.
198. Bosio II, 512B-E, σ. 513A-B (Παρ. ΙΙ. Γ).

Το κάστρο στην Κέφαλο

1. Παρ. ΙΙ. Α. 23.
2. Bosio II, σ. 105C-D (Παρ. ΙΙ. Γ). Βλ. επίσης Delaville 1974, σ. 155, Βρανούση 1980, σ. *110, Χατζηβασιλείου 1991, σ. 150, Hrochova 1998, σ. 292.
3. Παρ. ΙΙ. Δ. 5.

4. Παρ. ΙΙ. Β. 7.
5. Βλ. παραπάνω, σ. 18-9, καθώς και την επιστολή του μαγίστρου, όπου αναφέρονται τα γεγονότα της επιδρομής στο Παρ. ΙΙ. Δ. 6.
6. Bosio II, σ. 274D-5B (Παρ. ΙΙ. Γ).
7. Bosio II, σ. 512B-E (Παρ. ΙΙ.Γ).
8. Bosio II, σ. 516A-C (Παρ. ΙΙ. Γ).
9. Bosio II, σ. 583D (Παρ. ΙΙ. Γ), Gerola 1915, σ. 52-3 (που δίνει τη χρονολογία 1504, παραπέμποντας όμως στο ίδιο απόσπασμα του Bosio).
10. Piri Re'is, τόμ. ΙΙ, σ. 491-93. Η μετάφραση στα ελληνικά στηρίζεται στο αγγλικό κείμενο που περιλαμβάνεται στην αναφερόμενη έκδοση και έγινε από το συγγραφέα.
11. Vatin 1994, σ. 508-9.
12. Ross 1852, σ. 25.
13. Newton 1865, τόμ. Ι, σ. 243.
14. Rayet 1876, σ. 25.
15. Ζαρράφτης 1921, σ. 119.
16. Turner 1820, τόμ. ΙΙΙ, σ. 41, Michaud - Poujoulat 1834, σ. 470 κ.ά.
17. Spiteri 1994, σ. 207-8. Τα επιμέρους σχόλια για τις απόψεις του ερευνητή αναφέρονται στις οικείες παραγράφους.
18. Spiteri 1994, σ. 207.
19. Spiteri 1994, σ. 207.
20. Για τις τοξοθυρίδες ίδιου τύπου που εμφανίζονται σε άλλα κάστρα της Κω βλ. για την Αντιμάχεια σ. 111-2, για το Παλιό Πυλί σ. 67-8, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία, για το Καστέλλι Κεφάλου σ. 192.
21. Gabriel 1921, σ. 125.
22. Βλ. παραπάνω, σ. 168.
23. Spiteri 1994, σ. 207, αν και η διατύπωση του κειμένου δεν είναι ιδιαίτερα σαφής.
24. Στην Κω σκάρπα της Ιπποτοκρατίας εμφανίζεται στα τείχη της Αντιμάχειας (τμήματα Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η· βλ. παραπάνω, σ. 104, 106-7), στον περίβολο Ι του Παλιού Πυλιού (τμήματα Ε-Ζ, Β3-Γ1· βλ. παραπάνω, σ. 60-1), καθώς και στον εξωτερικό περίβολο της Νεραντζιάς (Maiuri 1921-2, σ. 282). Για τα τείχη της Ρόδου βλ. Gabriel 1921, σ. 121, πίν. V, VI, IX.
25. Gabriel 1921, σ. 121. Βλ. και παραπάνω, σ. 107, υπ. 80.
26. Βλ. παραπάνω το κεφάλαιο για την Αντιμάχεια, ιδ. σ. 161.
27. Κατά το Spiteri 1994, σ. 207, το ίχνος ενός τοίχου που σημειώνει υποδεικνύει ότι ο χώρος διαιρούνταν ίσως σε δύο τμήματα· τούτο δεν μπορεί να αποδειχθεί χωρίς συστηματική έρευνα και καθαρισμό της περιοχής.
28. Για την κεραμική marbled ware από την Αντιμάχεια βλ. παραπάνω, σ. 159.
29. Βλ. παραπάνω, σ. 171.
30. Hayes 1992, σ. 274-5.
31. Βλ. την αναφορά του Buondelmonti στο Παρ. ΙΙ. Δ. 5.
32. Gabriel 1921, σ. 124 κ.ε.
33. Bosio II, σ. 512B-E, 516A-C (Παρ. ΙΙ. Γ).
34. Gabriel 1921, σ. 121.
35. Ross 1852, σ. 25, Newton 1865, τόμ. Ι, σ. 243.

Το φρούριο στο Καστέλλι Κεφάλου

1. Ross 1852, σ. 25.
2. Ζαρράφτης 1921, τεύχ. Β′, σ. 119.
3. Πουπάκη 2001, σ. 61.
4. Για παραδείγματα προϊστορικών οχυρώσεων βλ. Toy 1985, σ. 1-5. Για τη μεσαιωνική περίοδο στη Δ. Ευρώπη βλ. Mesqui 1991, σ. 307 κ.ε., ενώ στα Βαλκάνια μπορούν να αναφερθούν πύλες δίπλα σε πύργους στα τείχη του Βελιγραδίου και στην ακρόπολη του Smederevo (15ος αι., Γιουγκοσλαβία), Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ. 129, εικ. 3, σ. 208, εικ. 5. Στον ελλαδικό χώρο μπορούν να αναφερθούν παραδείγματα στο Γεράκι Λακωνίας (Traquair 1905-6, σ. 263, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 56), στην Ακροκόρινθο (Bon 1936, σ. 175, εικ. 113), στα τείχη της Θεσσαλονίκης (Gounaris 1982, σ. 25, εικ. 1) κτλ. Από τις οχυρώσεις της Ρόδου, αντίστοιχο παράδειγμα είναι η αρχική φάση της πύλης Κοσκίνου, Gabriel 1921, εικ. 23.
5. Για την πύλη 2 στην Αντιμάχεια βλ. παραπάνω, σ. 97 κ.ε.
6. Για τις κόγχες που ανοίγονται εσωτερικά στα τείχη, σε επίπεδο χαμηλότερο της επίστεψης, επιτυγχάνοντας έτσι πολλαπλούς στόχους της οχυρωματικής (στατική των τειχών, εξοικονόμηση υλικού, γρήγορη επιδιόρθωση ρηγμάτων κτλ.), βλ. παραπάνω, σ. 109-110.
7. Mesqui 1993, σ. 301 κ.ε., Faucherre 1996, σ. 13-4, επίσης Toy 1985, σ. 230-1.
8. Gabriel 1921, σ. 125.
9. Για τις πρώιμες κανονιοθυρίδες στο επίπεδο του περιδρόμου, στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς, στην πόλη της Κω, βλ. Maiuri 1921-2, σ. 281, εικ. 4. Για τις κανονιοθυρίδες του κάστρου της Αντιμάχειας βλ. παραπάνω, σ. 110-1.
10. Gabriel 1921, εικ. 69. Αντίστοιχα δείγματα κανονιοθυρίδων εσωτερικά επιχωματωμένα σώζονται στην πλευρά της Πύλης 2-Α-Β1 της Αντιμάχειας. Βλ. παραπάνω, σ. 143, εικ. 73.
11. Για το κάστρο στο Παλιό Πυλί βλ. παραπάνω, σ. 67-8, στην Αντιμάχεια βλ. σ. 111-2, στην Κέφαλο βλ. σ. 173.
12. Gabriel 1921, σ. 125.
13. Για τα τείχη της Αντιμάχειας βλ. παραπάνω, σ. 108 κ.ε., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.
14. Για τα τείχη της Ρόδου βλ. παραπάνω, σ. 113, και Gabriel 1921, σ. 70 κ.ε., 75, 79 κ.ε.
15. Όπως παρατηρεί και ο Μπούρας 1994, σ. 422, στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική, στα τόξα υπάρχει συνήθως εναλλαγή θολίτη και τούβλων, ενός ή δύο.
16. François 1995α, σ. 95.
17. Hayes 1992, σ. 274-5.
18. Gabriel 1921, σ. 121.
19. Για τα οχυρωματικά έργα με στόχο την ενίσχυση της άμυνας του νησιού βλ. παραπάνω, σ. 17 κ.ε.

Επίλογος

1. Gabriel 1921, σ. 124-5.
2. Κόλλιας 2001, σ. 301-2, Ενετοί και Ιωαννίτες, σ. 240.
3. Bosio II, σ. 149, 387, Παπαχριστοδούλου 1996, σ. 21-4, Κόλλιας 1994, σ. 87.
4. Bosio II, σ. 516 A-C (Παρ. ΙΙ. Γ).

5. Παρ. ΙΙ. Δ. 5.
6. Για τα ερείπια του φρουρίου αυτού βλ. Βολανάκης 1993, σ. 82, Κουτελάκης 2001, σ. 387, υπ. 17.
7. Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνουν και τα σχετικά χωρία των μεταγενέστερων περιηγητών. Βλ. Turner 1820, σ. 44-5, Sonnini 1801, σ. 238, Newton 1865, τόμ. Ι, σ. 241, Dubois 1994, σ. 7.

Παράρτημα ΙΙ

1. Σε αυτό το κεφάλαιο προσπαθούμε να δώσουμε μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα των ποικίλων πληροφοριών που παρέχουν τα πατμιακά αρχεία τηρώντας τη χρονολογική συνέχεια έτσι όπως αυτή έχει καθοριστεί από τους διάφορους ερευνητές. Τα έγγραφα που περιλαμβάνονται αποτελούν άμεσες μαρτυρίες για τα γεγονότα που επηρέασαν την Κω και γι' αυτό είναι πολύτιμα. Αναφέρονται επίσης και κείμενα συνταχθέντα από τον ίδιο τον όσιο Χριστόδουλο, που είναι σύγχρονα της εποχής. Δεν κρίθηκε σκόπιμο να αναφερθούν μεταγενέστερες πηγές, όπως τα αγιολογικά κείμενα, για τα οποία βλ. Βρανούση 1966, σ. 35 κ.ε.
2. Βρανούση 1980, σ. 15 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 19-21. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 99-100.
3. Βρανούση 1980, σ. 23 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 21-3.
4. Για το μονύδριο αυτό, το οποίο από πολλούς ερευνητές ταυτίζεται με τη γνωστή από μεταγενέστερα κείμενα μονή του Σωτήρος Χριστού ή του Αμπελά, βλ. παραπάνω σ. 2.
5. Βρανούση 1980, σ. 31 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 23-5. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 101.
6. Βρανούση 1980, σ. 153 κ.ε.
7. Υποθέσεις για την αναφορά της μονής Καστριανών στο χειρόγραφο αυτό διατυπώνει ο Κόλλιας 2001, σ. 294.
8. Βρανούση 1980, σ. 40 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 25-8. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 101.
9. Βρανούση 1980, σ. 55 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 44-9.
10. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 36 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 55-7. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 109.
11. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 46 κ.ε., σ. 70 κ.ε. Περίπου 160 χρόνια αργότερα, το 1254, την αποκατάσταση των μετοχιών της μονής Πάτμου στη Λέρο θα διενεργήσει ο δούκας, απογραφεύς και εξισωτής των νήσων Λέρου και Καλύμνου, Κωνσταντίνος Διογένης (Νυσταζοπούλου 1980, σ. 164 κ.ε.), το 1263 παρόμοια απογραφή στη Λέρο διενεργεί ο απογραφεύς της Ρόδου και των λοιπών Κυκλάδων, Λέων Εσκαμματισμένος (Νυσταζοπούλου 1980, σ. 182 κ.ε.), ενώ το 1285 την αντίστοιχη απογραφή στη Λήμνο εκτελεί ο δούξ και απογραφεύς της Λήμνου Μιχαήλ ο Μακρεμβολίτης (Νυσταζοπούλου 1980, σ. 217 κ.ε.).
12. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 76 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 57-9. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 109, 113.
13. ΜΜ VI, σ. 59-80. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 14-26, (ιδ. σ. 25-6, όπου τα σχετικά με τη χρονολόγηση του εγγράφου), σ. 98, 103-4, της ίδιας 1980, σ. *4-*5.
14. ΜΜ VI, σ. 81-5. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 27-30, της ίδιας 1980, σ. *5-*7.
15. ΜΜ VI, σ. 85-90. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 31-4, της ίδιας 1980, σ. *7-*8.
16. Βρανούση 1966, σ. 114.
17. ΜΜ VI, 193-5.
18. Για τις πληροφορίες σχετικά με τη μονή Σπονδών και την πιθανή σημερινή τοποθεσία του καθολικού της βλ. Καρπάθιος 1956, σ. 3 κ.ε., Κόλλιας 2001, σ. 297-8, Μαστορόπουλος 2001, σ. 334-5.

19. Βρανούση 1980, σ. 243 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 196-7.
20. Βρανούση 1980, σ. 246.
21. Βρανούση 1980, σ. 124 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 199-201.
22. Βρανούση 1980, σ. 131.
23. Βρανούση 1980, σ. 263 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 204-5.
24. Βρανούση 1980, σ. 268-9.
25. Βρανούση 1980, σ. 267-8, 271 κ.ε.
26. Έμμεση μαρτυρία της όλης διαδικασίας βρίσκουμε και στο απογραφικό γράμμα του Λέοντος Εσκαμματισμένου. Βλ. παρακάτω έγγρ. 19 και Βρανούση 1980, σ. 269.
27. ΜΜ VI, σ. 205-6. Βλ. επίσης Νυσταζοπούλου 1980, σ. 189.
28. Βλ. σχετικά Βρανούση 1966, σ. 175-6
29. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 189.
30. Βρανούση 1966, σ. 266.
31. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 239 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 208-10. Βλ. επίσης Βρανούση 1966, σ. 174-5.
32. Βρανούση 1966, σ. 174-5.
33. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 182 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 214-6.
34. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 191 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 217-9.
35. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 196-7.
36. ΜΜ VI, σ. 222-4. Βλ. επίσης Βρανούση 1980, σ. *102-*3, 280, της ίδιας 1980, σ. 176-7.
37. Βρανούση 1980, σ. 277 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 224-5.
38. Για τη μονή του Άλσους βλ. Κόλλιας 2001, σ. 299-301.
39. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 198 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 227-9.
40. Για την ιστορία της μονής Σωτήρος Χριστού, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τα έγγραφα της μονής Πάτμου, αλλά και για πιθανές τοποθεσίες για την ταύτισή της, βλ. Καρπάθιος 1955, σ. 48-56, Κόλλιας 2001, σ. 296-7, Μαστορόπουλος 2001, σ. 336-43.
41. Κομίνης 1960, σ. 15-6.
42. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 224 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 184-7.
43. Νυσταζοπούλου 1980, σ. 235.
44. Βρανούση 1980, σ. 310 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 246-7.
45. ΜΜ VI, σ. 240-1. Για τη χρονολόγηση και τα γενικότερα προβλήματα που θέτει το έγγραφο βλ. Βρανούση 1980, σ. *103, ιδ. υπ. 1.
46. Βρανούση 1980, σ. 133 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 236-7.
47. Βρανούση 1980, σ. 146 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 250-2.
48. Βρανούση 1980, σ. 166 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 248-50.
49. Βρανούση 1980, σ. 171.
50. Βρανούση 1980, σ. 174 κ.ε., ΜΜ VI, σ. 252-4.
51. Delaville 1904, σ. 274-6, υπ.2.
52. Τσιρπανλής 1995, αρ. 2, σ. 220.
53. Τσιρπανλής 1995, αρ. 16, σ. 242.
54. Τσιρπανλής 1995, αρ. 24, σ. 253.
55. Τσιρπανλής 1995, αρ. 279, σ. 656-7.
56. Τσιρπανλής 1995, αρ. 54, σ. 291-3.
57. Τσιρπανλής 1995, αρ. 57, σ. 298-301.
58. Τσιρπανλής 1995, αρ. 58, σ. 301-2.
59. Τσιρπανλής 1995, αρ. 97, σ. 352-5.
60. Τσιρπανλής 1995, αρ. 98, σ. 355-7.
61. Τσιρπανλής 1995, αρ. 128, σ. 404-7.
62. Τσιρπανλής 1995, αρ. 142, σ. 430-1.

63. Τσιρπανλής 1995, αρ. 152, σ. 443-6.
64. Τσιρπανλής 1995, αρ. 164, σ. 462-3.
65. Τσιρπανλής 1995, αρ. 167, σ. 465-6.
66. Τσιρπανλής 1995, αρ. 180, σ. 489-90.
67. Τσιρπανλής 1995, αρ. 185, σ. 495-7.
68. Τσιρπανλής 1995, αρ. 188, σ. 499-505.
69. Τσιρπανλής 1995, αρ. 191, σ. 509-10.
70. Τσιρπανλής 1995, αρ. 194, σ. 515-6.
71. Τσιρπανλής 1995, αρ. 195, σ. 516-8.
72. Τσιρπανλής 1995, αρ. 201, σ. 526-7.
73. Τσιρπανλής 1995, αρ. 204, σ. 530-2.
74. Τσιρπανλής 1995, αρ. 221, σ. 557.
75. Τσιρπανλής 1995, αρ. 231, σ. 577-8.
76. Τσιρπανλής 1995, αρ. 244, σ. 604-9.
77. Τσιρπανλής 1995, αρ. 254, σ. 620-1.
78. Τσιρπανλής 1995, αρ. 261, σ. 632-3.
79. Τσιρπανλής 1995, αρ. 262, σ. 633-4.
80. Τσιρπανλής 1995, αρ. 268, σ. 641-3.
81. Τσιρπανλής 1995, αρ. 278, σ. 655-6.
82. Τσιρπανλής 1995, αρ. 271, σ. 645-6.
83. Τσιρπανλής 1995, αρ. 300, σ. 691-2.
84. Τσιρπανλής 1995, αρ. 273, σ. 648-51.
85. Τσιρπανλής 1995, αρ. 285, σ. 667-70.
86. Τσιρπανλής 1995, αρ. 319, σ. 735-7.
87. Τσιρπανλής 1995, αρ. 320, σ. 737-9.
88. Τσιρπανλής 1995, αρ. 330, σ. 753.
89. Τσιρπανλής 1995, αρ. 339, σ. 766-8.
90. Τσιρπανλής 1995, αρ. 341, σ. 771-2.
91. MM III, σ. 300-1, σε μεταγραφή του C.Hopf.
92. Σύμφωνα πάντως με τον κατάλογο των διοικητών του νησιού, με βάση τους C. Hopf και G. Gerola (βλ. παραπάνω, σ. 13), διοικητής Κω αυτή την εποχή είναι ο Edoardo di Carmadino και όχι ο Giacomo de la Geltru. Προκύπτει λοιπόν διάσταση ως προς την πληροφορία του εγγράφου, η οποία θα έπρεπε να διερευνηθεί περαιτέρω.
93. Παπαδοπούλου 2000, σ. 52-3, Hopf 1873, σ. 133-4.
94. Θεοτόκης 1936, τόμ. ΙΙ, σ. 21.
95. Τσιρπανλής 1991, ΙΙ, σ. 32-33.
96. Nicolas de Martoni, 582.
97. Nicolas de Martoni, σ. 644.
98. Buondelmonti, σ. 62-5.
99. Τσιρπανλής 1991, V, σ. 122-4.
100. Δούκας, κεφ. LXIII, σ. 324 (εκδ. Bekkerus).
101. Κριτόβουλος, βιβλ. Β, κεφ. 5, 1-2, σ. 93.
102. Schreiner 1975, αρ. 106: τόμ. Ι, σ. 665-6, τόμ. ΙΙ, σ. 484-5, Λάμπρου 1932, σ. 162-3.
103. Zacharakis 1992, Μάρκογλου 1989, σ. 145-9.

Synopsis

1. Gerola 1915, p.28ff, Παπαμανώλης 1981, p.305ff, Spiteri 1994, p. 193ff.
2. Hope-Simpson - Lazenby 1970, p. 59.
3. Gabriel 1921, p. 124-5.
4. Bosio II, 512B-E,516A-C (appendix II.Γ).
5. Ross 1852, p. 25, Newton 1865, vol. I, p. 243.
6. Κόλλιας 2001, p. 301-2, Ενετοί και Ιωαννίτες, p. 240.
7. Bosio II, p. 516A-C (App.II.Γ).
8. App. II.Δ.5.
9. A most vivid picture is given by writers such as Turner 1820, p. 44-5, Sonnini 1801, p. 238, Newton 1865, vol. I, p. 241, Dubois 1994, p. 7.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ, ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Στο ευρετήριο αυτό περιλαμβάνονται καταχωρίσεις των περιοχών, των μνημείων και των προσωπικοτήτων που αναφέρονται στο σώμα της μελέτης. Οι αριθμοί σελίδων με έντονα στοιχεία υποδηλώνουν τμήματα όπου περιλαμβάνονται αποκλειστικά πληροφορίες από ένα συγγραφέα ή η περιγραφή ενός συγκεκριμένου μνημείου. Όταν στα κείμενα συναντώνται περισσότερες γραφές ή ονόματα για το ίδιο λήμμα (π.χ. υπάρχει για τον ίδιο τόπο ελληνική και λατινική ονομασία), τότε ο αναγνώστης παραπέμπεται στην επικρατέστερη. Τα πλάγια στοιχεία αναφέρονται σε υποσημειώσεις.

Μετά τη λέξη του κάθε λήμματος τοπωνυμίου ή μνημείου, μπορεί να ακολουθεί ένας δεύτερος προσδιορισμός, όπως μονή, κάστρο, ποταμός κτλ., που βοηθά να προσδιοριστεί σε ποια ιδιότητα του λήμματος αναφέρεται η καταχώριση. Ακόμα, παρατίθεται, πολλές φορές, και η χώρα στην οποία σήμερα ανήκουν ή η ευρύτερη περιοχή στην οποία εντάσσονται. Δεν περιλαμβάνονται τοπωνύμια τα οποία αναφέρονται στις πηγές, όμως η έρευνα δεν έχει ακόμα καταφέρει να τα ταυτίσει με κάποια δεδομένη περιοχή. Επίσης, δεν καταχωρίστηκαν τα ονόματα χωρών ή ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών (Αίγυπτος, Συρία κτλ.). Δεν παρατίθενται, εξάλλου, τμήματα μνημείων, π.χ. μεμονωμένες πύλες ή πύργοι μιας οχύρωσης, ακόμα και όταν φέρουν ιδιαίτερη ονομασία.

Σε κάποια ονόματα προσώπων αναφέρεται η ιδιότητα (ιστορικός, δημ. λειτουργός, διοικητής της Κω) και η προέλευση του καθενός (Βυζαντινός, Ενετός, Ιωαννίτης), όταν αυτό βοηθάει στην ταύτιση και μπορεί να είναι χρήσιμο στον αναγνώστη. Τα ονόματα παρατίθενται με βάση το επώνυμο, όταν αυτό υπάρχει, κανόνας από τον οποίο εξαιρούνται οι ηγεμόνες και οι επίσκοποι. Δεν περιλαμβάνονται ονόματα απλών κατοίκων του νησιού ή προσώπων που μεμονωμένα παρατίθενται στα γραπτά κείμενα.

Α

Αγία Θεοδοσία, μονή, Κων/πολη, 35
Αγία Μαύρα, φρούριο, Λευκάδα, 321.*39*
Αγία Παρασκευή, εκκλησία, Αντιμάχεια, 142, 145, **154**, 163, 292, 328.*184*
Άγιος Βασίλειος Απιδιάς, εκκλησία, 317.*89*
Άγιος Βασίλειος, εκκλησία, Παλιό Πυλί, 26
Άγιος Γεώργιος, κάστρο, Κεφαλλονιά, 321.*39*
Άγιος Νικόλαος, εκκλησία, Αντιμάχεια, 145, **150**, 151, 162, 292
Άγιος Νικόλαος, εκκλησία, Ωρωπός, 317.*89*
Αγίου Γεωργίου, μονή, «άρμα» Ευβοίας, 317.*89*
Άγκυρα, οχυρώσεις, 321.*46*
Αθανάσιος, πατριάρχης Αντιοχείας, 23
Αθανάσιος, πατριάρχης Κων/πολης, 240, 246
Αθήνα, πόλη και κεραμική, 162, 213, 214, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 293
Αικατερίνη Βαλουά, ψιλώ ονόματι αυτοκράτειρα Κων/πολης, 307.*80*
Άκρα, τείχη, Συρία, 327.*171*
Ακροκόρινθος, κάστρο, 330.*4*
Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος, 320.*36*
Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, 3, 23, 229, 230, 233, 236, 240, 243

Αλέξιος Γ′ Άγγελος, 5, 304.*40*
Αλέξιος Βαρανγκόπουλος, Βυζαντινός διοικητής της Κω, 5, 6, 8, 245
Αλικαρνασσός, Μ. Ασία, 17, 20, 316.*63*
Άλσους, μονή, Κως, 6, 25, 165, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 305.*51*, 332.*38*
Αμανιού, περιοχή, Κως, 23
Αμοργός, 9, 307.*74*
Αμπελάς Νεόφυτος, μοναχός, 238, 239, 243, 331.*4*
Ανακτορούπολη, Μακεδονία, 209
Ανδρόνικος Β′ Παλαιολόγος, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 24, 81, 85, 237, 240, 245, 246, 247, 288, 306.*70*, 307.*77*, 309.*100*
Ανδρόνικος Γ′ Παλαιολόγος, 13, 25, 247, 307.*80*
Άνδρος, 4
Ανδρούσα, κάστρο, Μεσσηνία, 109
Αντιμάχεια, περιοχή και κάστρο, 16, 19, 20, 21, 22, 39, 46, 60, 61, 68, **85-163**, 173, 177, 179, 187, 192, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 212, 235, 243, 246, 255, 258, 270, 273, 275, 280, 281, 285, **290-3**, 295, 296, 297, 298, 300, 308.*89*, 311.*154*, 312.*157*, 316.*66, 67, 81*, 317.*82, 102*, 318.*104, 106, 120*, 320.*32*, 321.*39*, 322.*64*, 325.*127, 135*, 326.*143, 155, 160*, 328. *179*, 329.*20, 24, 26, 28*, 330.*5, 9, 10, 11, 13*
Αντιμάχου, βλ. Αντιμάχεια
Αντίπαρος, κάστρο, 109
Απόστολος Πέτρος, κάστρο, Μ. Ασία, 17, 20, 256, 257, 263, 273, 280, 316.*63*
Αραγγέα, βλ. Νεραντζιά
Άργος, κάστρο και κεραμική, 218, 220, 226, 321.*39*
Αρσένιος (Αυτωρειανός), πατριάρχης Κων/πολης, 234, 236, 238, 243, 246
Αρσένιος Σκηνούρης, βλ. Σκηνούρης Αρσένιος
Άρτα, πόλη και κάστρο, 215, 322.*63*
Αρχάγγελος, χωριό, Ρόδος, 20
Αρχιμήδης, 324.*102*
Ασκληπιείο, Κως, 1, 269
Ασκληπιός, 279
Ασποντίου, βλ. Σπονδών, μονή
Άσπρη Πέτρα, περιοχή, Κως, 183
Ασφεντιού, περιοχή, Κως, 26
Αχμέτ Πασάς, 313.*182*

Β

Βαλσαμών Γεώργιος, Βυζαντινός διοικητής της Κω, 5, 8, 245
Βασιλικιώτης Μιχαήλ, Βυζαντινός δημ. λειτουργός, 85, 165, 242, 243
Βελιγράδι, οχυρώσεις, 215, 321.*39*, 327.*169*, 330.*4*
Βενετία, 4, 8, 9, 11, 80, 196, 211, 228, 272, 277, 283, 303.*30, 32*, 305.*42*, 307.*74, 78*
Βιέννη, 16
Βιτρούβιος, βλ. Vitruvius
Βουθρωτό, φρούριο, Αλβανία, 316.*66*
Βρυέννιος Νικηφόρος, ιστορικός, 3, **302**.*26*, 27
Βυζάντιο, 9, 11

Γ

Γαβαλά, βυζαντινή οικογένεια, 304.*42*
Γαβαλάς Ιωάννης, 305.*42*
Γαβαλάς Λέων, δυνάστης της Ρόδου, 5, 304.*42*

Γαβριήλ, επίσκοπος Κω, 243
Γαλατάς, Κων/πολη, 312.*159*
Γαρδενίτσα Μάνης, εκκλησία, 317.*89*
Γένουα/Γένοβα, 4, 9, 248
Γεράκι, κάστρο, Λακωνία, 322.*63*, 330.*4*
Γερμανός, ηγούμενος μονής Πάτμου, 234, 242, 243
Γλυκάς Μιχαήλ, ιστορικός, 302.*29*
Γρανάτος Γεώργιος, πρωτοσύγκελλος, 230
Γρηγοράς Νικηφόρος, ιστορικός, **305**.*44*
Γρηγόριος, κριτής του βήλου, 4
Γυναικόκαστρο, Μακεδονία, 45, 109, 316.*76*

Δ

Δάρα, τείχη, 323.*91*
Δαρδανέλια, 7
Δαφνιού, μονή, περίβολος, 109
Διδυμότειχο, πόλη και κεραμική, 35, 159, 162, 218, 221, 293
Δίκαιον/Δίχαιον/Δίκιος, όρος, Κως, 2, 205, 229, 279, 300, 303.*35*
Διογένης Κωνσταντίνος, Βυζαντινός δημ. λειτουργός, 331.*11*
Δούκας, ιστορικός, 19, 87, **281-2**, 312.*158, 159, 160*, 320.*22*, 333.*100*
Δοχειαρίου, μονή, Άγ. Όρος, 322.*63*
Δωδεκάνησος(-α), 2, 5, 8, 10, 11, 18, 20, 34, 54, 92, 95, 248, 285, 304.*40*, 320.*39*

Ε

Ειρήνη, σύζ. Αλεξίου Α′ Κομνηνού, 240
Ειρήνη της Ουγγαρίας, σύζ. Ιωάννη Β′ Κομνηνού, 314.*12*
Ερρίκος Β′, βασιλιάς της Κύπρου, 269
Ερρίκος Η′, βασιλιάς της Αγγλίας, 321.*39*
Εσκαμματισμένος Λέων, απογραφέας Ρόδου και Κυκλάδων, 6, 85, 237, 238, 240, 331.*11*, 332.*26*
Εύβοια, 233
Ευστάθιος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, 4, 303.*33, 34, 38*

Ζ

Ζάκυνθος, φρούριο, 321.*39*
Ζεύξιππος, κεραμική, 195, 196, 208, 210, 226, 227, 295
Ζωγράφου, μονή, Άγ. Όρος, 322.*63*
Ζωναράς Ιωάννης, ιστορικός, 302.*29*

Η

Ηράκλειο, Κρήτη, βλ. Candia
Ηράκλειος, 1
Ησαΐας, επίσκοπος Κω, 243

Θ

Θάσος, 209, 210, 211, 226, 227
Θεοδοσιούπολις, τείχη, 323.*91*
Θεοδώρα, σύζ. Μιχαήλ Η′ Παλαιολόγου, 6, 235, 236, 238, 241, 243, 245
Θεόδωρος Παλαιολόγος, δεσπότης του Μορέως, 271
Θέρμια, κάστρο, Κως, 25, 205, 279, 300
Θεσσαλονίκη, πόλη και τείχη, 4, 209, 210, 215, 226, 327.*171*, 330.*4*
Θήβα, 213, 220, 226, 280

Ι

Ιάσων, 280
Ιβήρων, μονή, Άγ. Όρος, 322.*63*

Ιγνάτιος του Smolensk, περιηγητής, 310-1.*127*
Ιερουσαλήμ, 232, 233, 261, 264
Ικαρία, 3, 5, 304.*40*, 305.*44*, 307.*80*
Ιονούζης (Γιανούς Μπέη), Οθωμανός ναύαρχος, 19, 282
Ίος, 12
Ιπποκράτης, 279, 280
Ιωάννης Β′ Κομνηνός, 4, 24, 240, 303.*32*, 314.*12*
Ιωάννης Γ′Δούκας Βατάτζης, 5, 235, 305.*42, 44*
Ιωάννης Δ′ Δούκας Λάσκαρης, 85, 235, 239
Ιωάννης Ε′ Παλαιολόγος, 269
Ιωάννης ΣΤ′ Καντακουζηνός, 269
Ιωάννης Ζ′ Παλαιολόγος, 310.*127*
Ιωάννης, μητροπολίτης Ρόδου, 23
Ιωσήφ Α′, πατριάρχης Κων/πολης, 240

Κ

Καλλίπολη, 18, 19, 20, 282
Κάλυμνος, 3, 13, 17, 18, 20, 238, 252, 254, 257, 265, 269, 270, 273, 274, 282, 331.*11*
Καρδάμαινα, Κως, 88, 90, 102, 130
Κάρπαθος, 1, 12, 304.*40*, 306.*70*, 308.*90, 92*
Καρύταινα, πύργος-κατοικία και κάστρο, Αρκαδία, 45, 322.*63*
Καρχηδόνα, τείχη, 323.*82*
Κάσος, 306.*70*
Καστέλλι Κεφάλου, οχύρωση, 68, 97, **183-97**, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 208, 226, 285, **295**, 296, 297, 299, 300, 317.*102*, 318.*122*, 322.*54*, 324.*104*, 326.*147*, 329.*20*, 330
Καστέλλον-Καστριανόν, περιοχή, Κως, 23, 24, 81, 229-30, 233, 287
Καστριανών, μονή, βλ. Παναγία των Καστριανών
Κάτω Κάστρο, Άνδρος, 45, 210, 316.*75*
Κέα, 9, 306.*73*, 307.*74*
Κεμάλ Ρεΐς, Οθωμανός ναύαρχος, 21
Κεράτιος κόλπος, 9
Κεφαλλονιά, 303.*32*
Κέφαλος, περιοχή και κάστρο, 16, 19, 20, 21, 22, 68, 87, 88, **165-81**, 183, 200, 203, 204, 206, 223, 242, 251, 270, 273, 275, 280, 281, 285, 287, **293-4**, 299, 300, 317.*102*, 318.*121*, 324.*104*, 328, 330.*11*
Κομνηνοί, βυζαντινή δυναστεία, 314.*12, 14*
Κόρινθος, 215
Κορυκός, κάστρο, Κιλικία, 327.*171*
Κορώνη, κάστρο, 35, 316.*66*, 321.*39*
Κουρτίκης Νικόλαος, καστροφύλακας Παρδόβουνου, 6
Κοψηνός Χριστόφορος, αναγραφέας Κω, 231
Κρατερός, Βυζαντινός στρατηγός, 1
Κρήτη, νησί, δούκας της, 1, 2, 8, 9, 10, 11, 14, 18, 20, 255, 256, 277, 280, 282, 302.*27*, 304.*42*, 307.*73, 74, 79*, 308.*90*, 314.*22*, 320.*18*
Κριτόβουλος, ιστορικός, 19, **282**, 312.*160, 161*, 333.*101*
Κρυβιτζιώτης, πειρατής, 306.*58*
Κύθνος, 12
Κυκλάδες, νησιά, διοικ. περιφέρεια, 3, 4, 6, 229, 230, 231, 238, 240, 279, 302.*18*, 331.*11*
Κύπρος, 1, 244, 269, 280, 283
Κωνσταντινούπολη, πόλη και τείχη, 5, 9, 11, 18, 24, 35, 81, 196, 204, 273, 282, 283, 288, 304.*40, 42*, 306.*61*,

307.*80*, 310.*127*, 311.*154*, 314.*12*, 320.*36*, 323.*82*, 327.*171*
Κως, το όνομα του νησιού αναφέρεται στις περισσότερες σελίδες του βιβλίου
Κως, πόλη, 11, 14, 17, 20, 39, 88, 100, 151, 203, 204, 205, 278, 279, 299, 310.*110*, 313.*185*, 316.*63, 66*, 320.*28*, 321.*43*, 322.*64*, 325.*135*, 326.*143*, 328.*185*, 330.*9*

Λ

Λαμία, 271
Λάμπη, περιοχή, Κως, 279
Λάσκαρης Μετοχίτης, Ισαάκιος, Βυζαντινός ευγενής, 262-3
Λάτρος, όρος, Μ. Ασία, 2, 301.*17*
Λειψοί, 3, 230, 238
Λέρος(-ρνος), 3, 10, 13, 15, 17, 18, 20, 21, 230, 231, 232, 238, 248, 252, 254, 257, 265, 269, 270, 274, 308.*83*, 331.*11*
Λέσβος, 4, 5, 7, 303.*32*, 304.*40*, 305.*44*, 307.*80*
Λευκάδα, φρούριο, 321.*39*
Λέων, δρογγάριος Κω, 2
Λέων Γαβαλάς, βλ. Γαβαλάς Λέων
Λήμνος, 4, 210, 226, 331.*11*
Λίνδος, Ρόδος, 309.*97*
Λονδίνο, πύργος, 327.*171*

Μ

Μαγκαφάς Ιωάννης, Βυζαντινός δημ. λειτουργός, 235, 236, 237, 238
Μαγνησία, κάστρο, Μ. Ασία, 35
Μακάριος, μητροπολίτης Κω, 260, 310.*123*
Μακρεμβολίτης Μιχαήλ, Βυζαντινός δημ. λειτουργός, 331.*11*
Μάλτα, νησί και αρχείο, 15, 160, **248-68**, 287, 291, 310.*123*, 312.*156*, 313.*185*, 328.*185*
Μανουήλ Β′ Παλαιολόγος, 16, 310.*127*
Μαριανά, πύργος, 45
Μαρμαράς, Προποντίδα, 307.*80*
Ματζικέρτ, Μ. Ασία, 2
Μεθώνη, κάστρο, 35, 303.*32*, 316.*66*
Μελισσηνοί, βυζαντινή οικογένεια, 302.*27*
Μελισσηνός Νικηφόρος, 3, 287, 302.*27*
Μετοχίτης Λάσκαρης, Ισαάκιος, βλ. Λάσκαρης Μετοχίτης, Ισαάκιος
Μεχμέτ Β′, 273, 311.*154*
Μικρά Ασία, 2, 12, 18, 80, 96, 158, 165, 205, 209, 290, 293, 296, 307.*80*, 321.*46*
Μιλάνο, 9, 18, 280
Μίλητος, κεραμική, 158, 207, 216, 282, 293
Μιχαήλ Η′ Παλαιολόγος, 6, 85, 235, 236, 241, 242, 245, 306.*58*
Μιχαήλ, επίσκοπος Κω, 241
Μιχαήλ ο Σύρος, χρονογράφος, 1, 301.*8*
Μονεμβασιά, 277, 307.*77*
Μυρελαίου, μονή, Κων/πολη, 214
Μυστράς, οχυρώσεις, 319.*143*
Μυτιλήνη, 4, 165, 262, 270

Ν

Νάπολη, Ιταλία, 306.*60*, 313.*185*
Ναύπλιο, οχυρώσεις, 321.*39*
Νέα Μονή Φιλοσόφου, βλ. Φιλοσόφου Νέα Μονή, Γορτυνία
Νεραντζιά, Νερατζεία, κάστρο, Κως, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 39, 68, 85, 123, 124, 192, 203, 205, 248, 250,

251, 252, 253, 256, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 272, 273, 274, 275, 279, 281, 282, 297, 300, 308.*89*, 310.*110*, 311.*149*, 316.*63, 67, 81*, 318.*131*, 320.*39*, 321.*43*, 322.*64*, 325.*135, 136*, 326.*143*, 327.*171*, 328.*185*, 329.*24*, 330.*9*
Νίκαια, πόλη και αυτοκρατορία, Μ. Ασία, 5, 6, 209, 226, 304.*40, 41, 42*, 305.*44*
Νίκαια, πόλη, Γαλλία, 16
Νικηφόρος Γ′ Βοτανειάτης, 2, 3, 23, 24, 229, 232, 233, 234
Νικομήδεια, κάστρο, Μ. Ασία, 35
Νίσυρος, 17, 18, 20, 21, 88, 254, 257, 265, 271-2, 282
Νίφων, επίσκοπος Κω, 8, 245
Νυμφαίο, συνθήκη, Μ. Ασία, 307.*80*

Ο

Οινούσσες, 307.*80*

Π

Παλαιολόγος Θεόδωρος, βλ. Θεόδωρος Παλαιολόγος
Παλάτια, Μ. Ασία, 18
Παλιό Πυλί, βλ. Πυλί Παλιό
Παναγία των Καστριανών, μονή, Κως, 23, 36, 230, 233, 302.*20*, 313.*4*, 317.*90*, 331.*7*
Παναγία Μουχλιώτισσα, εκκλησία, Αρκαδία, 317.*89, 91*
Παναγία Χρυσαφίτισσα, εκκλησία, Λακωνία, 317.*91*
Πάνγκαλος Ιωσήφ, Βυζαντινός δημ. λειτουργός, 237, 240
Παντοκράτορος, μονή, Κων/πολη, 24, 35, 36, 81, 239, 240, 288, 314.*12*, 315.*60*
Παρδόβουνο, κάστρο, Κως, 6, 204, 243, 299
Πάτμος, νησί και μονή, 3, 4, 5, 6, 8, 13, 15, 23, 24, 85, 165, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 286, 290, 301.*17*, 302.*18, 25*, 304.*40*, 305.*51*, 319.*6*, 331.*11*, 332.*40*
Πάτρα, κάστρο, 111, 316.*66*, 317.*82*
Παχυμέρης Γεώργιος, ιστορικός, 306.*72*
Πελοπόννησος, 54, 301.*3*
Πέραν, Κων/πολη, 9
Πέργαμος, Μ. Ασία, 209, 227
Περίπατος, κάστρο και περιοχή, Κως, 19, 20, 24, 25, 26, 85, 205, 233, 234, 235, 246, 258, 264, 279, 281, 282, 299, 308.*89*, 312.*156*
Πέτραι, κάστρο, Κως, 25, 205, 279, 300
Πετρούμι, βλ. Απόστολος Πέτρος
Πηγές, κάστρο, Μ. Ασία, 35
Πηλί(ον), βλ. Πυλί Παλιό
Πλάκα, περιοχή, Κως, 90
Πλαταμώνας, κάστρο, 35
Πλίνιος, 280
Πίζα, Ιταλία, 4, 159, 162, 222, 303.*30*
Ποτίδαια Νέα, Μακεδονία, 209
Πύθιο, κάστρο, Μακεδονία, 35
Πυλί Παλιό, κάστρο, οικισμός και περιοχή, 2, 3, 6, 11, 19, 20, 21, 22, **23-84**, 87, 124, 165, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 232, 247, 257, 273, 275, 279, 281, 285, 286, **287-90**, 296, 297, 298, 299, 300, 302.*25*, 311.*145*, 313, 314.*31, 34*, 316.*66*, 316.*81*, 317.*90, 94*, 321.*43*, 324.*104*, 326.*143*, 329.*20, 24*, 330.*11*

Πυλί Νέο, περιοχή, Κως, 312.*156*
Πύλος, φρούριο, 109, 316.*66*, 321.*39*

Ρ

Ραγούσα (Ντουμπρόβνικ), οχυρώσεις, Κροατία, 320.*39*
Ρέθυμνο, οχυρώσεις, 316.*66*
Ριζαίο, κάστρο, Πόντος, 109
Ρίο, φρούριο, 321.*39*
Ρόδος, πόλη και τείχη, 1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 25, 26, 46, 60, 68, 82, 96, 99, 100, 107, 110, 111, 112, 113, 119, 120, 122, 127, 128, 130, 135, 136, 137, 138, 141, 143, 148, 151, 160, 161, 163, 166, 173, 177, 180, 181, 192, 193, 196, 197, 199, 200, 201, 205, 211, 226, 227, 228, 238, 240, 248, 251, 253, 254, 255, 256, 259, 261, 264, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 280, 281, 282, 284, 286, 289, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 300, 301.*6*, 303.*30*, 303.*32*, 304.*41*, 305.*42, 43, 44*, 306.*58*, 306.*70*, 308.*84*, 310.*123, 127*, 311.*149*, 312.*159*, 316.*63, 81*, 319.*143*, 320.*39*, 322.*57*, 323.*82*, 324.*113*, 325.*118, 140*, 326.*147, 150*, 327.*165, 171*, 328.*185*, 329.*24*, 330.*4, 14*, 331.*11*
Ρώμη, τείχη, 323.*91*

Σ

Σάλωνα (Άμφισσα), 271
Σαμοθράκη, 5, 304.*40*, 307.*80*
Σάμος, 2, 3, 4, 7, 36, 302.*25*, 303.*32*, 304.*40*, 305.*44*, 307.*80*, 315.*58*
Σαντορίνη, 9
Σαπφώ, 280
Σέριφος, 9, 306.*73*, 307.*74*
Σέρρες, πόλη και οχυρώσεις, 226, 227, 319.*143*
Σικελία, 1
Σίφνος, 12
Σκηνούρης Αρσένιος, μοναχός, 2, 229, 230, 232, 233
Σκύρος, 4
Σμύρνη, 302.*27*
Σπάρτη, 227, 271
Σπονδών, μονή, Κως, 6, 24, 85, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 245, 246, 247, 305.*51*, 331.*18*
Σταυρονικήτα, μονή, Άγ. Όρος, 322.*63*
Στεριώνης Ιωάννης, καστροφύλακας Πυλίου, 6
Στρόβιλος, πόλη, Μ. Ασία, 2, 229, 231, 232, 282, 301.*17*, 304.*40*
Σύμη, 18, 21
Σωτήρος Χριστού Φιλανθρώπου, μονή, Κων/πολη, 36, 239, 240
Σωτήρος Χριστού, μονή, Κως, 4, 6, 85, 236, 237, 238, 239, 242, 243, 246, 247, 302.*18*, 303.*35*, 305.*51*, 331.*4*, 332.*40*

Τ

Ταξιάρχης Μεσαριάς, εκκλησία, Άνδρος, 317.*89*
Τένεδος, 307.*80*
Τήλος, 20, 21
Τήνος, 304.*40*
Τζάντζης Νικόλαος, Βυζαντινός δημ. λειτουργός, 230
Τζαχάς, Τούρκος πολέμαρχος, 3, 287, 302.*29*
Τιγάνι, κάστρο, Σάμος, 2
Τραπεζούντα, οχυρώσεις, 319.*143*

Φ

Φαρακλού, κάστρο, Ρόδος, 270
Φερράρα, Ιταλία, 310.*123*
Φίλιππος του Τάραντα, τιτουλάριος αυτοκράτορας Κων/πολης, 307.*80*
Φιλοσόφου, Νέα Μονή, Γορτυνία, 317.*89*
Φλωρεντία, 310.*123*
Φρειδερίκος Β′ Χοενστάουφεν, 327.*171*
Φυγέλεια, Μ. Ασία, 304.*42*
Φωκάς Μιχαήλ, Βυζαντινός στρατιωτικός, 237

Χ

Χαμ(τ)ζάς, Οθωμανός ναύαρχος, 19, 87, 282, 312.*159*
Χαρσιανίτης Ευστάθιος, στρατηγός Σάμου, 231, 302.*25*, 315.*58*
Χίος, 4, 5, 7, 10, 19, 208, 226, 227, 282, 283, 303.*32*, 304.*40*, 305.*44*, 307.*80*, 308.*81, 96*, 309.*103*, 312.*159*
Χλεμούτσι, κάστρο, Ηλεία, 35, 322.*63*
Χοσρόης Β′, 1
Χριστόδουλος (όσιος), μοναχός, 2, 3, 23, 24, 26, 36, 81, 204, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 286, 288, 299, 301.*17*, 302.*29*, 313.*2*, 319.*140*, 331.*1*
Χώρας, μονή, Κων/πολη, 36
Χωριό Σύμης, κάστρο, 320.*39*

Α

Aberystwyth, κάστρο, Ουαλία, 327.*171*
Abou'l-Awar, Άραβας στρατηγός, 1
Adorno Anselme, Ιταλός περιηγητής, 25, 314.*17*
Aïn Tounga, οχυρό, Αφρική, 321.*46*
Alendimaqui, βλ. Αντιμάχεια
Amboise, Emmery d', μάγιστρος, 119, 123, 321.*49*, 322.*55*
Angers, τείχη, Γαλλία, 325.*140*
Arangia, βλ. Νεραντζιά
Aubusson, Pierre d', μάγιστρος, 15, 21, 88, 99, 100, 101, 113, 114, 118, 119, 120, 127, 129, 138, 143, 150, 151, 154, 160, 161, 163, 202, 267, 291, 293, 297, 322.*57*, 323.*98*, 324.*117*, 328.*184*
Auxonne, τείχη, Γαλλία, 324.*113*
Avignon, Γαλλία, 270, 271

Β

Baldwin II, τιτουλάριος αυτοκράτορας Κων/πολης, 6, 7
Bashtove, φρούριο, Αλβανία, 323.*94*
Beaumaris, κάστρο, Ουαλία, 323.*92, 93*, 327.*171*
Beaume, τείχη, Γαλλία, 324.*113*
Bereng-er/-arius Raymond(-us), Ιωαννίτης διοικητής της Κω και μάγιστρος, 16, 165, 265, 266
Bernardus, Λατίνος επίσκοπος Κω, 12
Billi, βλ. Πυλί Παλιό
Blanquefort, κάστρο, Γαλλία, 321.*39*
Bosio Giacomo, ιστοριογράφος, 20, 21, 86, 161, 180, 205, **269-76**, 287, 289, 291, 292, 294, 297, 300, 309.*107, 109*, 310.*110*, 311.*138, 147, 154*, 312.*164, 167, 169*, 313.*170-2*, 313.*175, 176, 179*, 314.*22-5*, 319.*11*, 320.*19, 23-5*, 328.*198*, 328.*2*, 329.*6-9, 33*, 330*,2-3*, 334.*4, 7*
Bressieux, κάστρο, Γαλλία, 318.*115*
Buondelmonti Christoforo, Φλωρεντινός περιηγητής, 25, 86, 165,

279-80, 283, 300, 310.*110*, 319.*12*, 329.*31*, 333.*98*

C

Caernarvon, κάστρο, Ουαλία, 322.*62*
Caerphilly, κάστρο, Αγγλία, 327.*171*
Calam-i/-o, βλ. Κάλυμνος
Calnik, φρούριο, Ρουμανία, 323.*94*
Çanakkale, περιοχή και κεραμική, Τουρκία, 158, 162, 207, 221, 293
Candia, 256, 307.*79*
Capital (Kos), βλ. Κως (πόλη)
Carcassone, τείχη, Γαλλία, 326.*148*, 327.*171*
Caretto, Fabrizio del, μάγιστρος, 95, 119, 123, 150, 162, 292, 297, 320.*39* (προμαχώνας του), 328.*183*
Carmadino, Edoardo di, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 333.*92*
Cavo, Giovanni del, Γενοβέζος πειρατής, 306.*58, 70*
Cerbanus Cerbani, Ενετός κληρικός, 303.*32*
Charles d'Anjou, βασιλιάς της Σικελίας, 6, 7, 306.*60*
Charles de Valois, τιτουλάριος αυτοκράτορας Κων/πολης, 11
Château Gaillard, βλ. Gaillard
Chateauneuf, Giovanni di, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 20
Chefalo, Chiffalo, βλ. Κέφαλος
Chio, βλ. Χίος
Cipro, βλ. Κύπρος
Civitavecchia, οχυρώσεις, Ιταλία, 321.*39*
Cognino, κάστρο, Κως, 21, 205, 275, 300
Colmars-les-Alpes, οχυρό, Γαλλία, 316.*66*
Conway, κάστρο, Ουαλία, 323.*92*
Corevgrad Tarnov, 208
Cornaro Andrea, Ενετός, 12
Corogna, Yannouli da, Ενετός, 12
Coucy, κάστρο, Γαλλία, 323.*83*
Crac des Chevaliers, κάστρο, Συρία, 100, 321.*47*, 323.*93*, 325.*140*, 327.*171*
Crouy-sur-Ourcq, πύργος-κατοικία, Γαλλία, 318.*115*
Cyprus, βλ. Κύπρος

D

Damas Brutin, Ιωαννίτης καστελάνος της Νεραντζιάς, 266
Dandolo Giovanni, Ενετός δόγης, 7
Dijon, τείχη, Γαλλία, 321.*39*, 324.*113*
Dinan, τείχη, Γαλλία, 324.*113*
Dol, τείχη, Γαλλία, 324.*113*
Dufay Johanne, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 267
Dupuy Adimaro, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 20

H

Enrico, βλ. Ερρίκος Β′
Entoemo, κάστρο, Κως, 21, 205, 275, 300
Erangier, βλ. Νεραντζιά
Esculapio, βλ. Ασκληπιείο

F

Fantino Querini, βλ. Querini Fantino
Fecamp, ανάκτορο, Γαλλία, 318.*115*
Feraclo, βλ. Φαρακλού
Fluvian Antonio, μάγιστρος, 165, 202, 249, 250, 251, 260, 310.*123*, 323.*80*
Fort Tigne, οχυρό, Μάλτα, 316.*66*

Forte Michelangelo, οχυρό, Ιταλία, 321.*39*
Foscolo Leonardo, Ενετός στρατιωτικός, 313.*185*
Fougéres, τείχη, Γαλλία, 324.*113*
Fountains Abbey, εκκλησία, Αγγλία, 317.*89*

G

Gaillard, κάστρο, Γαλλία, 319.*143*, 325.*140*
Gaudiosa, Dragonet de, βλ. Joyeuse, Dragonet de
Geltru (Gialtrui), Giacomo de la, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 267, 333.*92*
Ghisi Giovanni, Ενετός δυνάστης της Αμοργού, 307.*74*
Ghisi Tommaso, Ενετός δυνάστης της Αμοργού, 307.*74*
Giustiniani(-o) Belleto, Ενετός ναύαρχος και δούκας της Κρήτης, 8, 9, 277, 306.*73*, 307.*73, 74*
Gozzadini Otuly, Ενετός, 12
Guidone, Filippo di, Ιωαννίτης ιππότης, 21, 274-5
Guillaume II Villehardouin, πρίγκιπας Αχαΐας, 306.*60*

H

Haidra, οχυρό, Τυνησία, 323.*82*
Ham, τείχη, Γαλλία, 321.*39*
Hamza Beg, βλ. Χαμτζάς
Harlech, κάστρο, Ουαλία, 323.*92*, 327.*171*
Heredia, Juan Fernadez de, μάγιστρος, 16, 270, 309.*108*

I

If, τείχη, Γαλλία, 321.*39*
Ignace, βλ. Ιγνάτιος του Smolensk
Iznik (βλ. επίσης Νίκαια, Μ. Ασία), πόλη και κεραμική, 80, 158, 162, 202, 207, 212, 216, 217, 218, 290, 293, 298

J

Janue, βλ. Γένουα
Jherusalem, βλ. Ιερουσαλήμ
Joyeuse, Dragonet de, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 309.*106*

K

Kastelli Kefalou, βλ. Καστέλλι Κεφάλου
Kilid-ul-Bahir, φρούριο, Τουρκία, 321.*39*
Korfa Vanes, βλ. Vanes Korfa
Ksar-Bellezma, οχυρό, Αφρική, 321.*46*

L

Landimac(c)hio, Lindemachie, Lendemachi, Landemachi, βλ. Αντιμάχεια
Lango, βλ. Κως
Langres, τείχη, Γαλλία, 321.*39*
Lastic, Jean Bonpart de, μάγιστρος, 17, 25, 86, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 309.*102*
Lastours, κάστρο, Γαλλία, 323.*83*
Lerro, βλ. Λέρος
Lille, τείχη, Γαλλία, 318.*115*
Losengier, προάστειο, Κως, 16
Loubaut, Roger de, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 251

M

Malipiero Pangratio(-sso), Ενετός ναύαρχος, 7, 277

Maluasia, Monouasia, βλ. Μονεμβασιά
Maniace, κάστρο, Ιταλία, 327.*171*
Maometto, βλ. Μεχμέτ Β′
Martoni, Nicolas de, Ιταλός περιηγητής, 278, 310.*110*, 333.*96-7*
Mauregeno Petro, Ιωαννίτης καστελάνος της Νεραντζιάς, 263
Met(t)el(l)ino, βλ. Μυτιλήνη
Michel le Syrien, βλ. Μιχαήλ ο Σύρος
Michelozzo, Ιταλός αρχιτέκτονας, 320.*39*
Milly, Jacques de, μάγιστρος, 18, 20, 86, 280, 312.*159, 160*, 314.*22*, 320.*18*, 323.*80*
Mont-St.-Michel, οχυρώσεις, Γαλλία, 321.*39*
Moresco Andrea, πειρατής, 306.*70*
Morosini Ruzier, Ενετός, 277
Muawiya, Άραβας στρατηγός, 1

N

N(e)arangia, Narania, Nar(r)antia, βλ. Νεραντζιά
Nizeri, Nissaro, βλ. Νίσυρος
Novo Brdo, τείχη, Γιουγκοσλαβία, 327.*171*

O

Orsini, Giovanni Batista degli, μάγιστρος, 321.*49*, 324.*112*
Ortenberg, κάστρο, Βαυαρία, 319.*143*
Orvieto, Ιταλία, 7

P

Pacuiul-Lui-Soare, Ρουμανία, 209
Pagnac, Maurice de, μάγιστρος, 309.*97*
Peripat-um/-o/-j, βλ. Περίπατος
Philip de Courtenay, τιτουλάριος αυτοκράτορας Κων/πολης, 7
Pil(l)i, βλ. Πυλί Παλιό
Piri Re'is, Οθωμανός χαρτογράφος, 25, 87, 166, 314.*18*, 320.*26*, 329.*10*
Podio, Adimaro de/da, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 87, 273
Porchacchi, Thomaso da Castiglione, Ιταλός χαρτογράφος, 25, 314.*19*
Provins, τείχη, Γαλλία, 323.*93*, 325.*140*

Q

Quefalo, βλ. Κέφαλος
Querini Fantino (di Stampalia), Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 17, 18, 75, 76, 77, 82, 83, 202, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 263, 264, 265, 271, 272, 287, 289, 297, 318.*113, 131, 133*
Quintinhac, Robert de, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 309.*106*
Quirini Angelo, Ενετός, 8, 9, 277

R

Rocha Bernardo, Ιωαννίτης καστελάνος Αντιμάχειας, 86, 258, 259
R(h)od-o/-us/-es, βλ. Ρόδος
Rhuddlan, κάστρο, Ουαλία, 327.*171*

S

Sahyun (Saone), κάστρο, Συρία, 100, 321.*47*
Salamiyé, κάστρο, Συρία, 321.*46*
Salses, τείχη, Γαλλία, 321.*39*
Samandrakio, βλ. Σαμοθράκη
Samos, βλ. Σάμος
San P(i)etro, castello, βλ. Απόστολος Πέτρος

Sangallo, ιταλική οικογένεια, 321.*39*
Sanudo Torsello, Marin, Ενετός, 7, 8, 277
Sanuto Johachinus(-o), Ενετός διοικητής της Κω, 11, 278
Sanuto Marino, Ενετός, 313.*177*, 314.*26*
Saraçhane, περιοχή και κεραμική, Τουρκία, 158, 214, 215, 222
Schiavo Domenico, Ενετός, 12
Schlegelholtz Hesso, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 13, 14, 16, 270, 309.*108*
Schlegelholtz Jean, Ιωαννίτης διοικητής της Κω, 309.*106*
Scopolo Tiepolo, Jacomo, βλ. Tiepolo Scopolo, Jacomo
Sedan, τείχη, Γαλλία, 321.*39*
Smederevo, τείχη, Γιουγκοσλαβία, 327.*171*, 330.*4*
Sole, βλ. Σάλωνα
Sparta, βλ. Σπάρτη
(I)Stankoy, βλ. Κως
Strouilo, βλ. Στρόβιλος
Subeibe, κάστρο, Συρία, 321.*47*
Suceava, φρούριο, Ρουμανία, 321.*39*

T

Tartus, τείχη, Συρία, 327.*171*
Thermia, βλ. Θέρμια
Tiepolo Scopolo, Jacomo, Ενετός ναύαρχος, 7, 277
Tinos, βλ. Τήνος

V

Valenza, Ισπανία, 16, 86, 270
Vanes Korfa, Αρμένιος έποικος Κεφάλου, 16, 165, 270
Venetia,Venezia,Vinegia, βλ. Βενετία
Vignoli, Vignolo(-us) dei, Γενοβέζος, 10, 248, 249, 306.*70*, 307.*80*, 308.*83*
Villalba, Johannes de, Ιωαννίτης ιππότης, 257
Villanova, Elione di, βλ. Villeneuve, Hélion de
Villaret, Foulques de, μάγιστρος, 10, 248, 269, 308.*93*, 309.*97*
Ville-Hardouin, Geoffroi de, Γάλλος χρονικογράφος, 304.*40*
Villehardouin, Guillaume II, βλ. Guillaume II Villehardouin
Villeneuve, Hélion de, μάγιστρος, 12, 16, 85, 160, 259, 269, 290, 291, 309.*97, 98, 102*
Viterbo, Ιταλία, 6, 306.*60*
Vitruvius, 96, 317.*89*, 321.*45*

Y

Yevre-le-Chatel, κάστρο, Γαλλία, 318.*115*

Z

Zaccaria, Γενοβέζοι δυνάστες Χίου, 307.*80*
Zaccaria Benedetto, Γενοβέζος δυνάστης Χίου, 10, 308.*81*
Zaccaria Martino, Γενοβέζος δυνάστης Χίου, 307.*80*
Zacosta, Pedro Raimondo, μάγιστρος, 135, 161, 291, 321.*49*, 322.*55*, 324.*112*
Zetone, βλ. Λαμία

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

Αργολιθοδομή (αγγλ. rubble, γαλλ. opus incertum): Τοιχοποιία από ακατέργαστους (αργούς) λίθους, ακανόνιστα τοποθετημένους με κονίαμα και μικρότερες πέτρες ή βήσσαλα στους αρμούς.

Βήσσαλα: Κομμάτια πλίνθων ή κεραμίδων, συνήθως σε δεύτερη χρήση.

Διαβατικό: Η διαμόρφωση ενός κτηρίου με καμαροσκεπή δίοδο στο ισόγειο, από όπου περνάει ένας δρόμος. Συνήθης πρακτική σε μεσαιωνικούς οχυρούς οικισμούς με στόχο την καλύτερη εκμετάλλευση του περιορισμένου χώρου στο εσωτερικό των τειχών.

Διάκενο: Βλ. Επάλξεις.

Επάλξεις: Το μεσαιωνικό τείχος στην άνω απόληξή του (επίπεδο των επάλξεων) διαμορφώνεται με κενά σε τακτικά διαστήματα. Το κτιστό τμήμα μεταξύ των κενών είναι η έπαλξη (αγγλ.-γαλλ. merlon), ενώ στα ελληνικά δεν υφίσταται ειδικός όρος για το διάκενο (αγγλ. crenel, γαλλ. creneau) που παρεμβάλλεται μεταξύ των επάλξεων. Η διαμόρφωση αυτή επέτρεπε στους αμυνόμενους να βάλλουν κατά των επιτιθέμενων από τα διάκενα και να προφυλάσσονται πίσω από τις επάλξεις. Όταν τα τείχη δέχονταν επίθεση, τα διάκενα κλείνονταν με ξύλινα διαφράγματα (αγγλ. shutters, γαλλ. huchette de bois), τα οποία στηρίζονταν σε οριζόντιο άξονα και μπορούσαν να ανοιγοκλείνουν, ώστε να διευκολύνουν την άμυνα. Το άνω τμήμα των επάλξεων μπορεί να έχει διαφορετικές μορφές: ευθύγραμμο και επίπεδο, ευθύγραμμο αλλά με τριγωνική διατομή, με χελιδονοειδείς ή πριονωτές απολήξεις κτλ. Η τελευταία μορφή απαντά κυρίως στις οχυρώσεις των Ενετών και των Ιωαννιτών.

Επίχρισμα (κεραμικών): Αραιό διάλυμα πηλού που χρησιμοποιείται για την κάλυψη ή τη διακόσμηση της επιφάνειας του αγγείου.

Εφυάλωση: Λεπτό στρώμα γυαλιού που επενδύει την κεραμική επιφάνεια με σκοπό να την κάνει αδιάβροχη και στεγανή, συμβάλλει όμως σημαντικά στην τελική εντύπωση ως διακοσμητικό στοιχείο με τη λεία επιφάνεια, τη στιλπνότητα και το χρώμα που πολύ συχνά προσφέρει.

Ημιχώνιο: Μικρό τόξο ή τεταρτοσφαιρική κόγχη, που γεφυρώνει τις γωνίες ενός τετράγωνου διαμερίσματος μετασχηματίζοντάς το σε οκτάγωνο κατάλληλο για την υποδοχή ενός ημισφαιρικού θόλου.

Θολίτες: Λαξευμένες σφηνοειδείς πέτρες που σχηματίζουν το τόξο.

Κανονιοθυρίδα: Άνοιγμα στο τείχος για μεγάλο –όχι ατομικό– πυροβόλο όπλο. Στις πρώιμες κανονιοθυρίδες, στην εξωτερική παρειά

του τείχους, διαμορφώνεται οπή κυκλική, ωοειδής ή τετράγωνη, που διευρύνεται προς το εσωτερικό της οχύρωσης, αποτελώντας ουσιαστικά μια μετεξέλιξη των μεσαιωνικών τοξοθυρίδων. Από τις αρχές του 16ου αι. εμφανίζονται οι εξελιγμένες κανονιοθυρίδες, οι οποίες –αντίθετα με τις πρώιμες– «ανοίγουν» προς την εξωτερική παρειά του τείχους, εξυπηρετώντας πυροβόλα όπλα μεγαλύτερου όγκου και διαμετρήματος. Η κάτοψή τους έχει σχήμα Χ και είναι γνωστές ως «γαλλικού τύπου κανονιοθυρίδες» (canonnière à la française).

Καταχύστρες ή Ζεματίστρες: Αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικότερα σημεία της μεσαιωνικής άμυνας. Πρόκειται για κτιστές περίκλειστες προεξοχές στο άνω τμήμα των τειχών, ένα είδος «μπαλκονιού», από το δάπεδο του οποίου οι αμυνόμενοι έβαλλαν με πέτρες και τόξα κατά των εχθρών. Η πληροφορία ότι έχυναν επίσης καυτό λάδι ή νερό, αν και όχι ιδιαίτερα αξιόπιστη, τους προσέδωσε το όνομα «Ζεματίστρες». Παρατηρούνται πολλές παραλλαγές, ανάλογα με τη μορφή και τη λειτουργία τους. Η απλούστερη είναι η μεμονωμένη καταχύστρα (γαλλ. bretêche), που στηρίζεται πάνω σε δύο προεξέχοντες λίθινους δοκούς (φουρούσια). Όταν παρατηρούνται περισσότερα φουρούσια, τότε μπορούμε να μιλάμε για ολιγάριθμη σειρά καταχυστρών. Είναι επίσης δυνατόν να υφίσταται ολόκληρη ζώνη συνεχόμενων καταχυστρών (αγγλ. machicolations, γαλλ. machicoulis) που επιστέφουν την άνω απόληξη τειχών ή πύργων. Εκτός από φουρούσια, οι καταχύστρες μπορούν να στηρίζονται σε τόξα ή σε αντηρίδες. Ιδιαίτερα συχνή είναι η παρουσία τους πάνω από πύλες και αδύναμα («νεκρά») σημεία των τειχών, όπως οι γωνίες μεταξύ του τείχους και των πύργων. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη Δυτική Ευρώπη έχει παρατηρηθεί και μια ξύλινη εκδοχή της ζώνης συνεχόμενων καταχυστρών (αγγλ.-γαλλ. hourd, hourding), μία ξύλινη γαλαρία, δηλαδή, στηριγμένη σε δοκάρια. Παραλλαγή της καταχύστρας είναι ο **φονιάς** (αγγλ. murder-hole, γαλλ. assommoir). Πρόκειται για άνοιγμα στην οροφή ενός περάσματος, συνήθως αμέσως μετά ή πριν την πύλη του κάστρου, που επέτρεπε στους αμυνόμενους που βρίσκονταν στο δωμάτιο του ορόφου να ρίχνουν βλήματα στους εχθρούς που περνούσαν από κάτω. Εναλλακτικά από εκεί μπορούσαν να ρίχνουν νερό, ώστε να σβήνουν τις φωτιές που άναβαν οι εχθροί για να κάψουν τις ξύλινες θύρες. Οι καταχύστρες αποτελούν ένα από τα μεσαιωνικά χαρακτηριστικά που δεν εξαφανίζονται με την εμφάνιση των πυροβόλων όπλων.

Επιβιώνουν και συνήθως κατασκευάζονται πάνω από τις πύλες φρουρίων και προμαχώνων, ακόμα και σε πολύ μεταγενέστερες εποχές.

Κινστέρνα: Δεξαμενή περισυλλογής όμβριων υδάτων. Είναι απαραίτητη από τη στιγμή που στα περισσότερα κάστρα δεν υπάρχει φυσική πηγή νερού. Τις περισσότερες φορές είναι υπόγεια, ενώ πολλές φορές καταλαμβάνει τον υπόγειο ή ισόγειο χώρο πύργων και κατοικιών.

Κουρασάνι: Υδραυλικό κονίαμα με μονωτικές ιδιότητες, πηχτό και ανθεκτικό, που αποτελείται από άμμο, ασβέστη και τριμμένο κεραμίδι.

Κρυμμένη πλίνθος (τεχνική της): Τρόπος δόμησης, κατά τον οποίο εναλλασσόμενες σειρές τούβλων τοποθετούνται πιο βαθιά από την επιφάνεια του τοίχου και καλύπτονται με κονίαμα.

Λοφίο: Σφαιρικό τρίγωνο το οποίο διαμορφώνεται ψηλά σε κάθε γωνία ενός τετράγωνου κτίσματος ή πάνω από τους πεσσούς που στηρίζουν την ανωδομή, ώστε να διευκολύνει τη μετάβαση στο κυκλικό σχήμα της βάσης του τρούλου.

Μίνα-Κοντραμίνα: Βλ. Mina-Contramina.

Όστρακα: Θραύσματα κεραμικών αγγείων.

Παραπέτο: Βλ. Parapetto.

Περίδρομος (αγγλ. wallwalk, γαλλ. chemin de ronde): Διάδρομος κυκλοφορίας των αμυνομένων στο άνω τμήμα των τειχών, πίσω από τη ζώνη των επάλξεων.

Πεσσός: Τετράπλευρο κτιστό στήριγμα.

Πλαγιοφύλαξη, πλαγιοκάλυψη, πλαγιοβολή: Έννοια της οχυρωματικής που υποδηλώνει τη δυνατότητα να προστατεύονται τα τείχη της οχύρωσης από τα προεξέχοντα τμήματά της (πύργοι, προμαχώνες). Η δυνατότητα πλαγιοβολής του κάθε πύργου ή προμαχώνα εξαρτάται από τον αριθμό ή τη θέση των θυρίδων βολής (τοξοθυρίδες, κανονιοθυρίδες), το εύρος βολής που αυτές έχουν, την απόσταση και συμπληρωματικότητα με τον κοντινότερο πύργο/προμαχώνα κτλ.

Πρόβολοι ή Φουρούσια: Λίθινοι δοκοί τοποθετημένοι εγκάρσια σε μία τοιχοποιία. Συνήθως χρησιμοποιούνται για τη στήριξη ή έδραση ελαφρών κατασκευών.

Προτείχισμα: Ζώνη χαμηλού τείχους εξωτερικά του κυρίως περιβόλου, που αποτελεί την πρώτη γραμμή άμυνας, κυρίως σε οχυρώσεις που κτίζονται σε επίπεδες επιφάνειες. Στόχος είναι να κρατήσει τον εχθρό μακριά από το κατώτερο τμήμα των τειχών, ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους από τηλεβόλα όπλα ή υπόγειες σήραγγες (μίνες). Επίσης, με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται μία δεύτερη χαμηλότερη γραμμή πυρός. Ως οχυρωματική μορφή, το

προτείχισμα είναι ήδη γνωστό από τους ρωμαϊκούς χρόνους, με αρτιότερο παράδειγμα τα χερσαία τείχη της Κων/πολης του 5ου αι.

Προμαχώνας (αγγλ.-γαλλ. bastion, ιταλ. bastione, baluardo): Χαμηλή προεξέχουσα κατασκευή, προσαρμοσμένη στις επιταγές των πυροβόλων όπλων, η οποία αντικατέστησε τους μεσαιωνικούς πύργους. Αρχικά παρατηρούνται διάφορες μορφές (ημικυλινδρική, πεταλόσχημη, τετράπλευρη) και πειραματισμοί, μέσα όμως στο 16ο αι. αποκρυσταλλώνεται το πενταγωνικό σχέδιο. Στόχος η δυνατότητα πλαγιοβολής και η δημιουργία ενός λειτουργικού «προμαχωνικού μετώπου» (βλ. fronte bastionato). Ο πεντάπλευρος προμαχώνας, στον οποίο διακρίνονται δύο μέτωπα (ιταλ. faccie, fronti) και δύο πλευρά (ιταλ. fianchi), έχει απόλυτα καθορισμένα τμήματα και λειτουργίες. Εντούτοις, ο προμαχώνας προσαρμόζεται κάθε φορά στη γεωγραφία του χώρου που καλείται να υπερασπιστεί και τα οικονομικά και τεχνικά μέσα των κτητόρων του.

Πρόχωμα (γαλλ. terre-pleins): Συμπαγές χωματουργικό έργο, συχνά με μία γραμμή άμυνας στην άνω απόληξή του, κατασκευασμένο εξωτερικά και κατά μήκος των τειχών ώστε να τα προφυλάσσει από τα πυροβόλα όπλα.

Πτερύγια: Τεταρτοκύκλια με κεραμοπλαστικό διάκοσμο που πλαισιώνουν παράθυρα ή κόγχες.

Σκάρπα: Βλ. Scarpa.

Σπόλια: Αρχαία οικοδομικά μέλη σε δεύτερη χρήση.

Τζαγκ(-γ)ράτωρ: Ο χειριστής της τζάγγρας (βαλλίστρας), είδους τόξου.

Τοξοθυρίδα: Άνοιγμα στα τείχη κατασκευασμένο ειδικά για χρήση από τους τοξότες. Στην εξωτερική παρειά διαμορφώνεται στενή οπή, η απλούστερη μορφή της οποίας είναι μια στενόμακρη κατακόρυφη σχισμή, ενώ απαντά μεγάλη ποικιλία παραλλαγών (σε σχήμα σταυρού, με διεύρυνση στην κάτω απόληξη κτλ.), κάτι που δίνει τη δυνατότητα καλύτερης εποπτείας του πεδίου βολής. Το άνοιγμα διευρύνεται προς το εσωτερικό των τειχών, ώστε να διευκολύνει την κίνηση και τη στόχευση με τόξο ή βαλλίστρα. Η τοξοθυρίδα μπορεί να ανοίγεται στο πάχος μιας έπαλξης ή να εγγράφεται σε κόγχη που δημιουργείται σε οποιοδήποτε σημείο του τείχους.

Τόρμος: Οπή για την προσαρμογή του κατακόρυφου άξονα μιας θύρας.

Τυφεκιοθυρίδα (αγγλ. gun-loops): Άνοιγμα στα τείχη από όπου οι αμυνόμενοι έβαλλαν με ατομικά πυροβόλα όπλα (μουσκέτα, τυφέκια). Παρατηρούνται πολλές παραλλαγές, ανάλογα με τις εποχές, τις περιοχές και τα όπλα που χρησιμοποιούνταν. Η απλούστερη μορφή περιλαμβάνει μία ορθογώνια σχισμή στην εξωτερική πα-

ρειά του τείχους, που διευρύνεται προς το εσωτερικό. Είναι δυνατόν στην ίδια τυφεκιοθυρίδα να ανοίγονται περισσότερες σχισμές, κάτι που βελτιώνει το εύρος πυρός.

Φουρνικό ή Ασπίδα: Θόλος με σχήμα τμήματος σφαιρικής επιφάνειας μικρότερου από ημισφαίριο.

Φουρούσια: Βλ. Πρόβολοι.

Boulevard: Βλ. Πρόχωμα.

Fronte bastionato (προμαχωνικό μέτωπο): Χάραξη μίας οχύρωσης με εναλλαγή προμαχώνων και τειχών (cortine), στην οποία όλα τα τμήματα (προμαχώνες και ενδιάμεσα τείχη) βρίσκονται σε τέτοια διάταξη ώστε να καλύπτονται μεταξύ τους αμυντικά.

Mina-Contramina (υπόνομος-ανθυπόνομος): Η μίνα είναι υπόγεια σήραγγα σκαμμένη από τους επιτιθέμενους με σκοπό να φτάσουν στο πολιορκούμενο τείχος και να προκαλέσουν την κατάρρευση σημαντικών σημείων του, στους μεσαιωνικούς χρόνους με την πυρπόληση των υποστυλωμάτων της σήραγγας, ενώ στους νεότερους με την ανατίναξή της. Η μόνη δυνατή άμυνα είναι η κατασκευή κοντραμίνας (ανθυπονόμου), μιας αντίστοιχης σήραγγας, από τους αμυνόμενους, ώστε να εξουδετερώσουν τα συνεργεία του αντιπάλου πριν την ολοκλήρωση του έργου τους. Στους νεότερους χρόνους οι κοντραμίνες σχεδιάζονταν εξαρχής και κατασκευάζονταν μαζί με τις οχυρώσεις, ώστε να δημιουργείται ένα δίκτυο που να καλύπτει και να εποπτεύει όλο το υπέδαφος.

Parapetto: Η άνω απόληξη των τειχών στις νεότερες οχυρώσεις, όπου ανοίγονται κανονιοθυρίδες ή τυφεκιοθυρίδες. Πρόκειται ουσιαστικά για μικρά αναχώματα που προστάτευαν τους αμυνόμενους από εξωτερικές βολές.

Scarpa (σκάρπα, κεκλιμένο επίπεδο, κεκλιμένη τοιχοποιία, αγγλ.-γαλλ. talus, γαλλ. escarpe): Το κεκλιμένο κατώτερο τμήμα τειχών και προμαχώνων, που παρατηρείται κατά κύριο λόγο σε οχυρώσεις οι οποίες κατασκευάζονται για την αντιμετώπιση πυροβόλων όπλων, από το β′ μισό του 15ου αι. και εξής. Η διαμόρφωση αυτή υιοθετήθηκε καταρχήν για λόγους στατικούς, εξαιτίας του μεγάλου όγκου των επιχωματώσεων που υπήρχαν στον οχυρό περίβολο. Με τα κεκλιμένα πρανή αποφευγόταν επίσης η καταστροφική κάθετη πρόσκρουση των επιθετικών πυρών. Σκάρπα παρατηρείται και στη βάση μεσαιωνικών τειχών, όμως τότε ο ρόλος της είναι διαφορετικός: ενισχύει τα θεμέλια, αποτρέπει την τοποθέτηση κλιμάκων από τους επιτιθέμενους, χρησιμεύει στην αναπήδηση των λίθων που ρίχνονται από τις καταχύστρες κτλ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΒΜΕ: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο
AM: Mitteilungen des Deutchen Archaeologischen Instituts, Athenische Abteilung
Annuario: Annuario della Scuola Archeologia di Atene
BCH: Bulletin de Correspondence Hellenique
BSA: Annual of the British School at Athens
BZ: Byzantinische Zeitschrift
BNJ: Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
DOP: Dumbarton Oaks Papers
ΕΕΒΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
JHS: Journal of Hellenic Studies
JÖB: Jahrbuch der österreicheischen Byzantinistik
ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, της Εκδοτικής Αθηνών
REB: Revue des Etudes Byzantines

Αλεξιάς: B. Leib (εκδ.), *Anne Comnène, Alexiade (règne de l' empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, στη σειρά Les Belles Lettres, Association G. Budé, Paris 1937 (Βιβλ. I-IV), 1943 (Βιβλ. V-X), 1945 (Βιβλ. XI-XV).

Αρβανίτη 1998: Σ. Αρβανίτη, «Τυπολογικές και μορφολογικές παρατηρήσεις σε μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς ναούς της Αρκαδίας (9ος-15ος αι.)», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήναι 1998, τόμ. Β', σ. 369-84.

Αργέντη - Κυριακίδου 1946: Φ. Π. Αργέντη, Σ. Π. Κυριακίδου, *Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και Περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνος*, Αθήνα 1946.

Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια: S. Ćurčić, Ε. Χατζητρύφωνος (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η Διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1999.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988: Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Βυζαντινά Κεραμικά από τη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Χίου», *ΑΑΑ* XXI, 1988, σ. 185-197.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1994: Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Μεταβυζαντινά Κεραμικά αγγεία από την Άρτα, 1449-1700», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31, 1994, σ. 99-106.

Βακαλόπουλος 1972: Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Τα Κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο Τεκές του Χασάν Μπαμπά*, στη σειρά Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, αρ. 37, Θεσσαλονίκη 1972.

Βελένης 1984: Γ. Μ. Βελένης, *Ερμηνεία του Εξωτερικού Διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική* (αδημ. διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984.

Βολανάκης 1989: Ι. Η. Βολανάκης, «Χριστιανικά Μνημεία της νήσου Κω, ΙΙ. Τοιχογραφημένοι Ναοί Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Εποχής, Α΄ Μέρος», *Τα Κωακά* Γ΄, 1989, σ. 57-118.

Βολανάκης 1993: Ι. Η. Βολανάκης, «Χριστιανικά Μνημεια της νήσου Κω, ΙΙ. Οι τοιχογραφημένοι ναοί Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Εποχής, Συμπλήρωμα Α», *Τα Κωακά* Δ΄, 1993, σ. 31-88.

Βολανάκης 2001: Ι. Βολανάκης, «Τα Βαπτιστήρια της νήσου Κω και η τελετή του βαπτίσματος κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαίου 1997, στη σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 321-31.

Βρανούση 1966: Ε. Λ. Βρανούση, *Τα Αγιολογικά Κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, Φιλολογική Παράδοσις και Ιστορικαί Μαρτυρίαι*, Αθήναι 1966.

Βρανούση 1980: Ε. Λ. Βρανούση, *Βυζαντινά Εγγραφα της Μονής Πάτμου, Α. Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980.

Βρυέννιος: P. Gautier (εκδ.), *Nicéphore Bryennios, Histoire*, στην σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Bruxelles 1975.

Γκιολές 1987: Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987.

Γλυκάς: I. Bekkerus (εκδ.), *Michaelis Glycae Annales*, στην σειρά Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1836.

Γρηγοράς: L. Schopeni (εκδ.), *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, στην σειρά Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1829 (τόμ. I), 1830 (τόμ. II) και I. Bekkerus (εκδ.), *Nicephori Gregorae, Historiae Byzantinae Libri Postremi*, στην ίδια σειρά, Bonnae 1855 (τόμ. III).

Δούκας: I. Bekkerus (εκδ.), *Ducae Historia Byzantina*, στην σειρά Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1834· επίσης V. Grecu (εκδ.), *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, Bucharest 1958.

Δωρή 1993: Ε. Δωρή, Π. Βελισσαρίου, Μ. Μιχαηλίδης, «Νεώτερα για το Κάτω Κάστρο Χώρας Άνδρου», *Πρακτικά του Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου*, στη σειρά Ανδριακά Χρονικά 21, Άνδρος 1993, σ. 45-62.

Ενετοί και Ιωαννίτες: *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής -Πειραματική Ενέργεια Archimed-*, Αθήνα 2001.

Ευαγγελάτου-Νοταρά 1987-8: Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «...Και τα πολλά της Πολοποννήσου... σεισμού γεγόνασιν παρανάλωμα», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, στη σειρά Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τόμ. 2, Αθήνα 1987-8, σ. 427-48.

Ευγενίδου 1997: Δ. Ευγενίδου, *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης, Βυζαντινή καστροκτισία*, Αθήνα 1997.

Ευσταθίου, Άλωσις: Eustazio di Tessalonica, *La Espugnazione di Tessalonica*, κριτ. έκδ. S. Kyriakidis, στην σειρά Testi e Monumenti, τόμ. 5, του Istituto Siciliano di studi Bizantini e Neoellenici, Palermo 1961.

Ευσταθίου, Επιστολές: T. Tafel (εκδ.), *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula accedunt Trapezuntinae Historiae Scriptores Panaretus et Eugenicus*, Frankfurt 1832.

Ευσταθίου, Παρεκβολαί: *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem ad fidem exempli Romani editi*, Hildesheim 1960 (Leipzig 1829).

Ζαρράφτης 1921: Ι. Ε. Ζαρράφτου, *Κώια, ήτοι επτά τεύχη περιγράφοντα τα της Κω μετά του χάρτου αυτής*, Κως 1921.

Ζακυθηνού 1941: Δ. Α. Ζακυθηνού, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει», κεφάλαιον πρώτον, *ΕΕΒΣ* 17, 1941, σ. 208-74.

Ζακυθηνού 1948: Δ. Α. Ζακυθηνού, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει», κεφάλαιον πρώτον, *ΕΕΒΣ* 18, 1948, σ. 42-62.

Ζακυθηνού 1949: Δ. Α. Ζακυθηνού, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει», κεφάλαιον πρώτον, *ΕΕΒΣ* 19, 1949, σ. 3-25.

Ζακυθηνού 1951: Δ. Α. Ζακυθηνού, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει», κεφάλαιον δεύτερον, *ΕΕΒΣ* 21, 1951, σ. 179-209.

Ζακυθηνού 1952: Δ. Α. Ζακυθηνού, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει», κεφάλαιον δεύτερον, *ΕΕΒΣ* 22, 1952, σ. 159-82.

Ζακυθηνού 1955: Δ. Α. Ζακυθηνού, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει», κεφάλαιον δεύτερον, *ΕΕΒΣ* 25, 1955, σ. 127-157.

Ζαχαριάδου 1966: Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή στην ιστορία του νοτιοανατολικού Αιγαίου», *Σύμμεικτα* 1, 1966, σ. 184-230.

Ζαχαριάδου 1991: Ε. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων (1300- 1400)*, Αθήνα 1991.

Ζαχαριάδου 2001: Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Η Κως και η Μονή Πάτμου με την έναρξη της Τουρκοκρατίας», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαίου 1997, στη σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 465-8.

Ζωναράς: L. Dindorfius (εκδ.), *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, στην σειρά Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae 1868 (τόμ. I-II), 1870 (τόμ. III), 1871 (τόμ. IV), 1874 (τόμ. V-VI).

Θεοτόκης 1936: Σ. Μ. Θεοτόκης, *Αποφάσεις της Ενετικής Γερουσίας 1281-1385*, στη σειρά Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. Β, μέρος 1, Αθήναι 1936.

Θεοχάρη 1989: Μ. Σ. Θεοχάρη, «Η πρώτη Μονή του Οσίου Χριστοδούλου στην Κω και ο οικισμός του χώρου (πρόταση αρχαιολογικής μελέτης)», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Ι. Μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, 900 Χρόνια Ιστορικής Μαρτυρίας (1088-1988)*, Πάτμος 22-24 Σεπτεμβρίου 1988, στη σειρά Διπτύχων Παράφυλλα 2 της Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Αθήνα 1989, σ. 161-8.

Καρπάθιος 1955: Ε. Ι. Καρπάθιος, «Η εν Κω πάλαι ποτέ διαλάμψασα Ιερά Μονή του Σωτήρος Χριστού», *Δωδεκανησιακόν Αρχείον* Α′, 1955, σ. 48-56.

Καρπάθιος 1956: Ε. Ι. Καρπάθιος, «Η εν Κω πάλαι ποτέ διαλάμψασα Ιερά Μονή των Σπονδών», *Δωδεκανησιακόν Αρχείον* Β′, 1956, σ. 3-25.

Καρπάθιος 1963α: Ε. Ι. Καρπάθιος, «Η εν Κω πάλαι ποτέ διαλάμψασα Ιερά Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου της επιλεγομένης των Καστριανών», *Δωδεκανησιακόν Αρχείον* Δ′, 1963, σ. 106-33.

Καρπάθιος 1963β: Ε. Ι. Καρπάθιος, «Η εν Κω πάλαι ποτέ διαλάμψασα Ιερά Μονή του Άλσους», *Δωδεκανησιακόν Αρχείον* Δ′, 1963, σ. 133-41.

Καρρέρ 1984: Γ. Καρρέρ, «Τα οικόσημα του κάστρου της Κω», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 4, 1984, σ. 70-90.

Κάσδαγλη 1987-8: Α-Μ. Κάσδαγλη, «Εισαγωγή στην Εραλδική της Ρόδου», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 7, 1987-8, σ. 18-48.

Κάσδαγλη 1992: Α-Μ. Κάσδαγλη, «Τα ροδίτικα οικόσημα. Μερικές παρατηρήσεις για τη σημασία τους», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, 27-29 Νοεμβρίου 1986, Αθήνα 1992, σ. 115-22.

Κάσδαγλη 1994-5: Α-Μ. Κάσδαγλη, «Κατάλογος των Θυρεών της Ρόδου», *ΑΔ* 49-50, Μέρος Α′-Μελέτες, σ. 211-46.

Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα 2000: Α.-Μ. Κάσδαγλη, Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Νέες έρευνες στην οχύρωση της μεσαιωνικής πύλης του Αγίου Ιωάννη στην πόλη της Ρόδου», *Ρόδος 2. 400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, σ. 327-40.

Κατσιώτη - Αρχοντόπουλος 2000: Α. Κατσιώτη, Θ. Αρχοντόπουλος, «Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, σ. 375-86.

Κόλλιας 1980: Η. Κόλλιας, «Ο Ελληνισμός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Τα Δωδεκάνησα (1204-1522)», *ΙΕΕ*, τόμ. Θ′, σ. 291-301.

Κόλλιας 1992: Η. Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του Νοτίου Τείχους του Κολλακιού, "Versus Civitatem"», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου* Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, 27-29 Νοεμβρίου 1986, Αθήνα 1992, σ. 1-108.

Κόλλιας 1994: Η. Κόλλιας, *Η Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994.

Κόλλιας 2000: Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, σ. 299-308.

Κόλλιας 2001: Η. Κόλλιας, «Οικισμοί, Κάστρα και Μοναστήρια της Μεσαιωνικής Κω», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 291-320.

Κομίνης 1960: Α. Δ. Κομίνης, *Γρηγόριος Πάρδος Μητροπολίτης Κορίνθου και το έργον αυτού*, στη σειρά Testi e studi Bizantino-Neoellenici, τομ. Β′, του Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici, Universita di Roma, Ρώμη-Αθήνα 1960.

Κοντογιάννης 2001: Ν. Δ. Κοντογιάννης, «Η Μεσαιωνική Κως μέσα από τα κείμενα των περιηγητών και των χαρτογράφων», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στη σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 411-24.

Κουκουλέ 1950: Φ. Ι. Κουκουλέ, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα Λαογραφικά*, Αθήνα 1950.

Ćurčić 1999: S. Ćurčić, «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας, εισαγωγή στην Κοσμική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500», στο S. Ćurčić, Ε. Χατζητρύφωνος (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η Διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 19-51.

Κουτελάκης 2001: Χ. Κουτελάκης, «Το ανέκδοτο χφ. GE. FF. 13731 της βιβλιοθήκης του Παρισιού και η Κως», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 385-400.

Κραντονέλλη 1985: Α. Κραντονέλλη, *Ιστορία της Πειρατείας στους Πρώτους Χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1985.

Κριτόβουλος: D. R. Reinsch (εκδ.), *Critobuli Imbriotae Historiae*, στη σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τόμ. XXII, Berlin 1983.

Κωνσταντινίδης 1968: Ε. Ι. Κωνσταντινίδου, *Συμβολή εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Δωδεκανήσου* (Εναίσιμος επί διδακτορία διατριβή υποβληθείσα εις την Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα 1968.

Λάμπρου 1904: Σπ. Λάμπρου, «Θεωνάς, άγνωστος χρονογράφος της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος», *Νέος Ελληνομνήμων* 1, 1904, 191-202.

Λάμπρου 1932: Σπ. Λάμπρου, *Βραχέα Χρονικά* (επιμέλεια Κ. Ι. Άμαντου), στη σειρά Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. Α, τεύχ. Ι, της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1932.

Λιάπης 1964: Ι. Λιάπης, «Η μονή του Αγίου Γεωργίου "ΑΡΜΑ" Ευβοίας», *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* ΙΑ, 1964, σ. 273-310.

Μακρής 1999: Κ. Μακρής, «Η Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου», *Corpus* 9, Οκτ. 1999, σ. 52-61.

Μακροπούλου 1995: Δ. Μακροπούλου, «Κεραμεική», στο *Συλλογή Δημητρίου Οικονομόπουλου* (έκδ. ΤΑΠΑ), Αθήνα 1995, σ. 7-19.

Μαλτέζου 1967: Χ. Μαλτέζου, «Ο Marin Sanudo πηγή διά την μελέτην δύο αγνώστων βυζαντινών γεγονότων», *Θησαυρίσματα* 4, 1967, σ. 20-37.

Μάρκογλου 1989: Α. Ι. Μάρκογλου, «Η Χαρτογραφία της Κω από χαρακτικά ευρωπαίων περιηγητών (15ος-19ος αι.)», *Τα Κωακά* III, 1989, σ. 119-49.

Μαστορόπουλος 2001: Γ. Σ. Μαστορόπουλος, «Ταύτιση(;) του επί του όρους Δικαίου της Κω μονυδρίου Αρσενίου του Σκηνούρη (11ος αι.)», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στη σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 333-56.

Μηλίτση 1999: Ε. Μηλίτση, «Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Κω, από τις έρευνες των Ιταλών και του Α. Ορλάνδου μέχρι τις σύγχρονες ανασκαφές», *Corpus* 3, Μάρ. 1999, σ. 72-8.

Μιχαηλίδου 1994: Μ. Μιχαηλίδου, *Σχεδίασμα εισηγμένης εφυαλωμένης κεραμικής στη Ρόδο κατά την εποχή των Ιπποτών (1309-1522)*(αδημ. μεταπτυχ. διατριβή), Ρόδος 1994.

Μουτσόπουλος 1956: Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η Αρχιτεκτονική των Εκκλησιών και των Μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήνα 1956.

Μουτσόπουλος 1958-9: Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Η Παναγία του Μουχλίου», *Πελοποννησιακά* Γ′-Δ′, 1958-9, σ. 288-309.

Μουτσόπουλος 1973: Ν. Μουτσόπουλος, «Η επίδραση της μορφολογίας των πύργων στην οχυρή κατοικία του ελλαδικού χώρου του XVI-XVIII αιώνος», *Φρουριακά Χρονικά* 1, 1973, σ. 35-108.

Μουτσόπουλος 1985-6: Ν. Μουτσόπουλος, «Από την βυζαντινή Καρύταινα», *Πελοποννησιακά* 16 (Φίλιον Δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον), 1985-6, σ. 129-202.

Μπούρας 1994: Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τόμ. 2: Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα, Αθήνα 1994.

Μυγδάλης 2000: Λ. Η. Μυγδάλης, «Ένα άγνωστο χρονικό στα γερμανικά για την πολιορκία της Ρόδου στα 1522», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά

διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, σ. 499-502.

Νικολακόπουλος 1988: Γ. Α. Νικολακόπουλος, «Τα κεραμικά του παρεκκλησίου της Φανερωμένης της Σαλαμίνας», *Αρχαιολογία* 28, Ιουλ.-Σεπτ. 1988, σ. 81-4.

Ντέλλας 2000: Γ. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, σ. 351-66.

Νυσταζοπούλου 1980: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά Έγγραφα της Μονής Πάτμου, Β. Δημοσίων Λειτουργών*, Αθήνα 1980.

Ξυγγόπουλος 1957: Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα 1957.

Ξυγγόπουλος 1965: Α. Ξυγγόπουλος, *Έρευναι εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1965.

Οικονομίδης 1979: Ν. Οικονομίδης, «Το νέο κράτος της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου», *ΙΕΕ*, τόμ. Η′, σ. 154-79.

Ορλάνδος 1935: Α. Κ. Ορλάνδος, «Εκ των Βυζαντινών Απιδέων», *ΑΒΜΕ* Α′, 1935, σ. 125-38.

Ορλάνδος 1936: Α. Κ. Ορλάνδος, «Το Κάστρον της Άρτης», *ΑΒΜΕ* Β′, 1936, σ. 151-60.

Ορλάνδος 1955-6: Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά Μνημεία της Άνδρου», *ΑΒΜΕ* Η′, 1955-6, σ. 3-67.

Ορλάνδος 1958: Α. Κ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1958.

Παπαδοπούλου 2000: Ε. Η. Παπαδοπούλου (εκδ.), *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, Ιστορία της Ρωμανίας,* στη σειρά Πηγές του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τόμ. 4, Αθήνα 2000.

Γ. και Θ. Παπαθανασόπουλος 2000: Γ. Παπαθανασόπουλος, Θ. Παπαθανασόπουλος, *Πύλος-Πυλία. Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Αθήνα 2000.

Παπαθεοφάνους-Τσουρή 2001: Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες δύο μνημείων της Κω: Παναγία των Καστριανών και Ζωοδόχος πηγή στο Μανάγρι», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στη σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 357-64.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιστ. επιμ.), *Βυζαντινά Εφυαλωμένα Κεραμικά, Η τέχνη των εγχαράκτων*, κατάλογος έκθεσης στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1999.

Παπαχριστοδούλου 1972: Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους Προϊστορικούς χρόνους μέχρι την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1972.

Παπαχριστοδούλου 1996: Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996.

Παπαμανώλης 1981: Ε. Κ. Παπαμανώλης, «Αναστήλωση και προβολή των ερειπωμένων μεσαιωνικών κάστρων της Δωδεκανήσου», *Πολιτιστικά Δωδεκανήσου*, Πορίσματα Α′ Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου ’78, στη Σειρά Εκδόσεων της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, τόμ. 11, Αθήνα 1981, σ. 305-85.

Πέννας 1994: Χ. Ι. Πέννας, «Το Μεσαιωνικό Φρούριο Κότζινος της Λήμνου», *Αρχαιολογία* 50, Ιαν.-Μάρτ. 1994, σ. 68-74.

Ποζιόπουλος 1984: Δ. Λ. Ποζιόπουλος, «Η μεταβατική μορφή των Μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου προς αντιμετώπιση των Πυροβόλων όπλων», *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων και συνόλων*, τόμ. Α′, Αθήνα 1984, σ. 177-200.

Ποζιόπουλος 1992: Α. Ποζιόπουλος, «Χαρακτηριστικές φθορές στις μεσαιωνικές οχυρώσεις της Παλιάς Πόλης της Ρόδου», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, 27-29 Νοεμβρίου 1986, Αθήνα 1992, σ. 149-66.

Ποζιόπουλος 2000: Α. Ποζιόπουλος, «Η πλαγιοβολή στις μεσαιωνικές οχυρώσεις της Ρόδου», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, σ. 341-6.

Πουπάκη 2001: Ειρ. Πουπάκη, «Πελεκητά: το λατομείο του αρχαίου Δήμου των Ισθμιωτών στην Κω», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 59-76.

Poutiers 1984: J-C. Poutiers, «Εισαγωγή στη σιγιλλογραφία και εραλδική των Ιπποτών της Ρόδου», *Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 4, 1984, σ. 9-69.

Ρωσσίδης 1999: Ζ. Ρωσσίδης, «Τα τείχη της Θεσσαλονίκης», *Corpus* 5, Μάιος 1999, σ. 54-63.

Σαββίδης 1981: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ. Χ.», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 24, 1981, σ. 358-74.

Σαββίδης 1981-2: Α. Σαββίδης, «Η Εύβοια κατά τα τέλη του ΙΒ′- Αρχές του ΙΓ′ αι. μ.Χ.», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 24, 1981-2, 313-323 = Α. Σαββίδης, *Μελετήματα Βυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπικής Ιστορίας* (συλλ. άρθρων), Αθήνα 1992, σ. 267-77.

Σαββίδης 1982: Α. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος Εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (c. 1081-c. 1106), μέρος Α: c. 1081-1090», *Χιακά Χρονικά* ΙΔ′ (XIV), 1982, σ. 9-24.

Σαββίδης 1983: Α. Σαββίδης, «Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο. αιώνα», *Βυζαντινά* 12, 1983, 405-28 = Α. Σαββίδης, *Μελετήματα Βυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπικής Ιστορίας* (συλλ. άρθρων), Αθήνα 1992, σ. 15-37.

Σαββίδης 1984: Α. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος Εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (c. 1081-c. 1106), μέρος Β: c. 1090-1106», *Χιακά Χρονικά* ΙS′ (XVI), 1984, σ. 51-66.

Σαββίδης 1985: Α. Σαββίδης, «Βυζαντινοί επαναστάτες 1025-1261 μ. Χ. Μορφές του μεσαιωνικού Ελληνισμού», *Νέα Εστία* 117, τεύχ. 1385, 15 Μαρτίου 1985, 390-403 = Α. Σαββίδης, *Μελετήματα Βυζαντινής Προσωπογραφίας και Τοπικής Ιστορίας* (συλλ. άρθρων), Αθήνα 1992, σ. 39-52.

Σαββίδης 1990: Α. Γ. Κ., Σαββίδης, «Η Γενουατική Κατάληψη της Ρόδου στα 1248-50 μ.Χ.», *Παρνασσός* 32, 1990, σ. 183-99.

Σαββίδης 2000: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Σχετικά με την περσική επιδρομή κατά της Ρόδου επί Ηρακλείου», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, σ. 481-4.

Σαββίδης 2001: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Τα προβλήματα της μεσαιωνικής ιστορίας της Κω κατά τη βυζαντινή και λατινική περίοδο έως την οθωμανική κατάκτηση», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία- Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στη σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 379-84.

Στεριώτου 1992: Ι. Θ. Στεριώτου, *Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646), Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αιώνα*, Αθήνα 1992.

Συλλογή Τσολοζίδη: *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη, Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, ΥΠΠΟ-Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα 2001.

Τσιρπανλής 1991: Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)* (συλλ. άρθρων), Ρόδος 1991.

Τσιρπανλής 1995: Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα Εγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών, τόμ. 1 (1421-1453)*, Ρόδος 1995.

Τσιρπανλής 1998: Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Το βυζαντινό εκκλησάκι της Οσίας Μελούς στην Κω και το οικείο τοπωνύμιο», *Δωδώνη* (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) ΚΖ′, 1998, σ. 23-43 (ανάτυπο).

Τσιρπανλής 1999: Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Το "monte di pieta" των Ιωαννιτών Ιπποτών στη μεσαιωνική Ρόδο (1505,1516)», *Δωδώνη* (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) ΚΗ′, 1999, σ. 219-56 (ανάτυπο).

Τσουρής 2001: Κ. Τσουρής, «Το κάστρο στο Παλιό Πυλί της Κω και ο Όσιος Χριστόδουλος ο Λατρηνός», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά,Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α′ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στη σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 365-78.

Φίλιππα-Αποστόλου 1978: Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου, συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978.

Χαριτωνίδου 1982: Α. Χαριτωνίδου, «Μορφές μεταβυζαντινής κεραμεικής: Αθηναϊκά εργαστήρια», *Αρχαιολογία* 4, Αύγ. 1982, σ. 60-4.

Χατζηβασιλείου 1991: Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της Νήσου Κω*, Αθήνα 1991.

Χατζηδάκης 1987: Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, Αθήνα 1987.

Χριστοφοράκη 2000: Ι. Χριστοφοράκη, «Χορηγικές μαρτυρίες στους ναούς της μεσαιωνικής Ρόδου (1204-1522)», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, σ. 449-64.

Adorno: J. Heers,G. de Groer, *Itinéraire d' Anselme Adorno en Terre Sainte (1470-1471)*, Paris 1978.

Ahrweiler 1959: H. Ahrweiler, «La politique agraire des empereurs de Nicée», *Byzantion* XXVIII, 1959, p. 51-66 = H. Ahrweiler, *Études sur les structures Administratives et sociales de Byzance* (συλλ. άρθρων), London 1971, IV.

Ahrweiler 1965: H. Ahrweiler, «L' Histoire et la Géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle», *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines* 1, 1965, p. 1- 204 = H. Ahrweiler, *Byzance: les pays et les territoires* (συλλ. άρθρων), London 1976, IV.

Ahrweiler 1966: H. Ahrweiler, *Byzance et la mer, La marine de Guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VII-XVe siècles*, Paris 1966.

Ahrweiler 1974: H. Ahrweiler, «Instabul, Carrefour des routes continentales et maritimes aux XVe-XIXe siècles», *Bulletin de l'Association International d' Études du Sud-Est Europèen* XII/1, 1974, p. 9-26 = H. Ahrweiler, *Byzance: les pays et les territoires* (συλλ. άρθρων), London 1976, αρ. V.

Allen-Brown 1985: R. Allen-Brown, *Castles*, στην σειρά Shire Archaeology, αρ. 36, London 1985.

Andrews 1978: K. Andrews, *Castles of the Morea*, στην σειρά Gennadeion Monographs IV, Amsterdam 1978 (Princeton 1953).

Angold 1975: M. Angold, *A Byzantine Government in Exile, Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975.

Angold 1984: M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204, A political history*, London 1984.

Antoniadis-Bibicou 1966: H. Antoniadis-Bibicou, *Études d' Histoire Maritime de Byzance á propos du «Thème des Caravisiens»*, Paris 1966.

Argenti 1958: Ph. P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566*, Cambridge 1958.

Armstrong 1992: P. Armstrong, «Zeuxippus derivative bowls from Sparta», *Φιλολάκων*, Lakonian Studies in honour of Hector Catling, Αθήνα 1992, p. 1-9.

Armstrong 1993: P. Armstrong, «Byzantine Thebes: excavations on the Kadmeia, 1980», *BSA* 88, 1993, p. 295-335.

Aslanapa 1989: O. Aslanapa, S. Yetkin, A. Altun, *The Iznik tile kiln excavations (the second round: 1981-1988)*, Istanbul 1989.

Babinger 1957: F. Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo* (ιταλ. μετ. E. Polacco), Torino 1957.

Bakirtzis 1980: Ch. Bakirtzis, «Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine», *Balkan Studies* 21. 1, 1980, p. 147-53.

Balard 1989: M. Balard, «The Genoese in the Aegean (1204-1566)», στο B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby, (εκδ), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989, p. 158-174.

Barker 1969: J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statemanship*, New Jersey 1969.

Belon 1553: P. Belon, *Les Observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvés en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie, et autres pays etranges*, Paris 1553.

Birtaševič 1970: M. Birtaševič, *Medieval Ceramics*, Belgrade 1970 (στα σερβικά).

Blake 1981: H. Blake,«Pottery exported from northwest Italy between 1450 and 1830: Savona, Albisola, Genoa, Pisa, and Montelupo», στο G. Barker, R. Hodges, (εκδ.), *Archaeology and Italian Society, Prehistoric, Roman and Medieval Studies*, Papers in Italian Archaeology II, στην σειρά BAR Intern. Series 102, Oxford 1981, p. 99-130.

Bon 1969: A. Bon, *La Morée Franque, Recherches Historiques, Topographiques et Archéologiques sur la Principauté d'Achaie (1205-1430)*, Paris 1969.

Bosio: G. Bosio, *Dell' Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di San Giovanni Gerosolimitano*, Roma 1629 (τόμ. I), 1630 (τόμ. II).

Bouras 1998: Ch. Bouras, «The Daphni Monastic Complex Reconsidered», στο I. Ševčenko,I. Hutter (εκδ.), *ΑΕΤΟΣ, Studies in honour of Cyril Mango*, Stuttgart 1998, p. 1-14.

Bryer - Winfield 1985: A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985.

Buchwald 1979: H. Buchwald, «Laskarid Architecture», *JÖB* 28, 1979, p. 261-96.

Buodelmonti: C. Buondelmonti, *Description des îles de l'archipel, version grecque par un anonyme*, publiée d'après le manuscript du sérail par Emile Legrand, Paris 1897.

Carile 1965: A. Carile, «Partitio Terrarum Imperii Romanie», *Studi Veneziani* 7, 1965, p. 125-305.

Carswell 1998: J. Carswell, *Iznik Pottery*, London 1998.

Charanis 1938: P. Charanis, «Les Βραχέα Χρονικά comme source historique, an important short chronicle of the fourteenth century», *Byzantion* 13, 1938, p. 335-62.

Châtelain 1996: A. Châtelain, *Châteaux Forts, images de pierre des guerres médiévales*, στη σειρά Patrimoine Vivant του Rempart, Paris 1996.

Christides 1981: V. Christides, «The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean sea, Piracy and Conquest», *Byzantion* LI, 1981, p. 76-111.

Christides 1984: V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824) a turning point in the struggle between Byzantium and Islam* (Ακαδημία Αθηνών), Αθήναι 1984.

Contamine 1980: P. Contamine, *La Guerre au Moyen Age*, Paris 1980.

Davison 1986: B. K. Davison, *Castles*, στη σειρά The Observers Series, London 1986.

Daux 1968: G. Daux, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1967», *BCH* 92, 1968, p. 711-1136.

Delaville 1904: J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre (1100-1310)*, Paris 1904.

Delaville 1974: J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310-1421)*, London 1974.

Deschamps 1932: P. Deschamps, «Les entrées des châteaux des croisés en Syrie et leurs défenses», *Syria* XIII, 1932, p. 369-87.

Deschamps 1934: P. Deschamps, *Les Châteaux des Croisés en Terre Sainte I: Le Crac des Chevaliers*, στην σειρά Bibliothèque Archéologique et Historique, τόμ. XIX, του Haut-Commissariat de la République Française en Syrie et au Liban, Service des Antiquités, Paris 1934.

Diehl 1896: Ch. Diehl, *L' Afrique Byzantine*, Paris 1896.

Diehl 1945: Ch. Diehl, L. Oeconomos, R. Guilland, R. Grousset, *L' europe oriental de 1081 à 1453*, στην σειρά Histoire du Moyen Age, τ. IX, Paris 1945.

Dubois 1884: M. Dubois, *De Co Insula*, Paris 1884.

Du Cange: Carolus du Fresne, Dominus du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediæ et Infimæ Græcitatis*, (Lyon 1688) Graz 1958.

Egmont - Heyman 1759: Aegidius van Egmont - J. Heyman, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc*, London 1759.

Failler 1990: A. Failler, «Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymérès (livres VII-XIII)», *REB* 48, 1990, p. 5-87.

Failler 1992: A. Failler, «L' occupation de Rhodes par les Hospitaliers», *REB* 50, 1992, p. 113-35.

Faucherre 1996: N. Faucherre, *Places fortes, Bastion du pouvoir*, στη σειρά Patrimoine Vivant του Rempart, Paris 1996.

Fedalto: G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, στη σειρά *Studi Religiosi*, τόμ. 3, Verona 1973 (τόμ. I), 1976 (τόμ. II), 1978 (τόμ. III).

Fedden - Thomson: R. Fedden, J. Thomson, *Crusader Castles*, London 1957.

Fine 1994: John V. A. Fine, JR., *The Late Medieval Balkans, A Critical Survey fron the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan 1994.

Foss 1979: C. Foss, *Ephesus after Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.

Foss 1988: C. Foss, «Strobilos and Related Sites», *Anatolian Studies* 38, 1988, p. 147-74 = C. Foss, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor* (συλλ. άρθρων), London 1990, XII.

Foss 1996: C. Foss, *Survey of medieval castles of Anatolia II: Nicomedia*, Ankara 1996.

Foss - Winfield 1986: C. Foss,D. Winfield, *Byzantine Fortifications*, Pretoria 1986.

François 1995α: V. François, *La Céramique Byzantine à Thasos*, στη σειρά Études Thasiennes, τόμ. XVI, της École Française d' Athènes, Paris 1995.

François 1995β: V. François, «Byzantine ou ottomane? une céramique peinte à l' engobe decouverte en mediterranée orientale», *Anatolia Antiqua* III, 1995, p. 203-17.

François 1997: V. François, «Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe-début XIVe siècle)», *BCH* 121, 1997, 411-42.

Frantz 1942: A. Frantz, «Turkish Pottery from the Agora», *Hesperia* XI, 1942, p. 1-28.

Gabriel 1921: A. Gabriel, *La Cité de Rhodes 1310-1522*, τόμ. I: Topographie, Architecture Militaire, Paris 1921.

Gabriel 1923: A. Gabriel, *La Cité de Rhodes 1310-1522*, τόμ. II: Architecture Civile et Religieuse, Paris 1923.

Galante 1935: A. Galante, *Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos etc.*, Istanbul 1935.

Galea 2001: A. E. Galea, «Cos and the archives of the Order of St. John in Malta», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α.Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, στη σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, σ. 407-9.

Gautier 1974: P. Gautier, «Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32, 1974, p. 1-145.

Gerola 1914: G. Gerola, «I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi (Rodi)», *Annuario* I, 1914, p. 169-356.

Gerola 1915: G. Gerola, «I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi», *Annuario* II, 1915, p. 1-101, βλ. ιδ. κεφάλαιο «Lango», p. 28-53.

Goodwin 1971: G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971.

Gounaris 1982: G. Gounaris, *The Walls of Thessaloniki*, Thessaloniki 1982.

Gregoire 1922: H. Gregoire, *Recueil des Inscriptions Grecques Chretiennes d' Asie Mineure*, Paris 1922.

Guilland 1951: R. Guilland, «Etudes de Titulature et de Prosopographie Byzantines. Les Chefs de la Marine Byzantine: Drongaire de la Flotte, Grand Drongaire de la Flotte, Duc de la Flotte, Megaduc», *BZ* 44, 1951, p. 212-40.

Hale 1977: J. R. Hale, *Renaissance Fortification, art or engineering?*, London 1977.

Hasluck 1910-1: F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest», *BSA* XVII, 1910-1, p. 151-81.

Hattersley-Smith 2000: K. Hattersley-Smith, «The Documentary Evidence for the Suburbs of the City of Rhodes under the Hospitallers in the 14th and 15th Centuries», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, p. 493-6.

Hayes 1981: J. W. Hayes, «The excavated Pottery from the Bodrum Camii», στο C. L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton 1981, p. 36-41.

Hayes 1992: J. W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Instabul*, τόμ. 2: The pottery, Princeton 1992.

Hope-Simpson - Lazenby 1970: R. Hope-Simpson, J. F. Lazenby, «Notes from the Dodecanese II», *BSA* 65, 1970, p. 47-77.

Hopf 1859: C. Hopf, *Veneto-Byzantinische Analekten*, Wien 1859 (ανάτυπο, Sitzungsberichte der Phil-Hist. Classe der K. Akademie der Wissenschaften XXXII, 1859, p. 365-528).

Hopf 1867: C. Hopf, «Gesichte Griechenlands vom Beginn des Mitterlalters bis auf unsere Zeit», λήμμα στο Ersch, J.C., Gruber, J.G. (εκδ.), *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, τόμ. 85, Leipzig 1867, σ. 67-465: περίοδος I (395-1204) και II (1204-1566).

Hopf 1868: C. Hopf, «Gesichte Griechenlands vom Beginn des Mitterlalters bis auf unsere Zeit», λήμμα στο Ersch, J.C., Gruber, J. G. (εκδ.), *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, τόμ. 86, Leipzig 1868, σ. 1-190: περίοδος II (1204-1566) και III (1566-1821).

Hopf 1873: C. Hopf, *Chroniques Greco-Romanes inedites ou peu connues*, Berlin 1873.

Hrochova 1998: V. Hrochova, «Les îles a l' époque tardive byzantine», *Eupsyhia: Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, έκδοση του Centre de Recherches d' Histoire et de Civilisation Byzantines, Université de Paris I, Paris 1998, p. 289-299.

Hughes 1991: Q. Hughes, *Military Architecture, The Art of Defence from Earliest Times to the Atlantic Wall*, London 1991.

Hunger - Kresten 1969: H. Hunger, O. Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek* II, Wien 1969.

Janin 1956: R. Janin, «Cos», λήμμα στο *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclesiastiques*, τόμ. 13, Paris 1956, p. 927.

Jones - Renn 1980: P. N. Jones,D. Renn,«The military effectiveness of Arrow Loops. Some experiments at White Castle», *Château Gaillard* (Études de Castelologie Mediévale) X, 1980, p. 445-56.

Ignace: B. de Khitrowo(εκδ.), *Itineraires russes en Orient traduits pour la Société de l' Orient Latin par B. de Khitrowo*, t. I. 1, Génève 1889: IV. Le pèlerinage d' Ignace de Smolensk (1389-1405), p. 127-57.

Ilieva 1991: A. Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262), Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Athens 1991.

Kalligas 1990: H. Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Athens 1990.

Kiel 1990: M. Kiel, *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* (συλλ. άρθρων), Hampshire 1990.

King 1988: D. J. Cathcart King, *The Castle in England and Wales, An Interpretative History*, London 1988.

Kollias 1991: E. Kollias, *The Knights of Rhodes, the Palace and the City*, Athens 1991.

Kolodny 1974: E. Y. Kolodny, *La population des îles de la Grèce, Essai de Géographie insulaire en Méditerranée orientale*, Aix-en-Provence 1974.

Krischen 1938: F. Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel*, teil I, στην σειρά Denkmäler Antiker Architektur, τόμ. 6, του Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Berlin 1938.

Laiou 1972: A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Harvard 1972.

Laurent 1931: V. Laurent, «Bulletin de Sigillographie Byzantine», *Buzantion* VI, 1931, p. 771-829.

Lilie 1993: R-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, Oxford 1993.

Loenertz 1970: R-J. Loenertz, *Byzantina et Franco-Graeca* (συλλ. άρθρων), Roma 1970.

Loenertz 1975: R-J. Loenertz, *Les Ghisi Dynastes Vénitiens dans l'Archipel 1207-1390*, Firenze 1975.

Luttrell 1975: A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes, 1306-1421», στη σειρά K. M. Setton, (γεν. εκδ.), *A History of the Crusades*, τόμ. III: H. W. Hazard, (εκδ.), *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Wisconsin 1975, κεφ. VIII, p. 278-313.

Luttrell 1978: A. Luttrell, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece an the West 1291-1440* (συλλ. άρθρων), London 1978.

Luttrell 1982: A. Luttrell, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades 1291-1440* (συλλ. άρθρων), London 1982.

Luttrell 1986: A. Luttrell, «The Later History of the Maussolleion and its Utilization in the Hospitaller Castle at Bodrum» στην σειρά The Maussolleion at Halikarnassos, Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum, τόμ. 2: *The written sources and their Archaeological Background*, Aarhus 1986, p. 114-214.

Luttrell 1989: A. Luttrell, «The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453», στο B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby, (εκδ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989, p. 146-57.

Luttrell 1992: A. Luttrell, «The Greeks of Rhodes under Hospitaller rule: 1306-1421», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 29, 1992, p. 193-223.

Luttrell 1999: A. Luttrell, *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462* (συλλ. άρθρων), Aldershot 1999.

Luttrell 2000: A. Luttrell, «Rhodes Town: 1306-1350», *Ρόδος 2. 400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, τόμ. Β, Αθήνα 2000, p. 309-14.

Luttrell 2001: A. Luttrell, «Cos after 1306», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη- Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω*, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαίου 1997, στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ. 1, Αθήνα 2001, p. 401-5.

Maiuri 1921-2: A. Maiuri, «I Castelli dei Cavalieri di Rodi a Cos e a Budrum (Alicarnasso)», *Annuario* IV-V, 1921-2, p. 275-343.

Maiuri 1928: A. Maiuri, «Restauri al Castello dei Cavalieri a Coo», *Clara Rhodos* I, 1928, p. 173-7.

Malamut 1988: E. Malamut, *Les Îles de l' Empire Byzantin VIII-XIVe siècles*, Paris 1988.

Mango 1959: C. Mango, «The Date of the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea», *DOP* 13, 1959, p. 245-52.

Marshall 1992: C. Marshall, *Warfare in the Latin East, 1192-1291*, Cambridge 1992.

McNaill 1992: T. E. McNeill, *Castles*, στη σειρά English Heritage, London 1992.

Megaw 1978: A. H. S. Megaw,«Zeuxippus ware», *BSA* 63, 1978, p. 67-88.

Megaw - Jones 1983: A. H. S. Megaw, R. E. Jones, «Byzantine and allied Pottery: a contribution by chemical analysis to problems of origin and distribution», *BSA* 78, 1983, p. 235-63.

Mesqui 1991: J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale, De la défense à la résidence*, τόμ. 1: Les Organes de la Défense, Paris 1991.

Mesqui 1993: J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale, De la défense à la résidence*, τόμ. 2: La Résidence et les éléments d' Architecture, Paris 1993.

Meyer-Plath - Schneider 1943: B. Meyer-Plath, A. M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel*, teil II, στη σειρά Denkmäler Antiker Architektur, τόμ. 8, του Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Berlin 1943.

Michaud - Poujoulat 1834: M. Michaud, M. Poujoulat, *Correspondance d' Orient*, Paris 1834.

Michel le Syrien: J. B. Chabot (εκδ.), *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, Paris 1899.

Miller 1911: M. W. Miller, «The Zaccaria of Phocaea and Chios», *JHS* XXXI, 1911, p. 42-55.

Millet 1899: G. Millet, *Le Monastère de Daphni, Histoire, Architecture, Mosaiques*, Paris 1899.

MM I: F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, τόμ. I: Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402, μέρος I, Vindobonae 1860.

MM II: F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, τόμ. II: Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402, μέρος II, Vindobonae 1862.

MM III: F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, τόμ. III: Acta et Diplomata res Graecas Italasque illustrantia, Vindobonae 1865.

MM VI: F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, τόμ. VI: Acta et Diplomata monasteriorum et Ecclesiarum Orientis, Vindobonae 1890.

Morgan 1942: Ch. H. Morgan, *Corinth XI: The Byzantine Pottery*, Cambridge 1942.

Müller-Wiener 1966: W. Müller-Wiener, *Castles of the Crusaders* (μετφρ. αγγλ. J. Maxwell Brownjohn), London 1966.

Newton 1865: C. T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, London 1865.

Nicol 1972: D. M. Nicol, *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world* (συλλ. άρθρων), London 1972.

Nicol 1988: D. M. Nicol, *Byzantium and Venice, a Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988.

Nicolas de Martoni: L. Legrand, «Relation du pelerinage à Jerusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien, (1394-1395)», *Revue de l' Orient Latin* III, 1895, p. 566-669.

Oikonomidès 1976: N. Oikonomidès, «La Décomposition de l' Empire Byzantin à la veille de 1204 et les origines de l' Empire de Nicée: à propos de la Partitio Romaniae», *XVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Athènes 1976, p. 3-28.

Ousterhout 1984: R. Ousterhout, «Observations on the «recessed brick» technique during the Palaeologan Period», *ΑΔ* 39, τόμ. Α, 1984, p. 163-70.

Ousterhout 1999: R. G. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton 1999.

Papanikola-Bakirtzis 1992: D. Papanikola-Bakirtzis, E. Douterman Maguire, H. Maguire, *Ceramic Art from Byzantine Serres,* στη σειρά Illinois Byzantine Studies, τόμ. III, Urbana 1992.

Paton - Hicks 1891: W. R. Paton, E. L. Hicks, *The Inscriptions of Cos*, Oxford 1891.

Pepper - Adams 1986: S. Pepper, N. Adams, *Firearms and Fortifications, Military Architecture and Siege Warfare in Sixteenth-Century Siena*, Chicago 1986.

Piri Re'is: R. Bragner - V. Cabuk (εκδ.), *Piri Re'is-Kitab-i Bahriye*, Historical Research Foundation of Istanbul Research Centre, Istanbul 1988.

Porcacchi 1572: Thomaso da Castiglione Porcacchi, *L'isole piu famose del mondo*, Venetia 1572.

Pringle 1981: D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest*, Oxford 1981.

Rayet 1876: M. O. Rayet, *Mémoire sur l' île de Kos*, Paris 1876.

Rice 1930: D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930.

Riley-Smith 1967: J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus c. 1050-1310*, London 1967.

Ross 1852: L. Ross, *Reisen nach Kos, Halicarnassos, Rhodos und der Insel Cypern*, Halle 1852.

Salch 1987: C-L. Salch, *Dictionnaire des Châteaux et des Fortifications du Moyen Âge en France*, Strasbourg 1987.

Savorianakis 1991: P. Savorianakis, *The Island of Kos, 1688-1788, A contribution to the social history of the Southeastern Aegean* (αδημ. μετπτχ. διατριβή), Birmingham 1991.

Schäfer 1973-4: H. Schäfer, «Architektur-historische Beziehungen zwischen Byzanz und Kiever Rus in 10. und 11. Jahrhundert», *Istabuler Mitteilungen* 23-4, 1973-4, p. 197-224.

Schneider 1929: A. M. Schneider, «Samos in fruhchristlicher und byzantinischer zeit», *AM* LIV, 1929, p. 96-141.

Schreiner 1975: P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, στην σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τόμ. XII/1, 2, 3, Wien 1975.

Sherwin-White 1978 : S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos, An historical study from the Dorian settlement to the Imperial period*, στη σειρά Hypomnemata, Heft 51, Gottingen 1978.

Slot 1982: B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus, Les Cyclades entre Colonisation Latine et Occupation Ottomane c. 1500-1718*, Istanbul 1982.

Smail 1956: R. C. Smail, *Crusading Warfare (1097-1193)*, Cambridge 1956.

Smail 1973: R. C. Smail, *The Crusaders in Syria and the Holy Land*, London 1973.

Sonnini 1801: C. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la Cour Ottomane*, Paris 1801.

Spieser 1996: J. M. Spieser, *Die Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung vom Pergamon*, στη σειρά W. Radt, (εκδ.), Pergaminische Forchungen, τόμ. 9, του Deutsches Archäologisches Institut, Berlin 1996.

Spiteri 1994: S. C. Spiteri, *Fortresses of the Cross, Hospitaller Military Architecture (1136-1798)*, Malta 199

Tafel - Thomas: F. Tafel, M. Thomas, *Urkunden zur Älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, I. Theil (814-1205), Amsterdam 1964 (Wien 1856), II. Teil (1205-1255), Wien 1856.

Taylor 1986: A. Taylor, *The Welsh Castles of Edward I*, London 1986.

Taylor 1988: A.Taylor, *Beaumaris Castle*, στη σειρά Welsh Historic Monuments, Cardiff 1988.

Thiriet 1959: F. Thiriet, *La Romanie Venitienne au Moyen Age, Le developpement et l'exploitation du domaine colonial venitien*, Paris 1959.

Thiriet 1966: F. Thiriet, *Déliberations des Assemblées Venitiennes concernant la Romanie*, tome I (1160-1363), στην σειρά Documents et Recherches sur l'Economie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au moyen age, τόμ. VIII, της École Pratique des Hautes Études-Sorbonne, Paris 1966.

Toy 1985: S. Toy, *A History of Fortification from 3000 B.C. to A.D. 1700*, London 1985.

Traquair 1905-6: R. Traquair, «Laconia, Mediaeval Fortresses», *BSA* XII, 1905-6, p. 259-76.

Traquair 1908-9: R. Traquair, «The Churches of Western Mani», *BSA* XV, 1908-9, p. 177-213.

Turner 1820: W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, London 1820.

Vatin 1994: N. Vatin, *L' Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l' Empire ottoman et la Mediterranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480-1522)*, στην σειρά Collection Turcica, τόμ. VII, Paris 1994.

Vatin 2000: N. Vatin, *Rhodes et l'ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem*, Paris 2000.

Vatin 2001: N. Vatin, *Les Ottomans et l' Occident (XVe-XVIe siècles)*, στην σειρά Analecta Isisiana, τόμ. LI, Istanbul 2001.

Vavylopoulou-Charitonidou 1989: A. Vavylopoulou-Charitonidou, «Céramique d'offrande trouvée dans des tombes Byzantines tardives de l'hippodrome de Thessalonique», *BCH* Suppl. 18, 1989, p. 209-26.

Vertot 1772: Abbé de Vertot, *Histoire des Chevaliers Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem, Appellés depuis Chevaliers de Rhodes, & aujourd'hui Chevaliers de Malte*, Amsterdam 1772.

Ville-Hardouin: Geoffroi de Ville-Hardouin, *Conquête de Constantinople*, avec la continuation de Henri de Valenciennes, edition par M. Natalis de Wailly, Paris 1882.

Viollet-le-Duc 1854-68: E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, τόμ. 10, Paris 1854-68 (φωτ. ανατ. 1967).

Vitruvius: Vitruvius, *Δέκα Βιβλία*, μετφρ., σχόλια και επιμέλεια Σ. Χ. Ζερεφός, Θεσσαλονίκη 1997.

Vocabulaire de l' architecture: *Principes d' analyse scientifique. Architecture, Méthode et Vocabulaire*, έκδοση του Ministère des Affaires Culturelles, Inventaire Général des Monuments et des Richesses Artistiques de la France, Paris 1972.

Vocotopoulos 1979: P. Vocotopoulos, «The Concealed Course Technique: Further examples and a few remarks», *JÖB* 28, 1979, p. 247-60.

Vocotopoulos 1981: P. Vocotopoulos, «The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period», *JÖB* 31. 2, 1981, p. 551-73.

Waagé 1933: F. Waagé, «The Roman and Byzantine Pottery», *Hesperia* 2, 1933, p. 279- 328.

Wirth 1974: P. Wirth, «Manuel II. Palaiologos und der Johanniterorden. Zur genesis der allianz gegen Johannes VII. (1390)», *Βυζαντινά* VI, 1974, p. 385-9.

Zacharakis 1992: Chr. G. Zacharakis, *A Catalogue of printed maps of Greece 1477-1800*, Athens 1992.

Zachariadou 1983: E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983.

Zachariadou 1989: E. A. Zachariadou, «Holy War in the Aegean during the Fourteenth Century», στο B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby, (εκδ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989, p. 213-225.

Αεροφωτογραφιες των Καστρων

Πηγή: Αρχείο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Πίν. Ι

Το κάστρο στο Παλιό Πυλί. Άποψη από ανατολικά.

Πίν. ΙΙ

α. Το κάστρο στο Παλιό Πυλί. Άποψη από νότια.

β. Το κάστρο στην Αντιμάχεια. Άποψη από βόρεια.

α. Το κάστρο στην Αντιμάχεια. Άποψη από βορειοανατολικά.

β. Το κάστρο στην Αντιμάχεια. Άποψη από ανατολικά.

Πίν. IV

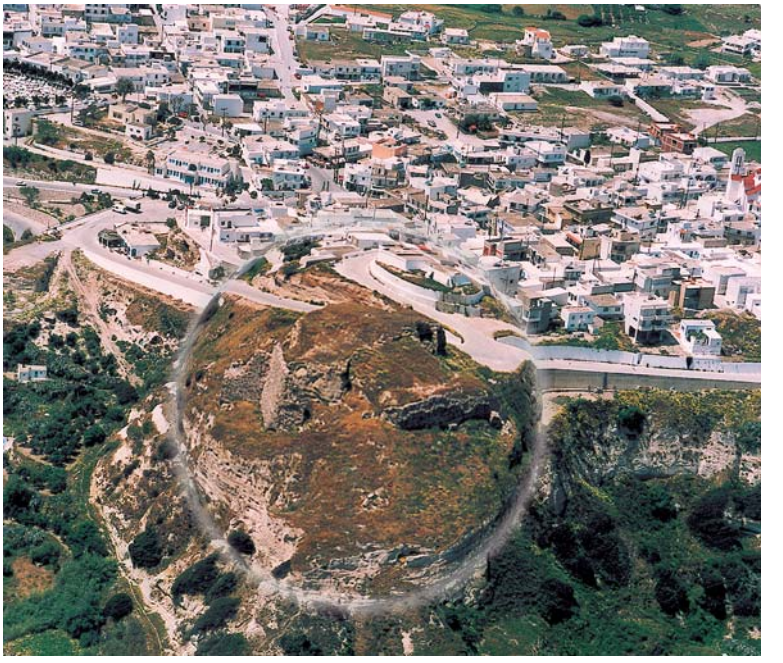

α. Το κάστρο στην Κέφαλο. Άποψη από ανατολικά.

β. Το κάστρο στην Κέφαλο. Άποψη από νότια.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΟΣΤΡΑΚΩΝ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Πίν. V

όστρακο αρ. 1

όστρακο αρ. 2

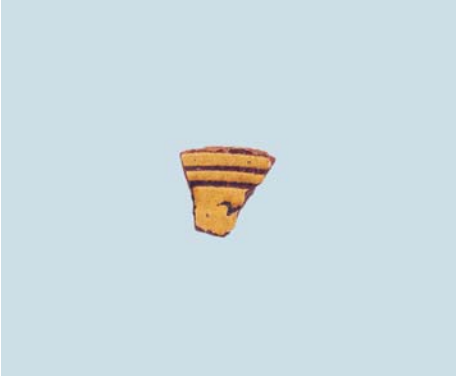

όστρακο αρ. 3

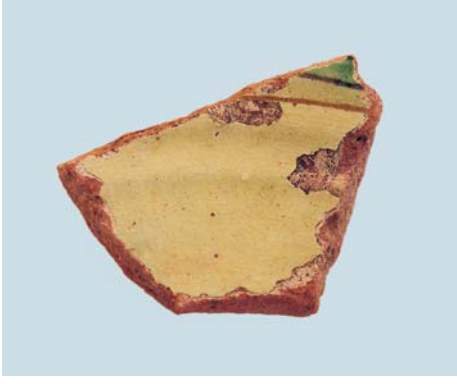

όστρακο αρ. 4

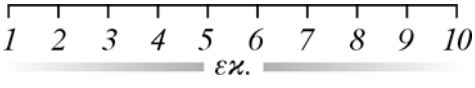

Πίν. VI

όστρακο αρ. 5: εσωτερική πλευρά

όστρακο αρ. 5: εξωτερική πλευρά

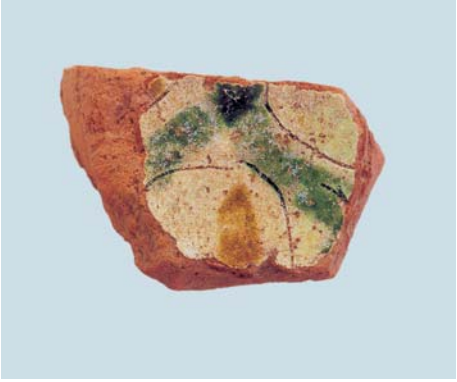

όστρακο αρ. 6

όστρακο αρ. 7

όστρακο αρ. 8

όστρακο αρ. 9

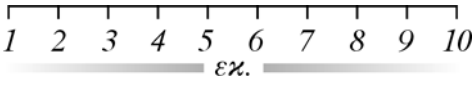

όστρακο αρ. 10

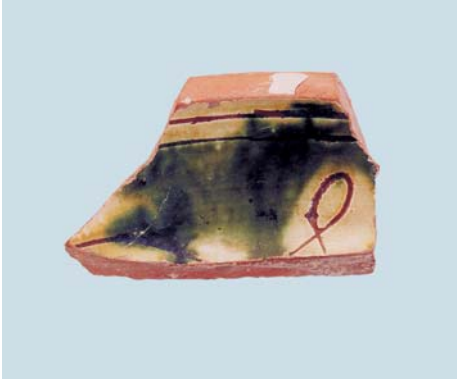

όστρακο αρ. 11

όστρακο αρ. 12

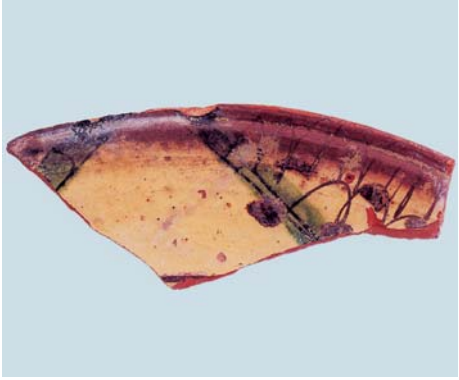

όστρακο αρ. 13

όστρακο αρ. 14

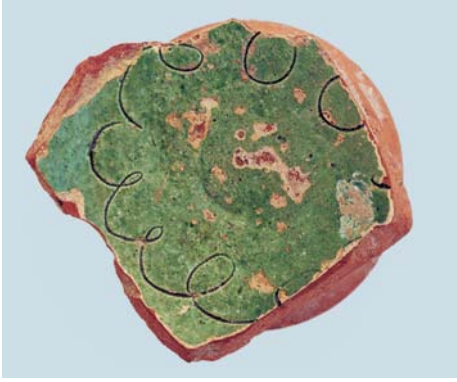

όστρακο αρ. 15

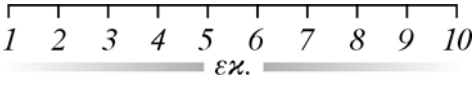

όστρακο αρ. 16

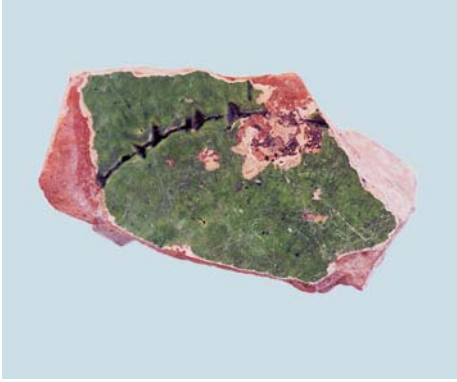

όστρακο αρ. 17

όστρακο αρ. 18

όστρακο αρ. 19

όστρακο αρ. 20

όστρακο αρ. 21

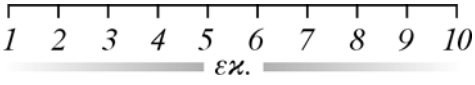

όστρακο αρ. 22

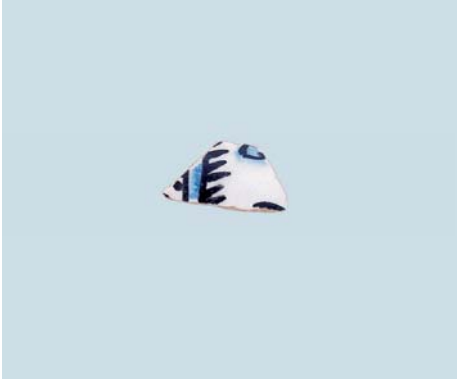

όστρακο αρ. 23

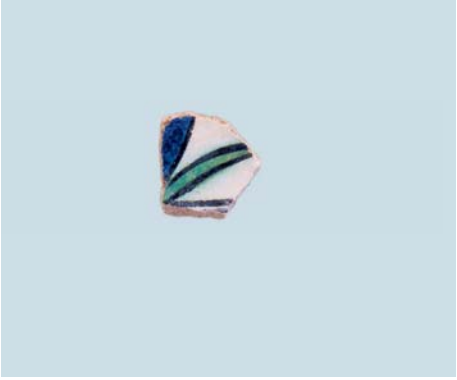

όστρακο αρ. 24

όστρακο αρ. 25

όστρακο αρ. 26

όστρακο αρ. 27: εσωτερική πλευρά

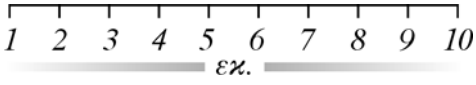

Πίν. X

όστρακο αρ. 27: εξωτερική πλευρά

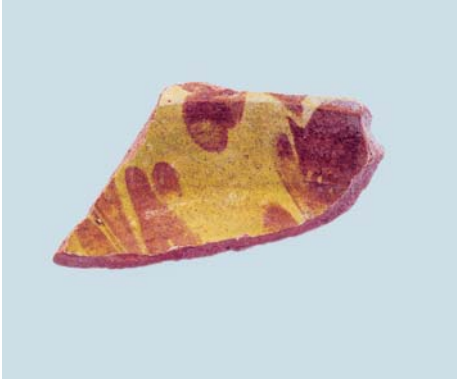

όστρακο αρ. 28

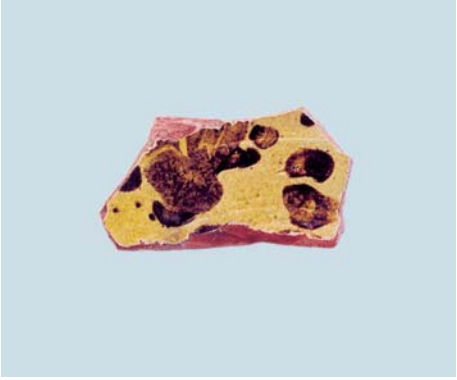

όστρακο αρ. 29

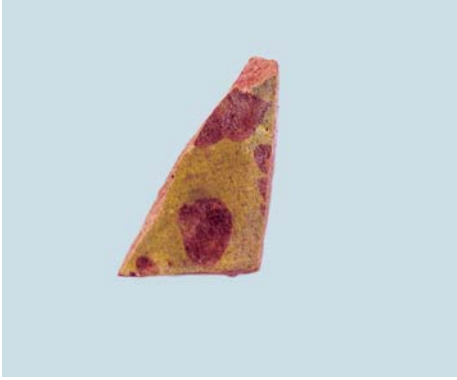

όστρακο αρ. 30: εσωτερική πλευρά

όστρακο αρ. 30: εξωτερική πλευρά

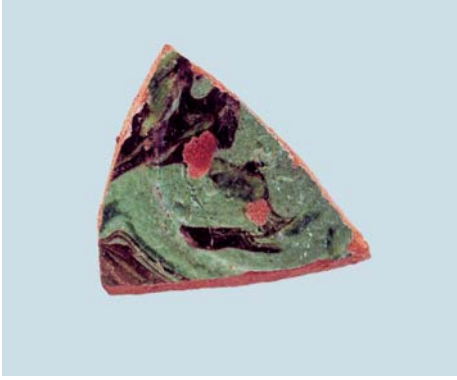

όστρακο αρ. 31

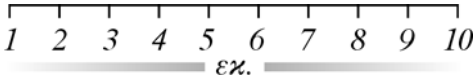

όστρακο αρ. 32

όστρακο αρ. 33

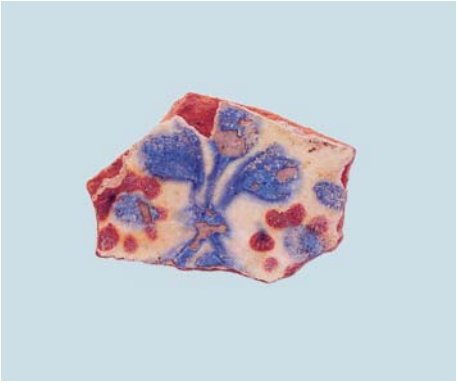

όστρακο αρ. 34

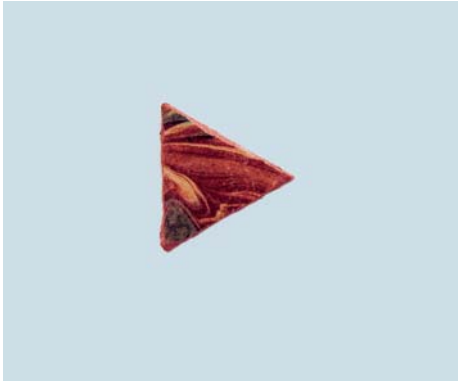

όστρακο αρ. 35

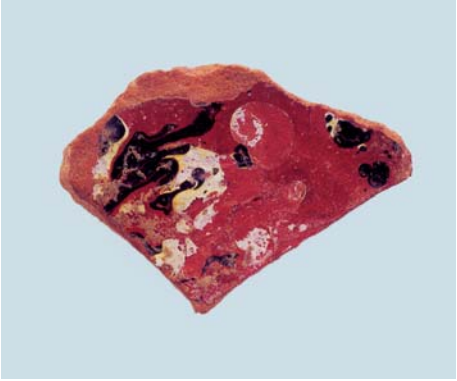

όστρακο αρ. 36

όστρακο αρ. 37

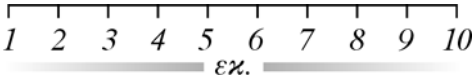

Πίν. XII

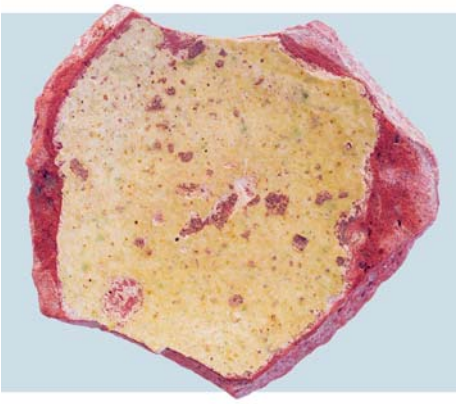

όστρακο αρ. 38

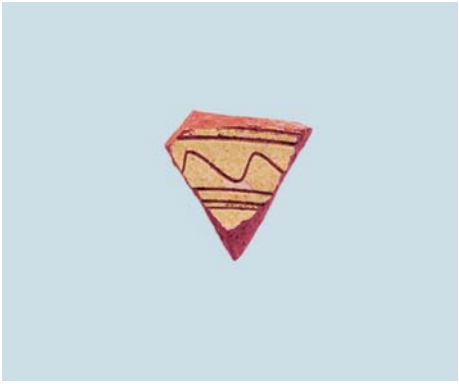

όστρακο αρ. 39

όστρακο αρ. 40

όστρακο αρ. 41

όστρακο αρ. 42

όστρακο αρ. 43

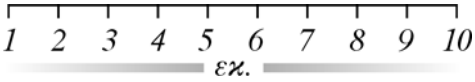

όστρακο αρ. 45

όστρακο αρ. 44

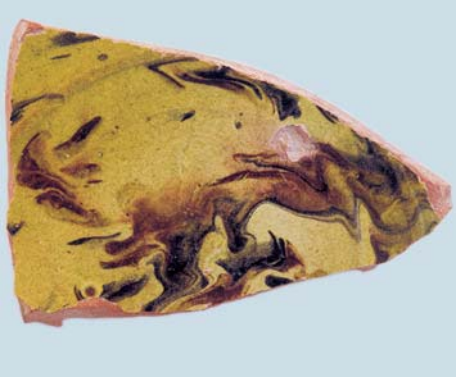

όστρακο αρ. 46

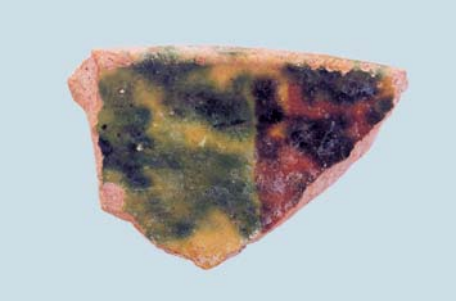

όστρακο αρ. 47

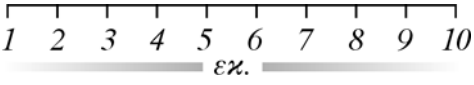

όστρακο αρ. 48

όστρακο αρ. 49

όστρακο αρ. 50

όστρακο αρ. 51

όστρακο αρ. 52
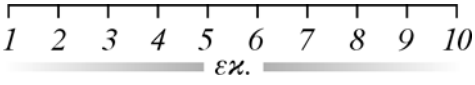
όστρακο αρ. 53